

श्रीगणेशाय नमः ।

काव्यादर्शः ।

चतुर्मुखमुखाम्भोजवगहंसवधूर्मम ।

मानसे रमतां नित्यं सर्व्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥

सर्व्वानर्थान् सृते कामपि महसैव निर्दृतिं तनुते ।

वाग्देवी, तां सन्तः स्वाद्भवन्तः सदा भजत ॥ १ ॥

सगुणा सालङ्कारा सम्यदयन्ती पदे पदे ध्वनिभिः ।

सत्कविभणितिः सरसा कस्य न वा मानसं हरति ॥ १ ॥

द्विजश्रीप्रेमचन्द्रस्य व्याख्यानप्रोञ्जनाच्चिते ।

काव्यादर्शं सुदर्शोऽस्मिन् सन्तः सन्तु समनुभवाः ॥ २ ॥

निखिलशास्त्रपारावारपांरीणैः सद्ददयधुरीणः कविनि-
वहवर्यः श्रीदण्ड्याचार्यः केनापि काव्यरहस्यं बुभुक्षुना नृप-
तितनयेन भूयोभूयः सविनयमनुरुध्यमानः, किमनया पर-
प्रबन्धाध्यापनया स्वरचितमेवाभिनवमलङ्कारप्रबन्धमिममस्था-
पयेयमिति मन्यमानः काव्यादर्शनामकं काव्यालङ्कारादिनि-
रूपणप्रबन्धमिमं निर्गोच्य तत्रध्यापयामासेति किंवदन्ती ।

तत्र तावत् सदाचारपरिपालनमनुहन्वानः सरस्वत्या
मननलक्षणं महूलमाचरति । चतुर्मुखेति । सरस्वती वाक्-

स्वरूपा भगवतो विष्णोर्मूर्त्तिर्मम मानसे चित्ते अथ च सरो
विशेषे नित्यं सर्वदा रमतां विहरतु, नित्यं मम मानस-
ज्ञानविषयीभूता सती विलसत्वित्यर्थः । ननु सरस्वत्यदोषा
सदोषा चानुभूयते तत्र सदोषाया मानसमन्विहितत्वप्रार्थन-
मनुचितमिति विशेषणाभ्यां तां त्रिभिर्नष्टि, चतुर्मुखो ब्रह्मा
तस्य मुखान्येव अम्भोजानि तेषां वनं समूहः, वृक्षादिसमष्टा-
वेव वनशब्दस्य रूढत्वात् तदवच्छिन्नप्रदेशे तु लाक्षणिकत्वात्,
तत्र हंसवधूहंसीव, ब्रह्ममुखाम्भोजविहारिणी वेदादिरूपा
सरस्वती यथा परिशुद्धा तादृक् सरस्वती मे मानसमन्विष्टा
भवतु न तु हालिकादिमुखदसतिः सदोषेति भावः । अतएव
सर्वशुक्ला सर्वतः स्वरूपतोऽर्थतश्च शुक्ला निर्मला निर्दोषे-
त्यर्थः, पदपदांशवाक्यार्थरसगतदोषरहितेति यावत्, अथ च
धवला, एतेन काव्यरूपा सरस्वतीत्यायातं भवति सदोषाया
विशुद्धकाव्यत्वानङ्गीकारात्, काव्यरूपायाः सरस्वत्या भगवन्मू-
र्त्तिर्त्वं । यथा विष्णुपुराणे, काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्य-
खिलानि च । शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥ इति ।
युज्यते च तदुपासनारूपं मङ्गलाचरणं यन्त्यादौ, उपासना
चात्मनः श्रवणमननगिर्दिध्यासनरूपा, मानसे रमतामित्यनेन
च तन्नितयरूपाणुपासना कृतेति प्रतीयते मानसव्यापारविशेष-
रूपत्वाच्चास्याः । अत्र सरस्वत्यां हंसवधूलारोपं प्रति चतुर्मुख-
मुखे अम्भोजवनत्वारोपस्य हेतुत्वात् परम्परितरूपकमस्त्रिष्ट-
शब्दनिबन्धनम्, अम्भोजवनत्वारोपेणैव तदुपपत्तौ मानसे मा-

नसारोपकरणन्तु न रुचिरं सरःप्रतीतिस्तु व्यञ्जयति युक्त-
मुत्पत्त्यामः एकान्ततदाग्रहे तु त्रिष्टात्रिष्टशब्दनिबन्धनयोक्तयोः
सङ्करः । अन्यापि हंसवधूः सर्वशुक्ला शम्भोजवने विहरति
मानससरणि च रमते । नित्यनित्यत्र दीर्घमिति क्वचित्
पाठः दीर्घं सुचिरं प्रारिषितयन्वसनाग्निं यावदिति तदर्थः ।
सरस्वती वाग्धिष्ठात्री देवतेति केचित्, तन्मते तस्या ब्रह्ममुख-
सम्बन्धोऽधिष्ठेयाधिष्ठात्रोरभेदाङ्गीकारात्, सर्वशुक्लेति च सति
वाधे सङ्कोचस्यादरणीयत्वेन सर्वपदस्य करचरणतलाधर-
नयनादिभिन्नाङ्गपरत्वादुपपन्नमिति ध्येयम् । मम सरस्वती
मानसे शिष्याणां हृदि रमतामिति योजयन्त्यन्धे ॥ १ ॥

पूर्वशास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुपलभ्य च ।

यथासामर्थ्यमस्माभिः क्रियते काव्यलक्षणम् ॥ २ ॥

ननु कीदृशीयं काव्यरूपा सरस्वती यस्या उपासनयाति-
महाघनमाविष्कृतमित्यनुयुज्यमान इव तस्मिन् तवत् प्रति-
जानोते । पूर्व्वेति । पूर्व्वेषां भरतादीनां शास्त्राणि काव्यनिरू-
पणस्थान् संहृत्य संचिष्य अतिविस्तृतानामेतेषामत्यन्तानुपा-
देयांशपरित्यागेनोपादेयांशान् संगृह्णेत्यर्थः, तथा प्रयोगान्
महाकविप्रणीतान् काव्यप्रबन्धानुपलभ्य च सम्यगालीप्य च,
उपलब्ध चेति क्वचित् पाठः, एतेन प्राचीनप्रणीतमपि शास्त्रं
प्रयोगविद्भुञ्जेदनुपादेयमेवेति न केवलं पूर्व्वशास्त्रानुसारेण

स्वरूपा भगवतो विष्णोर्मूर्त्तिर्मम मानसे चित्ते अथ च सरो
विशेषे नित्यं सर्वदां रमतां विहरतु, नित्यं मम मानस-
ज्ञानविषयीभूता सती विलसत्वित्यर्थः । ननु सरस्वत्यदोषा
सदोषा चानुभूयते तत्र सदोषाया मानससन्निहितत्वप्रार्थन-
मनुचितमिति विशेषणाभ्यां तां विशिनष्टि, चतुर्मुखो ब्रह्मा
तस्य मुखान्येव अमोजानि तेषां वनं समूहः, यथादिसमष्टा-
वेव वगशब्दस्य रूढत्वात् तदवच्छिन्नप्रदेशे तु लाक्षणिकत्वात्,
तत्र हंसवधूहंभोव, ब्रह्ममुखामोजविहारिणी वेदादिरूपा
सरस्वती यथा परिशुद्धा तादृक् सरस्वती मे मानससन्निहिता
भवतु न तु ह्यलिकादिमुखवसतिः सदोषेति भावः । अतएव
सर्वशुद्धा सर्वतः स्वरूपतोऽर्थतश्च शुद्धा निर्मला निर्दोषे-
त्यर्थः पदपदांशवाक्यार्थरसगतदोषरहितेति यावत्, अथ च
धवला, एतेन काव्यरूपा सरस्वतीत्यायातं भवति सदोषाया
विशुद्धकाव्यत्वानङ्गीकारात्, काव्यरूपायाः सरस्वत्या भगवन्मू-
र्त्तिल । यथा विष्णुपुराणे, काव्यालायाश्च ये केचिद्गीतकान्य-
खिलानि च । शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥ इति ।
युज्यते च तदुपासनारूपं मङ्गलाचरणं यन्वादी, उपासना
चात्मनः श्रवणमनननिदिध्यासनरूपा, मानसे रमतामित्यनेन
च तच्चित्तयरूपाण्युपासना कृतेति प्रतीयते मानसव्यापारविशेष-
रूपत्वाच्चास्याः । अत्र सरस्वत्यां हंसवधूलारोपं प्रति चतुर्मुख-
मुखे अमोजवगलारोपस्य हेतुत्वात् परम्परितरूपकमस्मिष्ट-
शब्दनिबन्धनम्, अमोजवगलारोपेणैव तदुपपत्तौ मानसे मा-

नसारोपकरणन्तु न सचिरं सरःप्रतीतिस्तु यद्भ्रगधेति युक्त-
मुत्पश्यामः एकान्ततदायज्ञे तु स्त्रियास्त्रिष्टब्दनिघन्धनयोस्तयोः
सङ्करः । अन्यापि ईसवधूः सर्वंशुक्ला अमोजवने विहरति
मानससरमि च रमते । नित्यमित्यत्र दीर्घमिति क्वचित्
पाठः दीर्घं सचिरं प्रारिप्सितमन्यसमाप्तिं यावदिति तदर्थः ।
सरस्वती वाग्धिष्ठात्री देवतेति केचित्, तन्मते तस्या ब्रह्ममुख-
सम्बन्धोऽधिष्ठेयाधिष्ठात्रोरभेदाङ्गीकारात्, सर्वंशुक्लेति च सति
वाधे सङ्कोचस्यादरणीयत्वेन सर्वंपदस्य करचरणतलाधर-
नयनादिभिन्नाङ्गपरत्वादुपपन्नमिति ध्येयम् । मम सरस्वती
मानसे शिष्याणां हृदि रमतामिति योजयन्धन्ये ॥ १ ॥

पूर्वशास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुपलभ्य च ।

यथासामर्थ्यमस्माभिः क्रियते काव्यलक्षणम् ॥ २ ॥

ननु कीदृशीयं काव्यरूपा सरस्वती यस्या उपासनायाति-
महार्घलमाविष्कृतमित्यनुयुज्यमान इव तल्लक्षणं तावत् प्रति-
जानीते । पूर्व्वेति । पूर्व्वेषां भरतादीनां शास्त्राणि काव्यनिरू-
पणयन्यान् संहृत्य संचिष्य अतिविस्तृतानामेतेषामत्यन्तानुपा-
देयांशपरित्यागेनोपादेयांशान् संगृह्येत्यर्थः, तथा प्रयोगान्
महाकविप्रणीतान् काव्यप्रबन्धानुपलभ्य च सम्यगालोच्य च,
उपलक्ष्य चेति क्वचित् पाठः, एतेन प्राचीनप्रणीतमपि शास्त्रं
प्रयोगविहङ्गद्येदनुपादेयमेवेति न केवलं पूर्व्वशास्त्रानुसारेण

किन्तु प्रयोगानुसारेण चास्माभिरेतत् क्रियत इति सूचितम् ।
 अस्माभिर्यथासामर्थ्यं यथाशक्ति, श्रौद्धत्यवारणाच्चैतत् । का-
 व्यस्य, लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति, लक्षणमितरभेदानुमापकोऽ-
 साधारणो धर्म इत्यर्थः, क्रियते इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदाव-
 लीति वक्ष्यमाणवाक्येन प्रतिपाद्यते । एतेनाभिधेय दर्शितं
 काव्यं हि ग्रन्थस्यास्य प्रतिपाद्यं प्रयोजनञ्चानन्तरमेव वक्ष्यते
 सम्बन्धस्तु यथायथं स्वयमूहनीयः । एतेषां ग्रन्थादाववग्र-
 वक्तव्यत्वं यथा, ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते ।
ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन इति । निरूपयिष्य-
 माणानां गुणादीनान्तु उपोद्घातसङ्गत्युत्थापितत्वात् काव्यनि-
 रूपणप्रतिज्ञयैव प्रतिज्ञाततया न पृथक् प्रतिज्ञा कृता ॥ ९ ॥

इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।

वाचामेव प्रसादेन लोकयान्ना प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥

इत्थं प्रतिज्ञया वाग्विशेषरूपस्य काव्यस्य ग्रन्थप्रतिपाद्यत्व-
 मुक्त्वा प्रजाव्युत्पत्तिरूपं ग्रन्थप्रयोजनं वक्तुं प्रथमं तावत् श्लोक-
 दशेन वाक्सामान्यस्योपादेयत्वमाह । इहेति । इह संसारे
 शिष्टैः स्त्रिवुद्धिभिः, न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
 न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणमिति महाभारतोक्त-
 लक्षणवद्भिर्भहेश्वरेन्द्रपद्मपाणिनिवररुचिप्रभृतिभिरनुशिष्टानां
 प्रकृतिप्रत्ययविभागादिना व्युत्पादितानां संस्कृतानां प्राकृता-
 नाञ्चेत्यर्थः, तद्वितयस्त्वैवानुशासनसम्भवादिति भावः । तथा

श्रियानामपि एतद्व्यावश्रियानाञ्च देशीनामित्यर्थः, तासामनु-
शासनाभावादिति भावः । श्रियानां स्वतः श्रियानां संज्ञा-
रूपाणामिति केचित् । इत्थं त्रिविधानां वाचामेव प्रसादेन
साचिद्येन सर्वथा सर्वेण प्रकारेण लोकानां देवादिपाम-
रान्तानां यात्रा व्यवहारः प्रवर्तते प्रकर्षेण भवति । तत्रोक्त-
मानां संस्कृतया मध्यानां प्राकृतया नीचानाञ्च देशा वाचा
व्यवहारः ॥ ३ ॥

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाङ्गयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ ४ ॥

अन्वयेन वाचां व्यवहारोपयोगित्वमुक्त्वा व्यतिरेकेण तदेव
द्रुढयति । इदमिति । शब्दाङ्गयं वागाख्यं ज्योतिः, प्रकाशक-
त्वात्तेज इव संसरत्यनेनेति संसारः सृष्टिरित्यर्थः आसंसारं
सृष्टिकालमारभ्य, यद्वा संसरत्यस्मिन्निति संसारो जगत् आ-
संसारं जगदभिव्याप्य यदि न दीप्यते न स्फुरेत् तदा इदं
कृत्स्नं सर्वं जगत् तद्गतलोकजातमित्यर्थः, तमो मोहान्ध-
कारमयं सत् अन्धं चक्षुर्विकलमिव ज्ञानशून्यं जायेत, अन्धं
तमो गाढध्वान्तथाप्तमिति वा, ध्वान्ते गाढेऽन्धतममित्यमरः ।
यद्वा इदमिन्द्रियासन्निकृष्टं कृत्स्नं जगत् अन्धं तमो गाढान्ध-
कारकवलितमिवाज्ञातं जायेत, यथा ज्योतिषि सूर्येऽदीप्य-
माने जगदन्धकारमयं सदज्ञातं भवति तथा शब्दाभावे इत्य-
र्थः, वेदान्तवाक्यैरेव सर्वेषां ज्ञानसम्भवादिति भावः ॥ ४ ॥

आदिराजयशोविम्बमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम् ।

तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥ ५ ॥

इत्थं वाक्कामान्यस्य व्यवहारमूलत्वेनोपादेयत्वं प्रदर्श्य तस्यैव गुणालङ्कारादिभिरुपस्कृततया काव्यरूपतामापन्नस्योपादेयत्वमाह । आदिराजेति । आदिकालीना ये राजान इच्छाकुप्रभृतयस्तेषां यशोरूपं विम्बं प्रतिरूपं ह्यायेत्यर्थः, वाङ्मयं कविगणकृतकाव्यप्रबन्धरूपमादर्शं दर्पणं प्राप्य इदानीं तेषां राज्ञामसन्निधानेऽपि न नश्यति न विच्छिद्यते इति स्वयं पश्य विचारय, अप्रामाण्यस्यात्यन्तपरिहारायैतत् अतएवात्र न गर्हितत्वं दोषः । अन्यस्मिन्नादर्शे हि सन्निहितानामेव विम्बं पतति अत्र त्वसन्निहितानामपीति व्यतिरेकः । एतेनातीतानां यशःस्वापनं काव्यस्य प्रयोजनमुक्तं, एतच्चोपलक्षणं काव्यकर्तुस्तद्धोद्भूय यशःप्रभृतोन्वपि प्रयोजनान्तराणि ज्ञेयानि, यदुक्तं, प्रकाशकृता, काव्यं यशसेऽयं कृते व्यवहारविदे शिवेतर-चतये । सद्यः परनिवृत्तये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे । इति । सर्वे च पुरुषार्था एतस्माज्जायन्ते, यदुक्तं, धर्माथं काममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्त्तिं प्रीतिश्च साधुकाव्यनि-वेवणमिति ॥ ५ ॥

गौर्गाः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यन्ते बुधैः ।

दुग्ध्युक्ता पुनर्गात्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥ ६ ॥

काव्यस्योपादेयत्वमुक्त्वा तस्य गुणालङ्कारादिभिरुपस्कारे

निर्दोषतायाश्च यतनीयमित्याह । गौरिति । गौराणी सम्यक्
 प्रयुक्ता दोषाभावेन गुणालङ्कारादिसङ्गावेन च कविना शोभनं
 निबद्धा सती कामदुघा सर्वकामप्रपूर्िका गौर्धनुरिव दुघैः
 सामाजिकैः स्मर्यन्ते सुप्रयुक्ता वाणी कामधेनुवत् सर्वकाम-
 पूर्िका भवतीति ज्ञायते । तथा च श्रुतिः । एकः शब्दः सु-
प्रयुक्तः सम्यक् ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवतीति । वैप-
 रीत्ये दोषमाह । सेव गौः पुनर्दुग्प्रयुक्ता सदोषतया रचिता
 सती प्रयोक्तुः कवेर्गौत्वं वृषभत्व मूर्खत्वमित्यर्थं, शसति सूच-
 यति, एतेन दोषाभावे गुणालङ्कारादिसङ्गावे च सर्वथा
 यतनीयमित्येव प्रतिपादितं न तु सदोषस्याकाव्यत्वमिति ध्ये-
 यम् ॥ ६ ॥

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन ।

स्यादपुः सुन्दरमपि श्वित्रैणैकेन दुर्भगम् ॥ ७ ॥

तदिति । तन्नस्मात् प्रयोक्तुरविज्ञतास्यापकत्वादित्यर्थः
 काव्ये अल्पमपि पदपदांशमात्रगतमपि दुष्टं दोषः कथञ्च
 नोपेक्ष्यं सर्वथा तत्परित्यागे यतनीयं । ननु गुणालङ्कारादि-
 ना सुन्दरतरे तस्मिन् तिष्ठतु नामाभ्योयान् दोषः किं वि-
 क्षन्ते तनेत्यत्राह सुन्दरमपि लावण्यद्वाराङ्गदादिना रम-
 णोयमपि वपुः एकेन केवलेन एकावयवस्थितेन वा श्वित्रेण
 कुष्ठभेदेन दुर्भगं निन्दितं स्यात् । एतेन दोषाः काव्यस्याप-
 कर्षमात्रजनका न तु काव्यत्वविधातका इति सूचितं दृश्यन्ते

च महाकविप्रयोगेषु केषुचित्ते ते दोषा इति एतद्विज्ञापनार्थमेव प्राचां तद्दोषौ शब्दार्थाविति, अदोषं गुणवत् काव्यमित्यादि काव्यलक्षणेषु दोषपदोपादानं न तु सति तत्राकाव्यताप्रतिपादनार्थमिति रहस्यम् । उक्तज्ञान्यत्र कीटानुविद्धरत्नादिमाधारण्येन काव्यता । दुष्टेष्वपि मता यत्र रमाद्यनुगमः स्फुट इति ॥ ७ ॥

गुणदोषानशास्त्रज्ञः कथं विभजते जनः ।

किमन्धस्याधिकारोऽस्ति रूपभेदोपलब्धिषु ॥ ८ ॥

इत्यञ्च काव्ये दोषाणां हेयत्वोक्त्वा गुणानामुपादेयत्वमर्थादुक्तं भवति हेदोपादेयानाञ्च धर्माणां परिज्ञानस्य शास्त्रोपदेशमापेक्षतया तत्र सक्रियमाणशास्त्रस्योपयोगितां दर्शयामाह । गुणेति । अशास्त्रज्ञः काव्यमीमांसाशास्त्रानभिज्ञो जनः, गुणा उपादेयधर्मा वक्ष्यमाणाः श्लेषप्रसादादयः अनुप्रासोपमाद्यलङ्काराश्च अलङ्काराणां काव्यशोभाजनकत्वेनोपादेयत्वात्, दोषाः श्रुतिकटुत्वादयश्च, तान् कथं विभजते विशेषेण भजते विभक्ततया जानातोत्यर्थं, भजतिरत्र ज्ञानार्थः । वैचित्र्यवैरस्यजनकत्वेन गुणदोषाणां किञ्चित्परिज्ञानस्य स्वतः सम्भवेऽपि विशेषपरिज्ञानं शास्त्रादेव जायते शास्त्रकर्तृणां निपुणाभिनिवेशादिना तत्तद्विशेषोद्भावनादिति विपदोपादानं । दृष्टान्तेनेदं द्रढयति रूपाणि द्रव्यगुणविशेषास्तेषां भेद उक्त्युत्पापकृत्यलरूपः श्वेतत्वपीतलादिरूपो वा

विशेषस्तस्योपलब्धिषु प्रत्यक्षेषु अन्वस्य चतुर्विकलस्य किमधि-
कारो योग्यतास्ति नास्त्येवेत्यर्थः, तस्माच्छास्त्रोपदेशेनैव जना-
हेयोपादेयज्ञानवन्तो भवन्ति तदर्थ एव ममाद्यमारम्भ इति
भावः ॥ ८ ॥

अतः प्रजानां व्युत्पत्तिमभिसन्धाय सूरयः ।

वाचां विचित्रमार्गाणां निववन्धुः क्रियाविधिम् ॥ ९ ॥

अत इति । अतः गुणदोषविभागादेः शास्त्रसापेक्षत्वादि-
त्यर्थः, सूरयः पण्डिता भरतादयः प्रजानां लोकानां व्युत्पत्तिं
वाग्व्यवहारनैपुण्यमभिसन्धाय उद्दिश्य, विचित्रा बहुविधा
वैदभंगौडादिरूपा मार्गा रीतयो यासां तादृशीनां वाचां
काव्यवाक्यानां क्रियायै करणाय, उपलक्षणञ्चैतत् ज्ञाना-
यापीत्यर्थः, करणवञ्जानस्यापि यशःप्रभृतिजनकत्वात्, विधि-
विधानं धर्मिधर्माविभागादिना निरूपणमित्यर्थः, तं निववन्धुः
निबन्धेन प्रोचुः । एतेन तद्गतानुगतिकतया ममापि प्रजा-
व्युत्पत्त्यर्थमेवाद्यमुद्यमोऽननु प्रतिष्ठार्थमिति सूचितम्, तस्माद्
यन्यस्यास्य प्रजाव्युत्पत्तिः प्रयोजनं यन्याभिधेयस्य काव्यस्य
प्रयोजनन्तु यथायथं कविवोद्भूतं यशःप्रभृतिकं पूर्वमुक्तं
ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

तैः शरीरञ्च काव्यानामलङ्काराद्य दर्शिताः ।

शरीरं तावद्विष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ॥ १० ॥

अथ धर्मिणि ज्ञाते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायते धर्मिं

चास्य शरीरं तदेव प्रथमं निरूपयन्नाह । तैरिति । तैः पूर्व-
 स्वारभिः काव्यानां शरीरञ्च आत्मभूतस्य रसादिव्यङ्गस्य
 देहभूत आश्रयस्य तथा अलङ्काराद्य दर्शिताः । चदयमु-
 भयप्राधान्यद्योतकम् । काव्यानामिति वङ्गवचनं मुक्तकादिभे-
देन काव्यस्य वङ्गविधत्वसूचनाय । अलङ्कारपदञ्च अलं क्रियते
प्रकृष्टीक्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या हेपप्रसादादिगुणानामनुप्रासो-
 पमाद्यलङ्काराणाञ्च प्रतिपादकं गुणानामपि काव्यशोभा-
 जनकतया तैर्दर्शितत्वात् । भेदयानयोरप्ये दर्शयिष्यते । यद्वा
 शरीरञ्चेति चकारोभिन्नक्रमे तैश्चेत्यर्थः । अलङ्काराञ्चेति च-
 कारोऽनुक्तममुच्यार्थः, तेन च गुणानां दोषाणाञ्च परियहः
 तद्धितयानामपि निरूपितत्वादित्यवगन्तव्यम् । दर्शिता इत्यत्र
 वङ्गवचनं पुंस्त्वञ्च अलङ्कारा इति परप्रयुक्तापेक्षया, क्वचित्ति-
 ङ्गविभक्त्योरित्यनुशासनात् । इत्थं प्राचां सवादं प्रदर्श्य तन्मता-
 नुसारेणैव स्वयं लक्षणरूपं काव्यशरीरं निरूपयति । शरीरं
 तावदिति । तावदिति वाक्यालङ्कारे । इष्टाः मद्दयदृष्टा-
 यमत्कारभूमय इत्यर्थः, येऽर्थाः तैर्व्यवच्छिन्ना विलक्षणीकृता
 पदावली पदसमूहः काव्यस्य शरीरमित्यन्वयः । अत्रेष्टत्वं चम-
 त्कारभूमित्वं, चमत्कारस्य लोकोत्तराह्लादः तद्भूमिस्तज्जनकः,
 लोकोत्तरत्वस्याह्लादगतं सुखत्वव्याप्त्योऽनुभवसाक्षिको जाति-
 विशेषः रिपुस्ते मृतः पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यार्थज्ञानजन्या-
 ह्लादस्य न लोकोत्तरत्वमिति न तत्र काव्यत्वप्रसक्तिः । तादृ-
 शाह्लादं प्रत्यर्थानां कारणताच व्यङ्ग्यवैशिष्ट्येन दोषासमानाधि-

करणगुणालङ्कारमङ्गावसम्पादितचारुत्वेन च सम्भवति, सम्भवति च तेन काव्यस्य भेदत्रयं, तथाहि व्यङ्ग्यवैशिष्ट्यजन्या चमत्कृति-
 र्थत्र वाच्यचमत्कृतेरत्यधिका तत्र ध्वनिरिति व्यवहारः यत्र च व्यङ्ग्यचमत्कृतिर्वाच्यचमत्कृतेः कुचिनिष्ठीना तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्य-
 मिति व्यवहारः, यत्र च व्यङ्ग्यचमत्कृतिर्नास्त्येव वाच्यचमत्कृति-
 रेव परं वरीवर्त्तिं तत्र चित्रमिति व्यवहारः, इत्थं त्रिविधं
 काव्यमन्यैरुक्तमनुसर्त्तव्यं, यदि च वाच्यव्यङ्ग्यचमत्कृतिनिरपेक्षः
 शब्दोऽपि गुणालङ्कारोपहतश्चमत्कारं जनयति तस्यापि
 काव्यत्वमन्यैरङ्गीकृतं, यथा, सुपां तिडाश्च ध्रुत्पत्तिं वाचां वा-
 ञ्छन्यलङ्कृतिम् । तदेतदाजः सौशब्दां नार्थञ्जुत्पत्तिरोदृशीति,
 तदा दृष्टेति पृथक् पदं पदावलोविशेषणं मन्तव्यं, विशिष्टविशे-
 षणत्वाच्च रूपी घटोऽनित्य इत्यदौ रूपघटयोरनित्यत्वप्रती-
 तिवदर्थपदयोर्द्वयोरपीष्टत्वप्रतीतिः ततश्च शब्दचित्रमर्थचि-
 त्रञ्चेति चित्रस्य भेदद्वयम् । उक्तञ्च प्रकाशकता शब्दचित्रं
वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं ध्वनरं कृतमिति, चित्रमिति गुणालङ्कार-
 माचयुक्तम् । एतेन लक्षणेऽनुद्दिष्टानां गुणालङ्कारदोषाणां
 कथमये निरूपणं कृतमिति चोद्यस्य नावकाशः दृष्टपदेन तेषा-
 मुद्देशादिति ध्येयम् । अत्रार्थो वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यतया त्रिविधः
 तत्राभिधयोपस्थाप्यो वाच्यः लक्षणया लक्ष्यः व्यञ्जनया वङ्ग्य
 इति व्यञ्जकताच शब्दानां सर्वेषामर्थानाञ्च, तेषां व्यङ्ग्योऽ-
 पि वस्त्वलङ्काररत्यादिभेदात्त्रिविधः, तत्र वस्त्वलङ्काररू-
 पव्यङ्ग्यजन्यचमत्कारः संलक्ष्यक्रमः रत्यादिव्यङ्ग्यजन्यचम-

त्कारो रमादिपदव्यपदेशोऽसंख्यक्रम इति अन्यत्र चिह्नर
इति नैतत् सर्वं निरूपयिष्यते । पदानि असमासाङ्गसुप्-
तिङन्तानि तद्गुणानि च, प्राकृतादिपदानान्तु संख्यतस्यानी-
यतया तदन्ततास्येव । गिराकाङ्गपदानां काव्यत्वाव्यवहा-
रात् साकाङ्क्षेति पदावलीविशेषणं देयं तेन पदावली वाक्य-
मित्येवार्थः । इत्यञ्च अर्थोपकृतं वाक्यमेव काव्यशरीरं न तु
वाक्यमर्थश्च द्वाविति, काव्यताया उभयपर्याप्तत्वे काव्यमुच्चैः
पद्यते काव्यादर्शोऽवगम्यते काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञात इत्यादि-
विश्वजनीनव्यवहारविरोधात् सचषाभ्युपगमस्य चान्याव्यत्वात्
प्रत्येकपर्याप्तत्वे च एकस्मिन् पद्ये काव्यद्वयव्यवहारापत्तेः
तस्माद्वाक्यमात्रस्यैव शरीरत्वमिति सुदूकम् । शरीरमित्युक्ते
शरीरो चापेक्ष्यते शरीरो चात्र चित्रकाव्ये गुणालङ्कारोपकृतो
वाच्यार्थ एव ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्योऽसु वस्त्वलङ्काररमादिरू-
पो व्यङ्ग्यार्थः । उक्तञ्च ध्वनिकृता । अर्थः सहृदयसाध्यः काव्यात्मा
यो व्यवस्थितः । वाच्यप्रतीयमानास्यो तस्य भेदावुभौ स्यताविति,
न च रमस्यैवाङ्गित्वमन्यैरुक्तमादरणीयं नीरसानामपि वस्त्वल-
ङ्कारव्यञ्जकानां गुणालङ्कारभाषोपस्कृतानाञ्च काव्यतया स-
कलासङ्कारिकैरङ्गीकृतानामकाव्यतापत्तेः न च तत्रापि कथ-
ञ्चित् परम्परया रमसर्षोऽस्तीति वाच्यं एवंविधरमसम्बन्धे
नैः श्रेते मृगोधावतीत्यादौनामपि काव्यतापत्तेः पदार्थमात्र-
स्यापि विभावानुभावव्यभिचारिभावान्यतमत्वात्, न च रम-
स्यानात्मत्वे विनेधानामुच्छोकारासम्भवः काव्यस्य प्रयोजनं

हि वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां रसास्वादसुखपि-
ण्डदानद्वारा कृताकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति वाच्यं चम-
त्कारजनकवाच्यार्थादिनापि तत्प्रमावादिति दिक् ॥ १० ॥

पद्यं गद्यञ्च मिश्रञ्च तत्रिधैव व्यवस्थितम् ।

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥ ११ ॥

काव्यस्य शरीरमुक्त्वा तद्भेदान् प्रमेणाह । पद्यमिति ।
तत् काव्य पद्यं गद्यं मिश्रञ्चेति त्रिधैव त्रिप्रकारमेव व्यवस्थितं
प्राचीनैर्निरूपितम् । एवकाराच्चातुर्विध्यादिकमस्य नास्तीति
सूचितं । तत्र पद्यलक्षणमाह । पद्यमिति । चतुर्णां पदानां
समाहारश्चतुष्पदी पादचतुष्टयात्मकं पद्यं स्यात् द्विपद्यादि-
कन्तु वेदादिष्वेव नियतमिति लौकिकशास्त्रेषु तदभावाच्चतु-
ष्पदीत्युक्तं, वस्तुतस्तु छन्दोनियतं वाक्यमेव पद्यं, महा-
काव्यादौ प्रायेण पादचतुष्टयात्मकानामेव निवेशनीयत्वाच्च-
तुष्पदीत्युक्तं । यदाहुः । छन्दोनियमवहाक्यं पद्यमित्यभि-
धीयत इति छन्दो बद्धपदं पद्यमित्यादि च । तत्र पद्य वृत्तं
जातिश्चेति द्विधा । तत्राक्षरसङ्ख्यातं वृत्तमुक्त्यात्यय्यादिकं
मात्रासङ्ख्याता जातिराख्यादिः ॥ ११ ॥

छन्दोविचित्र्यां सकलस्तत्प्रपञ्चोनिदर्शितः ।

सा विद्या नैस्तितीपूर्णा गम्भीरं काव्यसागरम् ॥ १२ ॥

छन्द इति । छन्दांसि विधीयन्ते निष्कृणन्तेऽवेति
छन्दोविचितिः शेषादिस्तच्छन्दोयन्यः छन्दोविचितिनामकः

स्वकृतच्छन्दोयन्यो वा तस्यां सकलः तथोर्त्तजात्योः प्रपञ्चो
 विस्तारो निदर्शितः समाह्वयमविपनलेन उक्त्यात्युक्त्यादिना
 च वृत्तभेदाः आर्यागोतुङ्गोतीत्यादिना जातिभेदाश्च निरू-
 पिता इत्यर्थः । अतः सैवानुशीलनीया यन्त्रवाङ्मयभिया
 तत् सर्वमत्र नोक्तमिति भावः । कवीनां छन्दोज्ञानस्यावश्य-
 कत्वमाह । सा विद्या छन्दोज्ञानं छन्दोविचितिविद्या वा
 गम्भीरं विविधच्छन्दोनिबद्धवाक्यवर्णनीयरमभावादिभिर्निर्वि-
 डम्, अथचागाधं काव्यमेव सागरं तितोर्षूणां करणेन
 ज्ञानेन च तत्पारं जिगमिषूणाम् अथच लिलङ्घयिषूणा नैः
 पोतरूपा । तितोर्षूणामित्यत्र विविच्छूणामिति क्वचित् पाठः,
 सागरं प्रवेष्टुमिच्छूणां यथा नानावस्तुपूर्णा नैरूपयोगाय भ-
 वति तथा काव्यं वर्णयितुमनुशीलयितुं वा कृतयत्नानां छन्दो-
 विचितिविद्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

मुक्तकं कुलकं कोपः संघात इति तादृशः ।

सर्गबन्धाङ्गरूपत्वाद्नुक्त पद्यविस्तरः ॥ १३ ॥

एवं त्रिविधेषु काव्येषु पद्यमयस्थानैरुक्तानामवान्तरभेदा-
 नां प्रदर्शनमनतिप्रयोजनमिति हृदयेन प्रधानप्रभेदं महा-
 काव्यं प्रदर्शयितुमुपक्रमते । मुक्तकमिति । इतिशब्द एवमर्हं,
 मुक्तकं कुलकं कोपः महातय इत्येवं तादृशस्तत्सजातीयो-
 ऽपरय युग्मकादिरित्यर्थः, एवरूपः पद्यविस्तरः अन्यैरुक्त-
 पद्यमयकाव्यभेदमूहः सर्गबन्धाङ्गरूपत्वात् निरूपयिष्यमाण-

महाकाव्यरूपप्रधानभेदेकदेशरूपत्वाद्गुणः यन्वाङ्मयि-
या अप्रदर्शितः यन्यान्तरेषु वेदितव्य इति शेषः, एतेन प्र-
तिषेधनञा कथं तत्पुत्र इति चेद्यस्य नावसरः अथाहृतस्य
यन्यान्तरवेदितव्यत्वस्य विधेयत्वेन तस्य पुत्र्युदासत्वात्, अन्ये तु
सादृश्यायैकपुत्र्युदासनञा अनुक्त उक्तप्राय एवेत्यर्थं इत्याहुः ।
तत्र मुक्तकं श्लोकान्तरसम्बन्धेन परित्यक्तमेकपद्यात्मकं, तथा
चाग्नेये । मुक्तकः श्लोक एवैकश्चमत्कार्चमः सतामिति । कु-
लकं पञ्चान्यूनश्लोकात्मकम् । उक्तञ्चान्वत्र, “द्वाभ्यान्तु युग्मकं
सन्दानितकं त्रिभिरित्यते । कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः
कुलकं सतम्” । इति । अपरे तु पञ्चात्मकस्य वाणावलीति
संज्ञामाहुः । यथा, “एकः श्लोको मुक्तकं स्यात् द्वाभ्यां
युगलकं सतम् । त्रिभिर्गुणवती प्रोक्ता चतुर्भिस्तु प्रभद्रकम् ।
वाणावली पञ्चभिः स्यात् षड्भिस्तु करहाटकः” । इति ।
कोषः परस्परनिरपेक्षः श्लोकसमूहः । यदुक्तं, “कोषः श्लोक-
समूहस्तु स्वादन्वीन्यानपेक्षकः । ब्रज्याक्रमेण कथितः स
एवातिमनोरमः” । इति । ब्रज्यां च सजातीयसमूहः । यत्र
प्रत्येकं परिममाप्तार्थैः पद्यैः कथा समाप्यते स संघातः ।
यदुक्तं । यत्र कविरेकमर्थं वृत्तेनैकेन वर्णयति काव्ये । सं-
घातः स निगदितो वृन्दावनमेघदूतादिरिति । इत्यमुक्तल-
क्षणा मुक्तकादयो महाकाव्यैकदेशरूपत्वान्न पृथग्लक्षिताः,
कोषसंघातावपि महाकाव्येषु तत्तदुच्चावचवर्णने सम्भवत एवे-
त्यनुसन्धेयम् ॥ १३ ॥

सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
 आशीर्नमस्त्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥ १४ ॥
 इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ।
 चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् ॥ १५ ॥
 नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्षनैः ।
 उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥ १६ ॥
 विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्षनैः ।
 मन्त्रद्रुतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥ १७ ॥
 अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।
 सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ॥ १८ ॥
 सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तरूपेतं लोकरञ्जकम् ।
 काव्यं कल्पान्तरस्यायि जायेत सदलङ्कृति ॥ १९ ॥

कोऽसौ सर्गबन्धः यदङ्गरूपत्वान्मुक्तकादयो न पृथग् ल-
 चिता इत्याकाङ्क्षायामाह । सर्गबन्ध इति । महाकाव्यं सर्ग-
 बन्धः तस्य सर्गनिबन्धमानत्वात् । तदपि किंस्वरूपमिति
 तद्वक्ष्ये तावत् प्रतिजानीते । उच्यते इति । तस्य महा-
 काव्यस्य लक्षणं स्वरूपमुच्यते अनन्तरमेव निरूप्यते । आशी-
 रित्यादि आशीरिष्टजनस्य शुभाशंसनं, नमस्त्रिया स्वापकर्ष-
 बोधानुकूलव्यापारविशेषः सच प्रकृते वाग्विशेषात्मकः
 तस्य वाचिककाविकमानसिकत्वेन त्रैविध्यात् । तथा वसति
 प्रसुतवृत्तान्तोऽस्मिन्निति वस्तु प्रबन्धनायकः अपरो वा तत्-

सम्बन्धी, तस्य निर्देश उपन्यासः, वाशब्देविकल्पे, मुखमा-
दिभागः, आश्रीःप्रभृतीनामन्यतमं तस्यादिभाग इत्यर्थः ।
तत्राश्रीः कीचकवधादौ, - ननस्क्रिया रघुवंशादौ, वस्तुनिर्देशः
शिशुपालवधादौ ॥ १४ ॥

इतिहासेति । इतिहासा रामायणमहाभारतादयः ते-
षामन्यतमस्य कथया रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेन उद्भूतं
निवद्धम् । इतरदा एतस्मादन्यदा, सन् सत्यभृतोवृत्तान्त
आश्रीयत इत्याश्रयो वर्णनीयो यत्र तत् । सदाश्रयमित्यनेन
कल्पितवृत्तान्तस्य महाकाव्ये वर्णनं प्रतिषिद्धं । तथा चतुर्णां
धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गयुतुवर्गः तद्रूपेण फलेन प्रयोजने-
नोपेतम्, एकत्र चतुर्णां फलत्वासम्भवात् सर्वं पुनर्वर्णनीयाः
परन्तु अन्यतममेव फलमिति मन्तव्यम् । उक्तञ्च, चत्वारस्तत्र
वर्गाः खुस्तेष्वेकञ्च फलं भवेदिति । तथा चतुरो व्यवहार-
कुशल उदात्तोधीरोदात्तो नायकः कथाव्यापी प्रधानपुरुषो
यत्र तत् । यद्यपि त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीकोरूपयौवगे-
त्साही । दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवाग्नेतेति नायक-
लक्षणे दक्षवैदग्ध्यपदोपादानेन चतुरत्स्य लक्षणघटकतया प्रा-
प्तत्वात् पृथक् चतुरेति नायकविशेषणमफलमित्यमन्तोपस्यदा
चतुरोदात्तपदस्य धीरोदात्त इत्येवार्थः कर्त्तव्यः चतुरधी-
रपदयोः पर्यायत्वात् । धीरोदात्तलक्षणं यथा । “अविक-
त्यनः समावानतिगम्भीरोमहासत्तः । स्योयान्निमूढमानो-
धीरोदात्तोदृढव्रतः कथित” इति । अथ च नायकः कचि-

देकोदेवः, क्वचिदेकः सदंशजः चक्षियः, क्वचिदा एकवंशजा
 वधवः चक्षिया, यदुक्तं । तत्रैकोनायकः सुरः । “सदंशः
 चक्षियोवापि धीरोदात्तगुणान्वितः । एकवंशभवा भृपाः
 कुलजा वधवोऽपि वा” इति । तत्रान्यस्योदाहरणं रघु-
 वंशः ॥ १५ ॥

महाकाव्ये नायकवृत्तान्तवर्णनमात्रं न कवीनां पुष्-
 पार्थ इतिहासादिभिरेव तत्परिज्ञानसिद्धेः किन्तु प्रास-
 ङ्गिकतत्तदुच्चावचवर्णनया काव्यशोभासम्पादनमिति वर्णनी-
 यान् विषयान् निर्दिशति नगरेत्यादि दाभ्यां । तृतीया-
 न्तजातस्यालङ्कृतमित्यनेनान्वयः । चन्द्रार्कोदयेति चन्द्रार्का-
 स्तमनोपलक्षणम् । क्रीडेति उद्यानमलिलयोर्दयोरप्यनेति ।
 रतोत्सवः समोगशृङ्गारः स च विप्रलम्भवर्णनात् परमेव
 वर्णनीयः । उक्तञ्च न विना विप्रलम्भेन समोगः पुष्टिमश्रुते
 इति । विप्रलम्भैरिति बद्धवचनेन तस्य पूर्वरागमानप्रवास-
 करुणात्मकतया चतुर्विधत्व सूचितम् । कुमारोदयः पुत्रो-
 त्पत्तिः । मन्त्रोविपक्षजयाद्यर्थं मन्त्रणा । दूतः कार्यप्रेष्यः
 स च निसृष्टार्थमितार्थमन्देशधारकत्वेन त्रिविधः । प्रयाणं
 युद्धार्थयात्रा । आजिर्युद्धम् । नायकस्याभ्युदयोरिपुजया-
 दिः । मन्त्रादिपञ्चकं क्रमिकं, तथा हि प्रथमं मन्त्रणा ततो
 दूतप्रेषणं ततः प्रयाणं ततो युद्धं ततश्च रिपुजयादिरूपा-
 भ्युदयः । इष स्पष्टम् । एतानि अपिना चान्यानि च साङ्गोपा-
 ङ्गानि महाकाव्ये वर्णनीयानोक्त्यर्थः । यदुक्तं, “मन्ध्यासूर्येन्दु

रजनीप्रदोषध्वान्तवासराः । प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसा-
गराः । सभोगविप्रलम्बी च मुनिस्वर्गपुराध्वराः । रणप्रया-
णोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः । वर्षनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा
श्रमो इह" । इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

अथद्विप्तं पक्षवितृत्तान्तं, महाकाव्ये ऽपि ग्रन्थवाङ्मय
शक्त्या सङ्क्षेपेण वस्तुवर्णनं न चमत्कारं पुष्पाति, तद्यथा,
“रामोदशरथाञ्जातः प्राप्तविद्यथ कौशिकात् । मिथिलायां
धनुर्भङ्गा मैथिलीं परिणोतवान्” इति । रसाः शृङ्गारा-
दयः, भावाः प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणः उदुङ्ग-
मात्राः स्थायिनः देवादिविषया रतिषु, तैर्निरन्तरमभि-
व्याप्तं, तत्र शृङ्गारवीरशान्तानामन्यतमोऽङ्गित्वेन अन्ये तु
रसा भावा वा अङ्गित्वेन, यदुक्तमन्यत्र, शृङ्गारवीरशा-
न्तानामेकोऽङ्गीरस इत्यते इति । सर्गेरिति उपेतमित्यने-
नान्वेति, सर्गेऽवान्तरवृत्तान्तसमाप्तेर्नाम, बहुवचनमष्टान्यून-
नत्रचिंशदनधिकत्वयोर्विधकं, अष्टसर्गान्तु न्यूनं चिंशत्स-
र्गाच्च नाधिकम् । महाकाव्यं प्रयोक्तव्यं महापुरुषकीर्त्ति-
युगित्तीशानसंहितोक्तेः । वस्तुतस्तु प्रायिकमेतत् वैपरीत्यस्या-
ऽपि दर्शनात् । अनतिविस्तीर्णैरिति चिंशदन्यूनद्विशत्यनधिक-
पद्यात्मकेरित्यर्थः । यदुक्तमीशानसंहितायाम् । नात्यन्त-
विस्तरः सर्गस्त्रिंशतोवा नचोनता । द्विशत्यानाधिकं कार्य-
मेतत् पद्यस्य सचणमिति । अथवृत्तैरिति वृत्तवृत्ततादि-
दोषपरित्यागेन साधुर्यादिगुणसङ्गावेन च वैरक्षानावह-

श्रुतिसुखदृष्टैरित्यर्थः । यदुक्तं । यस्मिन् श्रुते च चित्तस्य
वैरस्यं, न च हृद्यता । तानि वर्ज्यानि पद्यानि प्रसिद्धि-
प्रच्युतानि चेति । दृत्तपदञ्च पद्यपरं कचिदार्यादेरपि
दर्शनात् । सुसन्धिभिः सुस्निष्टसन्धानैः भाविसर्गसापेक्षैरि-
त्यर्थः । यदुक्तं, सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं
भवेदिति । यद्वा सन्धयो नाटकलक्षणेना मुखप्रतिमुख-
गर्भविमर्गनिर्वहनाख्याः पद्य । उक्तञ्च सर्वे नाटकसन्धय
इति । तेषां सुस्निष्टत्वञ्च साङ्गानामेतेषां यथाक्रमं विनि-
वेशः, अङ्गानि सोपक्षेपादीनि दशरूपकादावुक्तानि ज्ञेयानि ।
भिन्नदृत्तान्तैः पृथक्पृथगवान्तरकथाप्रकाशकैः, यद्वा भिन्नं दृत्तं
पृथक्छन्दोनिबद्धः श्लोकोऽन्तेऽवसाने येषां तैः, एकेन छन्दसा
सर्गं निर्माय छन्दोऽन्तरेण समापयेदित्यर्थः, उक्तञ्च, एकदृ-
त्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यदृत्तकैरिति । एकदृत्तमयत्वञ्च सर्गाणां
प्रायिकं नानादृत्तमयस्यापि कस्यचिद्दर्शनात् । उक्तञ्च, नाना-
दृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यतइति । यथा । शिशुपाल-
बधे चतुर्थः सर्गः । सदलङ्घतीति सत्यः शब्दार्थशोभाजनन-
द्वारा रसोपकारिका अलङ्घतयो यमकोपमादयो यत्र तत् ।
इत्थं लक्षणमुक्त्वा प्रशंसति लोकरञ्जकमिति, एवं लक्षणसम्पन्नं
काव्यं लोकरञ्जकं सामाजिकगणविनोदकं, सत् कल्पान्तरस्यापि
प्रसयकालावधिस्थायि जायेत तद्विनोदलोलुपैर्यत्नतोरचणीय-
नादितिभावः । अत्रान्तरशब्दोऽन्तावध्यर्थः । एतेनानपायिको-
त्तिप्रत्याशया कविभिरत्र यतनोयमिति घोतितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति ।

यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विदः ॥ २० ॥

इत्थं लक्षणरूपतयोक्तानां धर्माणां केषाञ्चित् खण्डका-
व्यादौ सग्नवेनातिव्याप्तिस्तद्धारणाय समुदायस्य लक्षणला-
भ्युपगमे कुत्रचिदापतन्तीमव्याप्तिं वारयति । न्यूनमिति । अत्र
एषु निरुक्तेष्वङ्गेषु मध्ये यैः कैश्चिल्लक्षणघटकैरङ्गैर्न्यूनं हीन-
मपि काव्यं न दुष्यति लक्षणालक्षितत्वान्निन्दितं न भवति ।
यदि उपात्तेषु यथा लाभं वर्णितेषु सम्पत्तिः रसपरिपोष-
स्तद्विदः काव्यज्ञान् आराधयति सन्तोषयति । एतदेवोक्तं
भोजराजेन, नावर्णनं नगर्यादेर्दोषाय, विदुषां मनः । यदि
शैलर्जुराद्यादेर्वर्णनेनैव तुष्यतीति । यद्युपात्तार्थसम्पत्तिरिति
पाठे उपात्तानामर्थाणां सम्पत्तिः समृद्धिराराधयति चम-
त्कारमुग्धान् करोति । एतेन चमत्कारविशेषजनकत्वमेव
महाकाव्यलक्षणमिति फलितं नगरादिवर्णनघटितत्वन्तु परि-
चायकमात्रं, चमत्कारश्च महाकाव्यखण्डकाव्ययोर्विभिन्न इति
नाव्याप्तितिव्याप्तिश्चेति ध्येयम् ॥ २० ॥

गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं, तेन विद्विषाम् ।

निराकरणमित्येव मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥ २१ ॥

वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।

तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनञ्च धिनेति नः ॥ २२ ॥

नायकप्रतिनायकयोस्तुत्कर्षापकर्षा काव्यस्य प्रतिपाद्यौ, तद-

एने प्रकारद्वयमाह । गुणत इति । गुणतो गुणवत्त्वेन प्राक् प्रथमं नायकमुपन्यस्य वर्णयित्वा तेन गुणवता नायकेन, विद्विषन्ति साधूनिति विद्विषः अन्याय्यपद्यवर्त्तिनः प्रतिनायकास्तेषां, वज्रवचनमनुगाभिप्रायेण, निराकरणं पराजयः, इत्येव मार्गैरीतिः प्रकृतिसुन्दरः स्वभावतोरन्वः प्रायेणैवं वज्रभिर्वर्णत इत्यर्थः, अयमर्थः नायकस्तावत् सच्चरित्रतया प्रतिनायकस्यासच्चरित्रतया वर्णनीयौ, तथाविधयोश्च तयोर्जयपराजयौ सर्वेषां शुश्रूषणीयौ भवत इति । यथा रामचरिते पित्राज्ञापरिपालनादिमत्कर्मवता रामेण परस्त्रीहरणाद्यमत्कर्मवतोरारवणस्य पराजय इति । गुणत इति नायकस्य सामान्यगुणाख्यागादयः पूर्वमुक्ताः, विशेषाः पौरुषगुणाद्यशोभादयः, यथा, “शोभाविलामो नाधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यं-तेजसी । ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः” इति ॥ २१ ॥

वंशेति । रिपोरपि वंशः सत्कुलता, वीर्यं बलं, श्रुतं विद्या, आदिना दानादिपरिचयः । एतानि वर्णयित्वा तज्जयात् तथा भूतरिपुकर्मकपराजयात् नायकोत्कर्षवर्णनञ्च, च त्वर्थे, नोऽस्मान् धिनोति प्रीणयति । यथा हयघोववधे हयघोवस्य स्वर्गविजयादिवर्णनं । न इत्यनेनास्मिन्नेव कल्पे स्वस्थाभिरुचिः सूचिता, न च धीरोद्धतः पापकारी व्यसनो प्रतिनायक इति प्रतिनायकलक्षणविरुद्धमेतदिति वाच्यं परपीडनादिदोषमानाधिकरणेनेव तेषां गुणवर्णनस्योचित्यात् एकान्तगुणवतो-

धार्मिकस्य पराजयेन च नायकस्योत्कर्षासम्भवात् प्रत्युत निन्द-
नीयत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम् ॥ २१ ॥

• अपादः पदसन्तानोगद्यमाख्यायिका कथा ।

इति तस्य प्रभेदौ द्वौ, तयोराख्यायिका किल ॥ २३ ॥

नायकेनैव वाच्यान्या नायकेनेतरेण वा ।

खगुणविष्क्रयादोपो नात्र भूतार्थशंसिनः ॥ २४ ॥

उद्वेगक्रमप्राप्तं गद्यं निरूपयति । अपाद इति । माचा-
चरप्रतिनिधतलक्षपः परिच्छेदः पादः तच्छून्यः पदसन्तानो
गद्यम् । अस्मि च तादृशः पादः पद्ये, यथा गः श्रोः, शौ-
स्त्रीत्यादिः, लक्ष्मैतत्प्रगणा इत्यादिश्च । अस्य च चूर्णका-
दयोभेदा मुक्तकादीनां महाकाव्य इव आख्यायिकादा-
वन्तर्भावान्न पृथग् लक्षिताः, ते च यथा, चूर्णकोत्कलिका-
प्राये आविद्धं वृत्तगन्धि चेति । आविद्धम्याने मुक्तकमिति
विश्वनाथः पठति, तत्र, चूर्णकमन्वसमासं दीर्घसमासमुत्कलि-
काप्रायम् । समासरहितनाविद्धं वृत्तभागान्वितं वृत्तगन्धी-
ति । प्राचीनमतमनुसरन् गद्यस्य प्रधानभेदद्वयं दर्शयति ।
आख्यायिकेति । आख्यायिका कथा चेति तस्य गद्यस्य द्वौ
प्रभेदौ । एतयोर्लक्षणमन्यैरुक्तं यथा । “कथायां सरसं वस्तु
पद्यैरेव विनिर्मितं । कचिदत्र भवेदार्या कचिदत्रापवज्ञके ।
आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेष्टव्यकोत्तगमिति” । यथा, का-
दम्ब्यादि । “आख्यायिका कथावत्स्यात कवेर्वशादिकोत्तनं ।

अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तं गद्यं क्वचित् क्वचित् । कथांशानां
व्यवच्छेद आश्यास इति बध्यते । आर्यावक्त्रापवक्त्राणां ब्रह्मसा
येन केनचित् । अन्यापदेशेनाश्यासमुखे भाव्यर्थसूचनमिति ।
यथा हर्षचरितादिः । एतल्लक्षणद्वयोक्तपरस्परभेदकधर्मा-
णां प्राचीनप्रबन्धेषु व्यभिचारमाकलय्य तत्राश्रद्धानोवक्तृ-
वैलक्षण्यकृतोऽनयोर्भेद इति मतं दूषयितुमुत्थापयति । तयो-
रिति । तयोः कथाख्यायिकयोर्मध्ये आख्यायिका किल नाय-
केनैव वाच्या नायक एवाख्यायिकायामितिवृत्तवक्तृत्यर्थः ।
यदुक्तं वृत्तमाख्यायते यस्यां नायकेन स्वचेष्टितमित्यादि ।
एवकारेण वक्त्रन्तरव्यवच्छेदः । अन्या कथा पुनर्नायकेनेतरेण
वा वाच्या, अत्र वाशब्दस्यार्थं क्वचिन्नायकस्य क्वचित्तदितरस्य
च वक्तृत्वमित्यर्थः । दृश्यते च कादम्बर्यां चन्द्रापीडस्य नायकस्य
महाश्वेतामंलापादौ वक्तृत्वम् । अन्यथा नायकवाच्यायां कथा-
यामाख्यायिकालप्रसक्त्या दुरपनेयातिव्याप्तिः स्यादिति वि-
भावनीयम् । नन्वाख्यायिकायां नायकवक्तृत्वनियमे तत्रात्म-
गुणकथनस्यापि सम्भवेन नायकस्योदात्तत्वव्याख्यात इत्याश-
ङ्गाह । स्वगुणेति । अत्र नायकवक्तृकत्वे, भूतार्थशंसिनः सत्या-
र्थवादिनो नायकस्य स्वगुणाविक्रिया निजगुणोत्कर्षख्यापनं
दोषो न भवति, असत्यभूतानाकाङ्क्षितस्वगुणकथनस्यैव दोष-
त्वात् ॥ २१ ॥ २४ ॥

अपि त्वनियमोदृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् ।

अन्योवक्त्रा स्वयमेति कीदृग्वा भेदलक्षणम् ॥ २५ ॥

इत्थं प्राचीनमतमनूद्य दूषयति । अपिलिति । अपि तु किन्तु तत्र आख्यायिकात्वेन प्रसिद्धे प्रबन्धे अन्यैरुदीरणात् नायकभिन्नवक्तृकत्वस्यापि दर्शनात् अनियमो नायकमात्रवक्तृकत्वनियमव्यभिचारोद्दृष्टः, तस्मादव्याप्तिर्लक्षणदोष इति नैवं भेदकरणमादरणीयमिति भावः । ननु यत्र नायकभिन्नवक्तृत्वं तस्य कथात्वमेवास्तु आख्यायिकात्वप्रसिद्धिरवोधमूलेत्यत्राह । अन्य इति अन्यो नायकभिन्नः, स्वयं नायको वा वक्त्रेति भेदकरणं कीदृक् न किमपि, स्वरूपमतवैलक्षण्यस्यैव भेदकत्वात् वक्तृवैलक्षण्यकृतभेदोऽकिञ्चित्कर इत्यर्थः ॥ २५ ॥

वक्त्राच्चापरवक्त्रञ्च सोऽस्त्वासत्वञ्च भेदकम् ।

चिह्नमाख्यायिकायाश्चेत्, प्रसङ्गेन कथास्वपि ॥ २६ ॥

आख्यादिवत् प्रवेशः किं न वक्त्रापरवक्त्रयोः ।

भेदश्च दृष्टोऽस्मादिसुच्छासोवास्तु किं ततः ॥ २७ ॥

इत्थं वक्तृवैलक्षण्यकृतभेदं निरस्य प्रकारान्तरेण अजुधियां भेदकरणं दूषयितुमुत्थापयति । वक्त्राच्चेति । वक्त्रापरवक्त्रो ह्यन्दोविशेषौ । वक्त्रं नाद्यान्नमौ स्यातामभ्येर्थाऽनुष्टुभि स्यात्तमिति वक्त्रलक्षणं । अयुजि ननरलागुहः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ-जरावित्यपरवक्त्रलक्षणम् । वैतालीयं पुष्पितायाश्चेत्तन्यपरवक्त्रकमिति च । उच्छासः कथाशक्यवच्छेदस्य संज्ञा, क्वचिदाश्वास इति दृश्यते । तसहितत्वञ्च । भेदकं कथातो-भेदसाधकमेतत्तयमाख्यायिकायाश्चिह्नमसाधारणो धर्मः, कथा-

यान्तु नैतन्नयमस्तीति चेदित्यन्तं अजुधियां मतम् । तत्र
 वक्त्रापवक्त्रकृतभेदं दूषयति, प्रसङ्गेनेति । सप्तस्थानुपेक्षणी-
 यत्वं प्रसङ्गः, अयमाशयः यदि कथायामार्याकरणे प्रवृत्तः
 कविर्वक्त्रमपरवक्त्रस्या सृष्ट्वा निवेशयति तत् किं कमपि दोष-
 मुक्तामयत् तस्याः कथात्वं विघातयेत् अपि तु नैव तदभाव-
 घटितकथालक्षणस्य केनाप्यनुकृत्वात् प्रत्युत तन्निवेशाभ्यनुज्ञान-
 स्यापि कुत्रचिद्दर्शनात्, यदुक्तं कथालक्षणमधिष्ठत्य । आर्या-
वक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचिदिति । तस्माद्विचारवि-
 जृम्भिताऽयं भेदकरणप्रथम इति । सोच्छ्वासत्वस्य भेदकत्वं
 दूषयति । भेदयेति । लग्नः कथापरिच्छेदस्य सञ्ज्ञा, आदिना
 उल्लासादीनां ग्रहण, भेदोभिन्नः, वाशब्दस्यार्थे, लग्नादिरु-
 च्छ्वासयेति विभिन्ननामा कथाख्यायिकयोः परिच्छेदोद्घृष्टोऽस्तु
 ततः किं, संज्ञाया विभिन्नत्वान्न किमपि, न हि घटकलमेति
 संज्ञादयेन संज्ञिनोघटस्य भेदः शक्यते वक्तु, स्वरूपवैलक्षण्य-
 खैव भेदकत्वात् यथा घटपटयोरिति, दृष्ट इति कुत्रचिदि-
 तिशेषः कादम्बर्यादौ लग्नकस्याप्यनिवेशात् ॥ २६ ॥ २७ ॥

तत्कथाख्यायिकेत्येका जातिः संज्ञादयाङ्किता ।

अत्रैवान्तर्भाव्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ॥ २८ ॥

अत्र स्वमतमाह । तदिति । एका जातिरेकजातोया गद्यम-
 यत्वरूपैकधर्मावत्त्वादेकैवेत्यर्थः । संज्ञादयाङ्कितेति घटकलम-
 सञ्ज्ञादयवत् कथाख्यायिकासञ्ज्ञाभ्यामेक एवार्थः प्रतिपाद्यत

इत्यर्थः । इत्थं प्रधानभेदयोरभेदं प्रतिपाद्य इतरभेदानामष-
न्यैरुक्तानां तत्तद्भेदकधर्ममप्रयोजकं मन्यमानस्तान् सामान्य-
रूप एवान्तर्भावयति । अत्रैवेति । पुं प्रधानवर्णनमाख्यानम्,
आख्यानजातयः आख्यानत्वरूपसामान्यधर्मवन्तः खण्डकथा-
दयः । अत्र अत्रैवान्तर्भवित्यन्तीति भाविप्रयोगात् प्रौढिवादेना-
भेदप्रतिपादनं अन्यकृतो न तु वस्तुतः, प्राणाणिकतमैर्मुनि-
भिरपि तत्तद्भेदाभ्युपगमात् । यथा आग्नेये । “आख्ययिका
कथा खण्डकथा परिकथा तथा । कथालिकेति मन्यन्ते गद्य-
काव्यञ्च पञ्चधा” इति । एवं कथाख्यायिकयोरप्यभिन्नत्वप्रति-
पादनमेतन्नूलकमेवेति मन्तव्यम् ॥ २८ ॥

कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भोदयादयः ।

सर्गबन्धसमा एव नैते वैशिष्टिका गुणाः ॥ २९ ॥

वर्णनीयभेदेन कथाख्यायिकयोर्भेदं ब्रुवतामपि मतं द्रुप-
यति । कन्येति । कन्या अजातोपयमा पुरुषान्तरे प्रतिपाद-
नाय कृतनिश्चया तस्या हरणं युद्धादिना ग्रहणं राक्षसविवाह
इत्यर्थः । राक्षसोयुद्धहरणादिति सूत्रेः । विप्रलम्भः पूर्व-
रागमानप्रवासकरुणात्मकतया बहुवर्धिः, स च सम्भोग-
स्योपलक्षकः, विप्रलम्भानन्तरं सम्भोगवर्णनस्यावश्यकत्वात् ।
उदयः मूर्त्याचन्द्रमघोः नायकस्याभ्युदयो वा, आदिना पुर-
पर्वतकाननादयः । एते आख्यायिकाया विशेषधर्माः परैरु-
च्यन्ते । यथाख्यायिकामुपक्रम्याह भामहः । कन्याहरणसंग्राम-

विप्रलम्भोदयान्वितेत्यादि । सर्गमध्येति । सर्गमन्थसमाः महा-
काव्यसाधारणा एव, का कथा कथायां, महाकाव्येऽप्येते
वर्णन्ते तस्माच्च वैशेषिका गुणाः व्यवच्छेदका धर्माः । नचा-
ख्यायिकायामेषां नियतलमन्यत्रानुषङ्गिकत्वमितीदमेव भेद-
कमस्त्विति वाच्यं कथञ्चिदपि साधारण्यवतां भेदकत्वा-
नङ्गीकारात् असाधारणानामेव तथात्वौचित्यात् उक्तञ्च, अय-
मेव हि भेदोभेदहेतुर्वा यदिरुद्धधर्माध्यास इति ॥ ९८ ॥

कविभावकृतं चिह्नमन्यत्रापि न दूष्यति ।

मुखमिष्टार्थसंसिद्धौ किं हि न स्यात् कृतात्मनाम् ॥ १० ॥

ननु कवेरभिप्रायकृतैरङ्गनैरङ्किता कथेति भामहोक्त्या
कथायां किञ्चिच्चिह्नं निवेशनीयं तदेवानयोर्भेदकमिति मतं
दूषयति । कवीति । कवेर्भावोऽभिप्रायस्तेन कृतं चिह्नं । यथा
शिष्टुपालवधे सर्गान्तश्लोकेषु श्रीशब्दः, किराताञ्जुनीये च
सुक्ष्मीशब्दः । तदन्यत्रापि न दूष्यति आख्यायिकायामपि
निवेशनीयं चिह्नं द्रष्टुं न भवति तस्य कवेरिच्छाधीनत्वेना-
नियतत्वात् । एतदेवाह । मुखमिति । इष्टार्थसंसिद्धौ अभि-
प्रेतार्थसम्पादने मङ्गलाद्यर्थमित्यर्थः कृतात्मनां कृतयत्नानां
किं हि मुखं कः प्रारम्भो न स्यात् सर्वमेवेच्छया प्रारम्भणीयं
भवेदित्यर्थः । मुखमित्यत्र सुखमिति पाठे सुख सुखदमप्रति-
बद्धमित्यर्थः ॥ १० ॥

मिश्राणि नाटकादीनि, तेषामन्यत्र विस्तरः ।

गद्यपद्यमयो काचिच्चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ३१ ॥

क्रमप्राप्तं मिश्रकाव्यमाह । मिश्राणीति । नाटकादीनि दृश्यकव्यानि मिश्राणि गद्यपद्योभयमिश्रितत्वान् मिश्रमञ्ज-
कानि योगार्थवत्त्वादेव लक्षणलाभः । आदिशब्दात् प्रकरणा-
दिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च परिग्रहः । नाटका-
दिलक्षणजिज्ञासून् प्रत्याह । तेषामिति । तेषां नाटकादी-
नामन्यत्र भरतादिग्रन्थेषु विस्तरः प्रपञ्चः, तस्मादस्माभि-
र्वैफल्यमियात्र नोक्तानि तत्रैव ज्ञातव्यानीत्यर्थः । तानि च
नामतो यथा । “नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवका-
रुडिमाः । ईहास्यगाङ्गवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ।
नाटिका चोटकं गोष्ठी सट्टकं नाय्यरासकं । प्रस्थानोक्ता-
प्यकाव्यानि प्रेङ्खनं रासकं तथा । संलापकं श्लोकितं
शिल्पिकञ्च विलासिका । दुर्मल्लिका प्रकरणी हस्तीशोभा-
णिकेत्यपि । अष्टादश प्राञ्जलरूपकाणि मनोषिणः” इति ।
दृश्यकव्यस्य मिश्रत्वमुक्त्वा अथकाव्यस्यापि तदाह । गद्य-
पद्यमयोति । अत्र गद्यमयत्वं पद्यमयत्वञ्चाधिक्येन ज्ञेयम् । अ-
न्यथा आख्यायिकादौ यत्किञ्चित् पद्यसद्भावेन मिश्रत्वं प्र-
ज्येत । काचिदिति न तु सर्व्या तेन गद्यपद्यमय्या राजसूते
विरुदसंज्ञान्नेरुक्ता ज्ञातव्या । यथा । “गद्यपद्यमयो राजसू-
तिविरुदमुच्यते इति ॥ ३१ ॥”

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशश्च मियञ्चेत्याङ्गरार्याश्चतुर्विधम् ॥ ३२ ॥

एवं गद्यादिभेदेन काव्यस्य त्रैविध्यमुक्त्वा पुनरपि भाषा-
विभेदेन चातुर्विध्यमाह तदेतदिति । वाङ्मयं काव्यप्रबन्धः ।
संस्कृतं संस्कृतभाषामयम्, एवमप्येऽपि, मिश्रं संस्कृतादिनानाभा-
षामयम् । एवं भाषाणां नानात्वात् कवयः स्वेच्छावशेन एक-
या द्वाभ्यां तिसृभिर्वङ्गीभिर्वा भाषाभिरिति वृत्तं वर्णयेयुर्य-
दाह भोजराजः । “संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः ।
शक्योवाचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन वा पुनः । पैशाच्या शौरसेन्याच
मागध्यान्वोनिबध्यते । द्विचाभिः कोऽपि भाषाभिः सर्वाभिरपि
कथनेति ॥ ३२ ॥

संस्कृतं नाम दैवो वागन्वाख्याता महर्षिभिः ।

तद्भवस्तत्समोदेशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥ ३३ ॥

संस्कृतादीनां लक्षणमाह । संस्कृतमिति । दैवी दैवतसं-
स्कारसम्पन्ना देवैरुच्चार्यमाणा वा वाक् महर्षिभिः पाणिन्या-
दिभिः, नामेति प्रसिद्धौ, संस्कारसम्पन्नत्वात् संस्कृतमन्वा-
ख्याता संस्कृतेत्याख्यया पद्याङ्गवदता, उद्देश्याधीनत्वात्
स्त्रीत्वम् । अनुपदप्रयोगाच्च शब्दनित्यतावादे स्वरसः सूचितः,
पाणिन्यादयो हि तत्तद्वाकरणसूत्रैः प्रकृतिप्रत्ययादिविभा-
गपरिकल्पनया नित्यायाः संस्कृतवाचः प्रतिपत्त्यर्थे शिष्या-

णां संस्कारोपायः प्रदर्शितः नतु वाक्सम्पादिना स्थिताया
 एवान्वाख्यानसम्भवात् । प्राकृतं निर्वर्तितं । तद्भव इति । प्रा-
 कृता नीचास्तत्सम्बन्धितान् प्राकृतम् । अन्यर्थवलादेव खण-
 लाभः । संस्कृतरूपायाः प्रकृतेरुत्पन्नत्वात् प्राकृतमिति कथितम् ।
 तस्य क्रमो व्यवस्था संस्कृतोत्पन्नत्वेन संस्कृतसदृशत्वेन तत्तद्देश-
 व्यवहृतत्वेन चानेकोवज्जविधः, तत्र साचात् संस्कृतोत्पन्ना
महाराष्ट्री भाषा, गौरसेन्यादयः संस्कृततुल्याः अपराश्च तत्त-
द्देशविस्तारिताः, केचित्तु देशीनामपि संस्कृतसादृश्यात् दा-
वेव भेदाबाहुः । यथा, “अप्येत्यमार्षतुल्यञ्च द्विविधं प्राकृतं
विदुः” इति । वस्तुतस्तु मर्यासानपि प्राकृतभाषाणां संस्कृ-
तोत्पन्नत्वात् क्रियाकारकान्वयादिमत्त्वेन संस्कृतसादृश्यात् म-
हाराष्ट्रादितत्तद्देशव्यवहृतपरत्वाच्चेकत्रैव संस्कृतभवत्वादि ध-
र्मवचनमस्तीति ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृतं प्राकृतं विदुः ।

सागरः सक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥ ३४ ॥

प्राकृतस्योत्कर्षापकर्षौ दर्शयति । महाराष्ट्राश्रयामिति ।
 महाराष्ट्रेद्विष्णोपधवर्त्ती, देशविशेषः, तदाश्रयां पूर्वं तत्र-
 त्यजनव्यवहृतां महाराष्ट्रीं भाषां प्रकृतमुत्तमं प्राकृतं विदुः
 पण्डिता जानन्ति, साचात् संस्कृतोत्पन्नत्वेन संस्कृतवच्छ्रोतृणां
 श्रुतिसुखजनकत्वात्, अतएव प्रातनाः कवयोऽनयां भाषया
 सुवहन् चमत्कारकारिकाव्यप्रवन्धान् निर्गमुरित्याह । सागर

इति । सूक्तयश्चमत्कारजनकवचनान्येव रत्नानि तेषां सागरः
सागररूपो निलयः सेतुबन्धः प्राकृतकाव्यविशेषः तदादि,
आदिना दशमुखवधादिपरिग्रहः, यन्मयः यथा महाराष्ट्रा
रचितः ॥ ३४ ॥

शौरसेनी च गौडी च लाटी चान्या च तादृशी ।

याति प्राकृतमित्येवं व्यवहारेषु सन्निधिम् ॥ ३५ ॥

अन्यान्यपि प्राकृतानि दर्शयति । शौरसेनीति । शूरसे-
नोमधुरामन्त्रिहितदेशविशेषः, गौडः कोकटवङ्गयोरन्तराल-
देशः, लाटो दक्षिणदेशविशेषः, एतद्देशत्रयव्यवहृतपूर्वा भाषा,
शौरसेनीप्रभृतिः तथा तादृशी तत्प्रजातीया तत्तद्देशनामोप-
लक्षिता अन्या आवन्तीमागधीप्रभृतिश्च, प्राकृतमित्येवं प्राकृ-
तेति नाम्ना व्यवहारेषु नाटकादिवर्णनीयतत्तद्देशीयजनोक्ति-
प्रत्युक्तिषु सन्निधिं याति कविभिर्निवेश्यते, तादृशीत्यनेन
देशनामोपलक्षिताः सर्वा एव भाषाः प्राकृतसंज्ञयोच्यन्त इति
सूचितम् । ताश्च प्राच्यावन्तीमागध्यर्द्धमागधीश्राविडीवाह्नी-
कीप्रभृतयः । जात्यादिनामोपलक्षितानान्वपभ्रंशत्वमित्यनन्त-
रमेव वक्ष्यते ॥ ३५ ॥

• अभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।

शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदभ्रंशतयोदितम् ॥ ३६ ॥

अपभ्रंशं निरूपयति । अभीरादीति । काव्येषु नाटकादिषु
अभीरादिगिरः अभीरीप्रभृतयो गोपचाण्डालशकारादीनां

व्यवहरणीया भाषा अपभ्रंश इति सूताः अपभ्रंशनाया भाषा
निरूपकैर्निरूपिताः । काव्येचित्यस्य व्यावृत्तिं दर्शयति । शा-
स्त्रेऽपि । शास्त्रेषु वेदादिशास्त्रोक्तयश्चादिषु । अतएवोक्तं,
न त्रेच्छित्यं यज्ञादाविति । संस्कृतादन्वदिति । तत्र प्राकृत-
स्याप्यपभ्रंशलमित्यर्थः । प्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥ १६ ॥

संस्कृतं सर्गबन्धादि प्राकृतं स्कन्धकादिकम् ।

आसारादीन्यपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥ १७ ॥

एवं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशान् लक्षयित्वा यद्योद्देशं लक्षणी-
यस्य मिश्रस्य योगशक्त्या नानाभाषामिश्रितलक्षणस्य लक्षणाभात्
निरर्थकं तत्प्रदर्शनमिति तत्परित्यज्य संप्रति नियमाय सर्वेषां
लक्ष्याणि प्रदर्शयति । संस्कृतमिति । सर्गबन्धः सर्गनामकैः
परिच्छेदैर्बन्धमानः प्रबन्धो महाकाव्यमित्यर्थः, आदिना देवसु-
त्यादिखण्डकाव्यपरिच्छेदः, संस्कृतं संस्कृतभाषामयमेव । अत-
एवाग्नेये । सर्गबन्धो महाकाव्यमारब्धं संस्कृतेन यत् । तद्भवं
न विशेषतश्च तत्समं नापि किञ्चनेति । इत्यञ्च महाकाव्यस्य
संस्कृतलनियमात् तत्र नीचानामपि संस्कृतप्रयोगो न दोषाय,
भाषाणां वक्तृविशेषगतलनियमस्तु नाटकादिमिश्रकाव्य एवेति
वक्ष्यामः । प्राकृतमिति । स्कन्धकं छन्दोविशेषः आदिना
गलितकादीनां ग्रहणम् । उक्तञ्च छन्दसा स्कन्धकेनैतत् क्वचिद्
गलितकैरपीति । स्कन्धकादिच्छन्दोबद्धं काव्यं प्राकृतमयमेव
भवतीत्यर्थः । यथा मेटुबन्धादि । एतदुपलक्षणम्, उपरू-

पकान्तर्गतसदृकस्यापि प्राकृतमात्रमथलं ज्ञेयं । यदाह ।
 सदृकं प्राकृताशेषपाद्यं स्यादप्रवेशकमिति । स्कन्धकादिकमि-
 त्यत्र स्कन्धकादि यदिति क्वचित् पाठः । आसारादीनीति ।
 आसारादीनि ह्यन्धोविशेषाः तन्निबद्धं काव्यमपभ्रंशमयमेव
 कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र परिच्छेदस्य कडवकसंज्ञा, यदुक्तम् ।
 अपभ्रंशनिबद्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः । तथापभ्रंश-
 योग्यानि ह्यन्दांसि विविधानि चेति । यथा कर्णपराक्रमादि ।
 नाटकादित्विति । तुरेवार्थे, नाटकाद्येवेत्यर्थं, आदिना प्रकर-
 णादिरूपकार्णा सदृकवर्जं नाटिकाद्युरूपकाणाञ्च ग्रहणं ।
 तत्र रूपकाणि दश, उपरूपकाष्टादश, यदुक्तं, नाटकमथ
 प्रकरण भाष्यव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहामृगाङ्गवीर्यः
 प्रहसनमिति रूपकाणि दश । “नाटिका चोक्तं गोष्ठी सदृकं
 नाट्यरामकम् । प्रस्थानोप्राप्यकाव्यानि प्रेक्षणं रामकं तथा ।
 संलापक श्रीगदितं शिल्पिकञ्च विलासिका । दुर्गमिका प्रक-
 रणी ह्यल्लोको भाणिकेत्यपि । अष्टादश प्राङ्गुरूपकाणि मनी-
 पिणः” इति । एषां लक्षणानि दशरूपकादौ ज्ञातव्यानि ।
 मिथकमिति, नानाभाषात्मकत्वान्निश्चयसंज्ञकमित्यर्थः । यथा
 अभिज्ञानशकुन्तलमालतीमाधवादि । नानाभाषात्मकत्वञ्च ना-
 टकादौ तत्तद्वर्णं तत्तद्भाषाभिरेवोक्तिप्रत्युक्तिनियमात् ।
 यदुक्तं नाटकाद्यधिष्ठत्य । “पुरुषाणामनीचानां संसृतं स्यात्
 कृतात्मनाम् । शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योपिताम् ।
 आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्री प्रयोजयेत् । अत्रोक्ता मागधी

भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् । चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिना-
 च्छार्द्धमागधी । प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां स्यादवन्तिका ।
 योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्याहिदीयताम् । शकाराणां
 शकादीनां शाकारीं संप्रयोजयेत्' इत्यादि ॥ १७ ॥

कथा हि सर्वभाषाभिः संस्कृतेन च बध्यते ।

भूतभाषामयीं प्राञ्जरङ्गुतार्थां वृहत्कथाम् ॥ ३८ ॥

मित्रलोदारणान्तरं दर्शयति । कथाहीति । कथा गद्य-
 काव्यविशेषः पूर्वोक्तः । हीति यस्मादर्थे, यतः कथा सर्वभा-
 षाभिर्बध्यते अतः सापि मिश्रमित्यर्थः । हीत्वाच अपीति पाठे,
 कथापि मिश्रं यतः सा सर्वभाषाभिर्बध्यत इति हेतुहेतु-
 मङ्गावेनान्वयः । ननु कथालेन प्रसिद्धे कादम्बर्यादौ सर्व-
 भाषामयत्वं नास्तीत्यत्राह । संस्कृतेन चेति । अयमाशयः,
 सर्वभाषामयत्वं केवलसंस्कृतमयत्वञ्चेति कथायां प्रकारद्वयं,
 तत्र पूर्वोक्तप्रकारे मिश्रत्वमिति । कथाप्रसङ्गेन वृहत्कथां
 लक्षयति । भूतभाषामयीमिति । भूतभाषा पैशाची भाषा,
 अहुतार्थामहुतरसव्यञ्जिकाम् । पैशाच्याच्चापभंशरूपत्वादप-
 भंशकाव्यं वृहत्कथेति ज्ञेयम्, यथा वृहत्कथासरित्सागरः ।
 वृहत्कथासरित्सागरसारस्तु संस्कृतेन तस्यानुवादरूपः ॥ ३८ ॥

लास्यच्छलितशल्यादि प्रेक्ष्यार्थमितरत्पुनः ।

अव्यमेवेति सैपापि द्वयी गतिरुदाहता ॥ ३९ ॥

पुनरपि दृश्यप्रव्यत्वभेदेन काव्यस्य भेदद्वयमाह । ला-

स्येति । स्त्रीजनकृतं शृङ्गाररसप्रधानं नृत्यं लास्यं । तदाह ।
लासः स्त्रीपुंसयोर्भावस्तदहं तत्र साधु वा । लास्यं, मनसिजो-
ल्लासकरं मृदङ्गहाववत् । देव्यै देवोपदिष्टत्वात् प्रायः स्त्रीभिः
प्रयुज्यत इति । भरतश्च । “कोमलं मधुरं लास्यं शृङ्गाररस-
संयुतम् । गौरीतोषकरश्चापि स्त्रीनृत्यन्तु तदुच्यते” इति ।
कलितं पुंनृत्यं । तदाह । पुंनृत्यं कलितं प्राङ्गरिति । शल्या,
भासे हस्तं समावेश्य नृत्यं शस्येति कीर्त्तितमित्युक्तलक्षणा ।
शस्येत्यत्र साम्येति पाठे, साम्यं गीतवाद्यलयसमयनृत्यमन्यैरा-
सकनाम्ना पठितम् । “आदिना ताण्डवहस्त्रीशरासनां यद्-
णम्” । उक्तञ्च । “तस्मात् ताण्डवञ्चेति कलितं शस्यया सह ।
हस्त्रीशकञ्च रामञ्च षट्प्रकारं प्रचक्षते” इति । ताण्डवमुद्धत-
पुनृत्यं, यथा, “वीररौद्ररसाधारमुद्धतं शङ्करप्रियम् । पु-
रु-
षेण समारब्धं नृत्यं ताण्डवमुच्यते” इति । अन्यच्च । “उद्धतन्तु
मद्देशस्य शासनात्तण्डुनोदितम् । भरताय, ततः ख्यातं लोके
ताण्डवमंज्ञया” इति । हस्त्रीशं मण्डलाकारेण स्त्रीसमूहनृत्यं,
यथा, “मण्डलेन तु यत् स्त्रीणां नृत्यं हस्त्रीशकन्तु तत् । तच्-
नेता भवेदेको गोपस्त्रीणां यथा हरिः” इति । हस्त्रीशमेव
तालवन्धविशेषयुक्तं रामकम् । इत्थं लास्यादिष्वहितं कार्यं
प्रेक्ष्यार्थं प्रेक्ष्यः सामाजिकैर्दृग्शोऽर्थः नटैरामाद्यवस्थानुकरणेन
प्रकाशमानं काव्यप्रतिपाद्यं यत्र तदिति व्युत्पत्त्या लक्षणलाभः
तच्चाभिनयप्रधानं नाटकादिकम् । अथमाह । इतरदिति ।
इतरत् प्रेक्षार्थंकाव्याद्भिन्नं मुक्तकादिकं अव्यमेव अवण-

मात्रविषयतावत् । अवणमात्रविषयत्वं अव्यसन्नणमित्यर्थः ; तदाह भोजराजः । अयं तत्काव्यमाज्जर्यत्रेच्छते नाभिधीयते । श्रोत्रयोरेव सुखदं भवेत्तदपि पद्धिधमिति । एतेन नाटकादौ दर्शनविषयत्वसामानाधिकरणेन अवणविषयत्वान्न अव्यसन्नप्रसक्तिः । केचित्तु अव्यसन्नेत्येवकारेण गेयत्वादिना परकृतानां अव्यभेदानां निरासः कृतः तेषामस्यान्तते अव्यएवान्तर्भावादिति वदन्ति । इति इत्थं सा प्रसिद्धा प्राचीनैरङ्गीकृतेत्यर्थः ; एषापि, अपिः पूर्वभेदसमुच्चये, दयी गतिः पन्था द्विविधाभेद इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अस्यनेकोगिरां मार्गः सङ्क्षमभेदः परस्परम् ।

तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ ॥ ४० ॥

इत्थं सप्रभेदं काव्यशरीरं निरूप्य अलङ्काराश्च दर्शिता इत्यनेन निरूपयितव्येषु गुणालङ्कारेषु प्रथमं तावद्गुणान् निरूपयितुं वाचां विचित्रमार्गाणामित्यनेनोद्दिष्टां रीतिमाह । अस्यनेक इति । मार्गः पदविन्यासप्रणाली रीतिरित्यर्थः । अनेक इति । गौडी वैदर्भी पाश्चात्नी चेति त्रिविध इति वामनः । स्मृतीयमहितास्ता इति चतुर्विध इति विद्यानाथप्रभृतयः । पद्धिध इति भोजराजप्रभृतयः । यथा "वैदर्भीषाथ पाश्चात्नी गौडीयावगिका तथा । स्मृतीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निर्गद्यत" इति । अस्मीति प्राचां यन्तेऽनिरूपित इति शेषः । अस्मि चेत् भवतापि निरूपयतामित्य-

चाह । सृज्जेति । परस्परं सृज्जः प्रणिधानगम्यः अत्यल्प
 इत्यर्थः भेदोयस्य सः । तथाहि पाञ्चाली, वैदर्भीगौडोरन्त-
 रालवर्त्तिनीति तदुभयरूपैव, एवं लाटी वैदर्भीपाञ्चान्यो-
 रिति तद्रूपैव, एवमन्या अपि बोध्याः । अतश्च किञ्चिद्भेदवतां
 प्रदर्शनेन यन्वपमवनमप्रयोजनमिति तत्सर्वं यन्वान्तरतोवे-
 दितव्यमिति भावः । इत्थं पाञ्चाल्यादिष्वसम्पत्तिं प्रदर्श्य वैद-
 र्भीगौडोरेव निरूपणं प्रतिजानीते । तत्रेति । तत्र तेषु मा-
 र्गेषु मध्ये । वर्ण्येते इत्यत्र हेतुः प्रस्फुटान्तराविति, सुकुमार-
 विकटात्मकत्वेन अत्यन्तविसदृशावित्यर्थः, ईदृशानामेव पृथङ्नि-
 रूपणमुचितमिति भावः ॥ ४० ॥

१ २ ३ ४ ५
 श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिसुदारत्वमोजःकान्तिसमाधेयः ॥ ४१ ॥

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः ।

एषां विपर्ययः प्राये दृश्यते गौडवर्त्तनि ॥ ४२ ॥

प्रतिज्ञाते वैदर्भीगौडो क्रमेणाह । श्लेष इति । गुणाः श-
 ब्दार्थयोरुत्कर्षाधायकत्वाद्गुणशब्दवाच्याः श्लेषादिसमाध्यन्तादश
 वैदर्भमार्गस्य वैदर्भरीतिसत्काव्यबन्धस्य प्राणाः प्राणवदुच्ची-
 वकाः तान् विना तत्र निष्प्राणदेहे देहिव्यवहारस्यैव वैदर्भ-
 जनानां काव्यव्यवहारस्यानङ्गीकारात् । इत्यश्च श्लेषादिगुण-
 वती पदरचना वैदर्भीतिं लक्षणमायातं भवति, अत्र च
 स्वल्पप्राणाक्षरवत्त्वादिसामानाधिकरण्येन गुणानां लक्षणत्वम-

वगन्तव्यं तादृशमामानाधिकरणस्यापि तत्रावग्यं निवेश्यता-
 ददाह रुद्रटः । “असत्सैकमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।
 वर्गद्वितीयवज्रला स्वल्पप्राणाचरा च सुविधेया” इति । नव्या-
 स्वात्मनः शौर्यादीनामिव रसस्य धर्माणां माधुर्योऽजःप्रसा-
 दानामेव गुणत्वं न तु शब्दार्थमात्रवृत्तीनां श्लेषादीनां
 दशानामित्याजस्तथाचीनसम्प्रदायविरुद्धमिति सूचयन्नाह,
 स्यता इति । प्राचीनैराम्नाता अवश्यं मन्तव्या इत्यर्थः । गौडी-
 माह । एषामिति । गौडवर्तानि गौडरीतौ, एषां श्लेषादि-
 दशगुणानां विपर्ययोवैपरीत्यं, स च कचिदत्यन्ताभावरूपः
 कचिदंशेन सम्बन्धरूपश्च, प्राय इत्यनेन च कुत्रचिद्वैदर्भीगौडोः
 साम्यमपि वर्तत इति सूचितं । साम्यश्च गुणविरुद्धामन्वयात्
 किञ्चिद्गुणसम्बन्धाच्च, अतएवोक्तमसमस्तगुणा गौडीति । इत्यश्च
 वैदर्भीविरुद्धधर्मावती पदरचना गौडीति लक्षणमुक्तं भवति, ता-
 दृशविरुद्धधर्मावत्त्वञ्च दीर्घममामादिना बन्धवैकथ्यरूपं । यदाह
 पुरुषोत्तमः वज्रतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाचरा च गौडीया ।
 रीतिरनुग्राममहिमपरतन्ताऽसौभवाक्या चेति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

स्त्रियमस्पृष्टशैथिल्यमल्पप्राणाद्यरोत्तरम् ।

शियिलं, मालतीमाला खोलालिकनिला यथा ॥ ४३ ॥

क्रमेण श्लेषादिगुणानां स्वरूपमाह । स्पृष्टेति । अल्पः
 प्राण उच्चारणप्रययो येषां तादृशान्यचरास्तुत्तराणि प्रधा-
 नानि, सुवद्यनीत्यर्थः, यत्र तत्र, अल्पप्राणाश्च चरा वर्गी-

युग्मवर्णा चरलवाय । अतएव शिथिलम् । अत्रापिकारोऽध्या-
चर्त्तयः । शिथिलमपि अनुद्धतमपीत्यर्थः असृष्टमप्रकाशितं
 शैथिल्यं यस्य तत्, विन्यासविशेषेण शिथिलत्वेनाप्रतीयमान-
 मित्यर्थः तादृशं वाक्यं स्रष्टं स्तेपाख्यगुणवत् । इत्यञ्च अन्य-
 प्राणवर्णघटितत्वेन शिथिलस्यापि विन्यासविशेषवशेनाशिथिल-
 त्वेन प्रतिभासनं स्तेप इति लक्षणं ज्ञातव्यम् । लक्ष्यं दर्श-
 यति । मालतीति । लोलैरितस्ततः पतद्भिरलिभिः कलिला
 व्याप्ता । अत्र मकारादयोवर्णा अन्यप्राणाः, तद्वद्वितमपि
वाक्यं सानुप्रासविन्यासमहिम्ना किञ्चिद्गाढमिव प्रतिभाति ।
 अन्येतु वर्णमात्रघटितानामपि बहूनां पदानां गाढताहेतु-
 दीर्घममासरहितत्वेऽपि विन्यासविशेषेणैकपदवद्भासनरूपमशै-
 थिल्यं स्तेपः तादृशश्लेषश्च गौड्यामपि संग्रभवतीत्याहुः । तस्यो-
 दाहरणं यथा । “उन्नञ्जलकुञ्जरेन्द्ररभसास्फालानुबन्धो-
द्धतः सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनीः ।
उच्चैश्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथायं तथा प्रायः
प्रेक्ष्यदमह्यशङ्खधवला वेल्लेयमुद्गच्छति” इति । अत्र वन्धवैक-
 श्याङ्गाद्येव । वस्तुतस्तु अन्यप्राणाच्चघटितस्यापि वन्धस्थान्त-
 रान्तरा महाप्राणाच्चविन्यासेन किञ्चिद्गाढत्वं स्तेप इति
 क्रमदीश्वरोक्तत्वादरणीयं यथा, अन्यप्राणेषु वर्णेषु विन्यासो-
 ऽप्यन्तरान्तरा । महाप्राणस्य च स्तेपोऽयं यथा भ्रमरध्वनि-
 रिति । अन्यथा स्तेपस्यानुप्रासादिघटितत्वे तद्वद्वितवच्चमात्र
 माधुर्याच्चभिन्नलापत्तिरिति धेयम् ॥ ४१ ॥

अनुप्रासधियां गौडैस्तद्विष्टं बन्धगौरवात् ।
वैदर्भीर्मालतीदामं लक्षितं भ्रमरैरिति ॥ ४४ ॥

उक्तलक्षणः श्लेषः षाचिद्गौडैरप्याद्रिचतइत्याह । अनु-
प्रासेति । अनुप्रासोवर्णावृत्तिरूपः शब्दालङ्कारविशेषः तस्य
धिया ज्ञानेन, बन्धगौरवात् रचनाया गाढत्वज्ञानात् । गौ-
डैर्गौडदेशीयकविभिः, तत् तथाविधं मालतीमाला लोलालि-
कलिलेत्यादि श्लेषोदाहरणम्, इष्टमिति गौडानामनुप्रास-
प्रियत्वादिति भावः । एवञ्च पुरुषोत्तमादिकृतगौडीलक्षणे
सुमहाप्राणाक्षरेति विशेषणं प्रायिकाभिप्रायेणेति ज्ञेयम् ।
नन्वेवं वैदर्भीर्गौडोरैक्यमापतितमित्यत्राह । वैदर्भीरिति ।
इतीति इत्यपीत्यर्थः अनुप्रासशून्यमपि मालतीदामेत्यादि-
वाक्यं विदर्भदेशीयैः सिष्टत्वेनेष्टमित्यर्थः, कुत्रचिदनुप्रास-
सङ्गावेऽपि सर्वत्र तदभावादानुप्रासविरहिष्यपि वैदर्भाणां
श्लेषाङ्गीकारात्त वैदर्भीर्गौडोः समानविषयत्वमिति भावः ।
अस्ति चायांस्पृष्टश्लेषित्वं सद्दयानुभवसिद्धम् । अत्र भका-
राणां चञ्चोणां लकारयोस्त्रकारयोश्च द्वयोरवृत्तावपि व्यव-
हितस्थितत्वेन समत्काराजननाम्नानुप्राससम्भवः, वक्ष्यति च
पूर्व्यानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरतेति । अथञ्च श्लेषः शब्द-
गुणः । अर्थगुणः श्लेषस्य क्रमकौटिल्यानुत्पण्यलोपपत्तियोग-
रूपघटनात्मकोऽन्यैश्चोच्चातथ्यः, तच्च क्रमः क्रियासन्ततिः,
कौटिल्यं विदग्धचेष्टितम्, अनुत्पण्यत्वमप्रसिद्धवर्णनाविरहः,

उपपन्निरूपपादकयुक्तिविन्यासः, एषां योगः संमेलनं स एव
 रूपं यस्या घटनायास्तदात्मकः । यथा, “दृष्टैकासनमंस्थि-
 ते प्रियतमे पश्चादुपेत्यांदरादेकस्या नयने पिधाय विहित-
 क्रीडानुबन्धच्छलः । ईषदक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लस-
 न्मानसामन्ताहांसलगत्कपोलफलकां धूर्ताऽपरां चुम्बति” ।
 अत्र दर्शनादयः क्रियाः, उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यं, लोक-
 व्यवहाररूपमनुत्पणत्वम्, एकासनमंस्थिते, पश्चादुपेत्य, नयने
 निमील्य, ईषदक्रितकन्धर इति चोपपादकानि, इत्येषामत्र
 योगः ॥ ४४ ॥

प्रसादवत् प्रसिद्धार्थमिन्दोरिन्दीवरद्युति ।

लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिसुभगं वचः ॥ ४५ ॥

प्रसादं लक्षयति । प्रसादवदिति । प्रसिद्धार्थं प्रसिद्धार्थ-
 प्रतिपादकम्, उभयार्थकशब्दस्याप्रसिद्धार्थं प्रयोगे निहतार्थ-
 त्वरूपदोषापत्त्या प्रसिद्धार्थं प्रयुक्तमित्यर्थः, तथा प्रतीतौ
 सुभगं सुन्दरम्, अधिकपदत्वकष्टत्वादिदोषासम्बन्धेन झटि-
 त्यर्थोपस्थापकमित्यर्थः । ईदृशं वचो वाक्यं प्रसादवत् प्रसा-
 दाख्यगुणयुक्तमित्यन्वयः, एवञ्च दोषाभावकृतमर्थस्य वैमन्यं
 प्रसादं इति लक्षणं, तस्य वाक्यगतत्वं परम्परयेति बोध्यम्,
 असौदाहरणं दर्शयति । इन्दोरिति । इन्दीवरद्युति श्याम-
 लम्, लक्ष्म कलङ्कः । अवेन्दिन्दीवरादयः शब्दाः प्रसिद्ध-
 चन्द्रार्थेषु प्रयुक्ताः श्रुतिमात्रतस्यार्थबोधकाः ॥ ४५ ॥

व्युत्पन्नमिति गौडीयैर्नातिरूढमपीष्यते ।

यथानत्यर्जुनाज्जन्मसदृशाङ्गोवल्लक्ष्णः ॥ ४६ ॥

अस्य गौड्यां विपर्ययं दर्शयति । व्युत्पन्नमिति । गौ-
डीयैः पुनर्नातिरूढमपि अनतिप्रसिद्धमपि निहतार्थत्वादि
दोषवदपीत्यर्थः व्युत्पन्नं व्युत्पत्तिमत् बन्धगौरवप्रतिभासनेन
वैचित्र्यवदित्यर्थः, इत्येवं भवा इत्यते । अयं भावः, गौडा हि
शिथिलबन्धे काष्ठे निहतार्थत्वादिदोषान् मन्यन्तएव परन्तु
यत्र गाढोबन्धस्तद्गुणमपि वैचित्र्यवदिदमित्याद्रियन्ते इति ।
यथेति । अनत्यर्जुनमनतिधवलं किञ्चिन्नोलमित्यर्थः यदज्जन्म
इन्दोवरं तस्य सदृचस्तुल्योऽङ्कः कलङ्कोयस्य सः, वल्लक्षो-
धवलो गौः किरणोयस्य सः चन्द्र इत्यर्थः । अत्रार्जुनशब्दः
कार्तवीर्यपाण्डवविशेषयोः प्रसिद्धः, शुक्रवर्णं त्वप्रसिद्ध इति
निहतार्थः, "अज्जन्मशब्दश्च" न केनापि प्रायेणोत्पले प्रयुक्त
इत्यप्रयुक्तः, एवमुपमितिगर्वावङ्गप्रीतिष्वैव शाब्दश्लेषबोधसम्भवे
सदृचशब्दस्याधिकः श्रुतिकटुश्च, एवं वल्लक्षशब्देऽप्रयुक्तः श्रुति-
कटुश्च, गोशब्दश्च लृपादौ प्रसिद्धः किरणे त्वप्रसिद्ध इति
निहतार्थः, किञ्च अनत्यर्जुनाज्जन्मेत्यत्र सम्यै कष्टलं, तदेवं
दोषवङ्गलमपि वाक्यं बन्धगाढत्वंमहिम्ना-गौडैः काव्यलेना-
ङ्गीक्रियत इति गौड्यां निरुक्तप्रसादाभाषाद्वैदर्शिताभेदः ।
वस्तुतस्तु वैदर्शपक्षपातितया यन्वहतैवमुक्तं गौडानामपि
दोषाणामनङ्गीकारादिति ध्येयम् । अथच प्रसादोऽर्थवैमल्य-

रूपोऽर्थगुणः, शब्दगुणः प्रसादस्तु श्रेजोमिश्रितशैथिल्यात्मा ।
 यथा । “यो यः शस्त्रं विभर्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां
 चमूनां योयः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो
 वा । योयस्तत्कर्मासावी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
 क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्”
 इति ॥ ४६ ॥

समं बन्धेष्वविपमं ते मृदुस्फुटमध्यमाः ।

बन्धामृदुस्फुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनयः ॥ ४७ ॥

समतां. लक्षयति । सममिति । बन्धेषु संघटनासु अवि-
 पमगविभिन्नम्, उपक्रमोपसंहारयोर्वन्धगतवैषम्याभाववदि-
 त्यर्थः ईदृशं वाक्यं समं समताख्यगुणवत् । इत्यश्च येन बन्धे-
 नोपक्रम्यते तेनैव बन्धेन समापनं समतेति लक्षणं ज्ञातव्यम्,
 बन्धास्तावत् कतिविधा इत्यत्राह । ते इति । ते बन्धाः,
 मृदुः कोमलः, स्फुटोविकटः, मध्यमस्तदुभयात्मकः, त-
 दात्मकाः, बन्धानां मृदुत्वादिकमपि कथमित्यत्राह । मृदु-
 स्फुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनय इति, मृदुवर्णा ह्रस्वस्वरवर्गा-
 नादन्यव्यञ्जनरूपाः, स्फुटाविकटा दीर्घस्वराष्टडढप्रघहा-
 य । एतच्छेषा उन्मिश्रा मध्यमाः, एतेषां विन्यासोयोनिः
 कारणं येषां ते । अत्र वर्णशब्दः असमासमध्यमसमासदीर्घ-
 समासानामुपलक्षकः, यदाह, “असमासा, समासेन मध्यमेन

य भूषिता । तथा दीर्घसमासेति-त्रिधा 'सङ्घटनोदिता'
इति । एवञ्च त्रिविधवर्णसमासघटितानां बन्धानां त्रैविध्यात्
तद्गता समतापि त्रिविधेति भावः । इयञ्च समता शब्दगुणः,
अर्थगुणभूता तु प्रक्रान्तप्रत्ययाद्यविपर्ययासेनार्थस्य विसम्वादिता-
विरहः स च प्रक्रमभङ्गाख्यदोषाभावरूपः अनैरुक्तोच्चातयाः ।
यथा, उदेति सविता तामस्ताद्य एवास्तमेति चेत्यादि ॥
॥ ४७ ॥

-कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।

उच्छलच्छीकराच्छनिर्झराम्भःकणोक्षितः ॥ ४८ ॥

चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दोमलयमारुतः । ४९

रुद्धते रुद्धमहैर्या वररामामुखानिलैः ॥ ४९ ॥ ४९

इत्यनालोच्य वैपम्यमर्थालङ्कारडम्बरो ।

अपेक्षमाणा वक्षुधे पौरुष्या काव्यपद्धतिः ॥ ५० ॥

इत्थं बन्धत्रैविध्येन त्रिविधां समतां क्रमेण भाङ्गुल्लोकेन
दर्शयति । कोकिलेति । एति पीडयितुमागच्छति । अत्र मृदु-
बन्धेनोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य मृदुबन्धेनैव समापनमिति मृदु-
बन्धगता समता । स्फुटबन्धगतां दर्शयति । उच्छलदिति ।
उच्छलन्तोदूरमुत्सर्पन्तः शीकरा यस्य तत्, तथा अच्छादय-
च्छगतिनिर्गमं यदिर्झराम्भस्य कणोरुक्षितः सिकः शीतल
इत्यर्थः, अत्रापि मलयानिलोनामेतीत्यनुपङ्गः । अत्र स्फुट-
बन्धेनोपक्रान्तस्य तेनैव समापनमिति स्फुटबन्धगता ॥ ४८ ॥

मध्यमवन्धगतां समतां दर्शयति । चन्दनेति । चन्दन-
 प्रणयश्चन्दनवनसंसर्गस्तेन उदधिकोगन्धायस्य सः । अथ हि
 मिश्रवर्णमध्यमसमासघटितत्वान्मध्यमोवन्धः । उपक्रमोपसंहारौ
 च तेनैवेति मध्यमवन्धगतेयं समता । केचित्तु कोकिलाला-
 पेत्यादिश्लोकद्वयमिदं समतायाः प्रत्युदाहरणं प्रतिश्लोकमुप-
 क्रमोपसंहारयोर्विभिन्नवन्धकत्वादित्याज्जसत्र रुचिरम्, उ-
 दाहरणं दर्शयित्वैव प्रत्युदाहरणदर्शनाया औचित्यात् ।
 इत्थं समतात्रयं लक्षयित्वा गौड्यामेतद्विपर्ययं दर्शयितुं
 प्रथमं वैषम्यप्रकारं दर्शयति । स्पृष्टं इति । विरहिण उक्ति-
 रियम् । अत्र मलयमारुत इति कर्तृपदमथाहर्ताव्यम् । स्पृष्टं
 स्मृतं मम धैर्यं येन सः मामधीरं कुर्वन्नित्यर्थः, वररामाः
 पद्मिनीस्त्रियः, तासां मुखानिलैः स्पृष्टं तत्सदृशो भवति
 समानसौगन्धवत्त्वादिति भावः । अत्र प्रथमपादे स्फुटोव-
 न्धः द्वितीये तु गृह्युरिति विभिन्नवन्धकत्वान्नास्ति समता ॥
 ॥ ४६ ॥

निरुक्तसमतायां गौडीयानामनाम्नां दर्शयति । इत्यना-
 लोच्येति । इत्येवं स्पृष्टं इत्यादिश्लोकाङ्गप्रदर्शितं वैषम्यं स-
 मताविपर्ययजन्यदोषमनालोच्य अनङ्गीकृत्य, अर्था गृह्यु-
 कटमध्यमरूपाः काव्यार्थाः, अलङ्कारा अनुप्रासोपमादयः,
 तेषां उम्बरो उत्कर्षो, प्रतियोगिद्वित्वाद्द्विवचनम्, अपेक्षमाणा
 अर्थविशेषानुरोधप्रयुक्ता गुणनैरपेक्षणाऽलङ्कारकृतवैचित्र्यानु-
 रोधप्रयुक्ता चेत्यर्थः, पारश्या गौडदेशीया काव्याणां पद्धति-

संगी वृद्धे वृद्धि-गता, वृद्धे इति पाठे प्रवृत्ता । गौ-
 डानामयमाशयः । अर्थानुसारिणो हि बन्धाः, अर्थस्य मृदु-
 विकटमथमात्मकाः, तत्र यदि प्रथमं मृदुरर्थः अवसाने च
 विकटः तदा मृदुबन्धेनापक्रान्तमपि विकटबन्धेन समापनीयं
 यन्मानमर्थानुगतत्वनियमात् एवम्विधस्यले समतापरित्यागो
 गुण एव । यथा सारङ्गाः किमु वलितैः किमफलेराडम्बरैर्ज-
 मुका मातङ्गा मद्दिपा मदं ब्रजत किं शून्येऽथ शूरा न के ।
 कोपाटोपसमुद्भटोत्कटप्रटाकोटेरिभारेः शनैः सिन्धुध्वानिनि-
 द्दहृते स्फुरति यत् तद्गर्जितं गर्जितमित्यादावुत्तरार्द्धे कु-
 पितमिदंरूपार्थस्योद्भूतत्वात् सुकुमारबन्धत्यागो गुण एव ।
 अत्रार्थपदञ्च बन्धाद्युपलक्षकं तेन बन्धाद्यौचित्यवशादपि बन्ध-
 वैषम्यं युज्यते, प्रकृते च सद्भूते रुद्धमद्वैत्यं इत्यत्र शृङ्गारि-
 णोऽपि वक्रुर्ध्वरोधेन वाच्यं प्रति कुपितत्वात् कुपितवाक्यस्य
 सौद्भृत्यौचित्यात् युज्यते विकटबन्धः । वररामामुखानिलै-
 रित्यत्र तु कोपाभावात् शृङ्गाराङ्गस्य वररामापदवाच्य-
 नायिकारूपार्थस्य मृदुत्वाच्च मृदुबन्ध इति संमतात्यागोगुण
 एव, अतएव पतत्प्रकर्षतादीपस्थाऽपि कचिद्गुणत्वमुक्तं ।
 यथा । चञ्चलजम्भितचण्डगदाविघातमधूर्णितोद्गुणस्य
 सुयोधनस्य । स्थानावनद्धधनशोषितशोषपाणिरुत्तंसयिष्यति
 कर्षांसव देवि भीम, इत्यत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया
 शब्दाडम्बरत्यागो गुण एवेति । वैदर्भान्तु गुणपक्षपाति-
 तया विषदृशार्थकेऽपि सन्दर्भे उपक्रान्तबन्धत्यागो दोष

यया कयाचिच्छ्रुत्या यत्समानमनुभूयते ।

तद्रूपा हि पदासक्तिः सानुप्रासा रसावहा ॥ ५२ ॥

माधुर्येऽस्मिन् वैदर्भीगौडोः प्रभेदं दर्शयितुं प्रथमं वैदर्भ-
नुकूलतया 'वाचि रसम्वितिः' इत्यनेनोक्तं श्रुत्यनुप्रासवद्वर्णसं-
घस्य रसव्यञ्जकत्वमाह । ययेति । श्रूयतेऽनयेति श्रुतिरुच्चारणं,
करणे क्तिः, यया कयाचित् कएवया दन्वया अपरया वा श्रुत्या
उच्चारणेन, यदिति क्रियाविशेषणं, समानं पूर्वोत्तरितव्यञ्जनम-
दृशं यदनुभूयते, धीति निश्चये, तद्रूपा तादृशमादृशानुभव-
विषयव्यञ्जनवती पदासक्तिः अव्यवधानेन तादृशपदानां प्र-
योगः सानुप्रासा श्रुत्यनुप्रासवती, सैव रसावहा रसव्यञ्जिका ।
प्रथमर्थः, कण्ठतास्वाद्येकस्थानोच्चार्यत्वेन व्यञ्जनानां सादृश्यं
श्रुत्यनुप्रासः, यदाह विश्वनाथः । उपार्यत्वाद्दयदेकत्र स्थाने
तासुरदादिके । सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते इति ।
अयञ्चानुप्रासेविभिन्नवर्णविषयो वैदर्भाणामतीव श्रुतिसुखा-
वहः । एकवर्णविषयसु हेकवृत्तिसंज्ञोगौडानां श्रुतिसुखावह
इति पच्यते । तद्युक्तव्यञ्जनवद्वाक्यं रसावहमिति, अस्ति
सैवंविधस्यैव काव्यशोभाकरोमाधुर्यगुणः । उक्तञ्च । "यथा
ज्योत्स्ना शरच्चन्द्र यथा सावण्यमङ्गनाम् । अनुप्रासस्तथा
काव्यमलङ्कृतमिह सम" इति । शब्दासङ्कारस्यानुप्रासस्या-
सङ्कारनिरूपणप्रकरणे लक्षणीयत्वेऽपि मार्गविभागप्रसङ्गादत्र
लक्षणं कृतं, वक्ष्यति च । "काशिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः मार्ग-
सङ्घिया" इति ॥ ५२ ॥

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः ।

ततः प्रमृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत् ॥ ५३ ॥

उदाहरति । एष इति । लक्ष्मीं राज्यश्रियं । ब्राह्मणाः प्रिया यस्य सः । धर्मस्योत्सव इति दानादिना धर्मं कृत्यं प्रवर्त्तयामासेत्यर्थः । अत्र पकाररकारयोरेकस्मिन् मूर्द्धनि, एवं जकारयकारयोस्त्रालौ, दकारलकारयोश्च दन्ते, उच्चार्यमाणत्वात् साम्यमिति श्रुत्यनुप्रासः यच्च धर्मावीरपरिपुष्टस्य राजविषयकरतिभावस्य व्यञ्जक इति माधुर्यसङ्गावः ॥ ५३ ॥

इतीदं नादृतं गौडैरनुप्रासस्तु तत्प्रियः ।

अनुप्रासादपि प्रायोवैदर्भीरिदमिष्यते ॥ ५४ ॥

अत्र वैदर्भीगौडोर्विषयार्थं दर्शयति । इतीति । इतिपदं पद्यममाप्तिस्वचकम् । इदमनन्तरोक्तश्रुत्यनुप्रासवत् पद्यं गौडैर्नादृतं न माधुर्यगुणवत्त्वेनाद्गीकृतं समानश्रुतिकवर्णानां रसोपकारकताविशेषाननुभवादिति भावः । कश्चिद् वैदर्भीत्वनाद्गीक्रियते इत्यत्र । अनुप्रासमस्त्विति । अनुप्रासोऽयमनन्तरवच्यमाणो वर्णावृत्तिरूपः, तत्प्रियः तेषां गौडानां रसोपकारकत्वेनादरणीयः । अनुप्रासादपीति । वच्यमाणवर्णावृत्तिरूपादित्यर्थः । अथ अपेक्ष्येति पदस्थान्तर्भूतत्वेन यज्जर्भत्वात् पद्यमी । इदं निरुक्तश्रुत्यनुप्रासवत् काव्यम् । अथ अपीति माय इति पदाभ्यां वैदर्भाणामपि कोमलवर्णावृत्त्यनुप्रासोऽप्यादरः सूचितः, अतएव वृत्त्यनुप्रासप्रस्तावे का-

व्यप्रकाशे, माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकेभ्यते । श्लोकःप्रकाश-
कैस्त्रैश्च परुषा, कोमला परैरिति, मधुरवर्णानुप्रासवद्वन्धस्यो-
पनागरिकात्वमुक्तम् । उपनागरिका वैदर्भी, परुषा गौडी,
कोमला पाञ्चाली, अत्र वैदर्भाणां श्रुत्यनुप्रासमात्रे गौडानाञ्च
वर्णादृत्त्यनुप्रासमात्रे वैचित्र्याभ्युपगमे तेषामनुभव एव प्रयो-
जकः ॥ ५४ ॥

वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च ।

पूर्व्यानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता ॥ ५५ ॥

गौडानां प्रियमनुप्रासं सचयति । वर्णावृत्तिरिति । पा-
देषु च पदेषु चेति चदयमुभयप्राधान्यसूचकं, पादगता पद-
गता वेत्यर्थः । अत्र पादेषु चेति प्रथमोपादानेन बह्वचनेन
च श्लोकव्यापिन्या एव वर्णावृत्तैर्वैचित्र्यजनकत्वमिति प्रथमः
कल्पः सूचितः, अतएव पतत्प्रकर्षताया दोषत्वनिर्वचनं सङ्ग-
च्छते यथा, कः कः क्लृप्तं न घुर्घुरायितघुरीत्यादि । पदेषु चेति,
एतदशकौ पादगतेषु केषुचित् पदेष्वपि सा निवेशनीयेति
कल्पान्तरं दर्शितम् । वर्णावृत्तिरिति वर्णपदमत्र व्यञ्जनवर्ण-
परं, स्वरमात्रस्य सादृश्यन्तु न वैचित्र्यावहमित्युपेक्षितमभि-
युक्तैः । वर्णस्य वर्णयोर्वर्णानाम्वा आवृत्तिः पुनरुच्चारणमनु-
प्रासः पुनरुच्चारणेन सादृश्यप्रतीतिरनुप्रास इत्यर्थः सादृश्य-
प्रतीतेरेव वैचित्र्यजनकत्वेनालङ्कारत्वात् । उक्तञ्च प्रकाश-
छता । वर्णसाम्यमनुप्रास इति । सादृश्यञ्च विभिन्नयोरेव सगा-

वतीति उच्चारणकालभेदेन एकस्यापि वर्णस्य भेदोवोधः ।
 अत्रामन्तोपे वर्णावृत्तिपदस्य वर्णस्य पुनरुच्चारणेन प्रत्यभिज्ञा-
 प्रत्यय इत्येवार्थोवोधः पुनःपुनःश्रवणसमवायजन्यायाः प्रत्य-
 भिज्ञाया अपि वैचित्रजनकत्वात् । आवृत्तिश्च पूर्वोच्चरित-
 स्वरसहितस्यैवेति नियमो न वाच्यः स्वरवैषम्येऽपि वैचित्रस्यानु-
 भविकत्वात्, तदाह विश्वनाथः । अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि
 स्वरस्य यदिति । गिरुक्तं सादृश्यप्रतीतेः प्रत्यभिज्ञाया वानुप्रा-
 सत्वं स्पष्टयति । पूर्व्वेति । पूर्व्वस्य प्रयमोच्चरितवर्णस्यानुभवः आव-
 णप्रत्यचस्राप्नितो यः संस्कारो भावनाख्यस्तस्य बोधिनी उद्बो-
 धिका अदूरता द्वितीयवर्णस्य सन्निवृत्तकालीनता यदि भवति
 तदा वर्णावृत्तिरनुप्रास इत्यर्थः । अयमर्थः, संस्कारानुद्बोधे
 सादृश्यप्रतीतेः प्रत्यभिज्ञाया वा असम्भवात् द्वितीयादिवर्णज्ञा-
 नमात्रस्य च वैचित्र्याजनकत्वात् वैचित्र्यस्यैवासङ्कारत्वात् द्वि-
 तीयवर्णज्ञानोद्बुद्धसंस्कारजन्या सादृश्यप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञा वा
 विषयतया वर्णगता अनुप्रासव्यपदेशहेतुरिति । तादृशसंस्का-
 रोद्बोधश्च एकद्वित्रिविसदृशवर्णव्यवधानेऽपि सम्भवति बड-
 वर्णव्यवधाने तु न सम्भवतीत्यनन्तरं प्रत्युदाहरणेन दर्शयि-
 यते । अथज्ञानुप्रासश्चेकवृत्तिगतत्वेन द्विविधः । यदाह
 प्रकाशकारः । हेकवृत्तिगतोद्विधेति । तत्र व्यञ्जनसदृशस्य स्वरू-
 पतः क्रमतश्च सप्तसाम्यं हेकानुप्रासः । तथा व्यञ्जनसदृशस्य
 स्वरूपत एव सप्तदसद्विद्वि साम्यं तस्यैव च स्वरूपतः क्रमतस्यास-
 प्तसाम्यम्, एकस्य व्यञ्जनस्य सप्तदसद्विद्वि साम्यं वृत्त्यनुप्रासः ।

यदाह विश्वनाथः । “हेकोव्यञ्जनमद्वयस्य सकृत्साम्यमनेकधेति ।
अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा । एकस्य सहद्वेषे वृत्त्य-
नुप्रास उच्यते” इति । शब्दार्थयोः पौनरुक्तरूपोत्साटानुप्रा-
सोऽप्यन्यैरुक्तो वर्णावृत्तिरूप एव । यदाह विश्वनाथः । “शब्दा-
र्थयोः पौनरुक्तं भेदे तात्पर्यमात्रतः” । साटानुप्रास इत्युक्तं
इति । यथा, “सौरराजीवनयने नयने किं न मीलिते । पश्य
निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम्” इति ॥ ५५ ॥

चन्द्रे शरन्निशोत्तसे कुन्दस्तवकविभ्रमे ।

इन्द्रनीलनिभं लक्ष्म सन्दधात्यलिनः श्रियम् ॥ ५६ ॥

चारु चान्द्रमसं भीरु विभ्रं पश्यैतदम्बरे ।

मन्मनेामन्मथाक्नान्तं निर्दयं हन्तुमुद्यतम् ॥ ५७ ॥

अस्योदाहरणं दर्शयति । चन्द्र इति । शरन्निशोत्तसे
शरन्निशायाः शिरोभूषणायमाने, इन्द्रनीलनिभं श्यामल,
लक्ष्म कलङ्क । अत्र प्रथमे पादे शकारयोः, द्वितीये ककार-
सोर्धकारयोश्च तृतीये च नकारयोर्लकारयोश्चानतिदूरा-
वृत्तत्वेन साम्यप्रतीतिरिति वृत्त्यनुप्रासः । चतुर्थपादे तु
द ध त नकाराणां दन्वत्वाद्देर्भप्रियः श्रुत्यनुप्रासः । उभय-
विधेनानेनोपसृतः शब्दः खोपस्याप्यं शृङ्गारोद्दीपनविभाव-
भूतं चन्द्रमुपसृत्य शृङ्गारमुपस्करोतीति शब्दनिष्ठं भाधुर्यम् ।
अत्रैव च रूपकोपमानुप्राणितया निदर्शनया पुरस्कृतसादृश-
वाच्यार्थः शृङ्गारं पुष्पानीत्यर्थनिष्ठश्च ॥ ५६ ॥

इत्थं खरवैसादृशेनानुप्रासं दर्शयित्वा खरसादृशेनाखा-
तीववैचित्र्यं स्थापयितुमुदाहरणान्तरं दर्शयति। चार्त्वि-
ति। मानिनीं प्रति कामिन उक्तिरियम्। विम्बं मण्ड-
लम्। अत्रःप्रथमे पादे चाकारयोः रुकारयोश्च साम्यादृश्य-
नुप्रासः, द्वितीये स्वययोः सप्तसाम्याच्चेकानुप्रासः, तृतीये च
मन्मन्मयोरपि तथालाच्चेकानुप्रासः। चतुर्थे तु दकारयो-
स्सकारयोश्च खरवैसादृशेन साम्यादृश्यनुप्रासः। अस्मिन्
पद्येऽपि शब्दार्थोभयगतं माधुर्यमस्ति अर्थोऽपि चन्द्रविम्बस्य
विरहिनिर्दयघननोद्यमासम्बन्धेऽपि तत्फलपनादतिशयेत्तुपसृ-
तो विप्रसन्नं पुष्पातीति रसावहः। एवं खरसादृशवैसा-
दृशाभ्यामनुप्रासो भवतीत्युदाहरणद्वयेन सूचितम् ॥ ५७ ॥

इत्यनुप्रासमिच्छन्ति नातिदूरान्तरश्रुतिम्।

न तु रामामुखाम्भोजसदृशश्चन्द्रमा इति ॥ ५८ ॥

अनुप्रासखण्डकारिकायामदूरतापदस्य प्रयोजनमन्वय-
ष्यतिरेकाभ्यां दर्शयन्नाह। इत्यनुप्रासमिति। अतिदूरमत्य-
धिकमन्तरं व्यवधानं यस्यास्तादृशी श्रुतिर्यत्र न तथा तद्भि-
न्नमित्येवं पूर्वोक्तद्वयप्रदर्शितप्रकारमनुप्रासमिच्छन्ति गौडा
इति शेषः। नलिति। अत्र रामा इति माकारश्रवणस्याति-
दूरे चन्द्रमा इति माकारस्य श्रुतिरिति पूर्ववर्णसंस्कारोद्घो-
षाभावात् इत्येवंविधमन्ते न तु न पुनरनुप्रासमिच्छन्ती-
त्यन्वयः। अत्र खरसादृशपटितस्तेवानुप्रासस्याभावः ननु

खरवैसाष्टृघटितस्य, विभिन्नखरयोः पूर्वपादे मकारयोश्च-
त्तरपादे दकारयोश्चानतिदूरस्ययोः सत्त्वेन वृत्त्यनुप्रासस्थान-
पलपनीयत्वादिति धेयम् ॥ ५८ ॥

स्मरः खरः खलः कान्तः कायः कोपश्च नः कृशः ।

च्युतोमानोऽधिकोरागो भोहोजातोऽस्रवोगताः ॥ ५९ ॥

सानुप्रासा रसावहेत्युक्तं । यत्रानुप्रासः सन्तमपि रसं दोष-
सङ्गावान्नोपकरोति न तत्र माधुर्यमिति दर्शयति । स्मर
इति । नायकोपेक्षया गलितमानाया नायिकायाः पत्यान्ता-
पवर्णनमिदं । खर उग्रशासनः । खलः प्रणयभङ्गात् क्रूरः ।
कोप ईर्ष्यामानः, मानः गृहीषु मान्यता, च्युत इति तासां
वचनाकरणादितिभावः, अस्रवः प्राणा गता गतप्रायाः । अत्र
पूर्वाद्धै रकारयोः खकारयोः ककाराणाञ्च साम्याहृत्यनुप्रासः ।
उत्तराद्धै च तकारादीनां दन्त्यानां तथात्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः ।
एवं द्विविधोऽप्यनुप्रासोदोषसभीचीनः सुपरिच्छदः कुष्ठिनमिव
विप्रलम्भग्रहणं नोपकुरुते ॥ ५९ ॥

इत्यादि बन्धपारुष्यं शैथिल्यञ्च नियच्छति ।

अतो नैवमनुप्रासं दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते ॥ ६० ॥

अत्र दोषं तावद्दर्शयति । इत्यादीति । आदिशब्दः प्रकार-
वचनः, इत्यादि एवंप्रकारकमनुप्रासवदाद्यं बन्धस्य पारुष्यं
शैथिल्यञ्च नियच्छति बोधयति, तत्र पूर्वाद्धै पारुष्यमुत्त-
राद्धै शैथिल्यं तस्मान्नात्र माधुर्यमिति भावः । तत्र पारुष्यं

रेव यमकलप्राप्तौ ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैरित्यादौ रभिं
 सुरभिंस्त्रित्यादौ निरर्थकयोरपि यमकत्वदर्शनादर्थसङ्गाव
 एव विभिन्नार्थकत्वविशेषणं ज्ञेयम्, आट्टित्तिय विभिन्नक्रमे
 रसः सर इत्यादौ यमकलाभावान् पूर्वक्रमवती घोष्या,
 सर्व्वज्ञैतत् स्पष्टोक्तं विश्वनाथेन, यथा, "सत्यर्थे इथगर्धायाः
 स्वरव्यञ्जनसंज्ञतेः । क्रमेण तेनैवाट्टित्तिर्यमकं विनिगद्यत"
 इति । एवमेव यमकानुप्रासयोर्विवेकोज्ञातव्यः । तत्त्विति ।
 तत् निरुक्तयमकवद्वाक्यन्तु नैकान्तमधुरं नातिशयेन माधुर्य्य-
 गुणवत् अर्थानुसन्धानव्ययतया रसप्रतीतेर्यवहितत्वेन तदुप-
 स्कारकलाभावादिति भावः, अनुप्रासस्तु अर्थानुसन्धानमन्त-
 रेणैव श्रुतिमात्रेण शब्दमलदुर्व्वन् रसं पुष्पातीति तत्र मा-
 धुर्य्यसङ्गावः, निरर्थकयमकेऽप्यर्थसङ्गावसन्देहेनैव भवति विल-
 म्बोरसाभिव्यक्तिरिति नास्ति माधुर्य्यम् । ननु यमकस्य रसानुप-
 कारत्वे कथमलङ्कारत्वं शब्दार्थाऽन्यतरशोभाजननद्वारा रसो-
 पकारकधर्माणामेवालङ्कारत्वादित्यत उक्तमेकान्तेति, यमक-
 वति माधुर्य्यं वर्त्तत एव परन्तु अनुप्रासवन्नात्यन्तमिति ।
 पद्यादिति अलङ्कारनिरूपणप्रस्तावे इत्यर्थः, विधास्यते प्रपञ्च-
 यियते । वर्णेत्यत्र एवेति पाठो न रुचिरः ॥ ६१ ॥

कामं सर्व्वोऽप्यलङ्कारो रसमर्थे निपिञ्चति ।

तथाप्यग्रास्यतैवैनं भारं वदति भूयसा ॥ ६२ ॥

एवं शब्दगतं माधुर्य्यं दर्शयित्वा वस्तुन्यपि रसस्थिति-

रित्यनेन सूचितमर्थगतमाधुर्यं दर्शयति । काममिति ।
 सर्व्वाऽपि, अपिशब्देन यथाकथञ्चिदर्थमवन्धवतां पुनरुक्त-
 वदाभामशब्दश्लेषादीनां परिग्रहः, अलङ्कार उपमाचर्थाल-
 ङ्कारः, कामं पर्याप्तं यथा तथा अर्थेषु वाच्यलक्ष्यव्यङ्गात्मक-
 शब्दप्रतिपाद्यविभावादिवस्तुषु रसं निषिञ्चति निवेशयति
 उत्कर्षकतया स्वाश्रयार्थगतां रसव्यञ्जकतामुत्तेजयतीत्यर्थः ।
 इत्यञ्च सालङ्कारतया रसव्यञ्जकोऽर्थो मधुर इति प्रतिपादि-
 तम् । एवं द्विविधमाधुर्यानुभवं प्रति दीपमात्रस्यैव प्रतिबन्ध-
 कलेऽपि ग्राम्यतादीपस्य विशेषेण प्रतिबन्धकत्वं दर्शयन्नाह ।
 तथापीति, तथापि रसेत्कर्षकस्यालङ्कारस्य यद्भावेऽपि, या-
 मोण्डालिकादिजनव्यवहृतः शब्दोऽर्थश्च ग्राम्यः तद्विपरीते
 विदग्धजनव्यवहृतोऽग्राम्यस्तौ च भूयसा बाहुल्येन एनं रस-
 निषेकरूपं भारं वहति अग्राम्यताममानाधिकरणा एवाल-
 ङ्कारा रसं निषिञ्चन्तीत्यर्थः, एतच्च अगम्यतादीनामुपल-
 क्षकं ग्राम्यतावदश्लेषादीनामपि रसप्रतिबन्धकतात् । या-
 म्यताया रसप्रतिबन्धकत्वञ्च विदग्धवाक्येष्वेव, अधमवाक्येषु तु
 तस्य गुणत्वमेव, उक्तञ्च गुण इत्यनुवृत्तौ, ग्राम्यत्वमधमोक्तिश्चित्ति
 भूयसेत्यनेन अस्त्वैव बाहुल्येनोपयोगोऽलङ्काराणान्तु यथा
 कथञ्चिदिति सूचितं, निरलङ्कारयोरपि विशुद्धशब्दार्थयोः
 स्वत एव रसव्यञ्जकतासम्भवात् ॥ ६९ ॥

कन्धे कामयमानं मां न त्वं कामयसे कथम् ।

इति ग्राम्योऽभमर्थात्मा वैरस्याय प्रकल्पते ॥ ६९ ॥

अत्र प्रथममर्थस्यायाम्यत्वज्ञानाय तद्गतं याम्यत्वं दर्शयति ।
 कन्ये इति । अत्र विदग्धोवक्ता, अविदग्धस्तोत्री याम्यताया
 गुणत्वेनेष्टत्वादित्युक्तं, कन्ये इति मस्योधनं हि पुत्रीम्यानीयानामेव
 युज्यते नायिकानान्तु सुन्दर्यादिपदेन, तदत्र वैरस्योदयादर्थस्य
 याम्यत्वं, नचात्र शब्दस्यापि तथा, विदग्धानामपि कुत्रचित्
 कन्यापदप्रयोगसम्भवात् यथा, “कन्येयं कस्यधैतकोमलरुचिः
 कीर्त्तिश्च नातः परा” इत्यादि । यामिकजनमात्रप्रयोज्यकन्या-
 दिशब्दानामेव हि प्राचीनैर्याम्यत्वगुक्तं । कामयमानमिति ।
 सुरताभिलापरूपः कामो हि गूढ एव भङ्गा सूच्यमानः
 कामिनीकुचकलशवच्चमत्कारभावहति स्पष्टशब्देनाभिधीयमा-
 नस्तु सामाजिकानां सज्जामाविर्भावयन् रसास्वादवैमुख्यं जन-
 यतीति याम्य एव । अत्र नायिकाकामं प्रति नायककाम-
 प्रकाशस्य हेतुत्वात् सति च तादृशे हेतौ तादृशकार्यानुदया-
 द्विशेषोक्तिरलङ्कारः, तद्युक्तोऽप्यनुप्रासवद्वाक्याऽर्थो याम्यतया
 निरूप्यतेः सन्तमपि शृङ्गारं नोपकुरुत इति माधुर्याभावः,
 एतदेव दर्शयति । इतीति । इत्येवमर्थं याम्ये याम्यताख्यदोष-
 वान् अर्थस्यात्मा स्वरूपं वैरस्याय रसानुभवप्रतिबन्धाय प्रक-
 ष्यते भवति, तस्मान्नात्र माधुर्यसङ्गाव इति शेषः ॥ ६३ ॥

कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्ह्वयः ।

त्वयि निर्मात्सरोदिष्ट्येत्यग्राम्योऽर्थोरसावहः ॥ ६४ ॥

इत्थं याम्यं दर्शयित्वा तद्विपरीतमयाम्यमर्थं दर्शयति ।

काममिति । अत्र वामे मनोज्ञे वक्त्रे वा अक्षिणी यस्या इति
 युत्पत्तिलभ्ये वामाक्षीति सम्बुद्धिपदार्थो विदग्धजनोचितः ना-
 यिकासौन्दर्यप्रकाशकर्तया चाटुकारस्याभिप्रेतसम्पादनसाम-
 र्थादित्यग्राम्य एव । एवं कन्दर्पचाण्डालो मयि निर्दयस्त्वधि
 तु निर्मत्तर इति वाक्याभ्यां त्वधि कामपराधीनोऽस्मि तन्तु
 मां नेच्छमीति पूर्वश्लोकोक्त एवार्थो भङ्गा सूचित इत्यग्राम्य
 एव गूढतया सूच्यमानस्य चमत्कारजनकत्वेन वक्तृवैदग्ध्य-
 व्यञ्जकतया सहृदयहृदयहारित्वात्, तस्मादेवविधोऽग्राम्योऽ-
 र्थो रभावहः रसव्यञ्जकतया माधुर्यगुणवान् ॥ ६४ ॥

शब्देऽपि ग्राम्यतास्येव सा सभ्येतरकीर्तनात् ।

यथा यकारादिपदं रत्युत्सवनिरूपणे ॥ ६५ ॥

अर्थगतमाधुर्यस्य प्रतिबन्धकं तद्गतग्राम्यत्वं दर्शयित्वा त-
 थाविधं शब्दगतमप्याह । शब्देऽपीति । सा शब्दगता ग्राम्यता,
 सभायामुच्चारणयोग्यत्वेन साधु सभ्यं तस्मादितरदसभ्यं ग्रामि-
 कहालिकादिमात्रप्रयुज्यमानमित्यर्थः तस्य कीर्तनात् प्रयो-
 गाद्भवति । यथेति । रत्युत्सवस्य निरूपणे बोधने । यकारा-
 दिपदमिति । यकार आदौ यस्य तादृशं पदं यममैयुन इति
 यमधातुनिष्पन्नं पदमित्यर्थः । तादृशपदानां हि काव्ये
 प्रयोगः प्रयोक्तुर्ग्रामिकतथोपहसनीयत्वमुद्गावचन् श्रेष्ठकृष्ण
 लज्जामुञ्जागरयन् रमास्त्रादमन्तरयतीति न तत्र माधुर्य-
 सद्भावः । निधुवनादिपदानान्तु विदग्धैरपि प्रयुज्यमानत्वान्न

याम्यत्वम् । अतएव माघे, “अनिमिषमविरामा रागिणां स-
र्व्वरात्रं नवनिधुवनलोलाः कौतुकेनाभिवीक्ष्य” इत्यादौ
निधुवनपदप्रयोगः ॥ ६५ ॥

पदसन्धानवृत्त्या वा वाक्यार्थत्वेन वा पुनः ।

दुष्प्रतीतिकरं ग्राम्यं यथा या भवतः प्रिया ॥ ६६ ॥

खरं प्रहृत्य विश्रान्तः पुरुषो वीर्यवानिति ।

एवमादि न शंसन्ति मार्गयोरुभयोरपि ॥ ६७ ॥

अन्यैरुक्तस्याश्लीलत्वदोषस्यापि माधुर्यप्रतिबन्धकत्वात् ख-
मते तस्यापि ग्राम्यपदेन सदृशमित्याह । पदसन्धानेति । प-
दानां सन्धानं साकाङ्क्षतया विन्यासो यचेति पदसन्धानं
वाक्य, पदसङ्घातेति पाठे तु उक्तोऽर्थः स्फुटएव, तद्वृत्त्या वा,
तथा वाक्यार्थत्वेन वाक्यार्थगतत्वेन वा, दुर्निन्दिता व्रीडा
जुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जिका प्रतीतिर्दुष्प्रतीतिः तत्करं, वाक्यस्य वा-
क्यार्थस्य वा तादृशदुष्प्रतीतिकरत्वरूपमश्लीलत्वमित्यर्थः । तद-
पि ग्राम्यं ग्राम्यपदोपलक्षितत्वेन माधुर्यं परित्याज्यमित्यर्थः ।
तत्र वाक्यगतं व्रीडाव्यञ्जकत्वरूपमश्लीलत्वमुदाहरति । यथे-
ति । या भवतस्तव प्रिया प्रणयिनीति प्रकृतार्थबोधानन्तरं
याभवतः, याभो मैथुनं, यममैथुन इत्यस्य घणि रूपं, तदि-
शिष्टस्य प्रिया मैथुनमाधनत्वेन प्रणयित्रीत्यसम्भार्यव्यञ्जनेन सा-
माजिकानां व्रीडात्पादनादाक्यमिदमश्लीलमिति नात्र माधु-
र्यसम्भवः । अश्लीलत्वस्य च पदपदांशपदार्थगतत्वसम्भवेऽपि

व्यापकत्वाभावेन न तत्रात्यन्तवैरस्यमिति तदगणयित्वा वाक्य-
वाक्यार्थमात्रगतास्त्रीलत्वस्य ग्राम्यत्वमुक्तं अन्यकृतेति ज्ञेयम् ।
नच यथा चकारादिपदमित्यनेन यमधातुनिष्पन्नपदप्रयोगे
मुख्यग्राम्यत्वमुक्तं, याभवतः प्रियेत्यत्र च तदेव भवितुमर्हति
तत्कथमस्त्रीलत्वरूपातिदिष्टग्राम्यत्वस्योदाहरणत्वेनेदमुपन्यस्तमि-
ति वाच्यम् अभिधया वृत्त्या असभ्यार्थोपस्थापकशब्दस्यैव मुख्य-
ग्राम्यत्वेन या भवत इत्यादौ तदभावात् व्यञ्जनयैवात्रासभ्यार्थ-
स्योतनात्, समानेऽपि ग्राम्यत्वास्त्रीलत्वयोरसभ्यार्थप्रकाशकत्व-
रूपस्वरूपे वृत्तिभेदकतोपस्थापकत्वभेदेन भेदाङ्गीकारादित्य-
वधेयम् ॥ ६६ ॥

वाक्यार्थगतस्त्रीलत्वरूपग्राम्यत्वमुदाहरति । खरमित्यादि ।
वीर्यवान् प्रशस्तबलशाली पुरुषः कश्चिद्दीरः खरमुद्गटे प्रहृत्य
रिपूनाहत्य विश्रान्तः विश्रामं लेभे इति प्राकरणिकार्थः
शाब्दबोधविषयीभवन् वक्त्रादिवैलक्षण्यप्रतीतिसभीचीनयार्था
व्यञ्जनया वीर्यवान् शुकवान् पुरुषः कश्चिद्युवा खरं प्रहृत्य
सुरतप्रहारं कृत्वा विश्रान्त इत्यसभ्यार्थस्योतकतया प्रोडा-
व्यञ्जक इत्यस्त्रीलः । नचात्र वाक्यगतमस्त्रीलत्वम् एकार्थमात्र-
सङ्केतितानां खरमित्यादिवाक्यघटकपदानां शाब्दा व्यञ्जना-
या अनाश्रयत्वेनासभ्यार्थोपस्थापकत्वाभावात् वाक्यार्थस्यैव च
वक्त्रादिवैशिष्ट्यसचिवयार्था व्यञ्जनया द्वितीयार्थोपस्थापनात्
पदानां परिवृत्तिसहत्वेन च दोषस्य तद्गतत्वासम्भवात् ध्वनि-
गुणीभूतव्यञ्जदोषगुणालङ्काराणां हि शब्दार्थगतत्वव्यवस्थायां

तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमेव, हेतुरिति प्राचां सिद्धान्तः, यत्र हि शाब्दा व्यञ्जनयाऽसभ्यार्थबोधस्तत्रैव शब्दगतमश्लीलत्वं शाब्दी च व्यञ्जनानेकार्थशब्दनिष्ठा, यदुक्तं प्रकाशकता । “अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते । संयोगाद्यैरवाच्यार्थधी-
 ल्यापृतिरञ्जनम्” इति । नचात्र वीर्यपदं बलशुक्रयोर्वाचक-
 तया नानार्थं, बलस्य शुक्रमात्रजन्यत्वेनैकलाङ्गीकारात् वी-
 र्यपदपरिवृत्तावप्यश्लीलत्वस्यानपायेनार्थगतत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वा-
 त् । एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनीत्यत्र प्रायः
 पदस्य प्रयोजनं दर्शयति । एवमादीति । एवमादि निरुक्त-
 याम्यतादोषवत्प्रभृति, आदिना अनुचितार्थत्वविरुद्धमतिकारि-
 त्वादिदोषवतां ग्रहणम्, उभयोरपि गौडवैदर्भयोः, न
 शंसन्ति नाद्रियन्ते । एतेनानुप्रासकृतवैलक्ष्ण्येऽपि याम्यता-
 परिहारे द्वयोः समानतेति सूचितम् ॥ ६७ ॥

भगिनीभगवत्यादि सर्वत्रैवानुमन्यते ।

विभक्तमिति माधुर्यमुच्यते सुकुमारता ॥ ६८ ॥

असभ्यार्थप्रतिपादकस्यापि सर्वजनव्यवहृतस्यादुष्टत्वं प्रति-
 प्रसृते । भगिनीति । आदिना योनिलिङ्गादीनां ग्रहणम् ।
 सर्वत्र व्यवहारेषु काव्येषु च, अनुमन्यते सर्वैरदुष्टतया स्त्री-
 क्रियते, सर्वजनपरिगृहीतस्य हि प्रयोगे दोषानुसन्धानायोगाच्च
 श्रावजनवैमुख्यसम्भव इत्यदोषः । यदुक्तं । ‘सन्वीतस्य हि लोके
 उम्निन्न दोषान्वेषणं क्षमम् । शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासभ्यत्-

भावनमिति । सम्योतस्यादुष्टतयाङ्गीकृतस्य । एतदुपलक्षणं गुप्त-
लक्षितयोरप्यदुष्टत्वं ज्ञेयं । अदुक्तं । ग्राम्यं घृणावदस्त्रीलाम-
ङ्गलार्थं यदीरितम् । तत्सम्बोधेषु गुप्तेषु लक्षितेषु न दुष्य-
तोति । गुप्तानि अमभ्यर्थेऽप्रसिद्धानि यथा, सम्बाधपदं
सङ्कटार्थं प्रसिद्धं स्त्रीचिह्नार्थं त्वप्रसिद्धमिति । लक्षितानि
लक्षणयाऽभ्यर्थबोधकानि, यथा जन्मभूमिपदं लक्षणया
स्त्रीचिह्नबोधकमिति । किञ्च सुरतारम्भगोष्ठ्यां शान्तवीभ-
त्तरसादौ च व्यङ्ग्ये अस्त्रीलक्षणं न दोषः प्रत्युत गुण एव ।
क्रमेण यथा, “करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।
उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजत” इति । अत्र
करिहस्तादिशब्दा अभ्यर्थार्थाः, इयं हि सुरतप्रसङ्गसभायां
कस्यचित् कामिन उक्तिः । “उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटि-
तोदरसन्निभे । क्लेदिनि स्त्रीमणे सक्तिरक्रिमेः कस्य जा-
यत” इति अत्र शान्तोरसः । उत्थातोत्थात्य-उत्तिं प्रथ-
मनय पृथूच्छोयभूयांसि मांसान्यमस्त्रिकृष्टपिण्डाद्यवयव-
सुलभान्युपपूतोनि जग्ध्वा । अन्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितद-
शनः प्रेतरद्धः करङ्गादङ्गस्यादन्विसस्यं स्यपुटगतमपि क्रय-
मव्यसमन्ति । अत्र बोभस्ते रसः । माधुर्यमुपसंहरन्ति ।
विभक्तमिति । विभक्तं रसघटितत्वाद्विशेषेण दर्शितम्,
अनुप्रासकृतवैलक्षण्यं वेदवर्गगोत्रयोर्विभक्ततया दर्शितमिति
वा । क्रमप्राप्तं मौकुमार्यं निरूपयति । उच्यते इति ॥

अनिष्टुराक्षरप्रायं सुकुमारमिहेयते ।

बन्धुशैथिल्यदोषस्तु दर्शितः सर्वकोमले ॥ ६९ ॥

अनिष्टुरेति । निष्टुराणि श्रुतिकटूनि तद्विपरीतानि कोमलान्यक्षराणि तेषां प्रायोवाङ्मूलं ननु सामर्थ्यं यत्र तादृशं वाक्यं सुकुमारं सौकुमार्यगुणवत् । एतदेवोक्तं क्रमदोषरेण । कोमलाक्षरवाङ्मूलं वदन्ति सुकुमारतामिति । प्रायपदप्रयोजनं दर्शयति । बन्धुशैथिल्येति । सर्वकोमले सर्वकोमलाक्षरात्मके वाक्ये तु बन्धस्य शैथिल्यरूपोदोषोदर्शितः स्यैव, मालतीमाला लोलालिकलिला यथेत्यत्र प्रकाशितः । दोषस्त्वित्यत्र दोषोहीति पाठे हिपदं प्रायपदप्रयोगं प्रत्युत्तराद्धंवाक्यस्य हेतुत्वं बोधयति, तस्मात् कोमलाक्षराणां बहूनामन्तरान्तरा पर्याक्षरविन्यासेन मौक्तिकहारखान्तरान्तरा माणिक्यनिवेशेनेव बन्धस्य चारुत्वं सौकुमार्यमित्यर्थः । नचैवं श्लेषसौकुमार्ययोरभेदः लक्षणस्यैक्यादिति वार्त्तं श्लेषस्याऽल्पप्राणमहाप्राणाक्षरघटितत्वेन सौकुमार्यस्य च कोमलाकोमलवर्णघटितत्वेन द्वयोर्विभिन्नत्वात् नचाल्पप्राणत्वमेव कोमलत्वं महाप्राणत्वमेव च परुषत्वम् अल्पप्राणस्याऽपि वर्णविशेषसंयोगेन परुषत्वसम्भवात्, यथा, “चर्कन्ति विरहात्था सा त्वत्कीर्त्तिश्रुतिमङ्गना” इति, अत्र ककारतकारावल्पप्राणावपि रकारसम्बन्धेन पारुष्यं भजतः, एवं महाप्राणोऽपि विन्यासविशेषेण कोमलत्वं भजति । यथा, “मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसंश्लिषमेधितमेधया । मधुकराङ्गनया मुञ्जहन्म-

दध्निभृता निभृताक्षरमुञ्जगे” इति । अत्र धकारा महा-
प्राणा अपि विन्यासमहिम्ना मधुरतां प्राप्नुवन्ति । इयञ्च
सुकुमारता शब्दगुणः, अर्यगुणभृता तु अर्यस्यापारुष्यरूपा ।
पारुष्यञ्चार्थस्यामङ्गलव्यञ्जकत्वरूपास्त्रीलत्वम्, अतएव नवीनाः
श्रुतिकटुत्वस्यास्त्रीलत्वस्य च दोषत्वाभिधानेन परित्याज्यत्वात्
फलबलादेव तद्विपरीतस्य मौक्तुमार्यस्य प्राप्तौ तस्य गुणत्व-
कीर्तनं प्राचामनुचितमिति वदन्ति ॥ ६८ ॥

मण्डलीकृत्य वर्ष्मणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः ।

कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥ ७० ॥

उदाहरति । मण्डलीकृत्येति । मधुरा गीतिर्गीतिसदृश-
कोकारवो यत्र तादृशैः कण्ठैर्गलैः, मधुरगीतिरूपैः कण्ठैः
कण्ठस्वरैरिति वा, उपलक्षणे द्वितीया । जीमूतमालिनि
काले प्रावृषि, अन्येऽपि नर्तका मधुरं गायन्तो नृत्यन्तीति
कलापिषु नर्तकव्यवहारप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः । अत्र
मकारादीनां कोमलानामन्तरान्तरा टवर्गाद्युक्तयुक्तान्तररूप
परुषवर्णनिवेशेन बन्धोऽयं कामपि चारुतामावहति ॥ ७० ॥

इत्यनूर्जित एवार्थो नालङ्कारोऽपि तादृशः ।

सुकुमारतयवैतदारोहति सतां मनः ॥ ७१ ॥

ननु वर्षविशेषविन्यासात्मकस्य मौक्तुमार्यस्य न गुणत्वमुचि-
तम्, अर्थालङ्कारकतवैचित्र्यमन्तरेण स्वतन्त्रमल्कारजनकला-
भावादिति नवीनानां मतं दूषयन्नाह । इत्यनूर्जित एवार्थ

इति । इत्यस्मिन् मण्डलोक्येत्यादिपद्ये, अर्थः कलापिनृत्य-
रूपः अनूर्जित एव रसमयकांभावाच्चमत्काराद्यञ्चक एव,
तथा अलङ्कारः समासोत्पन्नप्राणितः स्वभावोक्तिरूपः, नापि
तादृशः न चमत्कारजनकः । तथायेतत्पद्यं सुकुमारतयैव
शैकुमार्यगुणमन्वमात्रेणैव सतां सामाजिकानां मन आरो-
हति चमत्कारमुग्धं करोति । एतच्च गुणकृतवैचित्र्यमनङ्गी-
कुर्वतां मुखमुद्रणायोक्तं वस्तुतस्तु शब्दार्थालङ्कारकृतवैचि-
त्र्याणां विभिन्नत्वात् सत्यप्यर्थालङ्कारयोरौर्जित्ये तदनुसन्धा-
नात् प्रागेव गुणकृतवैचित्र्यं सामाजिकानामनुभवपथमवतरति,
अत एवोक्तं, “तथा कवितया क्लिप्त्वा तथा वनितया च किम् ।
पदविन्यासमात्रेण यथा नापदतं मनः” इति । यत्र च गुण-
वैचित्र्यं नास्ति तत्र सदप्यर्थालङ्कारवैचित्र्यं न काव्यशोभां
पुष्पाति । यदाह भोजराजः । “अलङ्कृतमपि अर्थं न कार्यं
गुणवर्जितम्” इति । अपरे च । यदि भवति वचस्युतं गुणेभ्यो
वपुरिव यौवनमन्ध्यमद्गनायाः । अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं
नियतमलङ्करणानि सश्रयन्त इति । एतदर्थमेव ग्रन्थहता,
प्राणा दशगुणाः सता इत्यनेन गुणानां प्राणत्वमुक्तम् ॥ ७२ ॥

दीप्तमित्यपरैर्भुम्ना कृच्छ्रोद्यमपि वध्यते ।

न्यत्तेण क्षयितः पद्यः क्षत्रियाणां क्षणादिति ॥ ७३ ॥

शैकुमार्यं गौडवेदर्णयोर्विपर्ययं दर्शयन्नाह । दीप्तमित्य-
परैरिति । दीप्तिरात्मविक्षृतिः उत्साहादिसमुद्बोधेन चित्तस्य

दोर्घप्रायत्वमित्यर्थः जनकतया तद्विशिष्टं दीप्तं वीररौद्रवी-
भत्सरसादिरूपमोजस्वि व्यङ्गमित्यर्थं, तदत्र वर्त्तत इति
कृत्वा भ्रूमातिशयेन कृच्छ्रोद्यमपि ओजस्विव्यङ्ग्यव्यञ्जनानुकू-
लतया परूपवर्णघोटितत्वात् कष्टेनोच्चार्यमपि वध्यते विन्य-
स्यते इत्यन्वयः । अयमर्थः गौडाहि, यत्र, वीररसादिरूप-
मोजस्विव्यङ्गं तत्र परूपवर्णैस्तद्वाञ्छनस्यावगम्यकतया मौकुमार्यं
नाद्रियन्ते, वैदर्भास्तु तत्रापि मौकुमार्यं प्रवेशयन्ति । यथा,
कृतमनुमतं दृष्टं वा चैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्या-
दैर्भवद्भिर्हृदायुधैः । नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभोमकिरोटि-
नामयमहमसृज्जेदोमांभैः करोमि दिशां वलिमिति । अत्र
रौद्रेऽपि रमे नात्यन्तमुद्धतावर्णाः । गौडानां मौकुमार्य-
वर्जनमुदाहरति । न्यक्षेणेति । न्यञ्जन्ति विप्रवधादिरूपनीच-
कर्म कुर्वन्तीति न्यञ्जः फाक्तवोर्यास्तां स्थिति नाशयतीति
न्यञ्जः परशुरामः । अग्न्यादेः सृदादाविति पत्वं । अत्र रौद्रो
रमः, अतएव सुकुमारवन्धत्याग उचित इति गौडा मन्यन्ते ।
न्यक्षेणान्धेन धृतराष्ट्रेणेति केचित्, तन्न रुचिरं धृतराष्ट्रदुर्मा-
न्त्रितेन क्षत्रियत्रयात् कर्णरसमग्नावेन तत्र गौडानामपि
वन्धपाह्यानाञ्चित्यात् ॥ ७२ ॥

अर्थव्यक्तिरनेयत्वमर्थस्य, धरिणोद्धृता ।

भूः खुरत्तुणनागाष्टग्लोचितादुदधेरिति ॥ ७३ ॥

अर्थव्यक्तिं निरूपयति । अर्थव्यक्तिरिति । अर्थस्यानेय-
त्वमरूपनीयत्वम् उपात्तशब्दादेवोपस्थितिरित्यर्थं, यावन्तो-

ऽर्था अन्वयोपयोमितया अपेक्ष्यन्ते तद्बोधकतया तावतां
 पदानामुपादानमिति निर्गलितोऽर्थः । अतएव क्रमदीश्वरः,
 यावदाद्याभिधानं यत्तदर्थव्यक्तिलक्षणमिति । इयञ्चार्थव्यक्तिः
 शब्दगुणः, अर्थगुणभूता तु वस्तुस्वभावस्फुटीकरणरूपा, अत-
 एव तस्याः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण परियह इति नव्याः, यदा-
 उः, अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तथा पुनरिति । पदानां
 झटित्यर्थोपस्थापकत्वं शब्दगतार्थव्यक्तिरित्यन्ये, यदाउः, अर्थ-
 व्यक्तिः पदानां हि झटित्यर्थसमर्पणमिति । उदाहरति । हरि-
 णेत्यादि । हरिणो वराहरूपिणा, अत्राप्रसिद्धस्योदधिलोहि-
 त्यस्य वर्णने कश्चिद्धेतुरवगम्यमपेक्ष्यते सच हेतुभूतोऽर्थः खुरे-
 त्याद्युपात्तशब्देनैव प्रत्याख्यते नतु कथञ्चित् कल्प्यत इत्यर्थस्य
 पदेनैव व्यञ्जनादर्थव्यक्तिः । यत्र प्रसिद्धिरस्ति तत्र हेतुर्ना-
 पेक्ष्यते, यथा, “सम्प्रति सन्ध्यासमयश्चक्रद्वन्द्वानि विघटयति”
 इति, अत्र सन्ध्यायां चक्रवाकमिथुनविघटनस्य प्रसिद्ध्या न हे-
 त्वाकाङ्क्षा, अतएव न तत्र निर्हेतुताया दोषत्वं, यदुक्तं, निर्हे-
 तुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छतीति । भोजराजेनापि,
 अध्याहारादिगन्तार्थं नेयार्थं प्रागुदाहृतम् । स गम्यते प्रसिद्धि-
 येन्न तद्दोषतयेयत इति ॥ ७३ ॥

मही महावराहेण लोहितादुद्भूतोदधेः ।

इतोयत्येव निर्दिष्टे नेयत्वमुरगासृजः ॥ ७४ ॥

अनेयत्वमर्थव्यक्तिरित्युक्तं नेयत्वन्तु कीदृगितिदर्शनार्थं प्र-
 त्युदाहरति । महीति । इयति एतावन्मात्रे खुरनुषणागा-

सृष्टित्यंशं परित्यज्य लोहितान्नादिति विशेषणमात्रे इत्यर्थः,
निर्दिष्टे उक्ते सति उरगासृजोनेयत्वमध्याहारादिना कल्प-
नीयत्वम् । उदधिगतलौहित्यस्योपाधिकत्वाद्दुपाधिपदप्रयोग-
मन्तरेण तस्यासङ्गतत्वप्रतीतेरवश्यमेव कथञ्चिदुपाधिरध्याह-
रणीय इति नास्त्यत्रार्थव्यक्तिः । यत्र तन्वयबोधात् प्राग्वा-
धादिज्ञानेन लक्षणयार्थान्तरोपस्थितिस्तत्राप्यर्थव्यक्तिः सम्भव-
त्येव, अन्वयेव लक्षणयाप्युपस्थाप्यार्थस्यान्वयबोधविषयतायामवै-
लक्षणात् । अन्वयबोधानन्तरमनुपपत्त्युदयेन कल्पनीयार्थस्यैव
नेयत्वात् । परन्तु यत्र रूढिप्रयोजनाभावेऽपि लक्षणास्युपगमः
प्रयोक्तुरसामर्थ्यं द्यातयति तत्रार्थस्य नेयत्वमिति नार्थव्यक्तिः,
अतएव तथाविधलाचणिकपदस्य नेयार्थतास्यदोषदुष्टत्वम-
भियुक्तैरुक्तं, तथाच नेयार्थत्वव्याकारे प्रकाशकारः । निरूढा
लक्षणाः काचित् सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्ते साम्प्रतं का-
चित् काचिनैव त्वशक्ति इति यन्निषिद्धं लाचणिकमिति ॥
॥ ७४ ॥

नेदृशं वज्र मन्यन्ते मार्गयोर्भयोरपि ।

न हि प्रतीतिः सुभगा शब्दन्यायविलङ्घिनी ॥ ७५ ॥

अर्थव्यक्तौ पूर्वोक्तप्रायःपदप्रतिपाद्यं गौडवैदर्भयोः साम्यं
दर्शयति । नेदृशमिति । ईदृशं नेयार्थकवाप्यम्, उभयोरपि
मार्गयोर्गौडवैदर्भयोः । न वज्र मन्यन्ते इति अत्र, हेतुमाह
नहीति । शब्दन्यायः शब्दजन्यान्वयबोधे नियमः दृष्टदुपस्था-

म्याप्यानामेवार्थानामन्वयबोध इत्येवंरूपः तं विलङ्घयत्यतिक्रामतीति तादृशी, अध्याहाराद्युपस्थितार्थविषयेत्यर्थः, प्रतीतिरन्वयबोधः, न हि सुभगा समीचीना, अर्थापत्त्याद्युपस्थापितार्थप्रतीतेस्तु न शाब्दबोधत्वं तदुत्तरमेव तथाः सद्भावात् एवं तात्पर्यपर्यालोचनयार्थान्तरप्रतीतिरपि शाब्दबोधोत्तरकालीनैव, यत्र तु द्वारं द्वारमित्यादौ त्वरादिना पिधेहीत्यादिमाकाङ्क्षपदान्तरानुपादानेन शाब्दबोधासम्भवात्तदर्थं श्रुतार्थापत्त्या तादृशपदाध्याहारः तत्राध्याहतपदेऽपि शक्तिबद्धाभ्युपगमेन तदर्थस्य वृत्त्युपस्थाप्यत्वान्न तन्नियमातिक्रमः । एतच्च विशिष्टशक्तिवादमभिप्रेत्योक्तम्, उपाधिशक्तिवादिभिस्तु आक्षेपगम्याया अपि व्यक्तेः शाब्दबोधाभ्युपगमाच्चिरकनियमोनाङ्गीक्रियते इति विभावनीयम् ॥ ७५ ॥

उत्कर्षवान् गुणः कश्चिद्दयस्मिन्नुक्ते प्रतीयते ।

तदुदाराह्वयं, तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ ७६ ॥

उदारत्वं निरूपयति । उत्कर्षवानिति । यस्मिन् वाक्ये उक्ते सति - उत्कर्षवान् वर्णनीयस्योत्कर्षजनकः कश्चिद्विलक्षणगुणस्वामशौर्यादिरूपो धर्माः प्रतीयते व्यञ्जनया, बोध्यते तदाक्यमुदाराह्वयम् उदारत्वगुणवत्त्वेन कथितमित्यन्वयः, इत्यस्य वाक्यानां वर्णनीयस्योत्कर्षजनकगुणव्यञ्जकत्वमुदारत्वमिति लक्षणम्, उत्कर्षवानित्यनेन च अपकर्षजनकधर्मव्यञ्जकत्वस्य न निरुक्तगुणत्वं, यथा, हे हेलाम्जितशोधिसत्त्व वचसां किं

विस्तारैस्तोयधे नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीत-
 व्रतः । त्वत्पान्यजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धाद्योभारमोह-
 हने करोपि कृपया साहायकं यन्मरोः । अत्र तोयधेरप-
 कर्षजनकोऽपेयपानीयत्वरूपधर्मीयज्ञा इति नौदार्यमज्ञावः ।
 वस्तुतस्तु, उत्कर्षवान् भङ्गा प्रतिपाद्यत्वेन -चमत्कारजनकः
 गुणः उत्कर्षकोऽपकर्षको वा वर्णनीयधर्म इत्येवार्थः, एवञ्च
 अपकर्षजनकोऽपि धर्मी यत्र व्यज्यमानश्चमत्कारं जनयति
 तदपि वाक्यमुदारमिति तेन हे हेलाजितेत्यादावौदार्यम-
 स्येव, अतएव क्रमदीश्वरेण, तदुदारं, गुणः कोऽपि यस्मि-
 न्नुक्ते प्रतीयते, इति लक्षणं कृत्वा, यथा तावच्छरीरं मे या-
 वत्तं पिहिताननेत्युदाहरता वर्णनीयस्यापकर्षजनकव्यङ्ग्यव्यञ्ज-
 कत्वेऽप्युदारत्वमङ्गीकृतं । तादृशव्यञ्जकता च वाक्यस्य वाच्यार्थ-
 द्वारा तेनार्थगतमिदं, शब्दगतन्तु विकटत्वलक्षणं, विकटत्वञ्च
 पदानां नृत्यत्प्रायत्वं, यथा, स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नत्तंकी-
 नां झणिति रणितमासीत्तत्र कलञ्चेति । तेनेति । तेनोदा-
 रत्वेन काव्यपद्धतिर्गौडवैदर्भरूपा काव्यरीतिः । एतेनोदा-
 रत्वे गौडवैदर्भयोः साम्यं दर्शितं । मनाथा साश्रया मोत्कर्ष-
 त्यर्थः ॥ ७६ ॥

अर्थिनां कृपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिता सक्तम् ।

तदवस्था पुनर्देवं नान्यस्य मुखमीदृते ॥ ७७ ॥

इति त्यागस्य वाक्येऽस्मिन्नुत्कर्षः साधु लक्ष्यते ।

अनेनैव पथान्यत्र समानन्यायमूह्यताम् ॥ ७८ ॥

उदारत्वमुदाहरति । अर्थिनामिति । कृपणा दीना, पुन-
स्तदवस्था दीना मती, नान्यस्य मुखमीचत इति एकेनैव कृता-
र्थानामपरोपसर्पणासम्भवादिति भावः । अत्र वर्णनीयस्य राज्ञः
प्रभूतदानरूपधर्मः प्रतिगृहीतृणां दात्रन्तरोपसर्पणाभाव-
रूपभङ्गा व्यज्यमानः कमपि चमत्कारविशेषं जनयति ॥ ७७ ॥

इदमेव दर्शयति । इतीति । इत्यस्मिन् वाक्ये त्यागस्य
भङ्गा व्यज्यमानस्य वर्णनीयराजदानस्य उत्कर्षचमत्कारविशेष-
जनकत्वं साधु शोभनं लक्ष्यते सामाजिकैर्ज्ञायते । साध्वित्यत्र
खल्विति कश्चित् पाठः । खलु यतो लक्ष्यते, अत इदमौदार्य-
गुणवदित्यर्थः । अनेनैवेति । अनेनैव यथा एतत्पद्यप्रदर्शित-
या रीत्या समानः सदृशोन्यायो व्यवस्थितिर्यस्य तादृशमुदारत्व
मन्यत्र पद्यान्तरेऽपि ऊह्यतां स्वयं विभाव्यताम् ॥ ७८ ॥

स्त्रार्थैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदित्यतः ।

यथा, लोलाम्बुज, क्रीडासरो, हेमाङ्गदादयः ॥ ७९ ॥

अत्र मतान्तरं दर्शयति । स्त्रार्थैरिति । स्त्रार्थैर्विशेषणार्था-
त्कर्षकत्वेनाभिप्रेतार्थबोधकत्वात् सद्यदयप्रशंसनीयैः, विशेषणै-
रिति वज्रवचनादेकद्विविशेषणयोगे न चमत्कारातिशय
इति सूचितम् । युक्तमिति वाक्यमित्यर्थः । उदारमुदा-
रत्वगुणवत् । कैश्चिदित्यनेन साभिप्रायविशेषणवत्त्वस्यापुष्टा-
र्थत्वदोषाभावरूपत्वादन्वैः परिकरालङ्कारत्वेनोक्तत्वाच्च न
गुणत्वमुचितमित्यस्मिन् कल्पे स्वस्यास्वरसः सूचितः । उदा-

घरति । लीलाम्बुजेत्यादि । लीलाम्बुजमित्युक्ते अम्बुजस्य लीलेतिविशेषणास्त्रीलोपयोगित्वेन । वर्णाकारमौरम्याद्यतिशयः प्रतीयते, एवं क्रीडासर इत्यत्र सरसः क्रीडोपयोगितया कमलकुमुदजलचरविहङ्गशोभितस्रष्ट्रस्त्रादुजलवत्यादिकं, हेमाङ्गदमित्यत्र च हेममयत्वेनाङ्गदस्य सुदृग्गलवङ्गमूल्यादिकं । केचित्तु अग्राम्यत्वमर्थगुणमुदारत्वमाजस्रत्र सम्यक्, अग्राम्यताया माधुर्यरूपत्वेन माधुर्यैर्दार्यैरभिन्नतापत्तेः, यदाह क्रमदीयरः, सानुप्रासत्वमग्राम्यभावस्य मधुरोगुणं इति, माधुर्यप्रस्तावे यन्त्यकदपि, तथाप्यग्राम्यत्वैवेनं भारं वहति भूयसेति ॥ ७८ ॥

श्रोजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् ।

पद्येऽप्यदाचिणात्यानामिदमेकं परायणम् ॥ ८० ॥

श्रोजो लक्षयति । श्रोज इति । समासः पदानामेकीभावः तस्य भूयस्त्वं दीर्घत्वं वङ्गभिः पदैः समास इत्यर्थः, तदोजः, एतत् समासभूयस्त्वरूपमोजः, गद्यस्य गद्यप्रबन्धविशेषस्य उत्कलिकाप्रायात्मकस्येत्यर्थः, चूर्णकादौ दीर्घसमासत्वाभावात् । जीवितं जीवितवत् भारभूतम् । इदञ्च मार्गद्वये समानं । विपर्ययमाह । पद्येऽपीति । अदाचिणात्यानां गौडानाम् । अपिना गद्यमनुष्ययः । इदं समासभूयस्त्वरूपमोजः । एकमद्वितीयं परायणमवलम्बनं, गौडानां यन्त्रगाढताप्रिधत्वेन तन्मूलतयानुप्रासवद्दीर्घसमासस्थाप्यत्यन्तमपेक्षणीयत्वात् । इदञ्चैजः शब्द-

गुणः समासभूयस्वरूपतया शब्दमाचगतत्वात् । अन्ये तु, श्राजः प्रौढिः सा च पञ्चविधा यथा, “पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा । प्रौढिर्वाससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च” इति । तत्र पदार्थे वाक्यरचनं, यथा, चन्द्र इत्येकस्मिन् पदार्थे वक्तव्ये अत्रेर्नयनसमुत्पत्त्यं ज्योतिरिति वाक्यरचनं । वाक्यार्थे पदाभिधा यथा, निदाघशीतलहिमकालोष्णशरीरा सुकुमारी वरयो-
पिदिति वाक्यार्थे वक्तव्ये वरवर्णिनीति पदाभिधानम् । एव-
मेकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषाभिधित्तया बद्धवाक्यैरभिधानं
स्यासः, बद्धवाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येन प्रतिपादनं समासः, ए-
तच्चतुर्विधप्रौढिरूपमोजः शब्दगुणः साभिप्रायरूपन्त्वर्थगुण
इत्याहुः ॥ ८० ॥

तद्गुरूणां लघूनाञ्च बाहुल्यान्पत्वमिश्रणै ।

उच्चावचप्रकारं तद् दृश्यमाख्यायिकादिषु ॥ ८१ ॥

तदिति । तत्समासभूयस्वमुच्चावचप्रकारं नानाविधं, कथ-
मित्याह । गुरूणामित्यादि । कश्चित् समासाद्गुणपदघटकानां
गुरूवर्णानां बाहुल्येन लघुवर्णानामल्पत्वेन, कश्चिद् गुरूणाम-
ल्पत्वेन लघूनाञ्च बाहुल्येन, कश्चिच्च द्विविधानां तेषां मिश्र-
णेन साम्येन च । तच्च आख्यायिकादिषु प्राचां रचितेषु गद्य-
प्रबन्धविशेषेषु । आदिना चम्पूविरदादीनां यदृष्टं, दृश्यं
स्वयमनुभवभोयम्, एतच्च वैदर्भमताभुमारैणोक्तं गौडानां
पद्यमथेत्वपि तत्सङ्गावाभिमतैरुक्तत्वात्, यथा सूर्यप्रतकादौ

पद्यमयेऽपि दीर्घसमासाः । आख्यायिकेत्युपादानात् कथार्या
रौद्रादिरसेऽपि न दीर्घसमासोविधेय इत्यवधेयम् । प्रकारमि-
त्यत्र प्रकारेणेति दृश्यमित्यत्र च दृष्टमिति क्वचित् पाठः ।
अन्यत्र च द्वितीयतदित्यत्र सदिति पाठः ॥ ८२ ॥

अस्तमस्तकपर्यस्तासमस्तार्कांशुसंस्तरा ।

पीनस्तनस्थिताताम्रकम्रवस्त्रेव वारुणी ॥ ८२ ॥

गौडानामभिमतं पद्यगतसमासभूयस्त्वमुदाहरति अस्ते-
ति । अस्तोऽस्ताचलस्तस्य मस्तकं गृह्यं तत्र पर्यस्ताः परितः
पतिताः समस्ताः सायं तन्मात्रवृत्तित्वात् सकला येऽर्कां-
शवः सायंकालीनत्वादारकाः सूर्यकिरणस्रैः संस्तर आव-
रणं यस्यास्तादृशी वारुणी पश्चिमदिक् पीनस्तने स्थितमातासं
कस्रं शोभनं वस्त्रं यस्यास्तादृशी काचिन्नायिकेवेत्यन्वयः ॥ ८२ ॥

इति पद्येऽपि पौरस्त्या वध्नन्त्योजस्विनीर्गिरः ।

अन्ये त्वनाकुलं हृद्यमिच्छन्त्योजो गिरां यथा ॥ ८३ ॥

पयोधरतटोत्सङ्गलग्नसन्ध्यातपांशुका ।

कस्य कामातुरं चेतो वारुणी न करिष्यति ॥ ८४ ॥

इतीति । पौरस्त्या गौडाः, श्रेजस्विनीः समासभूयन्त-
रूपोजोगुणवती । अपराभिमतमेजो लक्षयति । अन्ये त्विति ।
गिरां वाष्यानामनाकुलमनाकुलत्वम्, उद्भटममामादिना
श्रेयमुद्धेराकुलीभावात् तद्द्रक्षितत्वमित्यर्थः, तथा एषं पद्यत्वं

पारुष्यशैथिल्याभावेन 'सहृदयहृदयहारित्वमित्यर्थः' एवंरूप-
 भोज इच्छन्ति । अयमर्थः दीर्घसमासः खल्वसमासः समासा-
 भावोवास्तु यस्मिन् श्रुते श्रोतॄणां बुद्धेरनाकुलत्वं श्रुतिसुखञ्च
 भवति तत्त्वभोज इति । एतदुदाहरति । यथेति । पयोधरो-
 मेष एव पयोधरः स्तनः, श्लिष्टरूपकम्, तस्य तटस्थं प्रान्त-
 स्योत्सङ्गे लग्नं सन्ध्यातप एवांशुकमारक्तवसनं यस्यास्तादृशी ।
 कामातुरमिति आरक्तवसनाच्छन्नस्तनतटनायिकासाम्येनोद्दी-
 पकत्वादिति भावः । अत्र पूर्वाह्णवाक्यं दीर्घसमासवदपि
 अस्तमस्तकेत्यादिश्लोकवाक्यवन्न श्रोतॄणां बुद्धिमाकुलयति प्र-
 त्युत लालित्येन श्रवणसुखमादधाति, उत्तराह्णवाक्ये तु का-
 मातुरमित्यल्पसमासः अन्यत्र समासाभावश्च, तथापि तत्
 किञ्चिद्गाढतया लालित्येन च प्रतीयमानं श्रोतॄणानन्द-
 यति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्यानतिक्रमात् ।

तच्च वार्त्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि दृश्यते ॥ ८५ ॥

कान्तिं लक्षयति । कान्तमिति । लौकिकार्थस्य लोकप्र-
 सिद्धवस्तुनोऽनतिक्रमादपरित्यागात् लोकप्रसिद्धवस्तुवर्णना-
 दित्यर्थः सर्वजगतां देवादिमनुष्यान्तानां कान्तं कमनीय
 बाधाद्यनुदयकृतार्थबोधसौकर्येण चमत्कारजनकतया स्पृह-
 णोपमित्यर्थः, ईदृशं वाक्यं कान्तं कान्तिगुणवदित्यन्वयः,
 एवञ्च लोकप्रसिद्धवस्तुवर्णनं कान्तिरिति लक्षणम् । सर्वजगत्का-

न्तमिति तु प्रशंसनं । यदाह क्रमदीश्वरः । वर्णनात्युक्तिंशून्या या सा कान्तिरभिधीयत इति । इयञ्च कान्तिरर्थगुणः अर्थानुसन्धानप्रागनुपलम्भात् । श्रौञ्चव्यरूपा तु शब्दगुणः श्रौञ्चव्यश्च द्वालिकादिपदविन्यासवैपरीत्येनालौकिकशोभाशालित्वम् । अन्ये तु दीप्तरसत्वरूपमर्थगतं कान्तिगुणमाहुः । कान्तेर्विषयं दर्शयति । तच्चेति । तत्कान्तिमहाक्यं । वार्त्ताभिधानेषु अनामयप्रियालापप्रस्तावेषु । अनामयप्रियालापोवर्त्तिवार्त्ता च कथ्यत इत्युक्तेः । प्रियालापे हि लोकप्रसिद्धवस्त्वभिधानमेवोचितम्, अन्ये तु वार्त्ताभिधानेषु इतिहासवर्णनेषु, इतिहासानां यथावद्वर्णनस्यौचित्यात् अथवावर्णने असत्यताप्रतिभासेन विनेयानां प्रवृत्त्यसम्भवात् प्रबन्धस्य रामादिवत् प्रवर्त्तितथं न रावणादित्युपदेशपर्यवसायित्वानुपपत्तेरित्याहुः । वर्णनास्त्विति । वर्णनासु वस्तुस्वरूपनिरूपणेषु, तत्रापि यथावद्वर्णनस्यौचित्यात्, एतास्मान्न्यत्र तु न नियमः, अतएव व्यञ्जकार्थस्य स्वतःसम्भावित्वेन प्रौढोक्तिमिद्धत्वेन च नयानां काव्यभेदकरणं सद्गच्छते । यदुक्तं प्रकाशकता, अर्थशङ्क्युद्भवोऽप्यर्थाव्यञ्जकः सम्भवो स्वतः । प्रौढोक्तिमावात् सिद्धेवा कवेस्तेनोन्मितस्य वा इति ॥ ८५ ॥

गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवाद्दशः ।

सम्भावयति यान्येव पावनैः पाट्पांशुभिः ॥ ८६ ॥

तत्र वार्त्ताभिधाने कान्तिमुदाहरति । गृहाणीति ।

नामेति सम्भावनायाम् । तान्येव गृहाणि प्रशस्तगृहाणि,
 गृहपदमत्र प्रशस्तगृहे लाक्षणिकं प्राशस्त्यातिशयश्च व्यञ्ज्यः अ-
 तएवेदमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं नाम लक्षणासूलधनिकाव्यं शक्य-
 तावच्छेदकलक्ष्यतावच्छेदकयोः सामान्यविशेषभावात् । तपो-
 राशिलपोषज्जलः । सम्भावयति गौरवं प्रापयति, अत्र प्रौ-
 ढोक्तिमन्तरेणापि सत्पुरुषचरणसम्पर्केण स्थानस्य प्रशस्ततारूपो-
 वर्णनीयार्थोलोकप्रसिद्ध एव, इयञ्च प्रियालापरूपा वार्त्ता ॥
 ॥ ८६ ॥

अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाङ्गलतान्तरे ॥ ८७ ॥

वर्षनायामुदाहरति । अनयोरिति । जृम्भमाणयोर्दृङ्गि
 गच्छतोः, बाङ्गलतान्तरे वचसि, अवकाश. स्थानं न पर्याप्तो
 न प्रभृतः अतिपीनोत्तुङ्गौ स्तनौ तुङ्गायतने वचसि ससम्बाधा-
 वेव वर्त्तते इत्यर्थः । अत्र स्तनवर्षनायां स्तनयोः पीनोत्तुङ्ग-
 योर्वचसि ससम्बाधावस्थितिलोकप्रसिद्धैव वर्णिता ॥ ८७ ॥

इति सम्भाव्यमेवैतद्विशेषाख्यानसंस्कृतम् ।

कान्तिं भवति सर्व्वस्य लोकयाचानुवर्त्तिनः ॥ ८८ ॥

श्लोकद्वये कान्तिं सङ्गमयति । इतीति । इति वार्त्तावर्ष-
 नाविषयकश्लोकद्वयप्रतिपाद्यं सम्भाव्यमेव लोकप्रसिद्धतया स-
 म्भावनीयमेव न तत्पुत्रदा असम्भवदपि कल्पनीयम् । एतच्च
 विशेष आख्यायतेऽनेनेति विशेषाख्यानमुत्कर्षबोधकविशेषणं तेन

संस्कृतमलङ्कृतं सत् लोकयाचानुवर्तिनो लोकव्यवहारमनुस-
न्धानस्य लोकव्यवहारजनितसंस्कारमप्यन्नस्येत्यर्थः । सर्वस्य ज-
नस्य कान्तं कमनीयं भवति, तस्मादेतदर्थप्रतिपादकवाक्यं
कान्तिगुणवदित्यर्थः । विशेषाख्यानसंस्कृतमित्यनेनैतदुक्तं, लोक-
प्रसिद्धवस्तुवर्णनमात्रेणैव न कान्तेः सम्भवः अन्यथा, गोरपत्यं
बलीवर्द्धं घासमन्ति मुखेन च, इत्यादेरपि लोकप्रशाम्य-
बलीवर्द्धकर्मकघासभक्षणरूपवस्तुवर्णनया कान्तिमत्त्वेन काव्य-
लापत्तेः, किन्तु उत्कर्षबोधकविशेषणविन्यासेन वैचित्रजनक-
तया, वैचित्रस्यैव गुणालङ्काररूपत्वात्, प्रकृते च गृहाणि
नाम तान्येवेत्यादिपद्यदये तत्तद्विशेषणकृतवैचित्रं स्फुटमेवेति
विभावनीयम् ॥ ८८ ॥

लोकातीत इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः ।

योऽर्थस्तेनातितुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः ॥ ८९ ॥

गौडमार्गे निरुक्तकान्तेर्विपर्ययं दर्शयति । लोकातीत
इवेति । इवापर्ययं । योऽर्थोऽत्यन्तं लोकातीतोऽपि लोकप्रसि-
द्धिमतिक्रान्तोऽपि अध्यारोप्य उपपर्ययं विवक्षितः, तेनार्थेन
विदग्धा विदग्धं मन्यमाना गौडा इत्यर्थः, मोक्षुष्ठनोक्तिरि-
यं । विगतं दग्धं दाहोऽसमाययर्थानुभवकृतमनःक्रेगो येषां ते
इति वा । अत्यतिशयेन तुष्यन्ति, इतरे जना वैदर्भ्याः पुनर्न
तुष्यन्ति । अध्यारोपेति । नच योग्यतायाः शाब्दबोधे हेतु-
मादारोपितार्थस्यायोग्यत्वेनाशयबोधोऽपि कथमिति वाच्यं

रूपकाद्यलङ्कारस्यालङ्कारिकैः सर्वैरेवाभ्युपेयत्वेन शाब्दमते-
राचार्यलस्यावश्यवक्तव्यत्वेन योग्यतायास्तत्रयोजकत्वानङ्गीका-
रात्, अतएवोक्तम्, अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थं ज्ञानं शब्दः करोति
हीति ॥ ८९ ॥

देवधिष्यमिवाराध्यमद्यप्रमृति नो गृह्यम् ।
युष्मत्पादरजपातधैतनिःशेषकिल्बिषम् ॥ ९० ॥

वार्त्ताभिधाने कान्तेर्विपर्ययं दर्शयति । देवधिष्यमिति ।
विष्यं स्यात् । किल्बिषममङ्गलम् । अत्र महापुरुषचरणरजः-
सम्पर्केण गृह्य प्रशस्तैव लोकप्रसिद्धा, देवावापसाम्येनारा-
ध्यता तु ग्रीढोक्त्याध्यारोपिता ॥ ९० ॥

अल्पं निर्मितमाकाशमनालोक्षैव वेधसा ।
इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ॥ ९१ ॥

वर्णनायां विपर्ययं दर्शयति । अल्पमिति । भवत्याः स्तन-
जृम्भणं स्तनयोरुपचितिरेवंविधं यद्भवकाशव्यापि भावि भवि-
यति इदमनालोक्षैव वेधसा आकाशमल्पे निर्मितमित्यन्वयः ।
अत्र विधातुरनालोचनपूर्वकात्पाकाशनिर्माणवर्णनेन स्तनयोः
पीनोक्तुङ्गत्वप्रतिपादनं चाट्टुकारस्यात्युक्तिविवृत्तितं, तथाहि
अतिमहतोऽप्याकाशस्याल्पत्वं, सर्वज्ञस्यापि विधातुरनालो-
चनपूर्विका सृष्टिः, विष्वक्तोत्पत्तुत्त्वयोरपि स्तनयोर्मैरुमन्दर-
दिमास्रयादिभिर्गिरिवरैरप्यपूर्णमाणोऽतिमहत्याकाशे समना-

धावस्थितिरित्येतत् सर्वं लोकप्रसिद्धिमतिक्रान्तमपि वर्ण्यमानं
प्रयोक्तृरुपहसनीयतामाविर्भावयतीति न कान्तता वाक्यस्य ॥
॥ ८१ ॥

इदमत्युक्तिरित्युक्तमेतद्गौडोपलालितम् ।

प्रस्थानं प्राक् प्रणीतन्तु सारमन्यस्य वर्त्मनः ॥ ८२ ॥

उपसंहरति इदमिति । इदमेवंविधं काव्यवाक्यमत्युक्ति-
रित्युक्तमत्युक्तिरिति नाम्ना आलङ्कारिकैः कथितम् । यथाह
भोजराजः, “लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत्र वर्ण्यते । तदत्यु-
क्तिरिति प्रोक्तं गौडानां मनसो मुदे” इति ॥ इदमित्यत्र
इयमिति कश्चित् पाठः । गौडोपलालितं गौडैश्चमत्कार-
जनकतया व्यवहृतम् । अत्र वैदर्भाणामनादर इत्याह । प्र-
स्थानमिति । प्राक्प्रणीतं प्रस्थानन्तु लोकमभाव्यवस्तुवर्णनरूप-
मन्यस्य वर्त्मनो वैदर्भमार्गस्य सारमुपादेशं, तदर्थं कान्तौ
गौडवैदर्भायोर्विपर्ययः ॥ ८२ ॥

अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना ।

सन्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्मृतौ यथा ॥ ८३ ॥

कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिपन्ति च ।

इति नेत्रक्रियाध्यासान्नाम्ना तदाचिनी युतिः ॥ ८४ ॥

मगाधिं लपयति । अन्यधर्म इति । अन्यस्मात्प्रसृतस्य
कम्पचिद्धर्मा गुणविधायकः, ततस्तस्माद्दुर्मिणोऽन्यत्र कर्मात्-
दित् प्रसृते लोकसीमानुरोधिना लोकमूर्थादानुत्थाने

वक्त्रा यत्र वाक्यार्थे सम्यगाधीयते गौणशब्दप्रयोगेण साध्यव-
सानगौण्या लक्षण्या उपचर्यते स वाक्यार्थः समाधिः समाध्या-
ख्यगुणवान् स्मृतः, यत्रेत्यत्र यत्त्विति पाठे क्रियाविशेषणं, यत्
समाधीयते स समाधिः सम्यगाधानरूपः समाध्याख्यो गुण
इत्यर्थः । उपचारश्चात्राहार्याभेदप्रतीतिरूपः स च लक्षणा-
याः प्रयोजनभूतः लक्षणाजन्यसादृश्यप्रतीतेरनन्तरमेव तन्मूल-
व्यञ्जनया तस्य प्रतीतिसम्भवात् । उक्तञ्च प्रकाशकता गौण-
लक्षणप्रस्तावे, भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमस्य
प्रयोजनमिति । लक्षणा चात्र साध्यवसानरूपा सा च विषयस्या-
नुपादान एव सम्भवति तेन च विषयोपादाने सारोपगौण्या
न समाधेः सम्भवः । इत्यञ्च प्रस्तुतस्य धर्मं निगीर्यं तत्र सदृ-
शतया अप्रस्तुतधर्मस्य तादात्म्याध्यवसानं समाधिरिति लक्ष-
णम् । धर्मोत्पन्नेन धर्मिणोऽध्यवसाने नायं गुण इति सूचितं ।
यथा, लतामूले लीनो हरिणपरिधीनो हिमकरः स्फुरत्ता-
राकारा गच्छति जलधारा क्षुब्धयात् । धुनीते धन्वुकं तिल-
कुसुमजन्मापि पवनो वह्निद्वारे पुष्पं परिणमति कस्यापि छ-
तिनः, इत्यादौ मुखादौ धर्मिणि धर्मिणश्चादेरध्यवसानम्,
अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः । लोकमीमानुरोधिनेत्यनेन स्वेच्छ-
या विषदृशधर्माध्यासेन लोकविरोधे न समाधिसम्भवः । यथा
वृंहन्ति मशका यत्र तत्र निद्रा सुदुर्लभेति, अत्र वृंहितं करि-
गर्हितमित्यभिधानात् करिधर्मस्य वृंहणस्य मशकरुतेऽध्यव-
सानं लोकविरुद्धम् । उदाहरति यथेति, अत्राप्रस्तुतस्य चतुषो

धर्मा निमीलनोन्नेषौ प्रस्तुतयोः कुमुदकमलयोर्दलसङ्कोच-
विकाशरूपधर्मतादात्म्येनाध्यवसितौ, इदञ्चाध्यवसानं न लोक-
विरुद्धं विषयविषयिणोरनयोः सादृश्यातिशयवत्त्वेनाभिन्न-
प्रायत्वात्, तथात्वेन चानयोरेकशब्दप्रयोगप्रतिपाद्यत्वे, यथा
चतुर्निमीलति कुमुदं निमीलति चचुरुन्निपति कमलमुन्नि-
पतीति, इदमेव दर्शयति । इतीति । नेत्रक्रियाध्यासात् नेत्रस्य
क्रियाभ्यां निमीलनोन्नेषाभ्यां सद्य तादात्म्यारोपात् कुमुद-
कमलधर्माभ्यां दलसङ्कोचविकाशाभ्यां तद्वाचिनो श्रुतिलब्धा
नेत्रक्रियावाचकः शब्दः स्वप्रतिपादकतया प्राप्तः, पदार्थाना-
मेकत्वेनैकशब्दप्रतिपाद्यत्वौचित्यात् यथा घटो घट इति विभि-
न्त्वे तु विभिन्नशब्दप्रतिपाद्यत्वं यथा घटः पट इति । अयञ्च
समाधिरर्थगुणः अर्थं अर्थान्तरारोपस्वरूपत्वात् । केचित्तु,
अयोन्यन्यच्छायायोनिरूपदिविधार्थदृष्टिरूपमर्थगुणं समाधि-
माङ्गः, तत्रायोनिरर्थः कविसम्प्रदायपरिशीलितपद्धति-
गन्तरेण स्वयुद्धिविभवमात्रप्रादुर्भावित उपमानोपमेयभावा-
दिरूपः । यथा, सद्योमुण्डितमत्तहृत्तच्चिबुकप्रखर्द्दिनारङ्गक-
मिति । अत्र नारङ्गकस्य हृत्तच्चिबुकेन सद्योपमानोपमेयभावो
न केनापि प्राक्कनकविना प्रदर्शितः केवलमेतत्कविनैव
स्वमुच्चा प्रादुर्भावितः । अन्यच्छायायोन्यर्थस्तु प्राक्कनकविपर-
म्पराध्यवहतः किञ्चिद्गङ्गान्तरेण वर्णितः । यथा, 'निज-
नयनप्रतिविम्बैरमुनि यङ्गः प्रतारिता कापि । नीमोत्पले-
ऽपि विवृणति करमर्षयितुं कुमुदस्रावी' इति । अत्र नयन-

नीलोत्पलयोः सादृश्यं कविसम्प्रदायप्रसिद्धं विश्विक्तिविशेषे-
णात्र निबद्धम् । शब्दगुणभूतः समाधिस्तु शारोहावरोहक्रम-
रूपोऽन्यैर्लोकैः ज्ञातव्यः । तत्र शारोहोऽनुप्रासादिना उत्कर्षः
श्वरोहस्तदभावादपकर्षः तयोः क्रमो वैरस्थानावहो विन्यासः ।
यथा, चञ्चहुजभमितचण्डगदाविघातेत्यादि । अत्र पादत्रये
बन्धस्य गाढता चतुर्थपादे त्वपकर्षः सोऽपि तीव्रप्रयत्नोच्चार्य-
तया गाढायमानो वैरस्थं न जनयति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

निष्ठूतोद्गोर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दर,मन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ ६५ ॥

समाधेर्गौणलक्षणाभूतकलं प्रकटयति । निष्ठूतोद्गोर्णेत्या-
दि । निष्ठूतोद्गोर्णवान्तादिपदं गौणवृत्तिव्यपाश्रयं गौणलक्ष-
णाभूतकं गौणलक्षणया स्वमुख्यार्थमदृशेऽर्थे प्रयुक्तं सन्दित्यर्थः ।
अतिसुन्दरं सद्दयदयहरत्नेन समाधिगुणवत् । अत्रार्थ-
गुणस्यास्य शब्दगतत्वं परम्परयेति बोध्यम् । अन्यचेति । गौण-
वृत्तिव्यपाश्रयत्वाभावेन मुख्यार्थ एव प्रयोगे इत्यर्थः, ग्राम्य-
कक्षां विगाहते ग्राम्यलक्षणादोपदुष्टतां प्राप्नोति । मुख्यवृत्त्या
प्रयुक्तं निष्ठूतादिपदं न परं गुणवत् प्रत्युत दोषवदपि गौण-
वृत्त्या तु गुणवदेवेति लक्षणाफलभूततादात्म्यारोप एवात्र
हेतुरिति विभावनीयम् । अत्र गौणवृत्तिपदं समावनाया
उपलक्षकं तेनोत्प्रेक्षायां मुख्ययापि वृत्त्यास्त्रीलपदप्रयोगे गुणएव
एतच्चापिमलोके दर्शयिष्यामः ॥ ६५ ॥

पद्मान्यर्कांशुनिष्ठताः पीत्वा पावकविप्रुषः ।

भूयो वमन्तीव मुखैरुद्गीर्णाखण्डरेणुभिः ॥ ८६ ॥

एतदेव दर्शयन्नुदाहरति । पद्मानीति । सायन्ननधमोर-
सङ्गस्रलत्परागपद्मवर्णनमिदम् । अर्कांशुनिष्ठताः सूर्यकिर-
णैर्निक्षिप्ताः पावकविप्रुषो वल्लिकणान् । उद्गीर्णाखण्डरेणुभि-
रिति पावकविन्दुवमनोत्प्रेक्षायां हेतुः । अत्र देहान्तःकफादि-
निक्षेपशक्तयोः निष्ठिवोद्गुधात्तेनिक्षेपमात्रार्थं लक्षणा सामान्य-
शब्दस्य विशेषार्थपरत्ववद्विशेषार्थकस्यापि सामान्यपरत्वे तद-
भ्युपगमसौचित्यात्, सा च शक्यार्थलक्ष्यार्थयोः सादृश्याद्गौणी
सादृश्याच्च कफनिक्षेपो विप्रुङ्निक्षेप इवेति विशिष्टनिक्षेपयो-
स्त्रयोर्विभिन्नत्वात् । वमन्तीवेत्यत्र तु न लक्षणा आहार्यवत्
सम्भावनायामपि बाधोदयस्याकिञ्चित्करत्वेनान्यवबोधागति-
बन्धात्, लक्षणाफलोभूतताद्रूप्यप्रतीतेरिव सम्भावनाया अपि
चमत्कारजनकत्वेन गुणत्वं युज्यते, तस्मात् पूर्वत्र गौणवृत्ति-
पदस्य सम्भावनोपलक्षकत्वं सुहृत्कम्, एवम्, आस्वाद्य निरवशेषं
विरक्षियधूनां मृदूनि मांसानि । करकामिषेण मन्ये निष्ठोवति
नीरदोऽप्यनि, इत्यत्र सापञ्चवोत्प्रेक्षायां निष्ठोवतीत्यत्र न
लक्षणा ॥ ८६ ॥

इति दृशमद्वयान्तु निष्ठोवति बधूरिति ।

युगपन्नैकधर्माणामध्यासश्च स्मृतो यथा ॥ ८७ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तगतं गौणवृत्तियपाश्रयं निष्ठोता-

दिपदं ह्यद्यं सहृदयहृदयहारिगौणार्थप्रतिपादकत्वात् समा-
धिगुणवत् । अहृद्यन्विति साम्यत्वरूपदोषदुष्टमित्यर्थः । नि-
ष्टीवति मुखेन कफादिकं निचिपति । अत्र छिवधातुरभिधया
मुख्यार्थे प्रयुक्तो जुगुप्सां व्यनक्ति, बधूपदप्रयोगश्च बध्वाः शृङ्गा-
राङ्गत्वात् शृङ्गारे वीभत्साङ्गभूतकफवमनपरिचयोऽत्यन्तानु-
चित इति साम्यतां सातिशयमुल्लासयति । तदेवमन्यधर्मस्या-
न्यचारेपः समाधिरित्युक्तं तत्र बहूनां तेषामारोपे चारु-
त्वातिशय इत्याह युगपदिति । नैकधर्माणामन्यदीयानेक-
गुणक्रियाणां, युगपदेकदा नतु कालभेदेन, अध्यासो विषय-
निगरणेनाध्यमानं, स्रष्ट इति वैचित्रातिशयादुल्लष्टसमाधित्वेन
प्राचीनैर्ज्ञात इत्यर्थः ॥६७॥

गुरुगर्भभरक्लान्ताः स्तनन्त्यो मेघपङ्क्तयः ।

अचलाधित्यकोत्सङ्गमिमाः समधिगोरेते ॥६८॥

गुर्विति । गुर्वो जलपूरसम्बन्धेन महत्यः, अन्यत्र भूणस-
म्बन्धेन सूलाः । तथा गर्बास्य अन्तर्गतजलस्य भरेण क्लान्ताः
मन्दाः । अतएव कालिदासः, अन्तःसारं घन तुल्ययित्तुं ना-
निलः शब्दति त्वां रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौर-
वाय इति । अन्यत्र भूणस्य भरेण आन्ताः, विशेषणयोः
कर्माधारयः । उत्तरश्लोके गौरवपदस्य गर्भगौरवमित्यर्थकत्वे
गुर्विति गर्भविशेषणं । तथा स्तनन्त्यो गर्जन्यः, अन्यत्र कुन्दन-
शब्दं कुर्वत्यः । अचलस्याधित्यका ऊर्ध्वभूमिः, लिङ्गसाम्यात्

सखीरूपेत्यर्थः तस्या उत्सङ्गं मध्यम्, अन्यत्र क्रोडम्, अधिकरणे
द्वितीया, अत्र जलदपङ्क्तिषु तत्तद्गुणनिगरणेन गर्भिणीधर्मा-
णां बहूनां गौरवादीनां युगपदध्यासाच्चाहत्वातिशयः, अत-
एवातिशयोक्तिमूलः समासोत्पलङ्कारः ॥ ८८ ॥

उत्सङ्गशयनं सख्याः स्नानं गौरवं क्लमः ।

इतोमे गर्भिणीधर्मा बहवोऽप्यत्र दर्शिताः ॥ ८९ ॥

एतद्दर्शयति । उत्सङ्गेति । स्नानमिति, नच स्नानितं
गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि चेत्यमरोक्त्या स्नानं जलदप-
ङ्क्रेवामाधारणोधर्मस्तत्कथमस्य गर्भिणीधर्मत्वमुक्तमिति वाच्यं
स्नानव्य इति पदस्य शब्दमाचार्यकर्मोवादिक्स्नानधातुनि-
प्यन्नत्वेन तादृशस्नानस्य गर्भिण्या अपि सम्भवात् गर्जित-
वच्छब्दान्तरेऽपि तस्य प्रयोगदर्शनात् अतएव, मञ्जीरादिषु
रणितमायं पक्षिषु च कृजितमश्नुति । स्नानितमणितादि सुरते
मेघादिषु गर्जितप्रमुखमिति कोपान्तरेण स्नानितशब्दस्य सुरत-
शब्दवाचकत्वमुक्तं, तस्मात् स्नानधातेन मेघगर्जनमात्रवाचक-
तनियम इति । नच तथापि न तवेष्टमिद्धिः शब्दमाचार्यक-
स्नानधातोर्गण्यमस्यापि वाचकत्वप्राप्त्या स्नानव्य इत्यत्र गर्भिणीध-
र्माध्यामायोगादिति वाच्यम्, अमाधारणगर्भिणीधर्मोणामुत्स-
ङ्गशयनादीनामन्तःपतितत्वेन वैचित्र्यजनकत्वेन च स्नानस्यापि
गर्भिणीधर्मरूपत्वाच्चित्यात् वैचित्र्यश्चैव च फाव्यजीवात्सुभृ-
तयाऽवग्रमपेक्षणीयतादित्यवधेयम् ॥ ८९ ॥

तदेतत्काव्यसर्व्वस्वं समाधिर्नाम योगुणः ।

कविसार्यः समग्रोऽपि तमेनमनुगच्छति ॥ १०० ॥

समाधिमुपसंहरति । तदेतदिति । तत्तस्मात् पूर्व्वप्रदर्शित-
नयेन काव्यस्य चारुत्वातिशयजनकत्वादित्यर्थः । समाधिर्नाम
योगुणः, एतत् काव्यस्य सर्व्वस्वं काव्येऽवश्यमपेक्षणीयमित्यन्वयः ।
समग्रोऽपि गौडो वैदर्भोऽपरोवापि, तमेनमनुगच्छति काव्ये
तन्निवेशाय यतते । एनमित्यत्र एकमिति क्वचित्पाठः, मुख्य-
मित्यर्थः, प्रशंसनायैतत् सर्व्वेषामेव प्राणत्वेनोक्तत्वात् । इति
दशगुणा निरूपिताः, एषु च केचिद्दोषाभावरूपाः केचिच्चाल-
ङ्काररूपा अपि प्राचां मतमनुरुन्धानेन चान्यकृता गुणत्वेनो-
क्ताः, नव्यास्तु मतेऽस्मिन्ननादरवन्तोमाधुर्यैजःप्रसादाख्यं रस-
गतं गुणत्रयमेवेच्छन्ति यथा प्रकाशकारः । माधुर्यैजःप्रसा-
दाख्याल्यथस्ते न पुनर्दशेति ॥ १०० ॥

इतिमार्गद्वयं भिन्नं तत्सरूपनिरूपणात् ।

तद्भेदास्तु न शक्यन्ते वक्तुं प्रतिकवि स्थिताः ॥ १०१ ॥

तत्र वैदर्भगौडीयो वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरावित्यनेन प्रतिज्ञातं
गौडवैदर्भयोर्विभिन्नतया निरूपणमुपसंहरति । इतीति ।
इति पूर्व्वोक्तप्रकारेण तयोर्गौडवैदर्भयोः, स्वरूपनिरूपणात्,
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणादशगुणाः स्यताः, एषां विपर्य्ययः
प्रायोद्भूयते गौडवर्त्मनीत्यनेन गुणसद्भावाभावकृतस्वरूपप्रति-
पादनादित्यर्थः । भिन्नमत्यन्तविमदृशं । नन्वनेऽपि साट-

पाद्यालादिका मार्गभेदाः सन्ति तेषुपि निरूप्येदन्नित्याश-
ङ्गाह तद्भेदा इति । गौडवैदर्भाभ्यां भिन्नास्तस्य काव्यमा-
र्गस्य भेदा ललाटपाद्यालादयः प्रतिकवि स्थिताः तत्तद्देशजात-
कविभिरादृताः । न शक्यन्त इति, भेदाः सत्यं सन्त्येव परन्तु
अनेकत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् निरूपिता इत्यर्थः । तद्भेदा गौड-
वैदर्भयोरवान्तरभेदा इति वा ॥ १०१ ॥

इत्तुत्तीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ १०२ ॥

पूर्वाक्तमेव दृष्टान्तेन द्रढयति । इच्छिति । आदिना
मधुरमात्राणां ग्रहणं । अन्तरं भेदः । महदिति स्फुटं प्रतीय-
मानत्वादनपक्षपनीयमित्यर्थः । तदन्तरम् । आख्यातुं तत्तद्भा-
सोक्षेन निर्देष्टुं । सरस्वत्याऽपि का कथान्येर्षा वागधिष्ठाया
देव्यापि, न शक्यत इति अमहत्त्वादिति भावः । मधुरवस्त्रनां
माधुर्यभेदवन् काव्यमार्गाणां भेदोऽनिर्बन्धनीयस्तस्माद्भेददय-
मेव स्फुटभेदं प्रदर्शितमिति भावः ॥ १०२ ॥

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतञ्च वज्र निर्मलम् ।

अमन्दस्याभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥ १०३ ॥

एवमद्य शरीरमुक्ता कारणमाह । नैसर्गिकीति । नैस-
र्गिकी स्वाभाविकी प्राक्तनजन्मसिद्धेत्यर्थः प्रतिभा शक्तिः सं-
स्कारविक्रम इत्यर्थः । तथा यज्ज अनेकं उन्दोद्याकरणकोप-

कलाचतुर्वर्गगतुरगखङ्गादिलक्षणात्मकमित्यर्थः, निर्मलं सदु-
 पदेशेन निःसन्देहतयाधिगत्य सम्यक् परिशीलितमित्यर्थः,
 अतं शास्त्रञ्च बहूनिर्मलशास्त्रानुशीलनजनिता व्युत्पत्तिरि-
 त्यर्थः, एतदुपलक्षणं लोकदर्शनजनितापि व्युत्पत्तिः काव्यका-
 रणं, तथा अमन्दोऽनल्पः अभियोगोऽभ्यासश्च काव्यशोपदेशेन
 पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरित्यर्थः, एतच्चित्तयं समुदितं न तु व्यस्यम्,
 अस्या निरुक्तशरोरायाः काव्यस्य सम्यदः समृद्धेः कारणं का-
 व्यसमृद्धिकृतिज्ञस्योर्हेतुः कारणवज्ज्ञानस्याप्येतच्चित्तयजन्यत्वात् ।
 कयश्चिच्चिरपरिचिन्तनया अप्रतिभादिमतामेकद्विकाव्यकरणे-
 ऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्यद इत्युक्तम् । अत्र कारणता व्यासक्ता
 न तु प्रत्येकपर्याप्ता अयुत्पन्नानामयतमानानाञ्च बालादीनां
 केवलप्रतिभया काव्यानुदयदर्शनात् तेषामेव च कालान्तरेण
 व्युत्पत्त्यभ्यासवतां काव्यदर्शनात्, तथा व्युत्पन्नानां यतमाना-
 नाञ्च केषाञ्चित् प्रतिभाभावेन तददर्शनात् तथा यतमानानां
 तेषां दर्शनादयतमानानाञ्चादर्शनादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव
 निश्चयः । इदमेवाहं प्रकाशकता, शक्तिनिर्गुणता लोकशा-
 स्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । काव्यज्ञशिष्याभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे
 इति । व्याख्यातश्च तेनैव, इति चयः “समुदिता न तु व्यस्य-
 स्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुत्तमे च हेतुर्न तु हेतव” इति ।
 अन्ये तु प्रतिभैव काव्यस्य कारणं, व्युत्पत्तिस्तस्य चारुत्वहेतुः
 अभ्यासस्तु रूढिहेतुः । प्रतिभा च कश्चित्कृतः प्रसरति कश्चिच्च
 देवताद्यनुपशान्, भाविकविवानां बालानां सत्यामपि प्रति-

भाषां काव्यानुदयात् कालस्य तत्सहकारित्वमङ्गीकार्यमित्याहुः, यथा, “कवित्वं जायते शक्तेर्वर्द्धतेऽभ्यासयोगतः । तस्य चारुत्वनिष्पत्तौ श्रुत्यत्तिस्तु गरीयसी” इत्यादि । मते चास्मिन् कार्यभेदान्न प्रतिभादिचित्तयगता कारणता व्यासक्ता । वयन्तु, प्रतिभापरपर्याया शक्तिरेव काव्यकृतिजज्ञप्तिहेतुः शक्तिश्च संस्कारविशेषरूपा, अतिरिक्ता वा मण्यादेर्दाहिकादिवत्, सा च प्राक्तनी चेदानीन्तनी च, तत्र प्राक्तनी सिद्धैवास्ति इदानीन्तनी तु शास्त्रकाव्यलोकदर्शनादिजनितविलक्षणव्युत्पत्त्या नियताभ्यासेन च पुरुषे जायते कारणत्वज्ञानयोर्दण्डचक्रादिवन्मिलितयोरेव, अत्युत्पन्नानां बालादीनामैहिकशक्त्यभावेन व्युत्पन्नानां यतमानानामपि केषाञ्चित् प्राक्तनशक्त्यभावेन काव्यानुदयदर्शनादिति ब्रूमः ॥ १०३ ॥

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुवं करेत्त्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ १०४ ॥

प्रतिभादिचित्तयं काव्यमस्यदः कारणमित्युक्तं तत्र यदि व्युत्पत्त्यभ्यासवन्तस्तत्सम्पादनप्रवृत्ता अपि कृतायां न भवन्ति तर्हि किं ते प्रतिभाया अभावनिश्चयेन तस्माद्विरमेयुर्नहि नहीत्याह । न विद्यत इति । अद्भुतमनर्गलकाव्यसम्पत्सम्पादकत्वादायर्थं, पूर्ववासना जन्मान्तरीणसंस्काररूपं

तथा गुणानुबन्धि काव्यसम्पत्सम्पादनेनोत्कर्षातिशयजनकं प्रतिभानं प्रतिभा यद्यपि न विद्यते । यदा वासना वाञ्छा, वासनाविषयोगुणो वासनागुणः सर्वप्रार्थनीयकवित्वकीर्त्या-दिरूपगुणं इत्यर्थः, शाक्यार्थवादित्वान्मध्यपदलोपिकर्मधारयः । पूर्वेषां प्राक्तनकवोनां वासनागुणस्यैवानुबन्धि जनकं प्रतिभानमित्यन्वयः । अनन्तरं तथापि न विरम्यतामित्यथाहार्यं । नन्वसत्यां प्रतिभायां कोमुणस्तप्रयासेनेत्याशङ्कयामाह । श्रुतेनेति । श्रूयत इति श्रुतं श्रवणं प्राक्तनकाव्यप्रवन्धानुशीलनमित्यर्थः तथा यत्नेन तत्करणप्रयासेन च, उपासिता निरन्तरभाराधिता सती, कमथनुपहं भुवं करोत्येव श्रवणं किञ्चित् काव्यसम्पादनसामर्थ्यं जनयत्येव, अत्र भ्रुवैवेतिशब्दद्वयेन व्यभिचाराशङ्का निरस्ता । इत्यञ्च प्रतिभादिममुदायः काव्यसमृद्धिं प्रत्येव हेतुः किञ्चित्तु द्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यामपि भवतीति न पूर्वापरविरोधः ॥ १०४ ॥

तदस्ततश्चैरनिशं सरस्वती

श्रमादुपास्या खलु कीर्त्तिमीशुभिः ।

कृशे कवित्वेऽपि जनाः कृतश्रमा

विदग्धगोष्ठोपु विहर्त्तुमीशते ॥ १०५ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे मार्गविभागो नाम

प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

पूर्वाङ्गमुपमंशरति । तदिति । तत्तस्मात् । अस्ततश्चैरन-

लसैः । अमात् अममङ्गीकृत्य । उपाखा अनुशीलनीया । कीर्त्तिः
 कृतिज्ञान्यतरजन्यं यज्ञः । फलान्तरमाह । कृंशे इत्यादि ।
 कृशे अन्ये कवित्वेऽपि काव्यस्य करणे ज्ञाने च, विदग्धमोष्टीयु
 कविषामाजिकसभासु । विहर्तुमोशते समादरं लभ्युमर्हन्ति,
 एतेन कीर्त्तिसमादरौ कवित्वामाजिकत्वयोः फलत्वेन प्रति-
 पादितौ तस्मिन्भिरवश्यमेवात्र सततं यतनीयमिति सूचितम् ।
 स्वल्पयोरप्यनयोः स्वर्गादिभाधनत्वं युतिरप्याह यथा । एकः
 शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवतीति ।
 एक इत्यत्रापिकारोबोधः, एकोऽपीत्यर्थः । सम्यग्ज्ञात इत्यत्र
 च वाकारः, सम्यग्ज्ञातोवेत्यर्थः ॥ १०५ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मालि-
 न्यप्रोञ्चनीसमाख्यायां काव्यादर्शटीकायां प्रथमः परिच्छेदः ॥

॥ १ ॥

काव्यादर्शः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ।

ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कात्स्न्येन वक्ष्यति ॥ १ ॥

अथ धर्मिणि निरूपिते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमपरिच्छेदे शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली-
त्यनेन धर्मिभूतं काव्यशरीरं निरूप्य, काव्यं कल्पान्तरस्याधि-
जायेत षडलङ्कृतीत्यनेन प्रशंसनादुपादेयधर्मानलङ्कारान्नि-
रूपयितुं द्वितीयपरिच्छेदमारभमाणस्तत्र लक्षितव्यानां
तत्तद्विशेषालङ्काराणां निरूपणं सामान्यलक्षणनिरूपणानन्त-
रमेव सुप्रतिपादमिति प्रथममलङ्काराणां सामान्यलक्षणं
निरूपयति । काव्यशोभाकरानिति । काव्यस्य इष्टार्थव्यव-
च्छिन्ना पदावलीत्युक्तलक्षणस्य काव्यशरीरस्य शोभा हेयादि-
गुणहतवैचित्रं तच्च चमत्कारविशेषजनकज्ञानगोचरत्वं तत्क-
रान् तदतिगम्यहेतुन धर्मान् शब्दाथंगतान् वर्णादृत्त्यादिमा-
दृश्यादीन् अलङ्कारान् प्रचक्षते अलङ्कारेतिनाम्ना प्राप्नो-
व्यवहरन्ति यथां हारादयः शरीरस्य रूपयौवनादिहत-
शोभां पुष्पन्तोऽलङ्कारमदवाच्यास्तथा शब्दार्थरूपस्य काव्य-
शरीरस्य हेयादिगुणहतवैचित्रं पुष्पन्तोऽनुप्रासोपमादय इति

मते चाग्निन् गुणानामलङ्काराणाञ्च शब्दार्थगतत्वम्, इत्यञ्च
 काव्यशोभायाः कर्त्तारोगुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलङ्कारा इति गु-
 णालङ्कारयोर्विवेक इति वामनाद्युक्तमादरण्येयं । नन्यास्त रस-
 स्यैव धर्मा माधुर्याजःप्रसादास्तथ एव गुणाः, हारादिवहाच्य-
 वाचकलक्षणाङ्गताः स्वाश्रयशोभाजननद्वाराङ्घ्रिनोरसस्य शो-
 भाजनका अलङ्काराः गुणालङ्काराणां विभिन्नाश्रयत्वादेव च
 भेद इत्याहुः, नैतत् समीचीनं मधुरोरस इत्याद्यनुभवसिद्धान्तं
 रसस्वरूपविशेषकारणां माधुर्यादीनां गुणत्वाङ्गीकारे अन्यकर्तृणां
 काव्ये तादृशगुणनिवेशाभ्यनुज्ञानवैफल्यात् सरसत्वप्रतिपादना-
 भ्यनुज्ञानेनैव तदभ्यनुज्ञानसिद्धेः तादृशगुणानां रसाद्यभिधा-
 रित्वात्, गुणाभिवाञ्जकशब्दार्थप्रयोगाय तदिति चेत् तर्हि ता-
 दृशव्यञ्जकताया एव गुणत्वं वक्तुमुचितं सौन्दर्यादेरात्मोत्कर्षक-
 त्ववत् तस्या एव रसोत्कर्षकत्वात् उत्कर्षकस्यैव च गुणत्वात्, ता-
 दृशव्यञ्जकता च श्लेषादिधर्मावत्त्वरूपैव ततश्च सिद्धं श्लेषादीनामेव
 गुणत्वं शब्दार्थगतत्वञ्चेति । एवं स्वाश्रयशोभाजननद्वारा रसशो-
 भाजनकत्वमलङ्कारत्वमित्यथविचारविजृम्भितं नन्यानां, नोरसे-
 ऽपि संकलात्कारिकैः काव्यतया स्वीकृते मलच्छक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदे
 चित्रे शोपमादीनामलङ्कारतापत्तेः न चेष्टापत्तिः, नद्यैरपि
 तत्र तेषामलङ्कारत्वेनेष्टत्वात् । यथा काव्यप्रकाशे । वस्तु वाच-
 क्कृतिर्नापि पञ्चेदोऽसौ व्यनक्ति यत् । वस्त्वलङ्कारमयवा तेषामौ
 दादशात्मक इति । शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्वरं स्मृतं ।
 चित्रगिति गुणालङ्कारयुक्तमिति । यत्र तु नास्ति रसस्तत्रोक्ति-

वैचित्रमात्रपर्यावसायिन इत्यादिसन्दर्भश्च । न च तत्रापि कथञ्चित् परम्परया रमस्पर्शाऽस्तीति वाच्यं तर्हि सर्वत्रैवे-
दृशरसमङ्गावेनासंलक्ष्यत्वापत्त्या तेषां निरुक्तभेदकरणानौ-
चित्यात् । न च नीरसस्य स्वे रसोपकारयोग्यत्वमेवालङ्कारत्व-
मस्त्विति वाच्यं योग्यताया निर्व्वक्तुमशक्यत्वात् कारणतावच्छे-
दकधर्मवच्यस्य तथात्वे च तादृशधर्माणामननुगमात्, तस्मात्
देहस्य रूपधैवनादय इव शब्दार्थयोः श्लेषादय एव गुणाः
सौन्दर्योपकृतस्यात्यन्तोत्कर्षजनकाहारादय इव श्लेषाद्युपकृत-
योस्तयोः शोभातिशयजनका अनुप्रासोपमादयोऽलङ्कारा इति
प्राचां मतमेव साधीयः समुच्चसतीति सुधीभिविवेचनीयम् ।
उक्तञ्च, यदि भवति वच्युतं गुणेभ्योवपुरिव यौवनवन्ध्यमङ्गना-
याः । अपि जनदयितानि दुर्भगलं नियतमलङ्कारणानि संश्र-
यन्ते इति । इत्थं सामान्यलक्षणमभिधाय वक्तव्येषु विशेषलक्ष-
णेषु स्वस्यासामर्थ्यं प्रकाशयन्नाद्भुत्यं परिहरति । ते चेति । कः
पण्डितमन्यः, तानलङ्कारविशेषान्, कार्त्स्न्येन सम्पूर्णतया सप्रभे-
दानित्यर्थः, वक्ष्यति वक्तुं शक्यति, भाविप्रयोगेन पूर्वं न को-
ऽप्यवोचत् परञ्च न कोऽपि वक्तुं शक्यतीति सर्वथा ते कार्त्स्न्येन
दुर्व्वचा इति सूचितम् । यतस्ते चालङ्कारविशेषा अद्यापि विक-
ल्पन्ते विविधेन भणितिभङ्गीप्रकारेण कल्पन्ते नवीनैरङ्गा-
यन्ते प्राचीनोक्तलक्षणा एव ते किञ्चिद्वैचित्र्यमुद्गाय्य मङ्गलोक्ति-
यन्त इत्यर्थः । अतः कल्पनाया अविरामात् इत्युक्त्या निरूपणं
सुदूरपराहतमिति भावः ॥ १ ॥

किन्तु बीजं विकल्पानां पूर्व्याचार्यैः प्रदर्शितम् ।
तदेव परिसंस्कर्तुमयमस्तत्परिश्रमः ॥ २ ॥

तर्हि किमलङ्कारविशेषा भवता न निरूपणीया इत्या-
शङ्काह । किन्त्विति । किन्तु विकल्पानां नवीनैर्विकल्पनी-
थानामलङ्कारभेदानां बीजं सामान्यलक्षणरूपं मूलं पूर्वा-
चार्यैः प्रदर्शितं, यथा नवीनैरुद्गावितानामुपमाभेदानां बीज-
भूतं पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितं सादृश्यमुपमेत्युपमासामान्यलक्षणं
तदुपजीवैव भेदानां प्रवर्तितत्वात् एव रूपकादिभेदानां रूप-
कादिसामान्यलक्षणमिति । प्रदर्शितमित्यत्र च प्रायेणेति बोध्यं
नवीनैरुद्गावितानां केषाञ्चिदलङ्कारविशेषाणां सामान्यलक्ष-
णस्य पूर्वाचार्यैरनुकृतात्, यथा निश्चयोऽस्त्रादयो नवीना-
लङ्काराः प्राचीनैरनुकृतलक्षणाः । तदेवेति । विकल्पमूलभूतं
पूर्वाचार्याक्तं सामान्यलक्षणमेव परिसंस्कर्तुं स्पृष्टशब्दाभिधा-
नादिना विशदयितुम् । अयमस्तत्परिश्रम इति । सामान्यल-
क्षणान्येव मया विशदोक्रियन्ते । कश्चिद्वैचित्र्येण भेदाः सम्भवन्ति
चेत् स्वयमूहनीया इति भावः । एतच्चैद्धृत्यपरिहारार्थमे-
वाक्तं स्वयमेवोपमादिभेदानां निरूपयिष्यमाणत्वादिति धे-
यम् ॥ २ ॥

काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागण्यलङ्घियाः ।

साधारणमलङ्कारजातमन्यत् प्रदर्शयन्ते ॥ ३ ॥

अलङ्कारनिरूपणप्रतिज्ञया पूर्व्वनिरूपितानां श्रुत्यनुप्रा-

सादीनामपि पुनर्निरूपणप्रसङ्गा निरूपितानां निरूपणं पि-
 ट्यपेक्षवद्विफलमिति मन्यमानस्तद्भिन्नानां निरूपणं प्रतिजा-
 नोते । काश्चिदिति । मार्गविभागाथे गौडवैदर्भामार्गयोः प्रसु-
 टान्तरत्वप्रतिपादनार्थं । काश्चिदस्तद्धियाः श्रुत्यनुप्रासच्छेकवृ-
 त्त्यनुप्रासयमकरूपालङ्काराः । उक्ता इति । यथा कयाचिच्छ्रु-
 त्या यत् समानमनुभूयत इत्यादिना श्रुत्यनुप्रास उक्तः, तथा
 वर्णावृत्तिरनुप्रास इत्यादिना छेकवृत्त्यनुप्रासावुक्तौ । आवृत्तिं
 वर्णसङ्घातगोचरां यमकं विदुरित्यनेन यमकञ्च । अतो वैफ-
 ल्यान्नैते पुनर्निरूपयिष्यन्ते इति भावः । अन्यदेतेभ्योभिन्नं । सा-
 धारणं गौडवैदर्भयोः समानं, स्वभावाख्यानादीनां द्वयोरपि
 मार्गयोर्निवेद्यनीयत्वात् । श्रुत्यनुप्रासादयस्त्वसाधारणा एव
 गुणनिरूपणप्रकरणे ज्ञातव्याः । द्वतीयपरिच्छेदे यमकस्य पुन-
 र्निरूपणन्तु प्रभेदप्रदर्शनार्थमेवेति बोध्यम् ॥ ३ ॥

स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृती ।

अक्षेपोऽर्थान्तन्यासे व्यतिरेकोविभावना ॥ ४ ॥

समासातिशयोत्प्रेक्षा चेतुः सङ्क्षोभः क्रमः ।

प्रेयोरसवदूर्जस्विपर्यायोक्तं समाहितम् ॥ ५ ॥

उदात्तापह्नुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता ।

विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ ६ ॥

सञ्ज्ञेक्तिः परिवृत्त्याग्नीःसङ्कीर्णमथ भाविकम् ।

इति वाचामन्त्राङ्कारा दर्शिताः पूर्वस्वरिभिः ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञातमलङ्कारजातमुद्दिशति । स्वभावाख्यानमित्यादि ।
 स्वभावाख्यानं स्वभावोक्तिः । दीपकावृत्तौ इति, आवृत्तिरा-
 वृत्तिः । आङ्पूर्वात् वृत्तुवर्त्तने इत्यस्माद् ब्रूमादिनादिप्र-
 त्ययः । समासः समासोक्तिः, अतिशयोऽतिशयोक्तिः । समाहितं
 समाधिः । अप्रस्तुतसोत्रमप्रस्तुतप्रशंसा । इति पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्याकाः ।
 वाचां काव्यवाक्यानां, स्वभावाख्यानादीनामेषां प्रायेणार्थनिष्ठ-
 त्वेऽपि वाक्यालङ्कारत्वं शब्दतदर्थयोस्तादात्म्याङ्गीकारात्, यदाह
 पातञ्जलसूत्रभाष्ये भगवान् व्यासः, स्थितोऽस्य वाचकस्य वाच्येन
 सहाभेदः सम्बन्ध इति । पूर्वैरभिर्दर्शिता इत्यनेन एतानेव
 परिसंस्करोमि नवन्यान् नवीनैरुद्भावितान् निययोत्प्रेषादीन्,
 तादृशयत्किञ्चिद्वैचित्र्यावलम्बनेनालङ्कारान्तरकल्पने सहस्रशः
 सङ्गेषु समासवादिनि सूचितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती ।

स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालङ्कृतिर्यथा ॥८॥

तत्र प्रथमं सकलशास्त्रकाव्येष्वीप्सितत्वेनाभ्यर्चितत्वात् स्वभा-
 वाख्यानमुद्दिष्टं, तदेव सूचयति । नानावस्थमिति । सा अल-
 ङ्कारेषु प्रसिद्धा आद्या प्रथममुद्दिष्टा अलङ्कृतिः स्वभावोक्तिश्च
 जातिश्चेति नामद्वयवतीत्यन्वयः । स्वरूपमाह कीदृशी नाने-
 त्यादि । पदार्थानां जातिक्रियागुणद्रव्याणां नाना अनेका
 अवस्था विशेषो यस्य तत्, रूपं वर्णमंस्थानाद्यात्मकमसाधारणं
 धर्ममित्यर्थः साक्षाद्विवृण्वती सूक्ष्मलाटुलंघमपि प्रत्यक्षमिव दर्श-

यन्ती । इत्यञ्च वर्णनाविशेषेण वस्तुनः सूक्ष्मस्वरूपस्फुटीकरणं
 स्वभावोक्तिरिति लक्षणम् । नानावस्यमित्यनेन एकावस्यवस्तु-
 रूपवर्णने न वैचित्र्यातिशय इति नासङ्कारता, यथा, “अघो-
 दमुदितं दृष्ट्वा मुदा नृत्यन्ति वर्हिषः” इति अत्र नर्तनमात्रं
 वर्णितम् । रूपमिति क्रियोपलक्षणं । यदुक्तं प्रकाशकता ।
 स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनमिति । इदञ्च रूपं
 सहजमागन्तुकञ्च । यदुक्तं । स्वभाव एव भावानां स्वरूपमभि-
 धीयते । निजमागन्तुकञ्चेति द्विविधं तदुदाहृतमिति । ये तु
 वस्तुस्वभावस्फुटीकरणरूपामर्थव्यक्तिमर्थगुणमाङ्गस्तेषां मते स्व-
 भावोक्तेर्गुणत्वमेव नासङ्कारत्वमिति बोध्यं । भोजराजस्तु सार्व-
 कालिकस्य वस्तुरूपस्य गुणत्वमागन्तुकस्यासङ्कारत्वमाह । यथेति
 उदाहरणदर्शनसङ्गतिः ॥ ८ ॥

तुण्डैराताम्रकुटिलैः पत्रैर्हरितकोमलैः ।

त्रिवर्णराजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुक्लाः ॥ ९ ॥

श्लोकचतुष्टयेन क्रमेण जात्यादिचतुष्टयरूपस्फुटीकरणमु-
 दाहरति । तुण्डैरिति । तुण्डैर्मुखैः आताम्राणि कुटिलानि
 वक्राणि चेति तैः, विशेषणयोः कर्मधारयः । एवमन्यत्र । हरिताः
 पालाशवर्णाः कोमलाश्च तैः । त्रिवर्णा हरितरक्तधूमरवर्णवती
 राजी रेखा यत्र तैः । सर्वत्र उपलक्षणे तृतीया । अत्राताम्रकु-
 टिलतुण्डत्वादिकं शुक्लजातीनाममाधारणं रूपं संख्यानञ्च
 श्लोकैः कथञ्चिदनवधानात् पूर्वमलक्षितमपि कत्रिवर्णनया

साक्षादिवानुभूयते । 'शुकानामनेकत्वाच्छुक्कशब्दो जातिवाचकः ॥ ८ ॥ -

कलकण्ठितगर्भेण कण्ठेनाघूर्णितेक्षणः ।
पारावतः परिभ्रम्य रिरंसुशुम्बति प्रियाम् ॥ १० ॥

क्रियागतस्वभावाख्यानमुदाहरति । कर्त्तेति । कण्ठेनेति उपलक्षणे द्वितीया, तेन चुम्बनात् प्रागेव कण्ठस्य कलकण्ठितगर्भत्वं चुम्बनकाले तदभावात् । चुम्बतीति पारावता हि एवंविधा भूत्वा चुम्बन्तीति पारावतंचुम्बनक्रियास्वभावोऽयम् ॥ १० ॥

बध्नन्नङ्गेपु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।
नेत्रे चामोलयन्नेप प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते ॥ ११ ॥

गुणगतमुदाहरति । बध्नन्निति । बध्नन् जनयन् । निर्वृतिमानन्दातिशयम् । आमोलयन् मुद्रयन् । प्रियास्पर्श इति स्पर्शस्य गुणत्वाद्गुणगतोऽयम् ॥ ११ ॥

कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः ।
जटाभिः स्निग्धताम्बाभिराविरासोद्दृपध्वजः ॥ १२ ॥

द्रव्यगतमुदाहरति । कण्ठेकाल इति । कण्ठेकालपदमलुक्ममासनिप्यन्न । कपालेनेति जटाभिरिति च विशेषणे

तृतीया । अत्र वृषध्वजशब्दोपादृष्टिकः संज्ञायां सङ्केतितः
संज्ञैव द्रव्यं संज्ञासंज्ञिनोरभेदाच्च संज्ञी शिवोऽपि द्रव्यं तस्य
च कण्ठेकालत्वादिकमसाधारणं रूपं प्रकटीकृतमिति द्रव्य-
गतोऽयम् ॥ १९ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमोदशम् ।

शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीक्षितम् ॥ १३ ॥

स्वभावोक्तिमुपसंहरति । जातीति । अत्र द्रव्यपदं वैयाक-
रणपरिभाषितैकव्यक्तिवाचकशब्दप्रतिपाद्यरूपद्रव्यपरं नतु वै-
शेषिकोक्तचित्त्वादिद्रव्यपरं तेषां जातिपदेन ग्रहणात् । जाति-
क्रियागुणद्रव्याणां स्वभावाख्यानमसाधारणरूपस्फुटीकरणमो-
दशमेवंविधं पूर्वश्लोकचतुष्टयप्रदर्शितया दिशान्यत्रापि ज्ञातव्य-
मित्यर्थः । जातिक्रियागुणद्रव्यैरिति तृतीयान्तपाठे पूर्वश्लोक-
चतुष्टये क्रमेण भविष्यणतयोपन्यस्यैजातिक्रियागुणद्रव्यैः कृत्वा
स्वभावाख्यानमोदशं बोद्धव्यमित्यन्वयः । शास्त्रेष्विति शास्त्रेषु
पदार्थस्वरूपनिरूपणप्रधानेषु वैशेषिकदर्शनादिषु पुराणैतिहा-
सादिषु च साम्राज्यं वाङ्मयम् । अस्यैवेति एवकारेण अलङ्का-
रान्तराणां शास्त्रेषु नात्यन्तोपयोग इति सूचितम् । निजो-
पयोगं दर्शयति काव्येष्वपीति, एतत् स्वभावाख्यानम्, ईक्षित-
मिति अलङ्कारान्तरापेक्षया एतद्वैचित्र्यं हि विलक्षणमेवेति
सदृश्यैरादृतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

यथा कथञ्चित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।

उपमा नाम सा, तस्याः प्रपञ्चोऽयं निदर्शयते ॥ १४ ॥

उपमां लक्षयति । यथेति । यत्र वैचित्रे यथा कथञ्चिदु-
द्भूतं सादृश्यं प्रतीयते, सा वैचित्ररूपा उपमा नामेत्यन्वयः ।
यथेति विषये सप्तमी विषयस्य प्रतिपाद्यरूपः । इत्यञ्च वै-
चित्रजनकं सादृश्यमुपमेति लक्षणं, वैचित्रं प्रस्तुतोत्कर्षजन्य-
चमत्कारस्तेन चमत्कारस्याजनकं सादृश्यं नोपमालङ्कारः
यथा गौरिव गवय इत्यादौ, अतएव रमगङ्गाधरे, सादृश्यं
सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारकमुपमालङ्कतिरित्युपमालक्षणे सुन्द-
रमिति सादृश्यविशेषणमुपन्यसं, मौन्दर्थ्यं चमत्काराधायकत्वं
चमत्करानन्दविशेष इति व्याख्यातञ्च । यथा कथञ्चि-
दिति, येन केनापि धर्मोण गुणेन क्रिययान्तेन वेत्यर्थः ।
यथा हंसीव धवला कीर्त्तिरित्यादौ धावन्त्वरूपगुणेन, मली-
लमियमायाति बधूर्गजबधूरिवेत्यादावागमनक्रियया, आ-
काशः काशतेऽत्यर्थं शिववदिधुभ्रुपण इत्यादौ च विधुरूप-
द्रव्येण सादृश्यम्, एवमन्यत्रापि बोध्यम् । एते च गुणा-
दयोधर्माः क्वचिदुपात्ताः, क्वचिदनुपात्ता अपि सामर्थ्या-
वसेयाः, तत्रोपादाने पूर्वोदाहरणानि । अनुपादाने यथा,
“मुग्धमिन्दुर्यथा पाणिः पद्मवेन ममः प्रिये । वाच. सुधा
इवौष्ठो विम्वत्सुम्योगनोऽग्नावत्” इत्यादि, अत्र मुखेन्दु-
प्रभतीनां स्फुटसादृश्यानां मनोशलादयोधर्मा अनुपात्ता

अपि सामर्थ्यादवसीयन्ते । उद्भूतमिति प्रस्फुटमित्यर्थः, प्रस्फु-
टलञ्च वैचित्रान्तरानिगोर्णवैचित्रजनकत्वं, ततश्च रूपकादीं
सादृश्यप्रतीतिजन्यवैचित्रमस्यैव परन्तु तत् ताद्रूप्यादिप्र-
तीतिजन्यवैचित्रस्य कुचिन्तिलीनमिति न तत्रोपमात्वप्रसक्तिः,
अतएव रूपकदीपकादावुपमाया गुणीभूतत्वमुक्तं विश्वनाथेन,
ध्वनिकारेणापि, अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न काव्यस्य, नामैा मार्गाध्वनेर्मत, इत्यनेनाप्रधाना-
लङ्कारस्य ध्वनित्वं प्रतिपिद्धं । एवञ्च व्यतिरेके इवादि-
शब्दप्रयोगेन सादृश्यस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वेऽपि नोपमा-
व्यतिरेकयोः साङ्कर्यम्, भेदप्रतीतिजन्यवैचित्र्येण सादृश्यप्र-
तीतिजन्यवैचित्रस्य तिरोहितत्वात्, अङ्गाङ्गिभावसाङ्कर्यस्यले
तु सादृश्यजन्यवैचित्रं न तिरोधीयते, परन्तु पर्यालोच-
नया प्रधाननिर्वाहकत्वप्रतीत्या पश्चादङ्गत्वेन प्रतीयते इति
विवेचनीयम् । सादृश्यमिति । सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति
केचित् साधर्म्यमित्यन्ये, साधर्म्यञ्च उपमानोपमेययोरेकधर्म-
वत्त्वम्, एकलञ्च धर्माणां क्वचिद्वस्तुतोऽभिन्नत्वं क्वचिदेकजातो-
यत्वं क्वचिदेकशब्दप्रतिपाद्यत्वं क्वचिदेकधर्मवत्त्वञ्च, तत्र गुण-
क्रियायदृच्छानां साधर्म्यत्वे प्रथमं, तेषामभिन्नत्वस्य वैयाकर-
णैरङ्गीकृतत्वात्, तदुक्तं प्रकाशकता, गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत
एकरूपाणामाययभेदाद्भेद इव लक्ष्यते यथैकस्य मुखस्य खड्ग-
मुकुरतैनाद्यालम्बनभेदादिति, द्रव्यसागान्यादीनां तथात्वे द्वि-
तीयम्, एकजातीयत्वञ्च एकजातिमत्त्वे जातिपदस्योपाधुपस-

घकं । झिष्टपदोपस्थाप्यत्वे ढतोयं, तत्र शब्दशेषे, सकलकलमु-
रमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्बमिवेत्यादि अत्र सकलकलप-
दस्य कलकलमहितं, कलाममुदाययुक्तञ्चेत्यर्थः, एवमर्थशेषे-
ऽपि । विम्बानुविम्बतायां चतुर्थे । यथा भस्मापवर्जितैस्तेषां
शिरोभिः शशुलैर्महीम् । “तस्तार मरघाव्यात्रैः स चौद्र-
पटलैरिव” इत्यादि, अत्र शशुलत्वमरघाव्याप्तत्वयोर्धर्मयोरे-
ककृष्णत्वादिगुणयोगादेकत्वम् । इत्थं सर्वं समञ्जसं । साधर्म्यप-
दस्य सदृशधर्मवत्त्वार्थकत्वे तु आत्माश्रयापत्तिर्दुर्व्यारेति सुधी-
भिर्विभावनीयम् । इदञ्च सादृश्यं द्वयोरेवेति न नियमः एक-
स्यैवोपमानोपमेयत्वरूपस्यानन्यस्योपमालेन ग्रन्थशताङ्गीकरि-
व्यमाणत्वात् एकस्य तथात्वञ्च तत्रैव समर्थयिष्यामः । एवं
वाक्यद्वयगता उपमेयोपमा च स्वमते उपमेवेति तदर्थं सादृश्यस्य
वाक्यैकगतत्वविशेषणं न देयम् । प्रतीयते इति अभिधये-
वेति न नियमः, लक्षणया व्यञ्जनया वा प्रतीयमानस्य सा-
दृश्यस्योपमात्वाभ्युपगमात् रूपकादावतिव्याप्तिस्तु पूर्वोक्तयुक्त्या
परिहरणीया, तत्र इवादिप्रयोगे वाच्यं तदप्रयोगे कश्चि-
सख्यं कश्चिद्भ्रमिति सर्वमेतद्वक्ष्यमाणोदाहरणेषु स्फुटीभवि-
ष्यति । तस्या इति, अयं वक्ष्यमाणप्रकारः प्रपञ्चोविस्तारः
नानाविधत्वमित्यर्थः, निदर्शयते उदाह्रियते ॥ १४ ॥

अमोरुहमिवात्मं मुग्धे करतलं तव ।

इति धर्मापमा साक्षात्तुल्यधर्मप्रदर्शनात् ॥ १५ ॥

अथ प्रतिज्ञातमुपमाप्रपञ्च क्रमेण सोदाहरणं निरूपयन् प्रथमं साधारणधर्मासोपादानानुपादानप्रयुक्तं धर्मवस्त्रपमानामकं भेदद्वयं श्लोकद्वयेन दर्शयति । अम्भोरुहमिवेति । अम्भोरुहं कोकनदं तस्यैवातास्रत्वसम्भवात् । अम्भोरुहमिवेति पदं समस्तम्, इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेत्यनुशासनात् । अम्भोरुहपदञ्च अम्भोरुहसदृशे लक्षणिकम् इवशब्दः सादृश्यद्योतक इति केचित् एतन्नते सादृश्यं लक्षणागम्यम् । अन्ये तु इवशब्द एव पष्ठोवदुपमानोपमेययोः सादृश्यलक्षणं सन्बन्धमभिधया बोधयति सादृश्ये चोपमानोपमेययोरम्भोरुहकरतलयोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वाभ्यामन्वयः, ततश्च अम्भोरुहप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगि करतलमित्यन्वयबोधः इवस्य पष्ठोस्थानीयतया च तदर्थं सादृश्ये उपमानोपमेययोरन्वये, नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयोऽव्युत्पन्न इति नियमोऽन प्रतिवध्नाति सादृश्यस्य विभक्त्यर्थस्यानीयत्वात् द्वारीभूतेन तेन चोपमानस्योपमेयेन सहान्वयो निर्बाध एव, निपातातिरिक्तत्वेन वा निरुक्तनियमवाक्यघटकैनामपदं विशेषणोयमित्याद्याः । अथ प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्भानं समर्गमर्यादया, न चोपमानोत्तरविभक्तिरेव प्रतियोगित्वं बोधयति वाच्यं तादृशविभक्तेस्तदर्थं विधानस्थानुशासनाभावात् नन्विवपदस्य सादृश्यवाचकत्वाभ्युपगमे तदर्थं सादृश्ये उपमानस्य भेदेनान्वये चन्द्र इव मुखं भाति चन्द्रमिव मुखं पश्यामि चन्द्रेणैव मुखेन शोभते इत्यादौ

उपमानोपमेयपदयोः कथं समानविभक्तिकत्वम्, अभेदान्वय-
स्यल एव विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकलनियमात्, लक्ष-
णावादे तु, तयोरभेदेनान्वयात् भन्नावत्येव तदिति चेन्न अभे-
दान्वयस्यलवदुपमानोपमेयभावस्यलेऽपि समानविभक्तिकत्वस्य
तन्त्रत्वात्, यदुक्तं, विभक्तिः पुनरेका स्यादुपमानोपमेययोरिति ।
अत्र साधारणधर्मस्थातासत्वस्य प्रथममुपमेयभूतकरतलेनैवा-
न्वयः न तदुपमानभूतेनाम्भोरुहेण, तस्य समस्तैकदेशपदबोध-
त्वात्, तद्गतत्वेन प्रतीतिस्तु पर्यालोचनयान्वयबोधोत्तरमेव,
अतएव धर्मस्य साधारणत्वप्रतीतिस्तथैव च वैचित्रमिति प्रसङ्गा-
दुक्तम् । इतीति । इत्येवं साधारणधर्मप्रयोग्यत्वे । धर्मापमे-
ति धर्मापादानेनेयमुपमा अतो धर्मापमेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह
साक्षादित्यादि । साक्षात् शब्देन प्रतिपादितस्य तुल्यत्वं सा-
धारणस्य धर्मास्थातासत्वस्य प्रदर्शनात् ज्ञानात् । अत्रेवशब्द-
प्रयोगश्रवणमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धप्रतीतेः
श्रीती, उपमानोपमेयसाधारणधर्मासादृश्यवाचकानां चतुर्णां
प्रयोगात् पूर्णा चेयमुपमा, उत्तरश्लोके धर्मानुपादानाच्च लुप्तेति
नव्यानां भेदकरणं, तथाचीनैरनङ्गीकृतमित्यनादृत्य ग्रन्थकृता
प्राचीनमतानुसारेणैव भेदाः प्रदर्शिताः । तथाचाग्नेये, यत्र
साधारणो धर्मः कथ्यते गम्यतेऽथवा । ते धर्मवस्तुप्राधान्या-
द्भर्मावस्थापमे उभे इति । एवमन्येषामपि दर्शयिष्यमाणभेदानां
मूलमनुसर्त्तव्यम् ॥ १५ ॥

राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।
इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तूपमेव सा ॥ १६ ॥

राजीवमिति । प्रतीयमानो गम्यमानः वाचकशब्देना-
प्रतिपाद्यमान इत्यर्थः एकः साधारणो धर्मा मनोज्ञत्वादि-
को यत्र सा, अतो वस्तूपमेव वस्तुनेरुपमानोपमेययोरेवोपा-
दानेनेयमुपमा वस्तूपमा । स्फुटसादृश्यानां साधारणधर्म-
प्रयोगमन्तरेणाप्यौपम्यप्रतीतिसम्भवादिति भावः । धर्मस्य प्र-
तीयमानत्वञ्च शाब्दबोधानन्तर सादृशनिर्वाहकतयापेक्षणी-
यत्वात् नहि धर्मं विना साधर्म्यं सम्भवति । यत्र सादृश-
मस्फुटं तत्र धर्मापादानमन्तरेण नोपमानिर्वाहः यथा
सकलकलं पुरमित्यादिप्रागुक्तश्लोके सकलकलमित्यंशानुक्तौ,
नहि सुधांशुविम्बपुरयोर्लोकप्रसिद्धं सादृश्यं किमप्यस्ति अत-
एवैवविधस्यले उपमाया अनुचितार्थत्वदोषकवलितत्वं नख्ये-
रभिहितं यथा यथासि काव्यशशिनमित्यादि । सकलकले-
त्युपादानेनैव तु तत्प्रतीतेः, तस्मादेवंविधस्यले न वस्तूपमायाः
सम्भव इति विवेचनीयम् ॥ १६ ॥

तवाननमिवोन्निद्रमरविन्दमभूदिति ।
सा प्रसिद्धिविपर्यासाद्विपर्यासोपमेय्यते ॥ १७ ॥

विपर्यासोपमाभाह । तवेति । प्रसिद्धिविपर्यासादिति
प्रस्तुतत्वेन वर्णनीयानां मुखादीनामुपमेयत्वं तदुत्कर्षकतयोपन्य

ज्ञानां चन्द्रारविन्दादीनामुपमानत्वमिति प्रसिद्धिः तस्यावि-
पर्यायो वैपरीत्यम्, अत्युत्कर्षप्रतिपादनार्थं मुखादीनामुपमा-
नत्वं चन्द्रादीनामुपमेयत्वमित्यर्थः तस्माद्विपर्यायोपमाख्येयमुप-
मेत्यर्थः । तथाहि आननमिवेत्यत्र इवान्तस्योपमानत्वनिश्चया-
दाननस्य तथात्वेनोपमानत्वप्रतीत्या प्रसिद्धेर्विपर्यायः । नव्यास्तु
यत्र प्रसिद्धोपमानमपि प्रस्तुतत्वात् प्रसिद्धोपमेयेनोपनीयते
तत्र नोपमा किन्तु प्रतीपाख्योऽलङ्कार इत्याहुः, यथाह वि-
श्वनाथः । प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्कलत्वा-
भिधानत्वा प्रतीपमिति कथ्यत इति । यथा यत्त्वन्नेत्रममान-
कान्ति मस्त्रिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः प्रिये तव
मुखच्छायानुकारी शशी । येऽपि त्वङ्गमनानुकारिगतयस्यो
राजहंसागतास्त्वत्मादृश्वविनोदसात्रमपि नो दैवेन न चम्यते
इति ॥ १७ ॥

तवाननमिवाभोजमभोजमिव ते मुखम् ।

इत्यन्योऽन्योपमा सेयमन्योऽन्योत्कर्षशंसिनी ॥ १८ ॥

अन्योऽन्योपमानाह । तवेति । अन्योऽन्योत्कर्षशंसिनीति अ-
भोजस्योपमानतया मुखस्योत्कर्षः मुखस्य चोपमानतायाभोज-
स्योत्कर्षस्तच्छालिनी तदोधिका, अत्र द्वयोरैव मुखाम्भोजयोः
प्रस्तुतत्वं बोध्यम् अभोजस्याप्रस्तुतत्वे तदुत्कर्षप्रतिपादनप्रयास-
वैफल्यात् प्रस्तुतोत्कर्षप्रतिपादनार्थमेव अन्यकृतां गुणालङ्कार-
निवेशनाभ्यनुज्ञानात् । ननु न्यूनगुणेनोपमेयेनोपनीयमानस्यापि

गुणाधिकस्योपमानस्योत्कर्षः कथमिति चेन्न, अन्योऽन्यस्योपमा-
 नोपमेयत्वेनानन्यमदृशत्वप्रतिपत्त्या तस्माभात् । इतीति । इति
 इत्यपूर्वाद्धप्रदर्शितप्रकारेणेत्यर्थः, तेन पर्यायेणोपमानोपमेय-
 त्वलाभः तस्यैव वैचित्र्यातिशयजनकत्वात् अतएव मुखमगोजञ्च
 तुल्यमित्यादौ परस्परस्योपमानोपमेयत्वप्रतीतावपि वैचित्र्याभा-
 वान्नास्याः सम्भवः, पर्यायौपम्यस्यैकवाक्ये न सम्भवतीति वाक्य-
 द्वयगतत्वमस्या बोध्यं । नव्यास्तु पर्यायौपम्ये उपमेयोपमेति
 नामकमलङ्कारान्तरमिच्छन्ति यथाह विश्वनाथः, “पर्याय-
 येण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता” इति । अत्राननं मुखमिति
 प्रक्रमभङ्गः प्राचीं निरङ्कुशत्वात् सोढव्यः ॥ १८ ॥

त्वन्मुखं कमलेनैव तुल्य नान्येन केनचित् ।

इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तेरियं सा नियमोपमा ॥ १९ ॥

नियमोपमामाह । त्वन्मुखमिति । कमलेनैवेत्येवकारव्यव-
 च्छेद्यं नान्येन केनचिदिति । अन्यसाम्यव्यावृत्तेरन्यसाम्यव्यावृ-
 त्तिजनितवैचित्र्यात्, यद्गुणमानसद्भावो हि प्रसृतस्य निकर्षं
 ख्यापयति तद्वावृत्त्या प्रकृतमेनैकेन साम्यप्रतिपादनन्तु प्रक-
 र्पातिशयमिति वैचित्र्यातिशयः ॥ १९ ॥

पद्मं तावत्तवान्वेति मुखमन्यच्च तादृशम् ।

अस्ति चेदसु तत्कारीत्यसावनियमोपमा ॥ २० ॥

नियमोपमानन्तरमनियमोपमां दर्शयति । पद्ममिति ।
 पद्मं तावत्तव मुखमन्वेति सदृशीकरोति अन्यच्च तादृशं पद्म-

चदत्तिसुन्दरं वस्तु चन्द्रादिकं तत्कारि लघुखानुकारि अस्ति
 चेदस्त्वित्यन्वयः । इत्यस्मात् अनुकारकर्तृनिघमाभावादित्यर्थः ।
 अत्र पद्ममिति कर्तृपदं मुखमिति कर्मपदं तेन च मुखस्योप-
 मानत्वं तत एव वैचित्र्यातिशयः वैपरीत्ये तु न तथेति प्रसिद्धो-
 पमेयस्योपमानत्वं एवेयमुपमेति बोध्यम् ॥ २० ॥

समुच्चयोपमाप्यस्ति, न कान्त्यैव मुखं तव ।

ह्लादनाख्येन चान्येति कर्मणेन्दुमितीदृशी ॥ २१ ॥

समुच्चयोपमामाह । समुच्चयोपमेति । कान्त्यैव केवलं कान्त्या ।
 चकारः समुच्चयद्योतकः । कर्मणा क्रियया च । अत्र गुणक्रिययोः
 समुच्चयः, एवं केवलगुणसमुच्चये केवलक्रियासमुच्चयेऽन्यसाधा-
 रणधर्मसमुच्चये च समुच्चयोपमा ज्ञातव्या ॥ २१ ॥

त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते द्विवि चन्द्रमाः ।

इत्यत्येव भिदा नान्येत्यसावतिशयोपमा ॥ २२ ॥

अतिशयोपमां दर्शयति । त्वय्येवेति । पूर्वार्द्धं मुखचन्द्र-
 मसोर्विभिन्नाश्रयत्वप्रतिपादकम् । तस्मादित्यत्येव भिदा आश्रय
 मात्रकतोभेदः । नान्या न गुणक्रियादिकृता । इत्यस्मादतिश-
 योपमा, अतिशयः प्रस्तुतस्योत्कर्षाधिक्यं स च गुणक्रियाकारा-
 दिभिः सत्यपि महति भेदे नान्येत्यनेनाभिन्नत्वाद्यवसानप्रति-
 पाद्यः ईदृशातिशयस्तु भेदान्तरेषु नास्तीत्येतद्भेदस्यैव तथात्वेन
 व्यपदेशः । अत्र साम्यं वाचकशब्दाप्रयोगद्वयनयैव गम्यते व्यञ्जना

च वक्रवैशिष्ट्यमचिवया भेदाभेदप्रतीत्या प्राप्तप्रसरा, न च रूप-
कधनिरयं भिन्नाश्रयत्वेन भेदस्य स्फुटतया प्रतिपादितत्वात्
नापि अतिरेक उपमानादुपमेयस्याधिकतायामतात्पर्यात्
तस्मादुपमेवेयमिति विवेचनीयम् ॥ २२ ॥

मय्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकत्यनै ।

पद्मेऽपि सा यदस्येवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

उत्प्रेक्षितोपमा दर्शयति । मय्येवेति । मुखश्रीमुखश्रीसजा-
तोया श्रीरिति निदर्शनागर्भेयमुक्ति । विकत्यनैरात्मज्ञाघनै ।
सा मुखश्री । उत्प्रेक्षितोपमेति, निरुक्तज्ञाघा छि इन्दो परमा-
र्थतो नास्येव केवल चाटुकारेण सम्भावनया कल्पिता सम्भावना
चोत्प्रेक्षा तन्मूलत्वादियमुत्प्रेक्षितोपमेत्यर्थ । अत्रापि साम्य व्य-
ञ्जनागम्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ २३ ॥

यदि किञ्चिद्भवेत्पद्मं सुभ्रु विभ्रान्तलोचनम् ।

तत्ते मुखश्रियं धत्तामित्यसावद्भुतोपमा ॥ २४ ॥

अद्भुतोपमा दर्शयति । यदीति । तत्तदा, अद्भुतोपमेति वि-
भ्रान्तलोचनत्वादयोधर्मा मुखस्यैव तत्प्रतियोगिनि पद्मे तु तेषा
सम्भावनया मिथ सादृश्यद्योतनाच्चमत्कारातिशय इत्युपमाया
अद्भुतत्व, तथा चोक्त । यत्रोपमेयधर्मा स्वरूपमानेऽधिरोपि-
ता । चमत्कारविधानार्थं तामाङ्गरद्भुतोपमामिति । नव्यास्तु
यद्यर्थवलेनान्यधर्मास्थान्यत्र कल्पनेऽतिशयोक्तास्यमल्लङ्कारमिच्छ-
न्ति । यदुक्तमतिशयोक्तिप्रस्तावे प्रकाशकता । निगौर्याध्यव-

मानन्तु प्रकृतस्य परेण यत् । प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च
कल्पनमिति ॥ २४ ॥

शशीत्युत्प्रेक्ष्य तन्वद्भि त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया ।

इन्दुमप्यनुधावामीत्येपा मोक्षोपमा स्मृता ॥ २५ ॥

मोक्षोपमामाह । शशीति । त्वन्मुखं शशीति उन्नेच्छ्य सन्भाव्य
अभिसन्नेन पूर्वं भ्रमविषयीकृत्येत्यर्थः अनन्तरं शशिनं दृष्ट्वा
त्वन्मुखाशया त्वन्मुखमिदमिति बुद्ध्या इन्दुमपि अनुधावामि
द्रष्टुं स्पृहयामीत्यन्वयः । मोक्षोपमेति मोक्षोभ्रान्तिः इन्दोर्मु-
खत्वेन ज्ञानमित्यर्थः तेन सादृश्यद्योतनादियं मोक्षोपमेत्यर्थः ।
उक्तञ्च । प्रतिशेषमिग्नमारोप्य तदभेदेन कीर्तनम् । उपमेयस्य
यन्मोक्षोपमासौ भ्रान्तिमद्वय इति । एतेन नवीनैरङ्गीकृतस्य
भ्रान्तिमद्वयद्वारण्य प्राचामुपमालेन संघट्ट इति बोध्यम् । अ-
त्रापि शशीति इद्विति प्रक्रमभङ्गः पूर्वोक्तरीत्या मोक्षोपमेति ॥ २५ ॥

किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किन्ते लोलेक्षणं मुखम् ।

मम दोलायते चित्तमितीर्य संशयोपमा ॥ २६ ॥

संशयोपमामाह । किमिति । दोलायते संशयानं भवति
संशयस्य हेतुरत्र भ्रान्तालिललोलेक्षणत्वयोर्विम्बानुविम्बता ।
संशयोपमेति संशयस्य सादृश्यपर्यवसायित्वादिति भावः । इत्य-
ञ्च नवीनोक्तः सन्देहालङ्कारोऽपि प्राचामुपमेवेति न पृथङ्
निरूपयिष्यते उपमानोपमेयविषयकस्यैव संशयस्य नवीनैरल-
ङ्कारत्वाभ्युपगमादिति बोध्यम् ॥ २६ ॥

न पद्मस्येन्दुनिग्राह्यस्येन्दुलज्जाकरी द्युतिः ।

अतस्त्वन्मुखमेवेदमित्यसौ निर्णयोपमा ॥ २७ ॥

निर्णयोपमामाह । नेति । यस्मादिन्दुनिग्राह्यस्य इन्दुना
 कृतनिग्रहस्य पद्मस्य इन्दोरलज्जाकरी द्युतिर्नास्ति निगृहीतस्य
 निग्राहकत्वाभावात्, अत इदं तन्मुखमेव, एवकारान्न पद्ममि-
 त्यर्थः । निर्णयोपमेति उपमेयस्य निर्णयभङ्गा सादृश्यद्योतना-
 दिति भावः, निर्णयस्य च संशयोत्तरकालीनत्वात् प्रथममिदं
 तन्मुखम्वा पद्ममेति संशयोबोद्धव्यः संशयोत्तरस्यैव निर्णयस्थाल-
 ङ्कारत्वात् । यदुक्तमग्निपुराणे, उपमेयस्य संशय्य निश्चयान्नि-
 ययोपमेति । यथा, शिशुपालवधे । किन्तावत् सरसि सरोज-
 मेतदारादाहोस्त्रिन्मुखमवभामते तरुण्याः । संशय्य चणमिति
 निश्चिकाय कश्चिद्विब्वोकैर्वकसहवासिनां परोक्षैरिति । अतश्च
 विश्वनाथादिभिरङ्गीकृतो निश्चयालङ्कारोऽप्युपमैव नालङ्का-
 रान्तरमिति बोध्यम् ॥ २७ ॥

शिशिरांशुप्रतिस्पर्द्धि श्रीमत्सुरभिगन्धि च ।

अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति स्तोत्रोपमा स्मृता ॥ २८ ॥

स्तोत्रोपमामाह । शिशिरांशुति । शिशिरांशुः प्रतिस्पर्द्धि
 विरोधी यस्य तदित्यम्भोजविशेषणं । वक्त्रपक्षे तु शिशिरांशोः
 प्रतिस्पर्द्धिर्नो न्यक्कारजनिका या श्रीस्तदत् । स्तोत्रोपमेति । अत्र
 स्तोत्रपदमर्द्धस्तोत्रपर शब्दस्तोत्रवत् वक्ष्यमाणमनोपमाविषयः ।

अत्र च प्रतिस्पर्धादिशब्दपरिवर्तनेऽपि श्लेषतानपाचादर्थश्लेष
एव, शब्दपरिवर्तनासहत्वे तु श्लेषस्य शब्दगतत्वं यथोदाहरि-
ष्यते । अत्रालङ्कारान्तरस्य श्लेषस्य सङ्गावेऽपि न तत्त्वेन व्यप-
देशः श्लेषवैचित्र्यस्य प्रधाने सादृश्यवैचित्र्ये निस्तीनतया व्यप-
देशकत्वाभावात् प्रधानेन व्यवदेशा भवन्तीत्युक्तेः ॥ २८ ॥

सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।

बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥ २९ ॥

समानोपमामाह । सरूपेति । समानं वाच्यभेदाद्भिन्नमपि
स्त्रिष्टत्वेनैकमिव प्रतीयमानं रूपं तत्तद्वर्णात्मकं स्वरूपं यस्य ता-
दृशो यः शब्दस्तेन वाच्यत्वात् साधारणधर्मस्योपस्थाप्यत्वात्,
यदा युगपद्बुद्धयोपस्थापनद्वारा प्रयोज्यत्वात्, सा समानोप-
मेति यत्र स्त्रिष्टशब्देन साधारणधर्मापत्त्यतिः सा समानोपमे-
त्यर्थः, क्वचित् सरूपोपमेति पाठः । बालेव युवतिरिव । साल-
काननशोभिनीति सालकं सचूर्णकुन्तलं यदाननं तेन शो-
भिनीत्युपमानविशेषणं । सालस्य सर्ज्जवृक्षस्य काननेन शोभि-
नीत्युपमेयविशेषणम्, अत्र भिन्नयोरुपमानोपमेयधर्मयोः स-
मानशब्दवाच्यत्वात् साधारण्यमिति पूर्वमेवोक्तम् । इत्यञ्चार्थ-
श्लेषमूलकत्वे श्लेषोपमा पूर्वमुक्ता शब्दश्लेषमूलकत्वे तु समानोपमे-
त्यनयोर्भेदः । एवञ्च पूर्वोक्ते शिशिरांशुपरिणद्धीत्यत्र शब्द-
श्लेषः श्रीमत्सुरभिगन्धि चेत्यत्रार्थश्लेष इति केषाञ्चिन्निर्वचनग-
नवबोधविजृम्भितम् ॥ २९ ॥

पद्मं वज्ररजश्चन्द्रः क्षयी ताभ्यां तवाननम् ।

समानमपि सोत्सेकमिति निन्दोपमा स्मृता ॥ ३० ॥

निन्दोपमामाह । पद्ममिति । वज्ररजो वज्रपरागम् अथच
रजोगुणभृद्यिष्टं, क्षयी कृष्णपक्षे क्षयिष्णुः अथच क्षयरोगवान् ।
समानमपि गुणान्तरेण तुल्यमपि तवाननं ताभ्यां पद्मचन्द्राभ्यां
सोत्सेकमधिकं रजस्वलत्वक्षयित्वाभावात् सोत्कर्षमित्यर्थः । ता-
भ्यामिति पञ्चमन्तः । इत्युपमाननिन्दापूर्वकत्वात्निन्दोपमा ।
नचायं व्यतिरेकः साम्यमात्रपर्यवसायित्वेन वाक्यस्य भेदे ता-
त्पर्याभवात् यत्र भेद एव तात्पर्यं तत्र व्यतिरेक इति वक्ष्यते ॥

॥ ३० ॥

ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पद्मश्चन्द्रः शम्भुशिरोधृतः ।

तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते ॥ ३१ ॥

प्रशंसोपमामाह । ब्रह्मण इति । उद्भवत्यस्मादित्युद्भव
उत्पत्तिस्थानं । सर्वजगतामुद्भवस्यापि ब्रह्मण उद्भवः, शम्भुना
शिरसा नत्वङ्गान्तरेण धृत इति पद्मचन्द्रयोर्महती प्रशंसा तथा
च प्रस्तुतमुखस्यापि प्रशंसेति प्रशंसोपमेयं । किञ्च त्वन्मुखेन
तुल्यावित्यत्र मुखस्योपमानतया प्रसिद्धोपमेयत्वविपर्ययासादि-
पर्ययोपमापि तदनयोः सङ्करः । अत्र पद्म इति पुंसिङ्गपद्म-
शब्दो न वज्रभिः प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तत्वं पूर्ववत् सहनीयं, पद्म-
मिति पाठः सम्यक् ॥ ३१ ॥

चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यमित्याचिख्यासु मे मनः ।

स गुणोवास्तु दोषोवेत्याचिख्यासोपमां विदुः ॥ ३२ ॥

आचिख्यासोपमामाह । चन्द्रेणेति । आचिख्यासु, आख्या-
तुमिच्छु । स आख्यानाभिलाषः गुणोवा दोषोवास्तु अनेन च
हृद्गतभावप्रकटनया शारद्व्यद्योतनाधारत्वातिशयः ॥ ३२ ॥

शतपत्रं शरच्चन्द्रस्वदाननमितित्रयम् ।

परस्परविरोधीति सा विरोधोपमा मता ॥ ३३ ॥

विरोधोपमां दर्शयति । शतपत्रमिति । शतपत्रं पद्मं ।
पद्मचन्द्रयोर्विरोधोविभिन्नकालीनशोभाशालिलरूपः, ताभ्यां
सहाननस्य विरोधोमनोज्ञताद्येकधर्मवत्त्वरूपः, विरोधस्य च
साम्यपर्यवमानादियं विरोधोपमा ॥ ३३ ॥

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

कलङ्किनोज्ज्वल्येति प्रतिपेधोपमैव सा ॥ ३४ ॥

प्रतिपेधोपमां दर्शयति । नजालिति । प्रतिगर्जितुं वि-
रोद्धुं सदृशीभवितुमित्यर्थः, यतः कलङ्किनः तथा ज्ज्वल्य
शोतलस्य अथच मूर्खस्य, सादृश्यप्रतिपेधेन तदतिशयद्योतना-
देषा प्रतिपेधोपमा । निन्दोपमायां प्रतिपेधो वास्तव्यस्ये-
र्भेदः, भेदतात्पर्याभावाच्च अतिरेकात् ॥ ३४ ॥

मृगेशणाङ्गं ते वक्त्रं मृगेषैवाङ्कितः शशी ।

तथापि सम एवासौ नेत्कर्षीति चटूपमा ॥ ३५ ॥

चटूपमामाह । मृगेशणाङ्कमिति । मृगेशणाङ्गं मृगस्याव-
यवविशेषाभ्यामोक्षणाभ्यामङ्कितं । मृगेषैवाङ्कितः ईक्षणाद्यव-
यवसमुदायवता सम्पूर्णमृगशरीरेणैव चिह्नितः । सम एव तुल्या-
ह्लादजनक एव, एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति, नेत्कर्षो नाधि-
काह्लादजनकः । चटूपमेति चटुः प्रियोक्तिस्तत्प्रतिपादितत्वाच्च-
टूपमा । अत्रोत्कर्षकारणे सत्यपि नेत्कर्षं इति विशेषोक्तिगर्भ-
त्वमस्या वक्तव्यम्, अन्यथा सर्वत्राप्युपमाभेदेषु चटुसत्त्वाच्चटूप-
मात्वापत्तेः ॥ ३५ ॥

न पद्मं मुखमेवेदं न मृङ्गौ चतुषी इमे ।

इति विस्पष्टसादृश्यात्तत्त्वाख्यानोपमैव सा ॥ ३६ ॥

तत्त्वाख्यानोपमामाह । न पद्ममिति । मुखे पद्मत्वेन भ्रान्तं
प्रत्युक्तिरियं । विस्पष्टसादृश्यात् भ्रमव्युदासिनेन सादृश्यस्य विशे-
षेण स्पष्टोक्तत्वात् न ह्यसदृशे भ्रान्तिर्भवति । तत्त्वाख्यानोपमेति ।
भ्रमनिरासार्थं भ्रमविषयस्य तत्त्वकथनं तत्त्वाख्यानं तत्प्रत्युक्तत्वा-
देवा तत्त्वाख्यानोपमा । निर्णयोपमायाः संशयपूर्वकत्वमस्यास्तु
भ्रान्तिपूर्वकत्वमित्यनयोर्भेदः ॥ ३६ ॥

चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव ।

आत्मनैवाभवत्तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥ ३७ ॥

असाधारणोपमामाह । चन्द्रेति । कान्तिमतिक्रम्य स्वकान्त्या निकृष्टीकृत्य । आत्मनैवाभवत्तुल्यमिति चन्द्रारविन्दे एव मुखस्योपमानतया जगति प्रसिद्धे, तत्कान्तेरतिक्रमे तु उपमानान्तरासम्भवादात्ममात्रतुल्यत्वमित्यभिप्रायः, नव्यास्तु भिन्नयोर्द्वयोः साम्यमुपमा एकस्योपमानोपमेयत्वे त्वनन्वयाख्योऽलङ्कार इत्याहुः । नचोपमा वाऽनन्वयो वा भवतु एकस्योपमानोपमेयत्वमेव कथमिति वाच्यम् अनन्यसदृशत्वप्रतिपिपादयिषया काल्पनिकभेदाभ्युपगमेन तस्य विवक्षितत्वात् यथा आत्मानमात्मना वेत्तीत्यादौ स्वभिन्नाभावादेकस्य परमात्मनो वेत्तृवेद्यत्वादिकमिति । असाधारणोपमेति प्रतियोग्यभावात् साम्यस्यैकमात्रवृत्तित्वेन साधारणाभावादिति समाख्या ॥ १७ ॥

सर्वपद्मप्रभासारः समाहृत इव क्वचित् ।

त्वदाननं विभातीति तामभूतोपमां विदुः ॥ ३८ ॥

अभूतोपमामाह । सर्वेति । क्वचिदेकत्र स्थाने विधात्रा समाहृतः संगृहीतः सर्वेषां पद्मानां प्रभासार इव त्वदाननं विभातीत्यन्वयः । तादृशप्रभासारसमाहरणस्य वस्तुतोऽभूतत्वादिमामभूतोपमां विदुः । अत्रेवशब्दस्य सम्भावनार्थकत्वादसगविनस्य प्रभासारमयत्वस्य सम्भाव्यमानत्वादुत्पत्तैवेयमिति वक्ष्यः प्रभासारमयत्वसम्भावनया पद्माननयोः साम्यप्रतीतिरूपमैवेति प्राशुः, एवं च यत्र प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य धर्मिणः सम्भावना तत्रैवोत्प्रेक्षा, यत्र तु धर्मस्य सम्भावना तयाच प्रस्तुताप्रस्तु-

तयोः साम्यप्रतीतिस्तत्रैवमेवेति प्राचामभिप्राय इति बोध्यम् ॥

॥ ३८ ॥

चन्द्रविम्बादिव विपं चन्दनादिव पावकः ।

परुषा वागितोवक्त्रादित्यसम्भावितोपमा ॥ ३९ ॥

असम्भावितोपमामाह । चन्द्रेति । अत्र निःसरणक्रिया-
धाहारात् पञ्चमीत्रयम् । असम्भावितोपमेति उपमानयोर्-
सम्भावितत्वेनोपमेयस्यासम्भावितत्वप्रतीतेरियमसम्भावितोपमा ।
किञ्चैकस्य बहूपमानसङ्गावाद्दृश्यमाणबहूपमापि ॥ ३९ ॥

चन्दनोदकचन्द्रांशुचन्द्रकान्तादिशीतलः ।

स्पर्शस्तवेत्यतिशयं बोधयन्ती बहूपमा ॥ ४० ॥

बहूपमामाह । चन्दनोदकेति । पूर्वार्द्धे, उपमानानां
सामान्यवाचिभिरिति कर्मधारयः । अत्रैकस्य स्पर्शस्य शीतल-
त्वाय चन्दनादीनां बहूनामुपमानानामुपन्यासादियं बहूपमा ।
नन्वेकैवोपमानेन शीतलत्वे पर्याप्ते उपमानान्तरोपादानमन-
र्थकं स्यादित्यत आह, अतिशयमिति, अतिशयं शीतलत्वस्या-
धिक्यं, यथा बहूनां मधुरवस्त्राणां सम्मेलनादास्वादस्याधिक्यं
तथा बहूनामुपमानानां सम्मेलनादुपमेयधर्मस्याधिक्यमित्यर्थः ।
नथास्तु मालोपमामिमामाहः ॥ ४० ॥

चन्द्रविम्बादिवोत्कीर्णं पद्मगर्भादिवोद्भूतम् ।

तव तन्वाङ्गि वदनमित्यसौ विक्रियोपमा ॥ ४१ ॥

विक्रियोपमामाह । चन्द्रेति । विक्रियोपमेति, अत्रोपमानभूतौ चन्द्रविम्बपद्मगर्भा प्रकृती ताभ्यामुत्कीर्णमुद्धृतञ्च वदनं विकृतिः, प्रकृतिविकृत्योश्च साम्यमस्येवेति विक्रियया उपमानविकृतत्वेनेयमुपमा, यदुक्तमाग्नेये, उपमानविकारेण तुलना विक्रियोपमेति । अन्यत्र च । उपमेयस्य यत्र स्यादुपमानविकारता । प्रकृतेर्विकृतेः सामान्तानामाहुर्विक्रियोपमामिति । अत्रापि पूर्ववद्गर्भायोः उत्कीर्णत्वोद्धृतत्वयोः त्वेव धर्माणोः साम्यमतीतिस्तत्रैव च विश्रान्तिरित्युपमेव प्रधानं न त्वत्वेति बोध्यम् ॥ ४१ ॥

पुण्य्यातप इवाङ्गीव पूषा, व्योम्नीव वासरः ।

विक्रमस्त्वयि धातुमिमांसा मालोपमा मता ॥ ४२ ॥

मालोपमामाह । पुण्य्यातप इति । मालोपमेति । यथा, मालायां पुष्पादीनां प्रथमस्य द्वितीयेन द्वितीयस्य तृतीयेन तस्य च चतुर्थेनेत्येवं क्रमेण सम्बन्धस्तथाचाप्युपमानवाक्यघटकानामेकस्यापरेण तस्य चापरेण सम्बन्धान् मालोपमासमाख्या, तथा हि आतपो यथा पुष्पि सूर्ये लक्ष्मीमादधाति, पूषा यथा अङ्गि, अहर्षया व्योम्नि, तथा विक्रमस्त्वयि लक्ष्मीमधादिति पुष्पोऽङ्गि अङ्गश्च व्योम्नि सम्बन्धः, एवं विन्यासचातुर्थ्येणैव वैचित्रातिशयस्तेन च बहूपमातोऽस्या भेदः अन्यथा उभयत्राप्युपमानवज्जलात् पृथग्भेदकरणमसङ्गतं स्यादित्यवधेयम् । नव्यास्तुभयत्रापि मालोपमालं वदन्ति तन्निरुक्तवैचित्रविशेषानवलोकनविजृम्भितम् अत्र वासर इति प्रकमभङ्गः पूर्ववत् सोढव्यः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते ।

एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥ ४३ ॥

। वाक्यार्थोपमामाह । वाक्यार्थेनैवेति । वाक्यार्थो विशेषण-
विशेष्यतामापन्नः पदार्थसमूहस्तेन तादृशः कोऽपि प्राकरणि-
को वाक्यार्थो यद्युपमीयते सा वाक्यार्थयोरुपमानोपमेयत्वाद्वा-
क्यार्थोपमेत्यन्वयः, इत्यञ्च साङ्गेनाप्रस्तुतवाक्यप्रतिपाद्येनाङ्गिना-
साङ्गस्य प्रस्तुतवाक्यप्रतिपाद्यस्याङ्गिनः साम्यं वाक्यार्थोपमेत्यर्थः
इत एव हि वैचित्रातिशयः, अन्यथा यथा योन्नि विधुर्भाति तथा
भूम्यां मुखं तवेत्यादौ वाक्यार्थयोरविधुमुखयोः साम्याद्वाक्यार्थो-
पमात्वापत्तेः न चेष्टापत्तिर्विधुरिव मुखमित्यादाविव वैचित्र-
विशेषानुपलम्भात् तस्यैव च भेदकत्वात् । सा चोपमा द्विधा
तत्र हेतुरेकानेकेवशब्दत्वादिति, अयम्भावः यत्रैकैकस्यैकैकस्मिन्
साम्यस्यान्वयबोधे तात्पर्यं तत्रानेकेवशब्दप्रयोगः यत्र तु वि-
शिष्टस्यान्वयबोधानन्तरं पर्यालोचनया विशेषणानां साम्य-
प्रतीतिस्तत्रैकेवशब्दप्रयोग इति । साङ्गोपमायाञ्च प्रायेण कवि-
भिरिवशब्दः प्रयुज्यते, अत इवशब्दघटितत्वमुक्तम् ॥ ४३ ॥

त्वदाननमधीरात्तमाविर्द्शनदीधिति ।

भ्रमकृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥ ४४ ॥

तत्रैकेवशब्दप्रयोगे वाक्यार्थोपमामुदाहरति । त्वदाननेति ।
अधीरे चक्षुसे अविषो यत्र तत् । अविराविर्भवन्ती वहिः

किञ्चिद्व्यञ्ज्यमाणा दशनानां दीधितिर्यत्र तत् । आ ईषलज्याः
 केसराः किञ्चल्का यस्य तत् । अत्राचिदशनदीधितिरूपा-
 द्भवतोऽङ्गिन आननस्य भृङ्गकेसररूपाद्भवताङ्गिना पद्भजेन
 साम्यमिति तस्य षड्पदार्थरूपवाक्यार्थगतत्वाद्वाक्यार्थोपमा ।
 अत्र विशिष्टयोरेवोपमानोपमेयत्वप्रतीतिरित्येकेवशब्दप्रयोगः ।
 अत्रेवशब्दस्योपमानोत्तरप्रयुक्तत्वनियमलङ्घनं प्राचां निरङ्कु-
 शत्वविजृम्भितमिति छेयम् ॥ ४४ ॥

नलिन्या इव तन्वज्ज्ञास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।

मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरस्यत ॥ ४५ ॥

अनेकेवशब्दप्रयोगे तामुदाहरति । नलिन्या इति । न-
 लिनो नलिनस्तम्बः नलिनसमूहः नलिनयुक्तं तडागादिकं वा ।
 पायं पायं पुनःपुनः पीत्वा । अरस्यतेति भावे लङ् । अत्रेव
 शब्दास्त्रयः प्रयुक्ताः, तेन च तन्वज्ज्ञादीनां प्रत्येकं नलिन्या-
 दिभिः साम्यं शाब्दबोधविषयोभवत् कमपि चमत्काराति-
 शयं जनयति, पूर्वोदाहरणे तु विशिष्टयोरुपमानोपमेय-
 योः साम्यस्य शाब्दबोधे जाते पश्चाद्विशेषणानां पर्यालोचनया
 साम्यप्रतीतिरित्येकानेकेवशब्दप्रयोगकृतोभेदः ॥ ४५ ॥

वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत्सधर्मणः ।

साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा ॥ ४६ ॥

नैकोऽपि त्वाद्दशोऽद्यापि जायमानेषु राजसु ।

ननु द्वितीयो नास्त्येव पारिजातस्य पादपः ॥ ४७ ॥

प्रतिवस्तूपमामाह । वस्त्विति । किञ्चित् किमपि प्रस्तुतं
वस्तु उपन्यस्य उत्कर्षयापकर्षाय वा पूर्व्वं वाक्येन प्रतिपाद्य
तत्समर्थनाय तस्य सधर्मणोऽप्रस्तुतवस्त्वन्तरस्य न्यसनाद्वाक्यान्त-
रेण प्रतिपादनात् साम्यप्रतीतिरस्ति इवाद्यभावेऽपि व्यञ्जनया
सादृश्यावगमो भवति इति हेतोः सा वस्तुनोवाक्यार्थस्योपमान-
त्वात् प्रतिवस्तूपमेत्यन्वयः । तत्सधर्मण इति सधर्मण एक-
धर्मवत् इत्यर्थः स च धर्मः कथितपदत्वस्य दुष्टत्वाभिधानात्
भिन्नवाचकतया निर्देशनीयः । तदुक्तं प्रकाशकता । प्रति-
वस्तूपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थिति-
रिति । साम्यप्रतीतिरस्तीति हेतुमन्निगदेन प्रतिवस्तूपमाया नवी-
नैरुक्तमलङ्कारान्तरत्वं प्रतिषिद्धं साम्यप्रतीत्या उपमात्वसम्भवे-
नालङ्कारान्तरत्वाभ्युपगमस्थानौचित्यात् । उदाहरति यथेति ।
जायमानेष्विति जातेष्वित्यस्योपलक्षकं जातेषु जायमानेषु च
राजसु मध्ये एकोऽपि लादृशस्त्वत्सदृशो नास्तीत्यन्वयः । पा-
रिजातस्येति पारिजातपुष्पस्येत्यर्थः, यद्वा राक्षोः शिर इत्या-
दिवङ्गेदविवक्षया षष्ठो, अत्र सदृशो नास्ति द्वितीयो नास्तीति
साधारणधर्मो वस्तुत एक एव पौनरुक्तनिरासाय शब्दभेदेन
निर्दिष्टः । इयं वैधर्म्येणापि भवति यथा, “चकोर्यं एव चतु-
रास्यन्द्रिकापानकर्माणि । विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशोरतन-
र्माणि” इत्यादि, अत्र चातुर्यं चातुर्याभावौ वाक्यार्थयोः साम्यं
प्रयोजयतः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अधिकेन समीकृत्य हीनमेकक्रियाविधौ ।

यद्ब्रुवन्ति स्मृता सेयं तुल्ययोगोपमा यथा ॥ ४८ ॥

दिवो जागर्त्ति रक्षायै पुलोमारिर्भुवो भवान् ।

असुरास्तोन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥ ४९ ॥

तुल्ययोगोपमानाह । अधिकेनेति । एकस्या एकजाती-
यायाः क्रियाया विधौ करणे हीनं न्यूनगुणम् अधिकेन गुणा-
धिकेन समीकृत्य, अत्र उदरं पूरयित्वा भुङ्क्ते इत्यादिवद
प्राक्काले क्त्वा, समीकुर्वन्नित्यर्थः, यद्ब्रुवन्ति, यदित्यव्ययं सप्त-
म्यन्तं यत्र वैचित्र्ये यद्वैचित्र्येषोभायेत्यर्थः ब्रुवन्ति कवयोवर्णयन्ति
सा तादृग्वैचित्र्यरूपा तुल्ययोगात् क्रियायामधिकहीनयोः
समानसम्बन्धादुपमेयमिति तुल्ययोगोपमेत्यन्वयः । एकजातीय-
क्रियाकरणेन प्रकृताप्रकृतयोः साम्यप्रतिपादनं तुल्ययोगोपमे-
त्यर्थः । प्रकृतानामप्रकृतानां वा एकधर्मासम्बन्धरूपा भवीनैर-
ङ्गीकृता तुल्ययोगिता त्वितो भिन्नैव स्वरूपभेदात् । उदाहरति
यथेति । पुलोमारिरिन्द्रेदिवोरक्षायै जागर्त्ति, भवान् भुवो
रक्षायै जागर्त्ति, तेन पुलोमारिणा असुरा हन्यन्ते, त्वया च
सावलेपाः सगर्वा नृपा हन्यन्ते इत्येकजातीयाभ्यां जागरण-
हननक्रियाभ्यां हीनस्यापि प्रकृतस्य राज्ञो गुणाधिकेनेन्द्रेण
साम्यं वर्णनेया प्रतिपादितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

कान्त्या चन्द्रमसं, धाम्ना सूर्यां, धैर्येण चार्णवम् ।

राजन्ननुकरोपीति सैपा ह्येत्वपमा मता ॥ ५० ॥ .

हेतूपमामाह । कान्तेति । अत्र कान्त्यादिभिर्हेतुभिश्च-
न्द्रादि साम्यप्रतीतिरिति हेतुत्यापितत्वादेया हेतूपमा ॥ ५० ॥

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापिवा ।

उपमादूषणायालं यत्रोद्देशो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

इत्थं सप्रभेदामुपमां निरूप्य प्रसङ्गात्तदीयदोषेषु वक्तव्येषु
तत्र, हीनाधिकत्वं वचनलिङ्गभेदो विपर्ययः । असादृश्यासम्भवा
च दोषाः सप्तोपमा गता इति प्राचीनोक्तानां सप्तानां दो-
षाणां मध्ये स्वमते विपर्ययादिदोषत्रयस्योपमालक्षणे सादृ-
श्यस्योद्भूतत्वविशेषणैवाप्राप्तावसरत्वं प्रतिपाद्य सम्यग्ति सम्भवि-
नोऽवशिष्टदोषचतुष्टयस्यापि दूषकत्वस्य सार्वत्रिकत्व परिहृ-
रति । न लिङ्गवचने इति । लिङ्गवचने इति प्रथमाद्विवच-
नान्तं । भिन्ने इति उपमानोपमेयपदयोः पृथग्भूते इत्यर्थः ।
हीनाधिकतापि वेति उपमानस्यैवेति बोध्यम्, उपमेयापेक्षया
उपमानस्य जातिगतं प्रमाणगतञ्च न्यूनत्वमधिकत्वमेत्यर्थः ।
उपमादूषणायालमिति अत्र तत्रेति बोध्यम् उत्तरवाक्ये यत्रेति
श्रवणात् । यत्रोद्देश इति उद्देशः प्रतीतिमान्यर्थं स च लिङ्ग-
वचनभेदस्यै साधारणधर्मस्योभयान्वयाभावेन साम्यस्य सम्य-
गनिर्वाहात्, हीनतास्यै चोपमानस्यापहृष्टत्वज्ञानेन तदु-
पमितस्य प्रसृतस्योत्कर्षानुपलम्भात्, अधिकतास्यै चाधिको-
पमितस्य क्षुद्रोपमेयस्योपहसनीयत्वज्ञानाच्च जायते । स च यत्र
न भवति तत्र सन्त्ययेतान्युपमादूषणाय अलं समर्थानि न भवन्ति ।

तथा हि लिङ्गवचनभेदेऽपि यत्र साधारणधर्मस्योभयान्वये
 बाधाभावः, हीनताधिकतयोश्च नात्यन्तिकत्वं तत्र न दोष
 इति यथोदाहरिष्यते । नव्यान्तु कालपुरुषविधादिभेदस्याप्यु-
 पमादूपकतामाहुः । क्रमेण यथा “काप्यभिख्या तयोरासीद्भ्र-
 जतोः शुद्धवेगयोः । हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव”
 इति । अत्र चित्राचन्द्रमसोरभिख्या न खल्वामीदपि तु सर्व-
 दापि भवति । सतेव राजसे तन्वि इति, अत्र लता राजते त्वं
 राजसे इति । चिरं जीवतु ते स्रुनुर्मार्कण्डेयमुनिर्यथेति । अत्र
 मार्कण्डेयमुनेर्जीवनं न खलु विधेयमिति । एतेषाञ्च दूपकत्वं
 स्फुटं प्रतीयमानमपि प्रायेण कविभिर्न गणितमिति पन्थकता-
 प्युपेक्षितम् ॥ ५१ ॥

स्त्रीव गच्छति पण्डोऽयं, वक्तयेषा स्त्री पुमानिव, ।

प्राणा इव प्रियोऽयं मे, विद्या धनमिवाङ्किता ॥ ५२ ॥

लिङ्गवचनभेदस्यानुद्देशकरत्वं दर्शयति । स्त्रीवेति । अत्र
 पूर्वार्हे गच्छतीति वक्तोति च तिङन्तपदप्रतिपाद्यस्य क्रियारू-
 पसाधारणधर्मस्योभयत्रान्वयाच्चिद्भेदो न श्रोतृणामुद्देशं ज-
 नयति । एवमुभयान्वययोग्यक्रियया वचनभेदस्य दूपकत्वा-
 भावो यथा, “तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरतामृतः ।
 दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव” इति, अत्र धादध-
 धातुभ्यामेकवचनवद्भवचननिष्पन्ना दधते इति क्रिया श्लिष्टत्वे-
 नोभयान्वययोग्या । यत्र प्रकृतोचितलिङ्गवचनपर्यायशब्दान्त-

राभावान्नियतलिङ्गवचनपदैरेवोपमानोपमेयभावोऽवश्यं विधे-
 यस्तत्रागत्या व्यत्ययेनान्वयमिद्धौ नोद्देश इति दर्शयति
 प्राणा इवेत्यादि, अत्र प्राणपदं समूहवाचकत्वान्नियतवङ्गवच-
 नान्तं धनपदञ्च नियतह्रीवलिङ्गम्, अनयोश्च प्रकृतोचितलि-
 ङ्गवचनपर्यायान्तरमप्रसिद्धं तस्मात् प्राणा यथा प्रियास्तथायं
 प्रिय इति, धनं यथा अर्जितं तथा विद्यार्जितेति विपरिणा-
 मेनान्वयोऽगत्याकर्त्तव्य इति नोद्देशः, एव स लोचकारभस्त्रेव
 श्वसन्नपि न जीवतीत्यादीनि महाकविप्रयुक्तानि बहून्नेवंवि-
 धानि द्रष्टव्यानि, तथा चन्द्रेण तुल्यममलाङ्गि मुखं तदीयं
 मत्कौतुकामृतपयोनिधिदृष्टिकारि इत्यादौ तुल्यादिशब्दप्र-
 योगे, मधुरः सुधावदधर इत्यादौ वदादितद्धितप्रयोगे, चन्द्र
 इव मुखमित्यादौ साधारणधर्माप्रयोगे वस्त्रपमायामेवंविधे-
 ऽन्यत्रापि च लिङ्गवचनभेदस्यानुद्देशकरत्वं बोध्यम् ॥ ५२ ॥

भवानिव महीपाल देवराजो विराजते ।

अलमंशुमतः कृत्वामारोढुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥

उपमानस्य हीनत्वाधिकत्वयोरनुद्देशकत्वं दर्शयति । भवा-
 निवेति । इवान्तस्तीपमानत्वनियमात् भवच्छब्दवाच्यो राजा-
 चोपमानं तस्य च मनुष्यत्वाद्देवराजापेक्षया हीनत्वमस्यैव
 परन्तु राज्ञो लोकपालांशुमभूतत्वान्नात्यन्त तदिति न श्रेष्ठ-
 बुद्धिमाकुलयति तथा, यथा चण्डाल इव राजागौ संयामेऽधि-
 कसाक्षस इत्यादावतिनिष्ठस्य चण्डालस्योपमानतायां । ननु

विपर्ययोपमायामस्य वर्णनोपस्य राज उत्कर्षातिशयार्थमे-
 वोपमानत्वप्रतिपादनं पर्यावसाने त्वपमेयत्वमेव प्रतीयत इति
 चेत्तर्हि, उत्कृष्टतत्त्वुरङ्गोऽयमृचमण्डलमध्यगः । विधुर्यात्र इवा-
 भाति हन्तुं विरहदुर्बलानित्युदाहरणमत्र बोध्यम्, अत्र
 श्लिष्टविशेषणमहिम्ना निरुष्टस्यापि व्याघ्रस्योपमानत्वं नोद्देशं जन-
 यति । एतच्च जातिगतन्यूनतायां, प्रमाणगतायान्तु, वामवा-
 शामुखे भाति विधुश्चन्द्रमविन्दुवदित्युदाहरणम्, अत्र विध्व-
 पेक्षया चन्द्रविन्दोः प्रमाणगतन्यूनत्वेऽस्यस्य कश्चिच्चमत्कारा-
 तिशयः येन न्यूनत्वकृतोद्देशसिरोधीयते । अलमिति । अत्र
 मनुष्यविशेषस्य रूपस्योपमानमंशुमान् जात्याधिकः, अधिकत्वे-
 नैव चोपमानत्वम् अन्ययोपमायाविलोपप्रसङ्गात् निरुष्टेनोप-
 भीयमानतायां प्रसृतस्योत्कर्षप्रतीत्यनुपपत्तेः तस्मादत्यधि-
 कत्व एवोद्देशः, यथा हरवन्त्रीलकण्ठोऽयं विराजति शिखाबल
 इति, अत्र पक्षिणः शिखाबलस्यात्यधिकोहर उपमानम्, एत-
 चाधिक्यं जातिगतम्, प्रमाणगतन्तु कुम्भाविष कुचावेतावित्या-
 दौ, अत्र कुचापेक्षया कुम्भस्य नात्याधिकत्वमिति नोद्देशः, उद्दे-
 गस्य, तालीफलमिदं भाति नीलं नीलाचलोपमित्यादौ, उप-
 मानस्य प्रमाणतोऽत्यधिकत्वात् ॥ ५३ ॥

इत्येवमादौ सौभाग्यं न जंहात्येव जातुचित् ।

अस्त्येव क्वचिदुद्देशः प्रयोगे वाग्विदां यथा ॥ ५४ ॥

हंसोव धवलश्चन्द्रः, सरांसीवामलं नभः ।

भर्तृभक्तौभटः श्वेव, खद्योतो भाति भानुवन् ॥ ५५ ॥

ईदृशं वज्ज्यते सङ्गिः, कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।
गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनोपिभिः ॥ ५६ ॥

पूर्वश्लोकद्वये निरुद्देशं स्वयमेव दर्शयति । इत्येवमादा-
विति । सौभाग्यं न जहात्येवेति, अत्र लिङ्गवचनभेदो हीनाधि-
कता चेति कर्तृपदमूह्यं । सौभाग्यं प्रस्तुतस्योत्कर्षं न जहाति न
प्रतिवध्नाति । यत्रोद्देशो न धीमतामित्यत्र यत्रेत्यनेन कश्चि-
दुद्देशोऽप्यस्तीति सूचितं तद्दर्शनायाह अस्येवेति, कश्चित्तयोगे
वाग्विदामुद्देशोऽस्येवेत्यन्वयः । हंसीवेत्यादि, अत्र प्रथमपादे
उपमानोपमेयपदयोर्लिङ्गभेदः, द्वितीये वचनभेदः । तृतीये उ-
पमानस्य जात्या नूनता चतुर्थे चाधिकता, एतेषामुद्देशजनकत्व
पूर्वमुक्तं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

ईदृशमिति । सङ्गिर्निपुणकविभिः । तत्र कश्चिदज्ज्यंत्वे
कश्चिद्वज्ज्यंत्वे च कारणमुद्देशानुद्देशरूपं, गुणदोषविचाराय
मनोपिभिः प्राप्तबुद्धिभिः स्वयमेव चिन्त्यतामित्यन्वयः, एतेन
गुणदोषाः स्वयमेव सुबुद्धिभिर्जायन्ते, अतस्तेषां साकल्येन प्र-
दर्शनया यन्ववङ्गलीकरणमप्रयोजनमिति दिङ्मात्रमेव दर्शित-
मिति सूचयता स्वस्य न्यूनत्वं परिहृतम् ॥ ५६ ॥

इववहायथाशब्दाः समाननिभसन्निभाः ।

तुल्यसङ्काशनोकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ॥ ५७ ॥

प्रतिपद्यप्रतिदन्दिप्रत्यनोकविरोधिनः ।
 सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानुवादिनः ॥ ५८ ॥
 प्रतिविम्बप्रतिच्छन्दसदृशसमसम्मिताः ।
 सलक्षणसदृशाभसपक्षोपमितोपमाः ॥ ५९ ॥
 कल्पदेशीयदेश्यादिः प्रख्यप्रतिनिधी अपि ।
 सवर्णतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ ६० ॥
 समासश्च वज्रघोषिः शशाङ्कवदनादिषु ।
 स्पर्द्धते जयति द्वेषि द्रुह्यति प्रतिगर्जति ॥ ६१ ॥
 आम्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।
 विडम्बयति सन्धत्ते हसतीर्यत्यह्वयति ॥ ६२ ॥
 तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ।
 तेन साहूँ विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥ ६३ ॥
 तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कथां विगाहते ।
 तमन्वेत्यनुवध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥
 तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः ।
 उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥ ६५ ॥

उपमासूचके प्रतीयत इत्यत्र प्रतीतिरभिधया लक्षणया
 व्यञ्जनया च भवतीत्युक्तं, तत्र वाचकादिशब्दानिर्दिशति ।
 इवेत्यादि । वदिति तद्धितो वतिप्रत्ययः स च तत्र तस्यैवेत्य-
 नेन कचिदिवार्थे विहितः, तेन तुल्यं क्रिया चेदतिरित्यनेन

च क्वचित्तुल्यार्थे विहितः । वा इति वशब्दस्योपलक्षकः तस्या-
 पि सादृश्यवाचकत्वात् । निभादयः केचित् समासमध्यगता
 एव प्रयुज्यन्ते । कल्पदेशीयदेश्याः प्रत्ययाः । अन्यूनार्थवा-
 दिनाऽऽधीनार्थवाचकाः । समासश्चेति वङ्गप्रोहिः कर्मधारयो-
 पलक्षकः यथा शस्त्रीश्यामा, पुरुषव्याघ्र इत्यादौ । शशाङ्कवद-
 नादिष्विति शशाङ्कमदृशं वदनं यस्या इति वङ्गप्रोहिः पूर्वाङ्ग-
 सम्बन्धेऽन्तरपदस्तेत्यादिना सदृशपदलोपः । सन्धत्ते इत्यत्र
 संसन्धे इति मुष्णातीत्यत्रच पुष्णातीति क्वचित्पाठः । तस्य
 मुष्णाति मौभाग्यमित्यादिवाक्यप्रयोगदर्शनया प्रौढोक्त्वा मौ-
 भाग्यादिमोषणादिषापेक्षतयैव सादृश्यप्रतीतिर्नान्यथेति सू-
 चितम् अतएव चौरौ धनं मुष्णतीत्यादौ न साम्यप्रतीतिः ।
 सर्वत्र तच्छब्द उपमागपरः । 'तुलां तेनाधिरोहतीति तेन
 सह तुलां मानयन्तं स्वसमीकरणायाधिरोहति । तुलामा-
 दृश्यमानयोरिति मेदिनी । नतूपमां, तथात्वे अधिरोह-
 तीत्युपादानवैफल्यात् तुलाशब्देनैव साम्यप्रतीतेः, तद्योगे तेने-
 त्यत्र हतीयानुपपत्तेश्च, अतएवात्र तुलोपमावर्जनात्तुल्या-
 र्थरित्यादिना हनीयाया अप्राप्तौ महार्थविवक्षया हतीयेति
 गोयोचक्षुस्य प्रयासो विफल इव प्रतिभाति । तच्छीलमि-
 त्येकं, तच्छीलमिति परिचिनोतीति तस्य शीलं स्वभावो यचेति
 वा विग्रहः नतु तस्यैव शीलं यच्चेति, तथात्वे समासस्य वङ्ग-
 प्रोहिरित्यनेनैव सिद्धौ विशेषेणोपादानमनर्थकं स्यात् । त-
 न्निषेधति उत्कर्षकत्वायां प्रवेष्टुं वारयति । सादृश्यसूचकाः

सादृश्यस्य बोधकाः वाचका लक्षका व्यञ्जकाद्येत्यर्थः । तत्र
 दधादयो वाचकाः, स्पर्द्धत इत्यादयो लक्षकाः स्पर्द्धादिधाठ-
 नां सादृश्ये सङ्केतित्वाभावात्, तस्य मुष्णाति सौभाग्यामि-
 त्यादयो व्यञ्जकाः । सूचका इत्यत्र वाचका इति पाठस्तु न
 मनोरमः सर्वेषां वाचकत्वाभावात् । वाचकशब्देषु च इवादि-
 प्रयोगे श्रौती, तुल्यादिप्रयोगे लार्थित्युपमाभेदो गघोनैः प्र-
 दर्शितः । उपमायामिमे इत्याद्यङ्गै न सर्वत्र पुस्तकेषु दृश्यते ॥
 ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इत्युपमाचक्रम् ।

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।

यथा वाङ्मलता, पाणिपद्मं, चरणपङ्क्तवः ॥ ६६ ॥

अथ रूपकं लक्षयति । उपमैवेति । तिरोभूतोऽप्रकटः
 सन्नपि प्रतिबन्धकत्वमंकोचात् खोत्तरकालीनेनाभेदेन नि-
 ऋतप्राय इत्यर्थः, भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भेदग्रहो यत्र तादृशी
 उपमैव सादृश्यमेव रूपकमुच्यत इत्यन्वयः । प्रस्तुताप्रस्तुतयोः
 सादृश्यप्रत्ययजन्यभेदप्रतीतिसधीचीनाभेदप्रतीतिजन्यवैचित्र्यं रू-
 पकमित्यर्थः इयञ्चाभेदप्रतीतिराहार्यरूपा, आहार्यत्वञ्च
 सत्यपि बाधे प्रमातुरिच्छाप्रयोज्यत्वं प्रतिबन्धतावच्छेदक-
 कोटावनाहार्यत्वस्य निवेशनीयत्वेन तादृशाभेदप्रतीतेर्बाधा-
 प्रतिबन्धत्वात् सादृश्यञ्चात्र गौणधारोपलक्षणागम्यं बोध्यं तेन

गौणमाध्यमानलक्षणाबोधसादृश्यमूलायामतिशयोक्तौ नाति-
 व्याप्तिः नापि चन्द्रमदृशं मुखं चन्द्र इत्यादौ शब्दवाच्यसादृश्य-
 यद्योत्तराभेदयत्नेऽतिप्रसङ्गः, अपरुक्तौ तु नेदं नभोमण्डल-
 मन्वुराशिरित्यादौ न लक्षणाजन्यसादृश्यप्रतीतिपूर्वकत्वमभेदा-
 ध्यमानस्य, नूनं मुखमिदं चन्द्र इत्यादावुपेक्षायामपि न
 तथात्वं नाप्याहार्यात्मकत्वं सम्भावनायाः इत्यन्वयं च निरुक्त-
 दिशातिप्रसङ्गागिरसनीयः । प्रकृते मुखं चन्द्र इत्यादौ प्रथमं
 लक्षणया चन्द्रपदात् चन्द्रसादृश्योपमित्या चन्द्रमदृशं मुख-
 मित्यन्वयबोधः, तदन्तर्नमेव च लक्षणाकृत्या व्यञ्जनया च-
 न्द्रोमुखमित्यभिन्नतया. मुखचन्द्रयोः प्रतीतिः सा च मद्य एव
 विद्वज्जनहृदयोन्मादकरं किमपि वैचित्र्यमुद्गावयति येन च
 सादृश्यप्रतीतिजन्यमुपमावैचित्र्यं खकुलौ निक्षिप्यते ततश्च ना-
 चोपमारूपकयोः सादृश्यमिति पूर्वमेवोक्तम्, इयञ्चाहार्या-
 त्तिकाऽभेदप्रतीतिलक्षणायाः प्रयोजनभूता लक्षणाजनितसा-
 दृश्यप्रकारकशब्दबोधानन्तरस्फुरणात् । उक्तञ्च प्रकाशकता ।
 भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमस्य प्रयोजनमिति ।
 लक्षणाजन्यसादृश्यप्रतीत्यनन्तरोत्पन्नाया एव ताद्रूप्यप्रतीतेर्वै-
 चित्र्यातिशयजनकत्वादेतदलङ्कारत्वमिति स्पष्टीकृतं कण्ठा-
 भरणे यथा, “यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तित्वपात्रयात् । उ-
 पमेये भवेद्वृत्तिस्रदा तद्रूपकं विदुः” इति । शारीरकमीमां-
 साभाष्यव्याख्याने वाचस्पतिमिशैरपि उपमानशब्दोपमेयवृत्तौ
 गौणलक्षणाया हेतुत्वमुक्तं यथा, अपिच परशब्दः परच-

सत्त्वमाणगुणयोगेन वर्तन्त इति । विश्वनाथस्तु रूपकादौ
 भास्यस्य व्यङ्ग्यत्वं, रूपकस्य च गौणीमूलकत्वमाह, तत् स्ववचनद-
 येनैव प्रमादप्रतिपादनादुपेक्षणीयम् । उपमेवेत्येवकारेण सम्ब-
 न्धान्तरव्यावृत्तिः, तेन श्रायुर्घृतमित्यादौ लक्षणाजन्यकार्यका-
 रणभावादिप्रत्ययेन भिन्नयोरभेदो न रूपकम् । रत्नाकरस्तु
 सादृश्यप्रयुक्तः सम्बन्धान्तरप्रयुक्तो वा यावान् भिन्नयोः सामा-
 नाधिकरणनिर्देशः स सर्वोऽपि रूपकं, सारोपलक्षणामूलक-
 त्वस्य तुल्यत्वेन सादृश्यप्रयुक्तस्य तादात्म्यस्यैव सम्बन्धान्तरप्रयु-
 क्तस्यापि तादात्म्यस्य संग्रहीतुमौचित्यात्, तस्माद्दुरायह एवायं
 प्राचामुपमानोपमेययोरभेदो रूपकं न कार्यकारणादिकयो-
 रितीत्याह । अपरे च कार्यकारणयोरभेदो हेतुलङ्कारः, उप-
 मानोपमेययोरभेदो रूपकं, सम्बन्धान्तरवतोरभेदस्तु वैचित्र्या-
 जननान्नालङ्कार इत्याहुः । नवीनतरास्तु रूपकस्य सादृश्य-
 प्रतीतिपूर्वकत्वमेव, तच्च सादृश्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यं, नतु
 गौणसारोपलक्षणया शब्दप्रमाणगम्यं, तच्च सादृश्यस्य शब्द-
 वेद्यत्वादुपमेव, अतएवाग्नेये, उपमानस्य तत्त्वं यदुपमेये तु
 रूप्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुरिति । अत्र
 दृष्टेत्युक्तं, तस्मात् सादृश्यस्य प्रमाणान्तरवेद्यत्व एव रूपकं ।
 लक्षणाश्लेषे तु लक्षणाफलत्वेनाभ्युपगताऽप्यभेदबुद्धिरुदीच्य-
 बोधतया शब्दबोधविषयतां गतस्य सादृश्यस्य तत्काल एव
 प्रवृत्तमुपमाव्यपदेशं न व्याहन्तुमीष्टे प्रवृत्तत्वात् तस्य, नहि नि-
 र्वाधं लक्ष्यसत्ताकं वस्तु कालान्तरीयेण प्रतिदन्दिनाभ्यथाकर्तुं

शक्यत इति वदन्ति । इत्थं रूपकस्य सामान्यलक्षणमभिधाय
 तत्रभेदान् दर्शयन् तत्र समस्तव्यस्तशब्दगतत्वेन द्विविधस्य
 तस्य प्रथमं समस्तगतत्वमुदाहरति । यथेति । बाहुल्यतेत्या-
 दि, बाहुरेव सता, पाण्डुरेव पद्मं, चरण एव पल्लव इति
 मयूरव्यंसकादित्वात् कर्मधारयः, अत्र बाहुल्यतेत्यादिव्यामवा-
 क्यवत् समासवाक्येऽपि प्रथमं गौणलक्षणा नतादिपदात् तत्
 सादृश्यप्रतीतिस्तद्वशेन च समुष्मिषण्या व्यञ्जनया ताद्रूप्यप्र-
 तीतिरिति बहवः । नव्यास्तु व्यस्तरूपकस्यैव गौणीमूलकत्वं न
 समस्तरूपकस्य, समसो लभेद्प्रतीतिमात्रमिति वदन्ति । के-
 चिन्तु बाहुल्यतेवेति उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग
 इत्यनेन कर्मधारयमामनन्ति तत्र रुचिरम्, इवादिवत् ता-
 दृशकर्मधारयस्यापि साम्यवाचकत्वेनोपमायाः सम्भवात्, अत-
 एवैवविधस्यले साधकबाधकाप्रयोगे रूपकोपमयोः सादृश्य-
 मपीच्छन्ति तदन्यतरप्रयोगे तदन्यतरमेव, यथा मुखचन्द्रं चुम्ब-
 नतीत्यादौ चुम्बनमुपमेयमुख एव सम्भवतीत्युपमासाधकं तेना-
 च मुखं चन्द्र इवेत्युपमितिसमासः । “शान्तरं मे तमोहन्ति
 मुखचन्द्रस्तव प्रिये” इत्यादौ तमोहननमुपमानचन्द्रस्यैव धर्म
 इति रूपकस्य साधकं तेनात्र मुखमेव चन्द्र इति रूपकसमासः ।
 मुखचन्द्रः शोभत इत्यादौ तु द्वयोरपि शोभासम्भवात् एकतर-
 साधकबाधकाभावेनोपमारूपकयोः सङ्करः तेनात्र मुखं चन्द्र
 इवेति मुखमेव चन्द्र इति च मगामदयाश्रयणम् । एवं सुन्दरं
 वदनाम्बुजमित्यादौ सामान्यधर्मप्रयोगे उपमितिसमासाभावात्

सुन्दरमिति रूपकस्य साधकं, तेन वदनमेवाम्बुजमिति रूप-
कमसासः । येतु समासस्य वाचकतां नाङ्गीकुर्वन्ति तेषां मते
पुरुषस्याद्य इत्यादौ व्याघ्रादिपदं व्याघ्रादिसदृशे लाक्षणिक-
मिति लक्षणाजन्यसादृश्यबोधानन्तरं तयोरभेदारोपे रूपकं
सम्भवत्येव, परन्तु तदालङ्कारिकराज्ञान्तविरुद्धमेव मन्तव्यं ।
प्रकृते तु बाहुल्यतेत्यादौ निरुक्तयुक्त्या सङ्कर एव, शृङ्खलादाह-
रणन्तु, तव बाहुल्यता बाले पुष्पिता नखरत्रियेत्यादिकं बोध्यम्,
अत्र पुष्पितत्वमुपमानलताया एव धर्म इति रूपकस्य साध-
कम् ॥ ६६ ॥

अङ्गुल्यः पञ्चवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः ।

बाहू लते वसन्तश्रीस्त्वं नः प्रत्यक्षचारिणी ॥ ६७ ॥

व्यक्तरूपकमुदाहरति । अङ्गुल्य इति । त्वं वसन्तश्रीरिति,
नखस्फुटसादृश्ययोर्नायिकावसन्तश्रियोः कथं विषयविषयि-
भाव इति सादृश्यार्थं तदुभयवृत्तिवस्तुनां प्रथमं विम्बप्रति-
विम्बतया विषयविषयिभावं दर्शयति अङ्गुल्यः पञ्चवानीत्यादि,
अत्र बाहूचयेऽपि विषयविषयिणोर्विभिनङ्गुल्यप्रदर्शनया
रूपके लिङ्गभेदे न दूषणायेति सूचितं, कचिद्वचनभेदेऽपि
यथा मास्त्राणि बहुनूतनित्यादौ, अत्र सास्त्राणीति बहुवचनेन
मकस्यसास्त्रज्ञानवत्प्रज्ञापनाद्यमत्कारातिशयः, अनेवंविधम्यमे
तु दोष एव यथा मुग्धं पद्माणीति ॥ ६७ ॥

इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम् ।
 क्षितं मुखेन्दोर्ज्यात्स्नेति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

इत्येतदिति । एतद्रूपकमसमस्तशब्दगतत्वादसमस्ताख्यं ।
 पूर्वरूपकं षाड्जतेत्यादिपूर्वश्लोकप्रदर्शितरूपकं समस्तं सम-
 स्तशब्दगतत्वात् समस्तनामकम् । उभयगतत्वादुभयशब्दघटि-
 तनामकमप्याह । क्षितमिति । समस्तव्यस्तरूपकमिति मुखेन्दो-
 रित्यत्र समासः क्षितं ज्योत्स्नेत्यत्र च व्यासः ॥ ६८ ॥

ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरम् ।
 ध्रियते मूर्द्धि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥ ६९ ॥
 अङ्गुल्यादौ दलादित्वं, पादे चारोप्य पद्मताम् ।
 तद्योग्यस्थानविन्यासादेतत् सकलरूपकम् ॥ ७० ॥

सकलरूपकमाह । ताम्राङ्गुलीति, ताम्राङ्गुलय एव दलानि
 तेषां श्रेणिर्यत्र तत् । नखानां दीधितय एव केसरा यत्र तत् ।
 दलादित्वं दलत्वादि । तद्योग्यस्थानविन्यासादिति । तस्य
 पङ्कजधारणस्य योग्यस्थानं मूर्द्धि तस्य विन्यासात् शब्देन प्रति-
 पादनात्, यदा तस्य पङ्कजस्य योग्यस्थाने मूर्द्धि विन्यासाद्धार-
 णात् तादृशधारणस्य वर्णनादित्यर्थः । अयम्भावः मूर्द्धि धा-
 रणं पङ्कजस्यैवोचितमित्युपमानमाचनतत्वाद्रूपकस्य साधकम्,
 उपनेये च चरणेष्वसम्भवादुपमायाबाधकम्, एतदनुक्तौ तु षा-

धकबाधकाभावात् पूर्वोक्तदिशा सङ्कर एव स्यादिति । सक-
लरूपकमिति चरणस्य पङ्कजत्वेन रूपेण तदनुगुणतया चर-
णावयवेव्यपि पङ्कजावयवानो रूपणात् सकलरूपकता । इद-
मेव नव्याः साङ्गरूपकमाहुः । यथा दर्पणे, “अङ्गिनो यदि
साङ्गस्य रूपेण साङ्गमेव तत्” इति, उदाहृतञ्च यथा, “रावणा-
वयवहृत्तान्तमितिवागन्ततेन सः । अभिवृथ्य मरुच्छस्यं कृष्णमेघ-
स्तिरोदधे” इति ॥ ६८ ॥ ७० ॥

अकस्मादेव ते चण्डि स्फुरिताधरपङ्कवम् ।

मुखं मुक्तारुचो धत्ते घर्माग्भाकणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥

मञ्जरीकृत्य घर्माग्भाः, पङ्कवीकृत्य चाधरम् ।

नान्यथा कृतमत्रास्त्रमतोऽवयवरूपकम् ॥ ७२ ॥

अवयवरूपकमाह । अकस्मादेवेति । हे चण्डि । कोपने ।
स्फुरित आकम्पितोऽधर एव पङ्कवोदसं यत्र तत् ते मुखं
मुक्तारुचो मुक्ताकारा घर्माग्भासां कणा एव मञ्जर्याः कर्णिकोप-
रिम्यगुस्तिका इत्यर्थः, ता अकस्मादेव धत्ते इत्यन्वयः ॥ ७१ ॥

मञ्जरीकृत्येति । अत्र पक्षे घर्माग्भाः घर्माग्भाःकणान्
मञ्जरीकृत्य मञ्जरीत्वेनारोप्य, एवमधरं पङ्कवीकृत्य च आस्त्र-
मवयविभृतं मुषन्तु नान्यथाकृतं विषयान्तराभिधतया ना-
रोपितम्, अतोऽवयवमात्ररूपणादवयवरूपकमिदमित्यन्वयः ।
अत्र प्रकृतं मुखे पङ्कवारोपेऽर्थवशादवयवः, अतएवेदमेकदे-

शविवर्त्तिरूपकमित्याङ्गर्नव्याः । यथा दर्पणे, “यत्र कस्यचि-
दार्थत्वमेकदेशविवर्त्तिं तत्” इति ॥ ७२ ॥

वलिगतभ्रु गलद्वर्म्मजलमालोहितेश्णम् ।

विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ ७३ ॥

अविहृत्य मुखाङ्गानि मुखमेवारविन्दताम् ।

आसीद्गमितमत्रेदमतोऽवयविरूपकम् ॥ ७४ ॥

अवयविरूपकमाह । वलिगतेति । वलिगतभ्रु चलितभ्रुयुगम् ।
मदावस्थामिति मदो मद्योपयोगजनितविकारः स च सगोहान-
नन्दसन्नेदोमदोमद्योपयोगज इत्युक्तरूपः, तस्यावस्थां प्रादुर्भावं ।
वदनपङ्कजमिति, नन्वच वदनमेव पङ्कजमिति रूपकपरि-
यष्टे किं विनिगमकम्, उपमानपङ्कजमात्रान्वयिधर्मान्तरा-
नुपादानात् प्रत्युत वलिगतभ्रुत्वादीनामुपात्तानामुपमेयवदन-
मात्रसम्बन्धित्वेनोपमासाधकत्वादुपमेवाच भवितुमर्हतीति चे-
त्तर्हि वदनमस्युजमिति व्यस्तमेव पठनीयमिति ॥ ७३ ॥

अविहृत्येति । अत्र मुखस्याङ्गानि भ्रुप्रभृतीनि अविहृत्य
उपमानान्तराभिष्वतया नारोप्य मुखमेवारविन्दतां गमितं
पङ्कजत्वेनारोपितमासीत् अतोऽवयविनो मुखमात्रस्यैव तादृ-
शपङ्कजत्वेन रूपणादवयविरूपकमिदम् । अत्र भ्रुव उपमान
दत्तं, घर्म्मजलस्य मकरन्दः, लोहितेश्णस्य च परागपिञ्जरभ्रम-
रोऽनुपात्तः, इदं निरङ्गरूपकमिति नव्याः ॥ ७४ ॥

मदपाटलगण्डेन रक्तनेत्रैत्यलेन ते ।

मुखेन मुग्धः सोऽप्येव जनैरागमयः कृतः ॥ ७५ ॥

एकाङ्गरूपकञ्चैतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।

अङ्गानि रूपयन्त्यत्र, योगायोगौ भिदाकरौ ॥ ७६ ॥

पूर्वाक्तावयवरूपकस्य भेदान् दर्शयन् प्रथममेकाङ्गरूपक-
भेदमाह । मदेति । एष जनो मल्लक्षणः रागमयः अनुराग-
वङ्गलः अथ च लौहित्यमयः । एकाङ्गरूपकमिति रक्तनेत्रै-
त्यलेनेत्यत्रैवारोपात्, मदपाटलगण्डेनेत्यत्र च तदभावादेका-
ङ्गमात्ररूपेणेदेमेकाङ्गरूपकाख्यम् । एवमिति अत्र द्विप्रभृ-
तीन्यप्यङ्गान्येवं रूपयन्ति, तेन च द्वाङ्गरूपकं व्यङ्गरूपकमित्या-
दीनि नामान्यवयवरूपकस्य ज्ञेयानि । तेषु च विशेषावाह,
योगायोगौ भिदाकराविति, योग आरोप्यमाणानां परस्पर
युज्यमानः सम्बन्धः, अयोगस्तदभावः तौ भिदाकरौ भेदकौ,
द्विप्रभृत्यङ्गारोपेषु आरोप्यमाणानां परस्परसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां
युक्तरूपकमयुक्तरूपकमिति च भेदद्वयमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

स्मितपुष्पोज्ज्वलं नोन्नेत्रमृङ्गमिदं मुखम् ।

इति पुष्पद्विरेफाणां सङ्गत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥

तत्र प्रथमं युक्तरूपकमुदाहरति । स्मितेति । स्मितमेव
पुष्पं तेनोज्ज्वलं, सोस्ते नेत्रे एव मृङ्गौ यत्र तत् । अत्र मुख-

स्त्रावयवयोरेव स्मितनेत्रयोः पुष्पभङ्गाभिन्नतया रीपणादवय-
वरूपकम् । अवयवत्वञ्चाधेयत्वं, तथात्वञ्च स्मितस्य विद्यत एव ।
इतीति, पुष्पद्विरेफाणां मङ्गल्या सम्भवता परस्परयोगेन पुष्पेषु
द्विरेफाणां सम्बन्धस्य युक्तत्वेनेत्यर्थः युक्तरूपकनामकमिदम् ॥
॥ ७७ ॥

इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।

इति ज्योत्स्नोत्पलायोगाद्युक्तं नाम रूपकम् ॥ ७८ ॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति । इदमिति । आर्द्रं सरसं स्मित-
मेव ज्योत्स्ना यत्र तत् । ज्योत्स्नोत्पलायोगादिति, ज्योत्स्नोत्प-
लयोरारोपमाण्योरयोगात् उत्पले ज्योत्स्नायोगस्याभावाद-
युक्तरूपकमिदम् ॥ ७८ ॥

रूपणादङ्गिनोऽङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् ।

रूपकं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥ ७९ ॥

मदरक्तकपोलेन मन्मथस्वप्नखेन्दुना ।

नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥ ८० ॥

विषमरूपकमाह । रूपणादिति । अङ्गिनोरूपणात्, तथा
अङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् कस्यचिदङ्गस्य रूपणात् कस्य-
चिदरूपणाच्चेत्यर्थः । आश्रयपदं भावसाधितम् । एवं रूपणा-
रूपणरूपविषम्याद्विषमरूपकमिदम् ॥ ७९ ॥

उदाहरति । मदरक्तेति । मुखेन्दुनेत्यत्र मुखस्याङ्गिनोरूप-
पणम् । अङ्गयोस्तु ध्रुवोऽसुरयोर्मध्ये भ्रुवोरूपणं, कपोलस्यारूप-
णमिति वैषम्यम् ॥ ८० ॥

हरिपादः शिरोलग्नजङ्घुकन्याजलांशुकः ।

जयत्वसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥

विशेषणसमयस्य रूपं केतोर्यदौदृशम् ।

पादे तदर्पणादेतत् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥

सविशेषणरूपकमाह । हरिपाद इति । शिरः पादस्य ध्व-
जस्य चायभागः, तत्र लग्नं जङ्घुकन्याया मन्दाकिन्या जलमेवां-
शुकं श्वेतपटाञ्जलं यस्य सः । असुरेभ्यो निःशङ्का बलिदमना-
न्निर्भया ये सुरास्तेषामानन्दोत्सवस्य ध्वजः केतुर्हरेर्वागमस्य
पादो वागचरणः ॥ ८१ ॥

विशेषणेति । विशेषणसमयस्य विशेषणविशिष्टस्य, केतोर्ध्व-
जस्य, विशेषणज्ञात्र शिरोलग्नयेत्यादि असुरनिःशङ्केत्यादि च ॥
॥ ८२ ॥

न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।

त्वन्मुखेन्दुर्ममासृतां चरणायैव कल्पते ॥ ८३ ॥

अक्रिया चन्द्रकार्याणामन्यकार्यस्य च क्रिया ।

अत्र सन्दर्शयते यस्माद्विरुद्धं नाम रूपकम् ॥ ८४ ॥

विरुद्धरूपकमाह । नेति । भागिनीं प्रति नायकस्योक्ति-

रियं । न मीलयति न सङ्कोचयति । असूनां हरणायैवेति
विप्रलम्भोद्दोषकत्वादिति भावः । कल्पत इत्यत्र यस्यतीति
कचित्पाठः, यस्यति यतते ॥ ८३ ॥

अक्रियेति । चन्द्रस्यारोपमाणस्य कार्याणि पद्ममीलन-
नभोऽवगाहनादीनि, अन्यस्यारोपमाणचन्द्रभिन्नस्य यमस्य का-
र्यमसुहरणरूपम् । विरुद्धमिति, उपमानाभिन्नतया रूपि-
तस्योपमेयस्योपमानकार्यकरणमेवाचितं तदकरणात् प्रत्युत
तदन्यकार्यकरणाच्च विरोधप्रतिभासाद्विरुद्धरूपकमिदं, विरो-
धस्याचानौचित्यरूपः ॥ ८४ ॥

गाम्भीर्येण समुद्रेऽसि गारवेणासि पर्वतः ।

कामदत्वाच्च लोकाणामसि त्वं कल्पपादपः ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरत्र हेतुभिः सागरोगिरिः ।

कल्पद्रुमश्च क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८६ ॥

हेतुरूपकमाह । गाम्भीर्येणेति । गाम्भीर्यमसोभ्याश्रयत्वं,
गौरवं भारशालित्वं । तृतीया पद्ममी चात्र हेतौ ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरिति । क्रियते प्रसूते राजनि आरोप्यते ।
अत्र गाम्भीर्यादिमाधारणधर्माणां हेतुतयोपादानेन समु-
द्रारोपणाद्देतुरूपकमिदं । विश्वनाथादयस्तु एकस्य प्रसू-
तस्य गाम्भीर्यादिविषयभेदेनानेकधोक्षेखादुक्षेखालङ्कारोऽयमि-
त्याहुः ॥ ८६ ॥

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् ।

सखि ! वक्त्राम्बुजमिदं तवेति स्निष्टरूपकम् ॥ ८७ ॥

स्निष्टरूपकमाह । राजहंसोपभोगार्हमिति । राजहंसो नृ-
पश्रेष्ठः पत्तिविशेषश्च, भ्रमरः कामुको भङ्गश्च । “राजहंसस्त
कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे” इति । भ्रमरः कामुके षड्जे इति
च मेदिनी । स्निष्टरूपकमिति साधारणधर्मास्य श्लेषनिष्पन्नत्वा-
दिति भावः । साधारणधर्माप्रयोगाच्चात्र वक्त्राम्बुजमिवेत्युप-
मितिसमासाभावान्नोपमाशङ्का ॥ ८७ ॥

इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाद्गौणमुख्ययोः ।

उपमाव्यतिरेकार्थ्यं रूपकद्वितयं यथा ॥ ८८ ॥

अयमालोचितच्छायो मदेन मुखचन्द्रमाः । .

सन्नद्धोदयरागस्य मुखस्य प्रतिगर्ज्जति ॥ ८९ ॥

चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमाः ।

असमयोऽप्यसौ शश्वदयमापूर्णासण्डलः ॥ ९० ॥

उपमारूपकव्यतिरेकरूपके क्रमेणाह । इष्टमिति । गौणः
गुणसम्बन्धादारोपमाणचन्द्रादिः, मुख्य आरोपविषयो मुग्धा-
दिः, तयोः साधर्म्यदर्शनादुपमारूपकं वैधर्म्यदर्शनाद्वातिरेक-
रूपकश्च रष्टं कविभिरभिलषितम् । क्रमेणोदाहरति । यथे-
ति । अयमिति मदेन मद्यपानेन आलोचितच्छायः किञ्चि-
त्लोहितकान्तिः । सन्नद्धः एतद्बुदयराग उदयकालीनसौहित्यं

यस्य, तस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति समानरागवत्त्वात् स्यर्द्धंते नतु
 सदृशीभवतीत्यर्थः, तथा सत्युपमाया विश्रान्तिधामतया प्राधा-
 न्यात् तथा निगीर्णस्य मुखचन्द्रमा इत्यत्र सतोऽपि रूपवैचित्र्यस्य
 व्यपदेशकत्वाभावेन भेदकरणानौचित्यात् चन्द्राभिन्नं मुखं
 चन्द्रसदृशमिति प्रतीत्यसङ्गतेषु । वस्तुतस्तु, रक्तं तव मुखं
 चण्डि साक्षात् मध्येन्दुमण्डलमित्युदाहरणमस्य बोध्यम्, अत्र
 रक्तत्वं मुख्यगौणयोर्मुखेन्दुमण्डलयोः साधर्म्यमित्युपमारूपक-
 मिदं । न चोपमाया अप्रतीतौ कथमुपमारूपकमितिसमाख्या-
 लाभ इति वाच्यं, तस्य रूप्यरूपकयोः साधर्म्यसङ्गावरूपतया
 पारिभाषिकत्वात् । चन्द्रमा इति । अथैवैः पीयमान-
 स्यन्द्रः शश्वदसमसोऽसम्पूर्णः, अयं मया पीयमानस्त्वमुखचन्द्र-
 माः पुनः शश्वदापूर्णमण्डल इति मुख्यगौणयोर्मुखचन्द्रमसोः
 सम्पूर्णत्वासम्पूर्णत्वरूपवैधर्म्यप्रयोगाद्भ्यतिरेकरूपकमिदं व्यतिरेक-
 चात्रोपमानादुपमेयस्योत्कर्षः । नच वक्ष्यमाणव्यतिरेक एवा-
 यमिति वाच्यं, सादृश्यप्रतीतिपूर्वकभेदपर्यवसानाभावात्, यथा
 वक्ष्यति । शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्धयोः । तत्र
 यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स उच्यते इति ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्यनन्योपतापिनः ।

न ते सुन्दरि ! संवादीत्येतदाक्षेपरूपकम् ॥ ९१ ॥

आक्षेपरूपकमाह । मुखचन्द्रस्येति । इत्यमितिपदं वाक्य-
 स्थास्य कमलसङ्कोचनछतचन्द्रनिन्दायोधकवाक्यानन्तर्यं सुच-

यति । इत्थं कमलसङ्कोचनेन अन्योपतापिनः परपीडयितुः,
 यद्वा इत्थमेवमतिनिर्द्दयमेवेत्यर्थः, अन्योपतापिनो मादृशविर-
 द्धिजनतापकस्य चन्द्रस्य चन्द्रत्वं तव मुखचन्द्रस्य न संवादि न
 युज्यते सर्वेषामाह्लादकत्वेन परपीडकधर्माध्यामायोगादिति
 भावः । विलक्षणमेवेदं तन्मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्यर्थः । आ-
 चेषरूपकमिति आक्षेपः प्रतिषेधोक्तिः तदुपादाननियतत्वा-
 दाक्षेपरूपकमिदं । न चायं व्यतिरेकः सादृश्यप्रतीत्यभावात्,
 नाप्यपङ्क्तिः प्रस्तुतस्थानिषेधात् चन्द्रत्वस्यारोप्यमाणतया प्रस्तु-
 तत्वाभावात् ॥ ६१ ॥

मुखेन्दुरपि ते चण्डि ! मां निर्द्दहति निर्द्दयम् ।
 भाग्यदोषान्ममैवेति तत् समाधानरूपकम् ॥ ६२ ॥

समाधानरूपकमाह । मुखेन्दुरपीति । अपिना निर्द्दहन-
 स्थात्यन्तायोग्यत्वं सूचितं । तच्च स्वयं समाधत्ते भाग्यदोषा-
 न्ममैवेति नक्षत्रघटनघटनायां भाग्यस्यातिभार इति स्वयमु-
 त्यापितानुपपत्तिसमाधानसहजतत्वात् समाधानरूपकमिदम् ॥
 ॥ ६२ ॥

मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भ्रूलतानर्त्तकी तव ।
 लीलानृत्यं करोतीति रस्यं रूपकरूपकम् ॥ ६३ ॥

रूपकरूपकमाह । मुखपङ्कजेति । मुखमेव पङ्कजं तदेव
 रङ्गो नाभ्यालय इति समाभदयम्, एवं भ्रूरेव सता मेव नर्त्त-

कीति । रूपकरूपकमिति एकेन रूपितस्याथपरेण रूपणा-
दिति भावः । यथा प्रथमं मुखस्य पङ्कजत्वेन रूपणं ततश्च रङ्ग-
त्वेन रूपणमिति एवं भूलतानर्त्तकीत्यत्रापि, इदञ्च समास-
गतमेव, व्यासे तु एकस्य बज्रभोरूपणे हेतुपादाने गाम्भीर्येण
समुद्भेऽपि गौरवेणापि पर्वत इत्यादौ हेतुरूपकं पूर्वमुक्तं
तदनुपादाने जालावयविरूपकमिति । यथा सौन्दर्यस्य तर-
ङ्गिणी, तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षाङ्गमः, कान्तेः कार्मणकर्म, नर्मर-
चसामुद्रासनावासभूः । विद्या वक्रगिरां, विधेरनवधिप्रावीर्य-
साचात्क्रिया, वाणाः पञ्चत्रिसीमुखस्य, ललनाचूडामणिः सा
प्रिया, इति । रम्यमिति, यत्र बज्रभोरूपणे रम्यता न भवति
तत्र नेदं यथा, नारीबाहुलताव्याप्तोपरिरम्भ, कुतः सुखो-
त्यादि, अत्र वाहौ लतावारोपे न कापि रम्यता, अपकर्ष-
प्रतिपादनस्यैव प्रस्तावात्, प्रकृते तु मुखस्य पङ्कजवारोपेणोत्कर्ष-
प्रतिपादनं युज्यत एव ॥ ८२ ॥

नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ ।

एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्च्चिपस्तव ॥ ८४ ॥

मुखादित्वं निवर्त्यव पद्मादित्वेन रूपणात् ।

उद्भावितगुणोत्कर्षं तत्त्वापङ्कवरूपकम् ॥ ८५ ॥

तत्त्वापङ्कवरूपकमाह । नैतदित्यादि । मुखादित्वं मुखता-
दि, निवर्त्यैव प्रतिषिद्धैव, पद्मादित्वेन पद्मादिना प्रस्तुतस्य
रूपणात् उद्भावितः रूपकान्तरेभ्यः स्फुटतया व्यञ्जितोगुणो-

त्कर्षः तादात्म्यारोपहेतुप्रस्तुतगुणाधिक्यं यत्र तत्, अतएवेदं
 तत्त्वस्य प्रस्तुतस्वरूपस्यापह्नवेनाप्रस्तुतस्वरूपारोपात्तत्त्वापह्नव-
 रूपकं, रूपकान्तरेषु सामानाधिकरण्यादिना उपमेयस्योपमा-
 नाभिन्नतया प्रतिपादनाद् यावान् गुणोत्कर्षः अत्र तु प्रति-
 पेधपूर्वकारोपेण ततोऽप्यधिक इति सहृदयसंवेद्यं । नचापह्नु-
 तिरेवेयं धर्मिधर्मगतत्वेन द्वयोर्विभिन्नविषयत्वात्, रूपकेऽस्मिन्
 प्रस्तुतस्य धर्मिणः प्रतिपेधेन धर्म्यन्तरारोपः, अपह्नुत्यान्तु
 प्रस्तुतस्य धर्मप्रतिपेधेन धर्मान्तरारोप इति । विभागश्चाय-
 मुदाहरणदर्शनादवमीयते, तथाहि रूपकेऽस्मिन् नैतन्मुखमिदं
 यद्वानित्यादौ मुखादेर्धर्मिणः प्रतिपेधेन धर्म्यन्तरस्य पद्मादे-
 रारोपः, न पद्मेयुः स्मरस्य सहस्रं पत्रिणामितीत्यपह्नुत्यु-
 दाहरणे स्मरस्य धर्मिणः पञ्चवाणताधर्मं प्रतिपिद्य सहस्र-
 वाणतारूपधर्मान्तरारोप इति वचवः । अन्ये तु सादृश्यप्रतीति-
 पूर्वकारोपोरूपकम्, अपह्नुतिस्तु न तथा, प्रकृते प्रतिपेधेऽपि
 सादृश्यप्रतीतिरख्येवेत्याहुः । नथास्त्रभयत्राप्यपह्नुतिमेव वदन्ति
 सत्यपह्नवे रूपकायोगात्, अतएव दर्पणकृता, रूपकं रूपि-
 तारोपोविषये निरपह्नवे इति निरपह्नवेति विषयविशेषण-
 मुपन्यसाम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

न पर्यन्तोविकल्पानां रूपकोपमयोरतः ।

दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥ ८६ ॥

॥ इति रूपकचक्रम् ॥

रूपकमुपसंहरति । न पर्यन्त इति । विकल्प्याः किञ्चिद्वै-
चित्रमालक्ष्य भेदकल्पनाः तेषां पर्यन्तः शेषसीमा । अनुक-
मिति तथा हि परम्परितमपि रूपकभेद एव यथोक्तं प्रका-
शकता, नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः । तत्
परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वेति । श्लिष्टवाचके यथा “वि-
द्वानानसहंसवैरिकमलामङ्कोचदीप्तद्युत” इत्यादि, भेदभाजि
यथा “शालानं जयकुञ्जरस्य दृग्गदां सेतुर्विपद्धारिधेः”
इत्यादि । इदञ्चाधिकारूढवैशिष्ट्यमपि । यथा, “इदं वक्त्रं
साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधर” इत्यादि । क्वचिद्वैयधिकर-
ण्येऽपि यथा, विदधे मधुपश्रेणीमिह भूलतया विधिरिति ।
क्वचिद्वैधर्म्येऽपि, यथा, यौगन्त्यामुमरुसल्ली, सुचरितालेख्य-
द्युभिन्नि, गुणज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी, शरलतायोग्यपुच्छच्छटा ।
यैरेयापि दुराग्रया कलियुगे राजावली सेविता तेषां शूलि-
नि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत् कौशलमित्यादि । एवमन्येऽपि
भेदा नवीनैरुद्गाविता ज्ञातव्याः । स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य
छतं मम । स्तनोपपीडमाद्यैः छतोद्युते पणस्त्वयेत्यादौ नवीनै-
रङ्गीकृतः परिणामस्तु न रूपकेष्वन्तर्भवितुमर्हति गौणलक्षणा-
मूलकत्वाभावात् रूपकस्य च तन्मूलकत्वस्य प्रतिपादितत्वात्
तस्मादतिरिक्त एवायमलङ्कारः वैविचविशेषस्य स्फुटं प्रतीय-
मानत्वादित्यवधेयम् ॥ ८६ ॥

जानिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्तिना ।

सर्व्ववाक्योपचारश्चेत् तमाङ्गदीपकं यथा ॥ ८७ ॥

अथ दीपकं सञ्चयति । जातीति । एकत्र वर्तिना प्रबन्धघटके क्शिप्सिदेकस्मिन् आदौ मध्येऽन्ते वा वाक्ये स्थितेन जाति-
 क्रियागुणद्वयवाचिना जात्याद्यन्यतमवाचकेन पदेन यदि स-
 र्व्ववाक्योपकारः स्वार्थद्वारा वाक्यान्तरार्थान्वयस्योपपत्तिर्भवति,
 तदा तद्दीपकम्, एकान्तःपातिर्नोऽपि दीपवद्वाक्यान्तरोद्दीपक-
 लाद्दीपकाख्यमलङ्कारमाहुरित्यन्वयः । दीपो यथा एकदेश-
 स्थितोऽपि देशान्तरीयपदार्थान् दीपयति तथैकवाक्यगतमपि
 जात्याद्यन्यतमवाचकपदं काकाच्चिन्त्यायेनानुपङ्गेण तदादि-
 सर्व्वनाम्ना चकारादिना वा वाक्यान्तरे परामृष्टं सत् स्वार्थ-
 द्वारा तदर्थान्वयं सम्पादयतीति । इत्यस्यैकवाक्योपात्तपद-
 प्रतिपाद्यस्य जात्याद्यन्यतमस्य तत्रैव जगितान्वयतया निरा-
 काहस्यापि पुनरनुपङ्गादिना वाक्यान्तरार्थान्वितत्वं दीपक-
 मिति निर्गमितोऽयं, अतएवास्वार्थालङ्कारत्वं यथा श्रुतान्वये
 शब्दालङ्कारता स्यादिति बोध्यं । प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्मम-
 स्वन्धरूपमपरैरङ्गीकृतं दीपकमप्यनेकवाक्यगतत्वे निरुक्तदी-
 पकलक्षणलक्षितमेव यथा, “किवणाणं धणं णाआणं फण-
 मणी केसराइं सीहाणं । कुलवालिआणं त्यणआ कुतो
 घेप्पन्ति अमिआणं” इत्यादौ । एकवाक्यगतत्वे तु भिन्नप्रकार-
 मेव तदिति बोध्यम् । एवमुपमा रूपकयोः साधारणधर्मस्यो-
 भयान्वयित्वेऽप्यनुपङ्गादिपरामृष्टपदोपस्थाप्यत्वाभावान्नातिथ्या-
 प्तः । सर्व्ववाक्योपकार इति जात्यादिपदं यस्य वाक्यस्थान्त-
 र्गतं यत्र च परामृष्टं तयोर्द्वयोर्वाक्ययोरुपकार इत्यर्थः ।

एतेन चैकस्मिन् वाक्येऽस्य न मङ्गाव इति सूचितम् ॥ ८७ ॥

पवनोद्क्षिणः पूर्णं जीर्णं हरति वीरुधाम् ।

स एवावनताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥ ८८ ॥

एवं जात्यादिगतत्वेन चतुर्विधेऽस्मिन् प्रथमं जातिगत-
मुदाहरति । पवन इति । जीर्णमित्यनेन पवनस्य मान्यं सूचि-
तम् । अत्र पूर्ववाक्योपात्तस्य पवनस्योत्तरवाक्ये स एवेति
तच्छब्देन परामर्शः, तेनैव च तदर्थान्वयनिर्वाहः । पवनश-
ब्दस्य घञ्ज्यक्तिवाचकत्वाज्जातिवाचक इति जातिदोषकमि-
दम् ॥ ८८ ॥

चरन्ति चतुरम्भोऽधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः ।

चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासोगुणाश्च ते ॥ ८९ ॥

क्रियादीपकमुदाहरति । चरन्तीति । दन्तिनोद्वि-
रिणः । चक्रवालाद्रिलोकालोकाचलः । कुन्दभासः शुक्लाः,
गुणा यशांसि । तव यशांसि ब्रह्माण्डव्यापकानीत्यर्थः । अत्र च-
कारेण परामृष्टायाः पूर्ववाक्यगतचरन्तीतिक्रियाया उत्त-
रवाक्यगतेन गुणा इत्यनेनाप्यन्वय इति क्रियादीपकमि-
दम् ॥ ८९ ॥

श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिग्भोजोमूतपङ्क्तिभिः ।

भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः ॥ ९० ॥

गुणदीपकमुदाहरति । श्यामला इति । प्राचष्टेष्याभिः
प्राचष्टभवाभिः । प्राचष्ट एव इत्येव्यप्रत्ययः । नवशाहलरा-
जिभिः नवहणहरितीकृतप्रदेशैः । अत्रापि भुवश्चेति चका-
रेण पूर्ववाक्यगतस्य श्यामला इति गुणवाचकपदस्य परामर्श
इति गुणदीपकमिदम् ॥ १०० ॥

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः ।

कापि नीताः, कुतोऽप्यासन्नानीता दैवतर्ह्ययः ॥ १०१ ॥

द्रव्यदीपकमुदाहरति । विष्णुनेति, विक्रमस्थेन पादवि-
शेषं कुर्वता, दानवानां बलिप्रसूतीनां । दैवतर्ह्यय इन्द्रा-
दीनां त्रियः कुतोऽप्यानीता आमन्नित्यन्वयः । अत्र विष्णो-
रेकत्वाद्विष्णुनेति द्रव्यपदं तस्य चोत्तरवाक्ये काकाचिन्याया-
दनुपपन्नाद्वा परामर्श इति द्रव्यदीपकमिदम् ॥ १०१ ॥

इत्यादिदीपकान्युक्तान्येवं मध्यान्तयोरपि ।

वाक्ययोर्दर्शयिष्यामः कानिचित्तानि तद्यथा ॥ १०२ ॥

एवं जात्यादिचतुष्टयगतत्वेन चतुर्विधस्यास्य पुनरपि जा-
त्यादिपदानामादिमध्यान्तवाक्यगतत्वात् त्रैविध्यं दर्शयन्नाह ।
इत्यादीति । इत्येषु चतुर्षु पूर्वश्लोकेषु आदिदीपकानुक्तानि
परामृश्यमानजात्यादिपदानामादिवाक्यनिवेशितत्वात् । एष-
मित्यादि एवम्, आदिवाक्य इव मध्यान्तयोरपि वाक्ययो-
र्दीपकानि कानिचिद्दर्शयिष्यामः, कानिचिदिति ग्रन्थवाङ्मय-

भिया नतु सर्वाणीत्यर्थः । तद्यथेति तानि यथेत्यर्थः, तत्के-
पाच्चिद्भ्रमं यथेति वा ॥ १०२ ॥

नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।
वध्नन्ति च पयोदेषु दृशोर्हर्षाश्रुगर्भिणीः ॥ १०३ ॥

नृत्यन्तीति । निचुलः स्थलवेतसद्रुमः तस्योत्सङ्गे तल्लप्रदेशे ।
गायन्ति केकाध्वनिं क्लृप्सन्ति । हर्षाश्रुगर्भिणीरानन्दाश्रु-
पूर्णाः । अत्र कलापिन इति जातिपदं चकारेण वाक्यान्तरे-
ऽपि परामृष्टं, तच्च मध्यवाक्यगतमिति जातिगत मध्यदीपक-
मिदम् ॥ १०३ ॥

मन्दोगन्धवहः क्षारो, वक्त्रिन्दुश्च जायते ।
चर्चाचन्दनपातश्च शस्तपातः प्रवासिनाम् ॥ १०४ ॥

मन्द इति । क्षारः क्षाररसोद्गारी क्लेशकर इत्यर्थः । चर्चा
सजलवस्त्राणां विक्षेपः तद्रूपश्चन्दनसम्पातः । अत्र जायत इति
मध्यवाक्यगतया क्रियया सर्व्ववाक्यदीपनमिति क्रियागतं मध्य-
दीपकमिदं, किञ्चात्र रूपकमपि, तदनघोः सङ्करः । एवं
लोकद्वयेन जातिगतं क्रियागतञ्च मध्यदीपकमुदाहृतं, गुण-
द्रव्यगतन्तु मध्यदीपकं स्वयमूहनीयम् । क्रमेण यथा, “तडि-
द्विर्वारिवाद्याणां योग”, स्त्रीभिः प्रवासिनाम् । स्त्रताभिः पाद-
पानाच्च समायाति घनागमे” इति । अत्र योगः संयोगः
सच गुणः, मध्यवाक्यगतेन च तेन सर्व्ववाक्यदीपनाहुषगत

मध्यदीपकमिदम् । “मुञ्जर्विश्वं संसृजति विभर्त्ति च मुञ्जर्हरिः ।
मुञ्जश्च नाशं नयति बालक्रीडनकौतुकी” इति । अत्र हरिर्द्रव्यं
तच्च मध्यवाक्यगतमिति द्रव्यगतं मध्यदीपकम् ॥ १०४ ॥

जलं जलधरोद्गीर्णं कुलं गृहशिखण्डिनाम् ।

चलञ्च तडितां दाम, बलं कुत्तुमधन्वनः ॥ १०५ ॥

अन्तदीपकमुदाहरति । जलमिति । बलं सैन्यं तच्च जाति-
वाचकमन्तवाक्यगतञ्च सत् वाक्यत्रयेऽपि विधेयमिति जाति-
गतमन्तदीपकमिदम् ॥ १०५ ॥

त्वया नीलोत्पलं कर्णे, स्मरेणारुं शरासने ।

मयापि मरणे चेत,स्त्रयमेतत् समं कृतम् ॥ १०६ ॥

क्रियागतमन्तदीपकमुदाहरति । त्वयेति । मानिनीं प्रत्यु-
क्तिरियम् । अत्र कृतमित्यन्तवाक्यगतं क्रियापदं वाक्यत्रये-
ऽप्यन्वितमिति क्रियागतमन्तदीपकमिदम् । एवं गुणद्रव्यगतं
स्त्रयमूहनीयं, कमेणं यथा, “इदमुञ्जृग्मते विश्वं भानोस्ता-
पयितुं जगत् । ममैव हृदयं चण्डि मुखञ्च तव लोहितम्” ॥
अत्रान्तवाक्यगतं लोहितमिति गुणपदं वाक्यद्वयं दीपयति ।
“सत्यं विश्वं सन्तपन्ति सत्यं कर्षति वै रसान् । तर्मांसि तु निह-
न्तीति प्रार्थनीयोदयो रविः” ॥ अत्र रविरिति द्रव्यपदं स-
र्वाणि वाक्यानि दीपयति ॥ १०६ ॥

शुक्लः श्वेतार्चिषोवृद्धौ पक्षः, पञ्चशरस्य सः ।

सच रागस्य, रागोऽपि यूनां रत्युत्सवश्रियः ॥ १०७ ॥

इत्यादिदीपकत्वेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी ।

वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम् ॥ १०८ ॥

इत्थं जात्यादिचतुष्टयस्यादिमध्यान्तवाक्यगतत्वेन द्वाद-
शविधं दीपकं प्रदर्शयन् तत्रैव किञ्चित्किञ्चिद्वैचित्र्योद्भावेन
प्रभेदान्तराणि दर्शयन् सम्प्रति मालादीपकं दर्शयति । शुक्ल
इति । शुक्लः पक्षः श्वेतार्चिषश्चन्द्रस्य वृद्धौ भवति, स शुक्लः पक्षः
पञ्चशरस्य, सच पञ्चशरो यूनां रागस्य, स रागोऽपि तेषां रत्यु-
त्सवश्रिय इत्यन्वयः । सर्वत्र वृद्धौ इत्यस्यानुपङ्गः । इत्यादिदीप-
कत्वेऽपि वृद्धौ इत्यस्यानुपज्यमानपदस्यादिवाक्योपात्तत्वादादि-
दीपकत्वसङ्गावेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी स्तोत्रकारकत्वेन पूर्वं पूर्व-
मपेक्षमाणा वाक्यमाला उत्तरोत्तरवाक्यसमूहः प्रयुक्ता इत्यतो
वैचित्र्यादिदं मालादीपकं मतमित्यन्वयः, इत्यञ्च पूर्वपूर्व-
सापेक्षोत्तरोत्तरवाक्येषु जात्याद्यन्यतमपदानुपङ्गोमालादीप-
कमिति लक्षणम् । तादृशानुपज्यमानपदञ्च सापेक्षवाक्यैक-
तमनिष्ठमेवेति न नियमः वाक्यान्तरगतेनाप्येतत्सम्भवात् । अ-
तएव प्रकाशकता, संघामाङ्गनमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् संघामादितम् । कोदण्डेन
शराः शरैरिशिरस्तेनापि भूमण्डलं तेन त्व भवता च की-
र्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम्, इत्याद्यादिदिति क्रि-

यापदस्य निरपेक्षवाक्यगतत्वेऽपि मालादीपकमङ्गीकृतम् ॥
॥ १०७ ॥ १०८ ॥

अवलेपमनङ्गस्य वर्द्धयन्ति वलाहकाः ।
कर्शयन्ति तु घर्मास्य मास्तोद्भूतशीकराः ॥ १०९ ॥
अवलेपपदेनात्र वलाहकपदेन च ।
क्रिये विरुद्धे संयुक्ते, तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥ ११० ॥

विरुद्धार्थदीपकमाह । अवलेपमिति । कर्शयन्ति ह्यं कु-
र्वन्ति, घर्मास्य घीभस्य, मास्तोद्भूतशीकरा इत्युभयत्र हेतुः ॥
॥ १०९ ॥

अवलेपेति । अवलेपपदेन वलाहकपदेन चेति वर्द्धनाकर्श-
नाक्रिययोः कर्माभूतेन कर्तृभूतेन चेत्यर्थः । क्रिये वर्द्धनाकर्शना-
रूपे, विरुद्धे इति अत्रापिर्बाधः, विरुद्धे अपि असमानाधि-
करणे अपोत्यर्थः, संयुक्ते सामानाधिकरण्यं प्रापिते । अत्राय-
मर्थः, निरुक्तक्रियाद्वयफलभूतौ वृद्धिहानौ विरुद्धावपि एक-
स्मिन् कर्माण्यवलेपे वर्त्तमानौ वर्णितौ । एवं तत्फलकक्रिया-
द्वयस्यैकस्मिन् कर्त्तरि वलाहके वर्णितमिति । मम्मन्भिभेदाद्या-
वलेपस्य विरोधप्रश्नमनम् । विरुद्धक्रिययोश्चानयोरैकस्मिन्
कर्माणि कर्त्तरि च मम्मन्भेन वैचित्रविशेषोपलम्भाद्विरुद्धार्थदी-
पकमिदम् । इदञ्चादिदीपकम् आदिवाक्यगतयोः कर्माकर्तृ-
पदयोरवलेपवलाहकयोस्तत्परवाक्येऽनुपह्नात् । तदपि चाव-

स्लेपस्य गुणवाचकत्वाद्गुणगतं, वलाचकस्य जातिवाचकत्वा-
ज्जातिगतञ्च तदनयोः सङ्करोऽयम् ॥ ११० ॥

हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् ।

आदत्ते चाद्य मे प्राणानसौ जलधरावली ॥ १११ ॥

अनेकशब्दोपादानात् क्रियैकैवात्र दीप्यते ।

यतो जलधरावल्या तस्मादेकार्थदीपकम् ॥ ११२ ॥

एकार्थदीपकमाह । हरत्याभोगमिति । आशानां दिशा-
माभोगं विस्तारं । ज्योतिषां गण पचनचत्रसमूहम् ॥ १११ ॥

अनेकेति । अनेकशब्दोपादानात् उपात्तैर्हरतिगृह्णात्या-
दत्त इति त्रिभिः पदैरुपस्थाप्येत्यर्थं, वस्तुतस्तु अनेकशब्दो-
पादानेति प्रथमान्त एव पाठः सम्यक्, अनेकैः शब्देरुपादान-
मुपस्थापनं यस्याः सेत्यर्थः । एकैव अर्थतोऽभिन्नैव क्रिया
जलधरावल्या अन्तवाक्यगतेन जलधरावलीतिकर्तृपदेन यतो-
दीप्यते निर्व्यूढान्वयः क्रियते, तस्मात् अनेकपदप्रतिपाद्यस्या-
प्येकार्थस्य दीपनादेकार्थदीपकमिदम् । अनेकक्रियाणामेक-
कारकत्वरूपं नयैरङ्गीकृतं दीपकन्वितो भिन्नमेव, यथा दूरं
समागतवति त्वयि जीवनाथे भिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी
सा । उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं तदीयमायाति याति
हसति श्रमिति क्षणेन, इति । अत्रेत्यानादिक्रिया भिन्ना एव
॥ ११२ ॥

हृद्यगन्धवहास्तुङ्गास्तमालश्यामलत्विषः ।

दिवि भ्रमन्ति जीमूता भुवि चैते मतङ्गजाः ॥ ११३ ॥

अत्र धर्मैरभिन्नानामब्धाणां दन्तिनां तथा ।

भ्रमणेनैव सम्बन्ध इति श्लिष्टार्थदीपकम् ॥ ११४ ॥

श्लिष्टार्थदीपकमाह । हृद्येति । हृद्योऽनुद्धतो गन्धवहो वा-
युर्यत्र ते इति जीमूतविशेषणम् । हृद्य गन्धं मदसौरभं वह-
न्तीति मतङ्गजविशेषणञ्च ॥ ११३ ॥

अत्रेति । धर्मैरभिन्नानामभिन्नधर्मवताम्, अभिन्नत्वञ्च ध-
र्माणामेकशब्दप्रतिपाद्यत्वं वस्तुत एकरूपत्वञ्च, तत्र हृद्यगन्धवहा
इत्यत्र प्रथमम्, अन्यत्र द्वितीयं । भ्रमणेनैव सम्बन्ध इति सा-
मान्यलक्षणसङ्गमनार्थमिदम्, भ्रमन्तीतिक्रियाया वाक्यद्वयेऽपि
योजनात् । श्लिष्टार्थदीपकमिति श्लिष्टयोः श्लिष्टशब्दप्रतिपाद्य-
धर्मैरतोरर्थयोर्जीमूतमतङ्गजयोः कर्त्तारभ्रमन्तीति क्रियाया दी-
पनात् श्लिष्टार्थदीपकमिदं । श्लेषस्यात्र शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्च बोध्यः
तत्र हृद्यगन्धवहा इत्यत्र शब्दश्लेषः, अन्यत्रार्थश्लेषः ॥ ११४ ॥

अनेनैव प्रकारेण श्रेयाणामपि दीपके ।

विकल्पानामवगतिरिधिधातव्या विचक्षणैः ॥ ११५ ॥

इति दीपकचक्रम् ।

दीपकमुपमहरति । अनेनैवेति । प्रकारेण वैचित्र्यविशे-
षेण । श्रेयाणामुक्तावशिष्टानां विकल्पानां भेदानां जात्या-
दीनां दिकादिगतत्वेन समस्तदीपकामागावलिमपुटप्रसृतो-

नाञ्चेत्यर्थः । तत्रावलिदीपकं यथा, त्वमकंस्त्वं सोमस्त्वमसि
पवनस्त्वं ऊतवहस्त्वमापस्त्वं योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च ।
इत्यादि, अत्रापीति क्रियया वाक्यावलिर्दीप्यते । एवमन्यदपि
शेयम् ॥ ११५ ॥

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च ।

दीपकस्थान एवेष्टमलङ्कारत्रयं यथा ॥ ११६ ॥

अथ दीपकनिरूपणानन्तरं तत्सजातीयमावृत्त्यलङ्कारं नि-
रूपयति । अर्थावृत्तिरिति । अर्थः वाक्यान्तरीयपदप्रतिपाद्यः,
तस्यावृत्तिर्वाक्यान्तरे तदर्थकपदान्तरशब्देन पुनरुपलब्धि-
रित्येकः । तथा पदस्य वाक्यान्तरीयस्य आवृत्तिर्वाक्यान्तरे
पुनरुच्चारणमिति द्वितीयः । एवमेकत्रोभयोरर्थपदयोरवृ-
त्तिरिति तृतीयः । इत्यलङ्कारत्रयं दीपकस्य स्थाने सम्भव एवे-
ष्टम् । अयमर्थः यत्र वाक्यान्तरे तत्तत्पदस्थानुपादानेऽपि
वाक्यान्तरीयपदस्थानुपङ्गादिमान्वयनिर्वाहाद्दीपकसम्भवस्तदैव
तदर्थकपदान्तरस्य तत्पदस्यैव वा पुनरुपादानेऽयमावृत्त्य-
लङ्कार इति, एतेन पदावृत्तेर्यमकादावतिप्रसङ्गः परिहृतः
तत्र द्वितीयपदानुपादाने वाक्यान्तरीयपदानुपङ्गस्यायोग्यत्वेन
विवक्षितान्वयानुपपत्तेः, योग्यत्वे वा निरुक्तविषयगतत्वनिश्चये
नास्त्वापवादतया तद्वाचकत्वादित्यवगन्तव्यं । दीपकस्थानमे-
वेष्टमिति पाठे तु दीपकस्य स्थानं स्थितिः सम्भवो यथेति
समाप्तः । भोजराजस्तु “द्विविधायावृत्तिर्दीपकस्यैव भेदः”

इत्याह । यथा दीपकभेदप्रस्तावे, “अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरभ-
वावृत्तिरावली । संपुटं रमना मास्ता चक्रवालञ्च तद्भिदा”
इति । एतन्मते वाक्यान्तरीयपदपदार्थयोर्वाक्यान्तरेऽनुपङ्गा-
दिना वा साक्षात्पुनःप्रयोगेण वाऽवगमोदीपकमिति । अत्रा-
वृत्तिरर्थपदयोः पुनरावर्त्तनमित्यावृत्तिपदस्य योगार्थ एव
खञ्जणभवगन्तव्यम् ॥ ११६ ॥

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजद्रुमाः ।

उन्मीलन्ति च कन्दल्यो दलन्ति ककुभानि च ॥ ११७ ॥

क्रमेणावृत्तिचयमुदाहरति । विकसन्तीति । कदम्बानि
कदम्बमुकुष्ठानि एवमन्यत्र । कन्दल्योगुल्मभेदाः, कन्दलीश-
र्द्धस्य हरीतक्यादिपाठात् प्रभवेऽपि स्वीत्वं । ककुभान्यर्जुन-
वृक्षमुकुष्ठानि । प्रावृषीत्यधिकरणमत्र बोध्यम् । अत्र विक-
सन्तीत्यादिक्रियाचतुष्टयं विभिन्नस्वरूपनष्टेकार्यमेवेत्यर्थस्यैवा-
वर्त्तनादर्थ्यावृत्तिरियम् ॥ ११७ ॥

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम् ।

यूनाञ्चोत्कण्ठयत्येप मानसं मकरध्वजः ॥ ११८ ॥

उत्कण्ठयतीति । कलापिनां वृन्दमुत्कण्ठयति सदिदृचया
उद्दीवं करोति । यूनां मानसमुत्कण्ठयति मेघस्योद्दीपकत्वादु-
गुक्तं करोति । अत्र पदमात्रस्यैवावृत्तिर्न त्वयस्य, दयोर्विभिन्ना-
र्थकतात् ॥ ११८ ॥

जित्वा विश्वं भवानत्र विहरत्यवरोधनैः ।

विहरत्यक्षरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥ ११९ ॥

जित्वेति । अवरोधनैरन्तःपुरिकाभिः । दिवं गत इति युद्धमरणदिति भावः । अत्र विहरतीति पदस्य तदर्थस्य चोत्तरवाक्ये आवृत्तिः, वाक्यद्वयेऽपि द्वयोरेकार्थत्वादित्युभयावृत्तिः, नच तथात्वे कथितपदत्वदोषापात इति वाच्यं तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यतिरिक्तविषयत्वात्, उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यताधान्तु प्रत्युक्तैकशब्दप्रयोगश्चैव युक्तत्वात् । यथा उदेति सविता ताद्यस्तास्य एवास्तमेति चेत्यादि । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वञ्च, एकोद्देशेन विधेयस्य उद्देश्यान्तरेऽपि विधेयत्वम्, एकविधेयममुद्दिष्टस्य विधेयान्तरेऽप्युद्देश्यत्वं, एकविधेयममुद्दिष्टस्य उद्देश्यान्तरे विधेयत्वमिति त्रिविधम्, प्रकृते च राजोद्देशेन विधेयस्य विहरणस्य रिपुवर्गोद्देशेनापि विधेयत्वमित्युद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वमिति युज्यत एवैकशब्दप्रयोगः ॥ ११९ ॥

इत्यावृत्तिगणः ।

प्रतिषेधोक्तिरान्तेपस्त्वैकान्त्यापेक्षया त्रिधा ।

अथास्य पुनराक्षेप्यभेदानन्त्यादनन्तता ॥ १२० ॥

अथाक्षेपं लक्षयति । प्रतिषेधोक्तिरिति । प्रतिषेधस्य उक्तिरुक्तिमात्रं नतु वस्तुतः प्रतिषेधः तात्त्विकप्रतिषेधस्य वैचित्राजनकत्वेनालङ्कारत्वाभावात्, प्रतिषेधाभास आक्षेप इत्यर्थः,

प्रतिषेधोक्तिश्च विशेषविवक्षानिवन्धनेति बोध्यं तत एव हि वै-
चित्रातिशयः, प्रतिषेधश्च इष्टार्थस्यैव अनिष्टप्रतिषेधे वैचित्र्याभा-
वात्, सर्वस्यैतदुक्तमाग्नेये । यथा, प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषा-
भिधिस्यया । तमाक्षेपं ब्रुवन्तीति । उक्तिरिति प्रतिपादनमि-
त्यर्थः, नतु वाचकशब्देनाभिधानं, अञ्जनादिनापि प्रतिषेध-
प्रतीतेराक्षेपत्वात्पुनराभात् । अन्वार्थवत्तानाभावात्प्राप्यता-
वन्तिप्रसङ्गः । य चाक्षेपस्त्वैकान्यापेक्षया प्रतिषिध्यमानत्रैकालि-
कवस्तुगतत्वेन वृत्तवर्तमानवर्तित्त्यमाणवस्तुना प्रतिषेधप्रति-
योगित्वेनेत्यर्थः, प्रथमं चिधा भवति । नव्यास्तु प्रतिषेधकर्तुः
स्वोक्तस्त्वच्छ्रमाणयोरेव प्रतिषेधोक्तिराक्षेपो न वस्तुसामान्य-
स्येत्याहुः । त्रैविध्यस्यैतत् स्तूलभेददृष्ट्या, वस्तुतस्त्वस्यासङ्घोषत्वमे-
वेत्याह । अयेति, आक्षेपाः प्रतिषेध्याक्षेपां भेदा धर्मधर्मिका-
र्यकारणादयस्तेषामानन्त्यादनन्तप्रतियोगिकस्याप्याक्षेपस्य पुन-
रनन्तता असङ्घोषत्वमित्यन्वयः ॥ १२० ॥

अनङ्गः पञ्चभिः पुष्यैर्विश्वं व्यजयतेपुभिः ।

इत्यसन्नाव्यमथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥ १२१ ॥

इत्यनङ्गजयायोगबुद्धिर्चेतुबलादिह ।

प्रवृत्तैव यदाक्षिप्ता वृत्ताक्षेपः स ईदृशः ॥ १२२ ॥

क्रमेण त्रिविधमाक्षेपमुदाहरति । अनङ्ग इति । पुष्यैरर-
विन्दादिभिः, यदुक्तम्, 'अरविन्दमगोकश्च चूतश्च नवम-
ल्लिका । नीलोत्पलश्च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायका' इति । अस-

म्भाव्यमिति अनुपपत्त्या अविश्वसनीयमित्यर्थः, तथाहि विजेता तावदङ्गरहितः, वाणश्च पञ्चैव, ते च पुण्याणि न त्वायसाः, विजेतव्यञ्च विश्वं ब्रह्मोन्नादिधीरवीरपूर्णं समस्तं जगदिति सर्व्वथा विजयोऽथद्वेष इत्यनुपपत्तिस्थिरोक्तं विजयासम्भाव्यत्वं प्रतिषेधति, अथवेति, वस्तुनां शक्तयः कार्य्यसम्पादनयोग्यताः विचित्रा दुर्बोधाः, अन्ययव्यतिरेकादिना तर्कयितुमशक्या इत्यर्थः । तस्मान् सभावत्येवानङ्गस्य पुण्यवाणकरणकविश्वविजय इत्यसम्भाव्यत्वबुद्धेः प्रतिषेधः ॥ १२१ ॥

अत्र वृत्ताक्षेपं सङ्गमयति । इत्यनङ्गेति । प्रवृत्तैव दुर्बोधा-
यानुपपत्त्या पूर्व्वमुत्पन्नैव, अनङ्गजयस्यायोगोऽसम्भाव्यत्वं तस्य बुद्धिः, हेतुबलात् वस्तुशक्तीनां विचित्रत्वरूपकारणमहिम्ना इह यदाक्षिप्ता प्रतिषिद्धा स ईदृशो वृत्ताक्षेप इत्यन्वयः ।
अत्र वाचकशब्दाप्रयोगात् प्रतिषेधो व्यङ्ग्य एव, विशेषश्चात्र जन-
मात्रस्य कामपरतन्त्रता, तत्प्रतिपादनेऽप्येव वाक्यस्यास्य प्र-
योगात्, एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ १२२ ॥

कुतः कुवलयं कर्णे करोपि कलभापिणि ।।

क्लिमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥ १२३ ॥

स वर्त्तमानाक्षेपोऽयं कुर्व्वत्येवासितोत्पलम् ।

कर्णे काचित् प्रियैर्यैवं चाटुकारेण रुध्यते ॥ १२४ ॥

कुत इति । कुवलयं नीलोत्पलं, करोपि धारयामि,
अपर्याप्तमसमर्थम्, अस्मिन् कर्मणि कर्णशोभासम्पादने । अत्र

कर्णे कुवलयकरणस्य कुत इत्यनेन कैमर्थेन प्रतिषेधः न कुर्वित्यर्थः ॥ १२१ ॥

स इति । सोऽयं वर्त्तमानाक्षेपः, यतोऽमितोत्पलं कर्णे कुर्वत्येव काचित्, एवं कुत इत्यादिवाक्येन, प्रियेण रुध्यते प्रतिषिध्यते, इति हेतुहेतुमद्भावेनान्वयः । अत्र कुर्वत्येवेत्येवकारेण न तु कृतवती न वा करिष्यन्तीति प्रतिषेधश्च करणसमानकालीनताप्रत्यायनया वर्त्तमानप्रतियोगिकत्वं सूचितं । विशेषश्चात्र अपाङ्गकुवलययो रतिमान्प्रतिपादनेन नायिकासन्तोषणम् ॥ १२४ ॥

सत्यं ब्रवीमि, न त्वं मां द्रष्टुं वक्तव्यम् । लक्ष्यसे ।

अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाशरक्तेन चक्षुषा ॥ १२५ ॥

सोऽयं भविष्यदाक्षेपः, प्रागेवातिमनस्विनी ।

कदाचिदपराधोऽस्य भावीत्येवमरुन्ध यत् ॥ १२६ ॥

सत्यमिति । द्रष्टुमिति, ज्ञादिभिर्युक्तादक्रियार्थायां चेति तुमङ् । दर्शनमित्यर्थः, मां द्रष्टुं न लक्ष्यसे न द्रक्ष्यमीत्यर्थः, तत् कुत इति चक्षुर्विग्नमिति, अन्येति, अन्यस्याचुम्बनेन संक्रान्ता तदधरतः सङ्गमिष्यन्ती या लाजा तथैव रक्तेन लोहितोभविष्यता अथचानुरक्तीभविष्यता । अत्र लक्ष्यम इति प्रधानक्रियाया भविष्यत्कालबोधकत्वात् संक्रान्तेति रक्तेतितान्तक्रियादयस्यापि भविष्यत्कालबोधकत्वमेवाप्रधानत्वात्, तदुक्त जुमरनन्दिना, कदादिभिस्त्रिंशद्वा वा विहित कर्तृत्वाद्युक्तत्वादि

च कालविशेषश्च परम्परमायाकाङ्क्षाविरोधेन प्रधानतात्तिडा
वाध्यत इति ॥ १२५ ॥

सोऽयमिति । अतिमनस्विनी सुप्रशस्तमनस्का सुनिपुणे-
त्यर्थः । अपराधो नायिकान्तरानुरागरूपः, अरुन्ध प्रतिषि-
पेध, अत्र सत्यं ब्रवीमीत्यादिवाक्यभङ्गा नायकस्य वर्त्तिष्य-
माणनायिकान्तरानुरागस्य प्रतिषेधात् वर्त्तिष्यमाणात्सोऽयं ।
विशेषश्चात्र नायकस्य चिरं स्वश्रे स्थापनम् ॥ १२६ ॥

तव तन्वाङ्गि ! मिथ्यैव हृढमङ्गेषु मार्दवम् ।

यदि सत्यं मृदून्येव, किमकाण्डे रुजन्ति माम् ॥ १२७ ॥

धर्मात्सेपोऽयमाशिप्रमङ्गनागात्रमार्दवम् ।

कामुकेन यदत्रैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥ १२८ ॥

इत्यमात्सेपस्य सूत्रभेदत्रयं दर्शयित्वा, आत्सेपभेदानन्वा-
दनन्ततेत्यनेन तत्रभेदानामशक्यनिरूपणत्वमुक्त्वापि शिष्याणां
किञ्चित्तत्रकारोपदेशार्थं कतिचिद्भेदान् दर्शयति । तवेति ।
मृदून्येवेत्यत्र अङ्गानीति विशेष्यम् । अकाण्डे निष्कारणं रुजन्ति
तापयन्ति । मृदूनां तापकलासम्भावान्न तात्त्विकमेषां मार्दव-
मिति प्रतिषेधः ॥ १२७ ॥

धर्मात्सेपोऽयमिति । तद्विरोधिना मार्दवविहङ्गेन । कर्मणा
तापदानक्रियया ॥ १२८ ॥

सुन्दरी सा नवेत्येप विवेकः केन जायते ।

प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥ १२९ ॥

धर्म्याक्षेपोऽयमाशिषो धर्मी, धर्मं प्रभाङ्गयम् ।

अनुज्ञायैव यद्रूपमत्यास्य्यं विवक्षता ॥ १३० ॥

धर्म्याक्षेपमाह । सुन्दरीति । अत्र अचेति विद्यत इति चाध्याहार्यं । सुन्दरीत्यस्य नायिकेत्यर्थः नतु सौन्दर्यवतीति तथात्वे सौन्दर्यधर्मस्यैव प्रतिषेधेन धर्माक्षेप एव ख्यात् । ततस्यैवमन्वयः, अत्र सा सुन्दरी नायिका विद्यते न वा इत्येषः, संशय एवेति शेषः । विवेकः नायिका विद्यत इति निश्चयः पुनः केन कथं जायते । वस्तुतस्तु 'सा सुन्दरीयमित्येष' इत्येव पाठो लिपिकरप्रमादादन्यथा जातः सङ्गतत्वात् । यथाश्रुते संशयप्रदर्शना निष्प्रयोजना अन्वयस्य न सत्यक् सङ्गच्छत इति बोध्यम् । ननु प्रत्यक्षविषयं कथमपलपसीत्यत्राह । प्रभामात्रमिति, हि यतस्वरत्नं चञ्चलं समन्तात् प्रसरदित्यर्थः प्रभामात्रं दृश्यते नतु तस्याः प्रभाया आश्रयोऽधिकरणं नायिकेति, नहि प्रभामात्रस्य प्रत्यक्षेण तदाश्रयनायिकामङ्गावः शक्यते ज्ञातुं, प्रभायाः प्रतिनियताश्रयत्वाभावात् तस्मान्नायिकानिश्चयोदुरूपपाद इति प्रभारूपधर्मं संस्थाप्यैव तद्दर्शिभूताया नायिकाया एव प्रतिषेधाद्धर्म्याक्षेपः ॥ १२८ ॥

अत्र धर्माणः प्रतिषेधं सङ्गमयति । धर्म्याक्षेपोऽयमिति । अत्यास्य्यं रूपं प्रभाधिक्यवर्णनेन नायिकायाः सौन्दर्यातिशयं विवक्षता प्रतिषिपादयिषता चाट्टकारेण प्रभाङ्गयं धर्ममनुज्ञायैव अनुमन्यैव अप्रतिषिञ्चैवेत्यर्थः यद्यस्माद्धर्मी नायिकारूप आक्षिप्तस्तस्माद्धर्म्याक्षेपोऽयमित्यन्वयः ॥ १३० ॥

चक्षुषी तव रज्यते, स्फुरत्यधरपञ्जवः ।

भ्रुवौ च भ्रुवौ, न तथाप्यदुष्टस्यास्ति मे भयम् ॥ १३१ ॥

स एष कारणाक्षेपः प्रधानं कारणं भियः ।

स्वापराधो निपिहोऽत्र यत् प्रियेण पटीयसा ॥ १३२ ॥

कारणाक्षेपमाह । चक्षुषी इति । रज्यते स्वयं रक्ते भवतः ।
अदृष्टस्य नायिकान्तरानुरागादिरूपदोषाभाववतः । प्रधान-
मिति, साक्षाज्जनकत्वान्मुख्यमित्यर्थः । तादृशजनकत्वञ्च स्वापरा-
धस्यैव, चक्षुरागादीनान्तु कोपव्यञ्जकानामपराधोद्भावनद्वारा
परम्परया, एतेन प्रधानकारणाभाव एव कारणाक्षेपस्य
विषयः अप्रधानकारणाभावस्तु वक्ष्यमाणविभावनाया इति
सूचितम् । अन्यथा द्वयोरपि समानविषयत्वेन भेदव्यवस्थायाम-
नन्यः प्रयासो भवेदिति बोध्यं । किञ्चात्र न भयमस्तीत्यनेन
भयरूपकार्यप्रतिषेधात् कार्याक्षेपोऽपीति द्वयोः सङ्करोऽयं ।
शुद्धोदाहरणन्तु । अस्माकं सखि वामसो न रुचिरे सैवेयकं नो-
ज्वलं नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः । कि-
न्त्वन्तेऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो वृष्टिं
निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्मितम्, इति । अत्रो-
त्तरार्द्धव्यञ्जस्य वशीभूतपतिकत्वरूपकार्यस्य वामोरुचिरत्वादि-
रूपकारणान्येवाक्षिप्तानि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

दूरे प्रियतमः, सोऽयमागतो जलदागमः ।

दृष्टाश्च फुल्ला निचुला, न मृता चास्ति, किं न्विदम् ॥ १३३ ॥

कार्याक्षेपः स, काव्यस्य मरणस्य निवर्त्तनात् ।

तत्कारणमुपन्यस्य दारुणं जलदागमम् ॥ १३४ ॥

कार्याक्षेपमाह । दूर इति । सोऽयन्निति प्रत्यभिज्ञया जलदागमस्य प्रसिद्धदुःखदत्तं सूचयति । जलदागमः प्राचट्-फालः, कथमस्यागमनं ज्ञातमित्यत्राह दृष्टाद्येति, अत्र चक्षुषं फुष्पनिचुलदर्शनमरणाभाययोः सामानाधिकरणं बोधयति, एतच्चापभवमित्याह किं निन्दमिति, इदं निरुक्तसामानाधिकरणं किं नु अत्यसम्भवमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

कार्याक्षेप इति । निवर्त्तनात् प्रतिषेधकथनात् । तत्कारणमिति । तत् विरहिमारकलेन प्रसिद्धमित्यर्थः, नतु तस्य कारणमित्यर्थः उपन्यस्येति क्लान्तक्रियाघटितस्योत्तरार्द्धस्य योजनया पूर्वार्द्धरूपत्वेन तदन्तर्वर्त्तिना तच्छब्देन मरणपरानर्शासमावात् । एतेन च प्रसिद्धकारणोपन्यासेन कार्याभाववर्णनेऽयं कार्याक्षेपः, अप्रसिद्धकारणोपन्यासेन तु विशेषोक्तिरिति द्वयोर्भेदोऽपि प्रतिपन्नः, कारणस्य प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धताभ्यां भेदस्य सुवचनावदन्यथा तदर्थं दुरवस्था स्यादिति ध्येयम् । वस्तुतस्तु निवर्त्तनादित्यत्र निवर्त्तनमिति तदित्यत्र यदिति पाठः सम्यक् । एतत्पाठे तु विशेषोक्तितोभेदाय कारणपदस्य प्रसिद्धकारणपरत्वं वक्तव्यम् ॥ १३४ ॥

न चिरं मम तापाय त्व यात्रा भविष्यति ।

यदि यास्यसि यातव्यमलमागङ्गयाऽत्र ते ॥ १३५ ॥

इत्यनुज्ञामुखेनैव कान्तस्यात्तिष्यते गतिः ।

मरणं सूचयन्तैव सोऽनुज्ञाक्षेप उच्यते ॥ १३६ ॥

अनुज्ञाक्षेपमाह । न चिरमिति । यावा विदेशगमनं । न चिरं तापायेति विरहवेदनया झटितिमरणसम्भवेन चिर-
जीवनाभावादिति भावः । अत्र यात्रायाम् । आशङ्कयेति
मदीयचिरतापस्येति श्रेयः ॥ १३५ ॥

इत्यनुज्ञेति । अनुज्ञामुखेनैव गमनानुमतिद्वारेणैव नतु
निषेधार्थकशब्दादिना । गतिरात्तिष्यत इत्यत्र हेतुः मरणं
सूचयन्त्येवेति अनिष्टस्य विधेयत्वासम्भवेन प्रतिषेधपर्यवसाना-
दिति भावः । अनुज्ञाक्षेप इति नन्वाक्षेप्यभेदानन्यादमन्तते-
त्युक्तेराक्षेप्यभेदेनैव व्यपदेशायुज्यते कथमत्रानुज्ञाक्षेपेति व्यप-
देश इति चेन्न आक्षेप्यभेदानां भेदकरणं प्रत्येव तत्र हेतुत्व-
स्याकृत्वात्, नतु व्यपदेशं प्रति, व्यपदेशस्तु आक्षेपोत्यापकानु-
ज्ञादिनापि भवतीति बोध्यम् । नव्यास्तु एवंविधस्यस्ये विध्याक्षेप
इत्याहुः ॥ १३६ ॥

धनञ्च बद्ध लभ्यं ते सुखं शोभञ्च वर्त्मनि ।

न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय मास्र गाः ॥ १३७ ॥

इत्याचक्ष्णाणया चैतन् प्रिययात्रानुबन्धिनः ।

प्रभुत्वेनैव रुद्रस्तत् प्रभुत्वाक्षेप उच्यते ॥ १३८ ॥

प्रभुत्वाक्षेपमाह । धनञ्चेति । चकारो भिन्नक्रमे सुखमि-
त्यनन्तरं योज्यः । यदा सुखमनायासेनेत्यर्थः, लभ्यमिति

विदेशे इति शेषः, तथा वर्तमानि क्षेमश्च विदेशगमनवर्त्तापि
निरूपद्रवमित्यर्थः । तथा नच मे प्राणसन्देहः, तव धनलाभा-
दिना लरितागमनसम्भावनाया वा प्राणान् धारयिष्यामी-
त्यर्थः । तथापि धनलाभादिसङ्गावेऽपि मास्य गाः देशान्तरं
मा गच्छ ॥ १३७ ॥

इत्याश्चाणयेति । इत्यस्मिन् शोके, प्रियस्य यात्रायाः
अनुबन्धिनोऽनुकूलान् अवग्नकर्त्तव्यताबोधकानित्यर्थः, हेतुन्
धनलाभादीन् आश्चाणया उपन्यस्यन्वापि, अत्र प्रत्याश्चा-
णयेति पाठस्तु न सम्यक् । रुद्धो गमनान्निवारितः प्रिय इति
शेषः । अत्र हेतुसङ्गावादवग्नकरणीयमपि गमनं प्रभुत्वेनैवा-
चिप्रमित्याक्षेपस्य प्रभुत्वप्रयुक्तत्वात् प्रभुत्वाक्षेपः । न चात्र हेतुप-
न्यासेनावग्नकर्त्तव्यतयाभ्यनुज्ञातस्य गमनस्य प्रतिषेधे विकृष्ट-
हेतुनारानुपादानाच्चिर्हेतुत्वदोषापात इति वाच्यम् अनुरक्त-
नायिकाया नायकविदेशगमनाभ्यनुज्ञानस्य हेतुसाधितत्वा-
द्यनभिमतत्वेन प्रसुप्तद्रूपतया तत्प्रतिषेधाप्रतिबन्धकत्वान्
स्ततःसिद्धायमानस्य च प्रतिषेधस्य विधानस्यानुवादरूपतया
हेतुपेक्षाभावाच्चेति बोध्यम् ॥ १३८ ॥

जीविताशा बलवती धनागा दुर्व्वला मम ।

गच्छ वा तिष्ठ वा कान्त स्वावस्था तु निवेदिता ॥१३९॥

असाधनादराक्षेपो यदनादरवदचः । . .

प्रियप्रयाणं रुन्धत्या प्रयुक्तमिह रक्तया ॥ १४० ॥

अनादरात्तेपमाह । जीविताशेति । जीविताशा बलवतीति तव सान्निध्येन चिरं जीवितुमिच्छामि, तव विदेशगमने तु मरिष्यामीति ध्वनिः । स्वावस्था त्वद्दिदेशगमननिवन्धनमरणरूपा ॥ १३८ ॥

असाविति । अनादरवद्वचः गच्छ वा तिष्ठ वेत्यनास्यावद्वाक्यं । इत्येत्या, जीविताशा बलवतीति वाक्यव्यञ्ज्यस्वमरणप्रतिपादनेन प्रतिषेधन्या ॥ १४० ॥

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त, पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ १४१ ॥
इत्याशीर्वाचनात्तेपो यदाशीर्वाद्दवर्त्मना ।
स्वावस्थां सूचयन्त्यैव कान्तयात्रा निषिध्यते ॥ १४२ ॥

आशीर्वाचनात्तेपमाह । गच्छेति । ममापि जन्मेति, तव गमनानन्तरमेव मरिष्यामि मरणानन्तरञ्चावश्यं जन्म भवेत् तच्च त्वदोयगन्तव्यदेशे भवतु तथा सति पुनस्त्वद्दर्शनं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ १४१ ॥

इत्याशीर्वाचनात्तेप इति । आशीर्वाद्दवर्त्मना आशीर्वाद्प्रकाशनद्वारा, आशीर्वाद्य पन्थानः सन्तु ते शिवा इत्यनेन । यदा आशीराशंसा साच प्रियार्थस्य प्राप्तोच्छारूपा, तस्या वादः ममापीत्याद्युत्तरार्द्धेन प्रकाशनं, तद्वारेणैव स्वावस्थां भाविमरणरूपां सूचयन्त्या सत्या कान्तस्य यात्रा निषि-

अथ इत्याशीर्बचनस्य भाविस्वमरणसूचनद्वारा प्रिययात्रा-
क्षेपकत्वादाशीर्बचनाक्षेपोऽयम् ॥ १४२ ॥

यदि सत्यैव यात्रा ते, काष्यन्त्या मृग्यतां त्वया ।

अहमद्यैव रुद्धास्मि रन्ध्रापेक्षेण मृत्युना ॥ १४३ ॥

इत्येष परुषाक्षेपः परुषाक्षरपूर्वकम् ।

कान्तस्याक्षिप्यते यस्मात् प्रस्थानं प्रेमनिघ्नया ॥ १४४ ॥

परुषाक्षेपमाह । यदीति । काष्यन्त्या प्रियतमा मृग्यताम-
क्षिप्यतां । ननु त्वमेवैका मे प्रियतमा, किमन्यथेत्यत्राह, अह-
मद्यैवेत्यादि, रन्ध्रापेक्षेण छिद्रानुमन्वायिना, रन्ध्रापेक्षेणमृत्यु-
नेति क्वचित्पाठः । रन्ध्राश्च तव विदेशगमनरूपं द्वारं ।
रुद्धास्मि आक्रान्ता भवामि ॥ १४३ ॥

इत्येष इति । परुषाक्षरपूर्वकं, काष्यन्त्या मृग्यतामिति अ-
क्षेप मृत्युना रुद्धास्मीति कठोरवाक्यप्रयोगपुरःसरं । प्रेमनि-
घ्नया प्रणयमात्रावस्यनजीवनया ॥ १४४ ॥

गन्ता चेद्गच्छ त्वणं, ते कणा यान्ति पुरा रवाः ।

आर्त्तवन्धुमुखोद्गीर्णाः प्रयाणपरिपन्थिनः ॥ १४५ ॥

साचिव्याक्षेप एवैष यद् न प्रतिपिध्यते ।

प्रियप्रयाणं, साचिव्यं कुर्वत्येयानुरक्तया ॥ १४६ ॥

साचिव्याक्षेपमाह । गन्तेति । गन्ता भाविगमनवान्,
भविष्यति लङ् । कथमित्यं ते मां गमयितुं त्वरेत्यत्राह कर्णा-

वित्यादि, रवाः मन्मरणबोधका वर्षाः ते कर्षा पुरा यान्ति
यास्यन्ति, पुरायोगे भविष्यति लट् । यतः प्रयाणपरिपन्विनो
यात्राप्रतिकूलाः ॥ १४५ ॥

साचिध्याक्षेप इति । साचिध्वं कुर्वन्त्येव त्वर्षे गच्छेत्यनेन
प्रयाणे स्वमहायतां दर्शयन्त्येव यत् प्रयाणं प्रतिपिध्यते स्वम-
रणद्योतनया निवार्यन्ते अत एव साचिध्याक्षेप इत्यन्वयः ॥
॥ १४६ ॥

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं, मत्प्रियैपिणी ।
निर्गच्छति मुखाद्वाणी मागा इति, करोमि किम् ॥ १४७ ॥
यत्राक्षेपः स, यत्रस्य कृतस्यानिष्टवस्तुनि ।
विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदर्शनात् ॥ १४८ ॥

यत्राक्षेपमाह । गच्छेतीति । त्वत्प्रियं धनलाभादिप्रयोजक-
त्वात्तवानुकूलं गच्छेति पदमहं वक्तुमिच्छामि, किन्तु मत्-
प्रियैपिणी मागा इति वाणी मम मुखाच्चिर्गच्छति, किं करो-
मीत्यन्वयः । अत्र मत्प्रियैपिणीत्यनेन तव गृह एव चिराव-
स्थानं मम प्रियं, तत् सर्वथा मागच्छेति ध्वनिः ॥ १४७ ॥

यत्राक्षेप इति । अग्निष्टवस्तुनि गच्छेतिगमनविधानरूपे
कृतस्य कृतस्यापीत्यर्थः, यत्रस्य विपरीतं यत् फलं मागा इति
वाणीनिःसरणरूपं तस्योत्पत्तेर्हेतोरानर्थक्योपदर्शनात् गमने
ऽनर्थसम्भावनासूचनात् गमनमाक्षिप्तमिति सोऽयं यत्राक्षेप
इत्यन्वयः ॥ १४८ ॥

क्षणं दर्शनविघ्नाय पद्मस्यन्दाय कुप्यतः ।

प्रेम्णः प्रयाणं त्वं ब्रूहि, मया तस्येष्टमिष्यते ॥ १४९ ॥

सोऽयं परवशाच्चेपो यत् प्रेमपरतन्त्रया ।

तया निषिध्यते याचेत्यन्यार्थस्त्रीपदर्शनात् ॥ १५० ॥

परवशाच्चेपमाह । क्षणमिति । प्रयाणेऽनुज्ञां प्रार्थयन्तं प्रति नायिकाया उक्तिरियं । क्षणं व्याप्य दर्शनस्य विघ्नाय प्रतिबन्धकाय । क्वचित् क्षणदर्शनेति समस एव पाठः । पद्मस्यन्दाय कुप्यतः पद्मस्यन्दमसहमानस्य प्रेम्णः प्रयाणं स्त्रीयविदेशयानां ब्रूहि निवेदय । प्रेम्ण इति कर्मत्वाविवक्षायां सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । प्रेमाणमनुज्ञापयेत्यर्थः । ननु तामेवानुज्ञापयामि किं प्रेम्णोऽनुज्ञापनयेत्यत्राह, मयेत्यादि । यतो मया तस्य प्रेम्ण इष्टमभिमतमिष्यते अभिमन्यते, प्रेमपरवशास्ति प्रेम्णो यदभिमतं तदेव ममाभिमतं, तव प्रयाणं प्रेम्णोऽभिमतस्येत्तदनुष्ठीयतां, नात्र प्रतिकूलाद्यिष्ये परन्तु क्षणविच्छेदादधिष्णुना प्रेम्णा तद्भागुमंस्तते इति भावः ॥ १४९ ॥

सोऽयमिति । प्रेमपरतन्त्रया स्वस्य प्रेमपरवशत्वं प्रतिपादयन्त्या मया इति अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण अन्यार्थस्य प्रेमानुमतिघट्टणस्य उपदर्शनादुपदेशात् यात्रा निषिध्यत इति सोऽयं परवशाच्चेप इत्यन्वयः । तन्मार्थस्यैव सूचनादिति क्वचिच्चतुर्थपादः, तत्र तस्मात्स्यैव यात्रानिषेधस्यैव सूचनात् पद्मस्यन्दाय कुप्यत इति प्रेमविघ्नेषणम व्यञ्जनादित्यर्थः ॥ १५० ॥

सच्चिद्ये विरहं नाथ! देहदृश्याञ्जनं मम ।

यदक्तनेचां कन्दर्पः प्रहर्तुं मां न पश्यति ॥ १५१ ॥

दुष्करं जीवनोपायमुपन्यस्योपरुध्यते ।

पत्युः प्रस्थानमित्याङ्गरूपायाक्षेपमोदशम् ॥ १५२ ॥

उपायाक्षेपमाह । सच्चिद्ये इति । अदृश्याञ्जनमदृश्याता-
जनकसिद्धकञ्जलविशेषं । मम मङ्गलं । यदक्तनेचां येनाञ्जने-
नाक्ते सचिते नेत्रे यस्यास्तां । पश्यति पश्येत् । तव प्रयाणोद्यमे
कन्दर्पप्रहारशक्यैव परं मां व्याकुलयति, सा यदि निवार्येत
तर्हि विरहे का घनिष्ठात्सुखेन गम्यतामित्यर्थः ॥ १५१ ॥

दुष्करमिति । दुष्करं दुर्घटं । जीवनोपायं कामप्रहार-
निवारकसिद्धाञ्जनदानरूपम् । उपरुध्यते तादृशाञ्जनदाना-
सम्भवात् प्रतिपिध्यते ॥ १५२ ॥

प्रवृत्तैव प्रयामीति वाणी वक्त्रभ । ते मुखात् ।

अयतापि त्वयेदानीं मन्दप्रेम्णा ममास्ति किम् ॥ १५३ ॥

रोपाक्षेपोऽयमुद्रिक्तस्त्रेहनिर्यन्त्रितात्मना ।

संरब्धया प्रियारब्धं प्रयाणं यन्निपिध्यते ॥ १५४ ॥

रोपाक्षेपमाह । प्रवृत्तैवेति । अत्र एवकारेण कप्रत्ययेन
चातिविषययो ध्वन्यते । ईदृशे प्रेम्णि तव मुखात् प्रयामीति
वाणीनिःसरणमतिविस्मयनीयं सर्व्वथा प्रेमानुरोधस्त्वया शि-
थिलीकृतस्तस्मादिदानीं मन्दप्रेम्णा अयतापि गच्छतापि त्वया

किं नम प्रयोजनमस्तीत्यन्वयः । अयतेति, इगतावित्यस्य परस्मैपदिनो भौवादिकस्य रूपम् ॥ १५२ ॥

रोषाचेपोऽयमिति । उद्विक्त उद्वेकं गतो यः स्नेहः प्रेम तेन निर्यन्त्रितो विवशीकृत आत्मा मनो यस्याः सा तथा तथा अतएव संरन्धया अयतापीत्यादिना प्रकाशितरोषया सत्या, विशुद्धस्य प्रेम्णः स्वस्मितमविषद्यं हि भवतीति प्रेमभङ्गे युज्यत एव रोषः ॥ १५४ ॥

मुग्धा कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव मूर्च्छिता ।

बुद्धा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरेणागतो भवान् ॥ १५५ ॥

इति तत्कालसम्भूतमूर्च्छयाक्षिप्यते गतिः ।

कान्तस्य कातराच्या यन्मूर्च्छाक्षेपः स ईदृशः ॥ १५६ ॥

मूर्च्छाक्षेपमाह । मुग्धेति । बुद्धा मूर्च्छापगमात् प्राप्त-
संज्ञा, बुद्धेति कान्तपाठे संज्ञां लब्धा । शोकदयमिदं न वऽपु
पुस्तकेषु दृश्यते, अधिकन्तु प्रविष्टमिति सङ्गतमिति चात्र
गृहीतम् ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

नाघ्रातं न कृतं कर्णे स्त्रीभिर्मधुनि नार्पितम् ।

त्वद्विषां दोर्घिकास्त्रेव विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥ १५७ ॥

असावनुक्रोशाक्षेपः सानुक्रोशमिवोत्पले ।

व्यापत्य कर्मा तद्योग्यं शोच्यावस्थोपदर्शनात् ॥ १५८ ॥

अनुक्रोशाक्षेपमाह । नाघ्रातमिति । मधुनि मद्ये । त्वद्वि-
षामित्यस्य काकाधिन्यायात् स्त्रीभिरित्यनेन दीर्घिकास्त्रित्य-

नेन च सम्बन्धः । विशीर्षमिति अनुद्धृततया परिणामेन शु-
द्धतामुपगतमित्यर्थः, द्विषां पलायनादिति भावः ॥ १५७ ॥

अथाविति । उत्पले सामुक्रोशमिव सकरणमिव यथा
स्यात्तया तस्योत्पलस्य योग्यं कर्म स्त्रीजनकर्षकाघाणादिकं
व्यावर्त्य प्रतिषिध्य शोच्यावस्था अनुपभोगपूर्वकविशीर्षता
तस्या उपदर्शनात् प्रकाशनात् असावनुक्रोशाचेप इत्यन्वयः ।
आचेपस्यानुक्रोशजनकलादानुक्रोशाचेप इत्यर्थः । वस्तुतस्तु नी-
लोत्पलानुक्रोशेन तद्विपस्तत्र न सन्तीत्याचेपस्यचनादानुक्रोशा-
चेपः, व्यपदेशकस्य व्यपदेश्यं प्रति शाचात्परम्परया वा हेतुता-
सङ्गावस्थौचित्यादिति ज्ञेयम्, इत्यनुक्रोशनाचेप इति क्वचित्,
क्वचिच्च सामुक्रोशोऽयमाचेप इति पाठः ॥ १५८ ॥

अमृतात्मनि, पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।

मुखेन्दौ तव सत्यस्निन्नपरेण किमिन्दुना ॥ १५९ ॥

इति मुखेन्दुराक्षिप्तो गुणान् गौणेन्दुवर्तिनः ।

तत्समान् दर्शयित्वेह श्लिष्टाचेपस्तथाविधः ॥ १६० ॥

श्लिष्टाचेपमाह । अमृतात्मनीति । अमृतात्मनि अमृतस्ये-
वात्मा आह्लादकत्वस्वरूपं यस्य तस्मिन् अन्यचामृतमये, तथा
पद्मानां द्वेष्टरि सदृशे, अन्यच सहोचके । तथा स्निग्धे तारके
चलुःकनीमिके यस्य तस्मिन् । अन्यच स्निग्धाः प्रेमास्पदानि
तारका अश्विन्दादयो यस्य तस्मिन् । अस्मिन् मुखेन्दौ मुख-
रूपे चन्द्रे षति अपरेणोदुना किं स मा तिष्ठत्वित्यर्थः ॥ १५९ ॥

इतीति । तत्समान् मुखेन्दुगुणसदृशान् । सादृशञ्चाव
 श्लिष्टैकशब्दप्रतिपाद्यत्वं । गौणेन्दुगौणसञ्चयेन्दुपदप्रतिपाद्य
 मुखं तद्वर्तिना गुणान् अमृतात्मतादीन् दर्शयित्वा मुखेन्दु-
 राशिप्रो निष्प्रयोजनत्वेन प्रतिपिद्धः । श्लिष्टाक्षेप इति श्लिष्टपद-
 प्रतिपाद्यधर्मदर्शनपूर्वकत्वादिति भावः ॥ १६० ॥

अर्थो न सम्भृतः कश्चिन्न विद्या काचिद्वर्जिता ।

न तपः सञ्चितं किञ्चिद्गतञ्च सकलं वयः ॥ १६१ ॥

असावनुशयाक्षेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।

अर्थार्ज्जनादेर्व्यावृत्तिर्दर्शितेह गतायुपा ॥ १६२ ॥

अनुशयाक्षेपमाह । अर्थ इति । अर्थो धर्मं कश्चित् सुवर्ण-
 रजतभृन्वाद्यन्यतमः ॥ १६१ ॥

असाविति । अनुशयोत्तरं सानुशयं यथा तथा यस्माद-
 र्थार्ज्जनादेर्व्यावृत्तिरभावो दर्शिता अतोऽसावनुशयाक्षेप इत्य-
 न्वयः ॥ १६२ ॥

किमयं शरदम्भोदः, किं वा संसृजदम्बकम् ।

रुतं नूपुरसंवादि श्रूयते तन्न तोयदः ॥ १६३ ॥

इत्थयं संशयाक्षेपः संशयो यच्चिवर्त्यते ।

धर्मीणं संसृज्यभेनास्पृष्टघनजातिना ॥ १६४ ॥

संशयाक्षेपमाह । किमयमिति । शरदम्भोदः शरत्का-
 स्तीनुः श्वेतो मेघः । संसृजदम्बकं शरत्समयान्मानमादागच्छतां
 संशानां श्रेणी । नूपुरसंवादि नूपुरशिक्षितसदृशम् ॥ १६३ ॥

इत्ययमिति । असृष्टघनजातिना मेघेभ्यो व्यावृत्तेन, हस-
सुलभेन हसमात्रगामिना धर्मेण नूपुरमवादिरुतेन । सशयो
यन्निवर्त्यत इति, सशयस्याक्षेप सशयाक्षेप इति षष्ठीतत्पु-
रुष ॥ १६४ ॥

चित्रमाक्रान्तविश्वोऽपि विक्रमस्ते, न शाम्यति ।

कदा वा दृश्यते त्वप्तिरुदीर्णस्य हविर्भुज ॥ १६५ ॥

अयमर्थान्तराक्षेप प्रक्रान्तो यन्निवार्यते ।

विस्मयोऽर्थान्तरस्येह दर्शनात्तत्सधर्मण ॥ १६६ ॥

अर्थान्तराक्षेपमाह । चित्रमिति । आक्रान्तविश्वोऽपि विश्व
व्याप्तुवन्नपि ते विक्रम प्रतापो न शाम्यति विषयान्तराक्रमणे-
च्छाया न विरमति एतच्चित्रमद्भुतमित्यन्वय । अर्थान्तरोपन्या-
सेन चित्रत्व प्रतिषेधति, कदावेति । कदा वा नैवेत्यर्थ ॥ १६५ ॥

अयमिति । तत्सधर्मणो विक्रमसदृशस्य अर्थान्तरस्योदीर्ण-
वक्त्रेऽसृष्ट्यभावरूपस्य दर्शनाद्दर्शनात्, णिडन्तमिद, प्रक्रान्त
प्रसृतश्चित्रमितिपदप्रतिपाद्यो विस्मयो यन्निवार्यते, अतोऽर्था-
न्तरेण प्रकृतस्याक्षेपादर्थान्तराक्षेपोऽयम् ॥ १६६ ॥

न स्तूयसे नरेन्द्र । त्वं ददासीति कदाचन ।

स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्भनमर्थिन ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिराक्षेपो हेत्वाक्षेप इति स्मृत ।

अनयैव दिशान्योऽपि विकल्प शक्य ऊहितुम् ॥ १६८ ॥

इत्याक्षेपचक्रम् ॥

हेलाक्षेपमाह । न स्वयमेव इति । स्वमेव मत्वा स्वस्य स्वत्वा-
 क्षदमेव बुद्धा । एतेन दातुरौदार्यातिशयो ध्वनितः ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिरिति । स्वमेवेत्यादिहेतूपन्यासेन प्रस्तुतस्य नरे-
 न्द्रस्ववस्थाक्षेपाद्धेलाक्षेपोऽयं । पूर्वमुक्तः कारणाक्षेपस्तु कारण-
 स्यैवाक्षेपो नतु कारणेनाक्षेप इति नानयोरैकरूप्यं । विकल्पो
 भेदः ॥ १६८ ॥

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो, वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥

अर्थान्तरन्यासं लक्षयति । ज्ञेय इति । किञ्चन कि-
 मपि वस्तु वाक्यार्थं प्रस्तुत्य प्रकृतत्वेनोपन्यस्य, तस्य प्रस्तुतवस्तुनः
 साधने अप्रामाण्यासम्भवशङ्कानिरासाम्य सोपपत्तिकत्वसम्पा-
 दने समर्थस्यान्यस्य कस्यचिदप्रस्तुतस्य वस्तुनो वाक्यार्थस्य यो
 न्यासः सोऽर्थान्तरन्यासो ज्ञेय इत्यन्वयः । अत्र प्रस्तुत्येति क्वा-
 प्रत्ययेन प्रथम समर्थनीयस्य प्रस्तुतस्योपन्यासः पश्चात् सम-
 र्थकस्याप्रस्तुतस्येत्यायातम्, एतच्च प्रौढिकं वैपरोत्यस्यापि दर्-
 शनात्, यथा शिशुपालवधे । 'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
 विफलत्वमेति षड्साधनता । अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न
 पतिष्यतः करमहममपि' । अत्र सन्ध्यावर्षणस्य प्रस्तुतत्वादुत्त-
 राहुंवाक्यार्थः समर्थनीयः पूर्वाहुंवाक्यार्थस्तु समर्थकः । भोज-
 राजस्वयं विपरोतार्थान्तरन्यास इत्याह । इत्यञ्च प्रस्तुतवा-
 प्यार्थस्याप्रस्तुतवाक्यार्थेन समर्थनमर्थान्तरन्यास इति लक्षणं

बोध्यम् । अत्र च समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषभाव आद-
 रणीयः, सच क्वचित् साधर्म्येण क्वचिद्वैधर्म्येण च भवति ।
 तदुक्तं प्रकाशकृता । 'सामान्यं वा विशेषो वा तदन्तेन सम-
 र्थते । यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा' इति । केचित्तु
 कार्यकारणयोरपि समर्थसमर्थकत्वेऽर्थान्तरन्यासमाहुः यथा,
 'पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां त्वं कूर्मराज ! तदिदं
 दितयं दधीथाः । दिङ्मुञ्जराः ! कुसुत तन्नितये दिधीर्षामार्यः
 करोतु हरकाम्बुकमाततज्यम्' । अत्र कारणभूतं हरकाम्बुकात-
 तज्योकरणं पृथ्वीसूर्यादेः कार्यस्य समर्थकम् । 'सहसा विद-
 धीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् । वृणते हि विमृ-
 श्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः' । इत्यत्र सम्पदरणं
 कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृशकारित्वरूपस्य कारणस्य
 समर्थकम् । अयन्तु वक्ष्यमाणहेत्वलङ्कार एवेत्यन्ये । यत्र तु
 वाक्यार्थयोर्न सामान्यविशेषभावा न वा कार्यकारणभावस्तत्र
 साधारणधर्मयोरभिन्नत्वे प्रतिवस्त्रपमा, भिन्नयोस्तयोर्विम्बानु-
 विम्बत्वे दृष्टान्त इति बोध्यम् । क्रमेण यथा 'धन्यासि वैदर्भि !
 गुणैर्दारैर्यया समाह्वयत नैपधोऽपि । इतः स्तुतिः का खलु
 चन्द्रिकाया यदधिमण्युत्तरस्त्री करोति' । अत्र समाकर्षणमुत्तर-
 स्त्रीकरणञ्च क्रिया एकैवेति प्रतिवस्त्रपमा । 'अविदितगुणापि
 सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् । अमधिगतपरिम-
 लापि हि हरति दृशं मासतीमाम्ना' । अत्र कर्णे मधुधारावम-
 नस्य नेत्रहरणस्य च साम्यमेव नत्वैकहृष्यमिति दृष्टान्तः ॥१६६॥

विश्वव्यापी विशेषस्यः श्लेषाविद्धो विरोधवान् ।

अयुक्तकारी युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्ययः ॥ १७० ॥

इत्येवमादयो भेदाः प्रयोगेष्वस्य लक्षिताः ।

उदाहरणमालैषां रूपव्यक्तौ निदर्शयते ॥ १७१ ॥

एवमर्थान्तरन्यासस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा समर्थकार्यभेदेन कतिचिद्भेदान् दर्शयन्नाह । विश्वव्यापीति । विश्वव्यापी सर्वत्र सम्भवयोग्यः । विशेषस्तोऽसर्वविषयः । श्लेषाविद्धः द्विष्टविशेषणसम्बन्धः । विरोधवान् विरुद्धधर्मद्वयवान् । अयुक्तकारी स्वभावत एवासत्कर्मकर्त्ता । युक्तात्मा श्रीचित्येन युज्यमानस्वरूपः, युक्तार्थ इति क्वचित्पाठः । युक्तायुक्तः युक्तोऽप्ययुक्तकारी । विपर्ययः अयुक्तकार्याद्विचितयविपरीतः अयुक्तः सन्नयुक्तकारीत्यर्थः । एते चाष्टविधाः समर्थकार्यभेदाः । आदिना भोजराजाद्युक्तानामनीकप्रत्यनीकादीनां ग्रहणम् । एषाञ्च योगार्थवलादेव लक्षणलाभ इति लक्षणमल्लैवोदाहरणानि दर्शयन्नाह उदाहरणमालैषामिति । रूपव्यक्तौ स्वरूपमदर्शनाय ॥ १७० ॥ १७१ ॥

भगवन्तौ जगन्नेत्रे हृदयाचन्द्रमसावपि ।

पश्य गच्छन्त एवास्तां, नियतिः केन लङ्घ्यते ॥ १७२ ॥

क्रमेणोदाहरति । भगवन्ताविति । भगवन्तौ ऐश्वर्यवीर्या-
द्यतिशयवन्तौ, जगन्नेत्रे जगत्प्रकाशकौ । नियतिरिति, 'अत्र

ब्रह्मादिकीटपर्यन्तानां नियत्यधीगत्वमिति समर्थकश्चतुर्थ-
पादार्यो विश्वव्यापी, तेन च सामान्येन पादचयगतविशेषार्थः
शेषपत्तिकः छतः ॥ १७२ ॥

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येव शरीरिणाम् ।

नन्वात्मलाभोमहतां परदुःखोपशान्तये ॥ १७३ ॥

पयोमुच इति । परीतापमिति, (प्रादेर्घणि बङ्गत्वमिति)
दीर्घः । आत्मलाभः शरीरपरिग्रहः । अत्र महतामेवेतादृशी-
रीतिर्न प्राणिमात्रस्येति विशेषलता । अत्रापि सामान्येन
विशेषसमर्थगम् ॥ १७३ ॥

उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः ।

ननु दक्षिण्यसम्पन्नः सर्वस्य भवति प्रियः ॥ १७४ ॥

उत्पादयतीति । दक्षिण्यसम्पन्नो दक्षिणदिगागतः अ-
थच सारख्यादिगुणवान् इति श्लेषावष्टम्भेनैवोत्तरार्द्धार्थः सम-
र्थक इति श्लेषाविद्धः, अत्रापि समर्थसमर्थकयोः सामान्य-
विशेषता ॥ १७४ ॥

जगदानन्दयत्येव मलिनोऽपि निशाकरः ।

अनुगृह्णाति हि परान् सदेवोऽपि द्विजेश्वरः ॥ १७५ ॥

जगदिति । मलिनोऽपि क्लृप्तोऽपि । अनुगृह्णाति
अनुग्रहेणोपकरोति, सदेवोऽपि दूषणवानपि, द्विजेश्वरो

आह्वानश्रेष्ठः, निशाकरस्यापि द्विजराजत्वेन सामान्यरूपोऽयं
समर्थकः । एष च सदोपत्वानुपक्षोपकारकत्वरूपविद्वद्धर्मद्वय-
वान्, नहि सदोपा जना उपकुर्वन्तीति विरोधात् । अत्र
सदोपोऽपीतिपदस्य सराच्चिरपि सदूषणोऽपीत्यर्थद्वयेन ह्येवम-
न्ववात् श्लेषाविद्वत्तमाशङ्कितमन्यै, तत्र रुचिरं तादृशश्लेषस्य
प्रकृतानुपयोगित्वेनानभ्युपगमात् मलिनत्वमदूषणत्वयोरैव सम-
र्थसमर्थकयोः साधर्म्यात् ॥ १७५ ॥

मधुपानकलात्कण्डान्निर्गतेऽप्यलिनां ध्वनिः ।

कटुर्भवति कर्णस्य कामिनां, पापमीदृशम् ॥ १७६ ॥

मधुपानेति । मधुपानेन कलात् सुखरात् कण्डान्निर्गते-
ऽपि तादृशकण्डनिर्गतत्वान्मधुरोऽपीत्यर्थः । कामिनां विरहि-
णाम् । पापमीदृशमिति, ईदृशं सुखद्वन्द्वमोऽपि दुःखदत्वम-
भ्यादकम् । अत्र सामान्यस्य पापरूपसमर्थकार्यस्य मधुरस्या-
ऽपि भ्रगरध्वनेः कटुत्वसम्पादनदयुक्तकारिता ॥ १७६ ॥

अयं मम दक्षत्यङ्गममो जदलसंस्तरः ।

ऊताशनप्रतिनिधिर्दाहात्मा ननु युज्यते ॥ १७७ ॥

अयमिति । अमो जदलसंस्तरः अमो जदलकल्पिता शय्या ।
नैतदयुक्तमित्याह ऊताशनप्रतिनिधिरिति, दाहस्तापकता आ-
त्मा स्वभावो यस्य सः । अत्र ऊताशनप्रतिनिधिर्दाहकत्वसमा-
धेययुक्त इति समर्थकस्य युक्तात्मता ॥ १७७ ॥

- चिणोतु कामं शीतांशुः किं वसन्तो दुनोति माम् ।
मलिनाचरितं कर्म सुरभेर्नन्वसाम्प्रतम् ॥ १७८ ॥

चिणोत्विति । चिणोतु चिनस्तु, शीतांशोः कलङ्कित्वात्
परश्चिंसनं युक्तमित्यर्थः । वसन्तः पुनः किं कथं दुनोति नैतद्व्या-
यमिति सामान्यार्थेन द्रढयति मलिनाचरितमिति मलिनेन
कलङ्किना अथच पापिना, सुरभेर्विख्यातस्य अथच वस-
न्तस्य । तथाच, मधौ कामदुघायाञ्च विख्याते सुरभिर्द्वयोरिति
कोषः । असांभ्रतमयुक्तम् । अत्रोक्तवृत्त्यापि सुरभेरपक्ष-
कर्मकरणाद्युक्तायुक्ता । किञ्चात्र मलिनसुरभिश्चब्दयोः श्लि-
ष्टत्वात् श्लेषाविद्धतापि तदनयोः सङ्करः ॥ १७८ ॥

कुमुदान्यपि दाहाय, किमयं कमलाकरः ।

नदीन्दुगृह्येषु सूर्यगृह्यो मृदुर्भवेत् ॥ १७९ ॥

इत्यर्थान्तरन्यासचक्रम् ।

कुमुदान्यपीति । अपिना शीतांशुवोधितत्वेन शीतलानां
दाहकत्वमत्याश्चर्यमिति ध्वनितं । किमयमिति जगदाहक-
सूर्यबोधितत्वेन दाहस्रभावस्य कमलाकरस्य विरहिजनदाह-
कत्व नाश्चर्यमित्यर्थः । कमलाकरः कमलानीत्यर्थं कुमुदा-
नोति प्रक्रमात् । नदीन्दुगृह्येष्विति । गृह्यः पक्ष (पदपक्ष-
परतन्त्रेषु यद् इति ष्यः) अत्र अयुक्तसौवायुक्तकर्मकरणमिति
अयुक्तकारि, युक्तात्मा, युक्तायुक्तेतित्रितयाद्विपर्ययः । एतानि
साधर्म्येणोदाहरणानि, (वैधर्म्येण यथा, "इत्यमाराथ-

मानोऽपि क्लिप्नाति भुवनत्रयम् । शान्धेत् प्रत्यपकारेण नोप-
कारेण दुर्जनः” इति । अन्वाराधनापकारयोः समर्थसम-
र्थकधर्मयोर्विरोधित्वं, प्रदेशस्थताख्योऽयं भेदः दुर्जनस्य मार्त्त-
त्रिकत्वाभावात् ॥ १७८ ॥

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।

तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ॥

अथ व्यतिरेकं लक्षयति । शब्दोपात्त इति । द्वयोर्वस्तुनो-
रुपमानोपमेययोः सादृश्ये शब्दोपात्ते साधारणधर्मावाचक-
शब्दप्रयोगेण छटितिवोधिते तथा प्रतीते वा साधारणधर्मावाच-
कस्यानुपादानात् पर्यालोचनयावगते वा मति, तत्रेति, न तत्र
करुणा हेतु, रित्यादिवत् पृथग्ये मङ्गली तयोरित्यर्थः, तयोरुप-
मानोपमेययोर्द्वेदकथनं केनचिदसाधारणधर्मान्तरेणोपमा-
नादुपमेयस्योत्कर्षायापकर्षाय वा विधर्म्यप्रतिपादनं स व्यतिरेकः
कथ्यत इत्यन्वयः । असाधारणधर्मान्तरस्य उत्कर्षापकर्षहेतु-
भूतं तच्च क्वचिदुपात्तं क्वचिदनुपात्तञ्च भवति तेन व्यतिरेकस्य
भेदचतुष्टयमन्यैरुक्तं ज्ञेयं, तथाहि अकलङ्कं मुसं तथा न
कलङ्की विधुर्यथा, इत्यादी अकलङ्कत्वकलङ्कित्वरूपहेतुद्वयो-
पादानादेकः, प्रत्येकानुपादानात् द्वौ, समुदायानुपादानादेक
इति त्रयान्भेदाः । भेदकथनस्य क्वचिन्नजादिवाचकप्रयो-
गेण क्वचिद्विद्वद्बुधधर्मापादानमात्रेण च शब्दं सगभवति, क्वचिच्च
पर्यालोचनागम्यम्, एतच्च वक्ष्यमाणोदाहरणेषु स्पष्टीभवियति ।

इत्यञ्चोपमानादुपमेयस्योत्कर्षोऽपकर्षो वा वैचित्रविशेषजनक-
 तथा प्रतिपाद्यमानोऽप्यतिरेक इति लक्षणम्, तत्रोत्कर्षव्यतिरे-
 कस्य वक्ष्यमाणोदाहरणानि, अपकर्षव्यतिरेकस्य यथा, 'चीणः
 चीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद
 सुन्दरि । दौवनमनिवर्त्ति यातन्तु' । अत्रोपमेयदौवनस्योपमान-
 चन्द्रापेक्षयापकर्षः । यथा वा 'हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुन-
 र्द्विपां हसैर्दूतपथः सितोद्धतः' । अत्र यशस्विहनूमदाद्यपेक्षया
 दौत्यफलाद्यस्यादकतया नखस्यायशस्वित्यादपकर्षः ॥ १८० ॥

धैर्यंसावण्यागाम्भीर्यं प्रमुखैस्त्वनुदन्वतः ।

गुणैस्तुल्योऽसि, भेदस्तु वपुर्वैदृशेन ते ॥ १८१ ॥

इत्येकव्यतिरेकोऽयं, धर्मैकैकत्र वर्त्तिना ।

प्रतीतिविषयप्राप्तेर्भेदस्योभयवर्त्तिनः ॥ १८२ ॥

इत्थं व्यतिरेकस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा बहुप्रभेदस्यास्य प्रथमं
 शब्दोपात्तमादृशप्रभेदान् क्रमेण दर्शयन्नेकव्यतिरेकमाह ।
 धैर्येति । धैर्यं पाण्डित्यमनुसृष्टितवेत्तवश्च, सावण्यं सौन्दर्यं
 सावणाक्रजलमयत्वश्च, गाम्भीर्यं दुर्बोधाशयत्वं गभीरत्वश्च, गा-
 म्भीर्येत्यत्र माहात्म्येति क्वचित्पाठः । तत्र माहात्म्यं महाशयत्वं
 विपुलत्वश्च । भेदस्त्विति भेदोवैधर्म्यम्, ईदृशेन अतिसुन्दरकर-
 चरणादिमता । अत्र धैर्यादिसाधारणधर्मप्रयोगात् आदृशं
 शाब्दम् । उपमेयमात्रनिष्ठेन च शाब्देन विलक्षणवपुश्चलधर्म-
 णामृतात् समुद्रात् प्रसृतस्य राज उल्कर्षः ॥ १८२ ॥

इत्येकेति । इत्यस्मिन् श्लोके एकत्र वर्त्तिना एकस्मिन्नुपमेय एव वर्त्तमानेन धर्मेण सुन्दरवपुश्चरूपेण उभयवर्त्तिन उपमानोपमेयनिष्ठस्य भेदस्य उत्कर्षापकर्षरूपवैधर्म्यस्य उपमेयोत्कर्षस्य उपमानापकर्षस्य चेत्यर्थः प्रतीतिविषयप्राप्तेः प्रतीयमानत्वाद्धेतोरयमेकव्यतिरेक इत्यन्वयः । अत्र विषयपदं विषयत्वपरम् । एकमात्रनिष्ठधर्मेणोभयोर्निधेयव्यतिरिच्यमानत्वादेकव्यतिरेक इति वर्त्तुस्वार्थः ॥ १८२ ॥

अभिन्नवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।

असावञ्जनसङ्काशस्त्वन्तु चामीकरद्युतिः ॥ १८३ ॥

उभयव्यतिरेकोऽयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।

कार्ण्यं पिशङ्गता चैभौ यत्पृथग्दर्शिताविद् ॥ १८४ ॥

उभयव्यतिरेकमाह । अभिन्नवेल्लाविति । अभिन्नवेल्लौ अनुसृष्टितनय्यादौ । असावम्बुराशिरञ्जनसङ्काशः श्यामत्वान्मलिनः, तन्तु चामीकरद्युतिः सुवर्णकान्तिः । अत्र भवाविति स्वमिति च प्रक्रमभङ्गः सोढव्यः ॥ १८३ ॥

उभयेति । अत्रोपमानोपमेयोभयगतावेव निकर्षोत्कर्षवैधर्म्यकौ अञ्जनसङ्काशत्वपान्तेकरद्युतिलक्षणभेदकावुषान्तावित्युभयव्यतिरेकोऽयम् ॥ १८४ ॥

त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ मत्तासत्त्वौ सतेजसौ ।

अयन्तु युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥ १८५ ॥

स एष श्लेषरूपत्वात् सश्लेष इति गृह्यताम् ।
साक्षेपश्च सहेतुश्च दर्शयते तदपि ह्यम् ॥ १८६ ॥

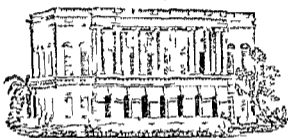
सश्लेषव्यतिरेकमाह । तमिति । दुर्बारावित्यादि, दुर्बारा-
रत्वमनभिभवनीयत्वमवार्थ्यपूरत्वञ्च, सत्त्वं गुणत्वश्लेषस्तिमिप्रभृ-
तिजन्तुश्च, तेजः प्रतापोवाडवाग्निश्च, जडात्मा जलमचलात्
शीतलस्रभावोमूर्खश्च, पटुस्त्रीक्ष्णो निपुणश्च ॥ १८५ ॥

स एष इति । श्लेषरूपत्वात् जडात्मेतिपटुरितिद्विष्टभे-
दकधर्मद्वयसम्पादितत्वात् । न चात्र दुर्बारावित्यादिमाधा-
रणविशेषणानामपि द्विष्टत्वेन सश्लेषत्वमस्येति वाच्यं तादृश-
विशेषणानां सादृश्यनिर्व्याहकतया शब्दार्थान्यतरश्लेषाद्यभि-
चारित्वेन सर्वत्रापि सश्लेषत्वापत्तेः तस्माद्भेदकविशेषण-
स्यैव सश्लेषत्वेन सश्लेषत्वव्यपदेशः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुत्क-
र्षकापकर्षकविशेषणद्वयस्यैव द्विष्टत्वं, कश्चिदेकतरनिष्ठविशेषणस्य
द्विष्टत्वेऽप्ययं भवति यथा एतत्पद्यस्यैव, तथापि भवतः कदां
जडात्मा नायमर्हतीत्युत्तरार्द्धपाठे, अत्रोपमानमात्रगतं जडा-
त्मेति द्विष्टविशेषणम् । इत्थं भेदकविशेषणस्यैकगतत्वेनोभय-
गतत्वेन द्विष्टत्वेन च भेदत्रयमुक्त्वा पुनरपि भेदद्वयमाह ।
साक्षेपश्चेति । आक्षेपः विरुद्धधर्मान्तरोपन्यासेन सादृश्यप्रति-
षेधः तत्सहितः । सहेतुकः हेतूपन्यासेन साध्यमानः, हेतु-
स्यात्र हेत्वर्थविहितपक्षम्यादिविभक्त्यन्तपदप्रतिपाद्यरूपः अत-
एव हेतुविशेषणप्रयोगे न सहेतुकव्यतिरेकः ॥ १८६ ॥

BIBLIOTHECA INDICA;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No 38

काव्यादर्शः श्रीदण्ड्याचार्यविरचितः
श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशकृतमालिन्यप्रोञ्जगोशामक-
टीकासहितः ।

THE KÁVYĀDARŚA OF ŚRĪ DANDIN,

EDITED WITH A COMMENTARY, BY
PANDITA PREMACHANDRA TARKABAGI SA
Professor of Rhetoric in the Sanskrit College Calcutta

FASCICULUS III

CALCUTTA

PRINTED BY C B LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS
1863

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE NEW SERIES

- The Vas'e-hika Sūtras, with Commentaries, by Pāṇḍita Jaya Nārāyaṇa Tarkapāṇḍana Complete in five Fasc Nos 4, 5, 6, 8 and 10
The Saṅgīta Sūtras with Śvapṇes'wara's Commentary Edited by Dr J R Ballantyne, LL D Complete in one Fasc No 11
The Kauśītaki-Brāhmaṇa Upaniṣad with Sankarānanda's Commentary, edited with a translation by E B Cowell, M A Complete in two Fasciculi, Nos 19 and 20
A translation of the Sūrya Siddhanta and Siddhanta Śīromani, by Pāṇḍita Bāpū Deva Sastrī, under the superintendence of Archdeacon Pratt Nos 1, 13 and 28
-

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a Rūpa with the exposition of Dhanika Edited by F E Hall D C L Fasc I, II Nos 12, and 21
The Nārada Pañcharātra Edited by Rev K M Banerjea Fasc I II, III, Nos 17, 25 and 31
The Kavyādarsa of Ś'ri Daṇḍin, edited, with a commentary, by Pāṇḍita Premeśchandra Tarkabagīśa, Fasc I II, Nos 30 and 33
The Matrī Upaniṣad, with the commentary of Ramatīrthīa, edited, with an English translation By E B Cowell, Esq M A fasc I No 35

स्थितिमानपि धोरोऽपि रत्नानामाकरोऽपि सन् ।

तव कक्षां न यात्येव मलिनामकरालयः ॥ १८७ ॥

क्रमेणोदाहरति । स्थितीति । अत्र मलिनतरूपविरुद्ध-
धर्मप्रयुक्तमादृशाक्षेपेण प्रसृतस्योत्कर्ष इति साक्षेपव्यतिरेकः,
नचाक्षेप एवायमिति वाच्यं तस्याच्चाङ्गतया व्यपदेशकत्वाभा-
वात् ॥ १८७ ॥

वहन्नपि महीं कृत्स्नां सशैलद्वीपसागराम् ।

भर्तृभावाद्भुजङ्गानां श्रेपस्त्वन्तो निरुह्यते ॥ १८८ ॥

वहन्नपीति । भुजङ्गानां सर्पाणाम्, अथच विटानां । नि-
रुह्यते निरुह्यो भवति । लन्न इति सार्थाद्भीयत इत्यादिवद-
सादानसंज्ञकस्याऽपि कर्तृत्वविवक्षया निरुह्यत इति कर्मणि
प्रयोगः । अत्र भर्तृभावादिति पञ्चम्यन्तपदप्रतिपाद्येन चोदाहारात्
प्रसृताप्रसृतयोस्तुत्कर्षनिकर्षयोध इति सहेतुव्यतिरेकः ॥ १८८ ॥

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोऽयमीदृशः ।

प्रतीयमानसादृश्योऽप्यस्ति सोऽप्यभिधीयते ॥ १८९ ॥

इत्थं शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकमुक्त्वा प्रतीयमानसादृश्य-
व्यतिरेकं दर्शयन्नाह । शब्दोपादानेति । शब्दस्य साधारण-
धर्मप्रतिपादकपदस्योपादानेन यत् सादृश्यं तत्पूर्वकोव्यति-
रेक ईदृशः निरुक्तस्वरूपः । शब्द उपादान प्रतिपादको यस्य

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE NEW SERIES

- The Vaiseshika Sutras with Commentaries by Pandita Jaya Nárayana Tarkapanchánana Complete in five Fasc Nos 1, 5, 6, 8 and 10
The Sándilya Sutras with Swapne'wara's Commentary Edited by Dr J R Ballantyne LL D Complete in one Fasc No 11
The Kaushitaki Brahmana Upanishad with Sankaránanda's Commentary, edited with a translation by E B Cowell, M A Complete in two Fasciculi Nos 19 and 20
A translation of the Surya Siddhanta and Siddhanta Siromani by Pandita Bápú Deva Sá tri under the superintendence of Archdeacon Pratt Nos 1, 13 and 28
-

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a Rupa with the exposition of Dhanika Edited by F E Hall D C L Fasc I, II Nos 12, and 21
The Nárada Pancharátra Edited by Rev K M Banerjee Fasc I II III, Nos 17, 25 and 31
The Kávyádarsa of S'ri Dandin, edited, with a commentary, by Pandita Premachandra Tarkabagísha Fasc I II, Nos 30 and 33
The Maitri Upanishad, with the commentary of Rámatírtha, edited with an English Translation By E B Cowell, Esq M A fasc I No 35

स्थितिमानपि धीरोऽपि रत्नानामाकरोऽपि सन् ।

तव कक्षां न यात्येव मलिनामकरालयः ॥ १८७ ॥

क्रमेणोदाहरति । स्थितोति । अत्र मलिनतरूपविरुद्ध-
धर्मप्रयुक्तमादृश्याक्षेपेण प्रस्तुतस्योत्कर्ष इति साक्षेपव्यतिरेकः,
नचाक्षेप एवायमिति वाच्यं तस्यात्राङ्गतया व्यपदेशकत्वाभा-
वात् ॥ १८७ ॥

वहन्नपि महीं कृत्स्नां सशैलद्वीपसागराम् ।

भर्तृभावाद्भुजङ्गानां शेषस्त्वंतो निरुध्यते ॥ १८८ ॥

वहन्नपीति । भुजङ्गानां सर्पाणाम्, अथच विटानां । नि-
रुध्यते निरुष्टीभवति । तन्न इति धार्थाद्भूयत इत्यादिवद-
पादानसंज्ञकस्याऽपि कर्तृत्वविवचया निरुध्यत इति कर्माणि
प्रयोगः । अत्र भर्तृभावादिति पञ्चम्यन्तपदप्रतिपाद्येन हेतुना
प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तुत्कर्षनिकर्षबोध इति सहेतुव्यतिरेकः ॥१८८॥

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोऽयमीदृशः ।

प्रतीयमानसादृश्योऽप्यस्ति सोऽप्यभिधीयते ॥ १८९ ॥

इत्थं शब्दोपात्तसादृश्यव्यतिरेकमुक्त्वा प्रतीयमानसादृश्य-
व्यतिरेकं दर्शयन्नाह । शब्दोपादानेति । शब्दस्य साधारण-
धर्मप्रतिपादकपदस्योपादानेन यत् सादृश्यं तत्पूर्वकोव्यति-
रेक ईदृशः निरुक्तस्वरूपः । शब्द उपादानं प्रतिपादको यस्य

तादृशं सादृश्यं यत्रेति केचित् । प्रतीयमानेति, प्रतीयमानं साधारणधर्माप्रयोगेऽपि सामर्थ्यादवगम्यमानं सादृश्यं यत्र सः साधारणधर्माप्रयोगाभावेऽपि प्रसिद्धसादृश्ययोरुपमानोपमेययोर्भेदकथनरूप इत्यर्थः । तादृशो व्यतिरेकोऽप्यस्ति सम्भवति, सोऽप्यभिधीयते अनन्तरमेव दर्शते ॥ १८८ ॥

त्वन्मुखं कमलञ्चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।

कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १८० ॥

अभ्रूविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।

इदन्तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥ १८१ ॥

त्वन्मुखमिति । इतीति भिदाया विशेषणम् एपेत्यर्थः, जलसंरोहि सलिलोत्पन्नम्, त्वदुपाश्रयं तन्मात्रनिष्ठम् । विभिन्नोपादानत्वात्त्वन्मुखकमलयोर्भेद इत्यर्थः । अत्र साधारणधर्माप्रयोगान्मुखकमलयोः सादृश्यमशब्दमपि प्रसिद्धत्वात् प्रतीयते ॥ १८० ॥

अभ्रूविलासमिति । अस्पृष्टमदरागमप्राप्तमद्यपानकृतलौहित्यं । मृगेक्षणं मृगस्य चक्षुः । तद्गुणभूषितं तैर्भ्रूविलासादिभिर्गुणैरलङ्कितम् । अत्रापि विरुद्धधर्मात्रप्रयोगात् सादृश्यमार्थम् ॥ १८१ ॥

पूर्वस्मिन् भेदमात्रोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।

सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्शते ॥ १८२ ॥

उदाहरणद्वयदर्शनायाः प्रयोजनं दर्शयति । पूर्वस्मिन्निति । पूर्वस्मिन् त्वन्मुखमित्याद्युदाहरणे, भेदमात्रेणैकैरिति नतु प्रस्तुतस्योत्कर्षोत्कृष्टत्वार्थः उत्कर्षबोधकवैधर्म्यानुपादानादत्रोत्कर्षस्य व्यङ्ग्यत्वमेवेति भावः । भेदश्चात्र कारणभेदरूपः । उक्तञ्च, अयमेव हि भेदोभेदहेतुर्वा यदिरुद्धधर्मोऽध्यासः कारणभेदश्चेति । नच जलसंरोहीत्यस्य जलसंरोहीतिस्त्रियुतया जलोपादानात् कमलादजलोपादानस्य मुखस्योत्कर्षः शब्दादेवोपस्थित इति कथं भेदमात्रेणैकैरित्युक्तमिति वाच्यम्, तात्पर्याभावेन जलपदस्य जडार्थबोधकत्वाभावात् वस्तुतस्तु जलसंरोहीत्यत्र नीरसंरोहीत्येव पठनीयम् । अस्मिन्निति । अस्मिन्ननन्तरोक्ते अभूविलासमित्यादिपद्ये, आधिक्यदर्शनम् उपमानोपमेयनिकर्षोत्कर्षबोधकविशेषणैरुपमेयस्योत्कर्षमात्रप्रतिपत्तिः नतु साधारणविशेषणमहिम्ना सदृशप्रतिपत्तिरिति । भेदश्चात्र द्वयोर्विरुद्धधर्मवत्तया प्रतीयते नतु स्फुटशब्देनाभिधीयते । इत्थं विरुद्धधर्मप्रयोगेण ननादिवाचकशब्देन वा स्फुटभेदव्यतिरेकं प्रदर्शयति सदृशधर्ममात्रप्रयोगेणस्फुटभेदव्यतिरेकं दर्शयति । सदृशव्यतिरेकश्चेति, सदृशेन सदृशधर्ममात्रप्रयोगेण व्यतिरेक आधिक्यं सदृशव्यतिरेक इत्यर्थः ॥ १८९ ॥

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।

भ्रमद्भ्रमरममोजं लोलनेत्रं मुखन्तुं ते ॥ १८९ ॥

सदृशव्यतिरेकोऽपि सादृश्यस्य शब्दोपात्तत्वेन प्रतीयमानत्वेन च द्विविधस्तत्र शब्दोपादानसादृश्यभेदमुदाहरति । तन्मुखामिति । फुल्लत्वं स्मितगोभितत्वं विकसितत्वञ्च । अत्र फुल्लत्वसुरभिगन्धितयोः साधारण्यात् सादृश्यं शब्दोपात्तं । भ्रमदिति, भ्रमद्भ्रमरत्वं लोलनेचत्वञ्च धर्मद्वयमसाधारणमपि विभ्वानुबिम्बतया सदृशमेव नतु विरुद्धं, तेन च मुखपुण्डरीकयोर्भेदः प्रतीयत एव परन्तु विरुद्धधर्मोपादानेन यथा स्फुटतरः, नात्र तथेति युज्यत एव भेदविधानम् अत्र भ्रमरापेक्षया नेत्रस्रोतस्पर्शः पर्यालोचनया प्रतीयत इति मुखस्याधिक्यालक्षणसमन्वयः ॥ १६३ ॥

चन्द्रेऽयमम्बरोत्तंसोऽहंसोऽयं तोयभूपणम् ।

नभोनक्षत्रमालीदमुत्फुल्लकुमुदं पयः ॥ १६४ ॥

प्रतीयमानशौक्यादिसाम्ययोश्चन्द्रहंसयोः ।

कृतः प्रतीतशुद्धोश्च भेदोऽस्तिन् वियदम्भसोः ॥ १६५ ॥

पूर्वत्र शब्दवत्साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।

मृङ्गनेत्रादि तुल्यं, तत् सदृशव्यतिरेकता ॥ १६६ ॥

प्रतीतसादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरति । चन्द्र इति । इदमिति काकाचिन्त्यायात्रमःपयसोर्विशेषण । नभो नक्षत्रमालीदमिदमुत्फुल्लकुमुदं पय इत्यपि कश्चित्पाठः ॥ १६४ ॥

अत्र प्रतीयमानसादृश्यत्वं सदृशव्यतिरेकत्वञ्च सङ्गमयति ।

प्रतीयमानेति । अस्मिन् पक्षे प्रतीयमानं वाचकाभावेऽपि प्रसिद्धत्वाद्बगम्यमानं यत् शौल्यादि आदिना सितपत्रशो-
भितत्वादीनां ग्रहणं । तेन साम्यं यथोस्तादृशयोश्चन्द्रहंसयो-
रुपमानोपमेयभूतयोः, तथा प्रतीता शुद्धिर्विभ्रानुविभ्रत्व-
बोधिका स्वच्छता यथोक्त्याविधयोर्वियदन्मधोस्य आश्रय-
तया उपमानोपमेयधर्माभूतयोरित्यर्थः, भेदः कृतः प्रद-
र्शित इत्यन्वयः । अयमर्थः साधारणधर्माप्रयोगात् प्रतीय-
मानसादृश्ययोश्चन्द्रहंसयोः स्वच्छतासाधर्म्येण सदृशाभ्यां विय-
दन्मोक्षपविभिन्नधर्माभ्यां व्यतिरेकनं प्रदर्शितमिति प्रतीय-
मानसादृश्यव्यतिरेकस्य सदृशव्यतिरेकाख्योभेद इति । अत्र
पूर्वाद्धान्ते वियदन्मधोरिति, उत्तराद्धान्ते चन्द्रहंसयोरिति
याठो न मनोरमः ॥ १८५ ॥

पूर्वत्रेति । पूर्वत्र त्वगुलमित्यादिश्लोके शब्दवत् शब्दविशिष्टं
साम्यं फुल्ले इति सुरभिगन्धिनी इति च साधारणधर्मबोधक-
शब्दाभ्यां मुखपुण्डरीकयोः सादृश्यं प्रतिपादितमिति शब्दे-
पादानसादृश्योऽयं सदृशव्यतिरेक इत्यर्थः । उभयत्र सदृश-
व्यतिरेकत्वं सङ्गमयति उभयत्रापिति, उभयत्रापि श्लोकद्वयेऽपि
तुल्यं कृष्णत्वादिना स्वच्छत्वादिना च प्रणिधानगम्यसादृश्यं
सङ्गनेचादि आदिना वियदन्मधोर्येषणं, भेदकम् उपमानोपमे-
ययोर्भिन्नत्वप्रतिपादनेन निकर्षोत्कर्षबोधकं, तत्तस्मात् सदृश-
व्यतिरेकतेत्यन्वयः । अन्ये त्वेवंविधस्यले उत्कर्षनिकर्षयोः स्फुट-
प्रतीतेरभावात् तस्या एव च व्यतिरेकव्यपदेशस्य जीवात्सुभूत-

त्वान्न व्यतिरेकत्वमुचितं किन्तु धर्मयोर्विभानुविम्बलादुपमा-
ध्वनिरेवायमिति वदन्ति ॥ १६६ ॥

अरत्नालोकसंहार्यमवाय्यं सूर्यरश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ १६७ ॥

सजातिव्यतिरेकोऽयं, तमोजातेरिदं तमः ।

दृष्टिरोधितया तुल्यं, भिन्नमन्यैरदर्शं यत् ॥ १६८ ॥

व्यतिरेकचक्रम् ।

सजातिव्यतिरेकमाह । अरत्नालोकेति । दृष्टिरोधकर-
मिति, दृष्टिश्चक्षुर्ज्ञानय, तमोमोहोऽन्धकारश्च, ह्येवशादेव
तमःपदेनोपमानोपमेयभूततमोदयप्रतिपादनात् सामान्यस्र-
णसमन्वयः, व्यञ्जनया उपमानतमःप्रतीतेरेव व्यतिरेक इति
केचित् । अथ दृष्टिरोधकरमिति विशेषणस्योभयवृत्तित्वात्
सादृश्यं शब्दं । अरत्नालोकेत्यादिविशेषणद्वयस्योपमेयमात्र-
वृत्तित्वाद्भेदकम्, एतदेव दर्शयति सजातिव्यतिरेकोयमिति
समाना जातिर्यस्य स सजातिः सजातितोयतिरेचनं सजातिव्य-
तिरेक इत्यर्थः । इदं प्रभुतं यौवनप्रभवं तमः, तमोजातेर्ज्ञान-
प्रतिबन्धकररूपतमस्त्वधर्मवतोऽप्रभुततमःसामान्यस्य दृष्टिरो-
धितया दृष्टिरोधितरूपसाधारणधर्मसमन्वितया तुल्यं, तथा
अन्यैः अरत्नालोकेत्याद्यसाधारणधर्मभिन्नस्य कृता यददर्शं
तत् सजातिव्यतिरेकोऽयमित्यन्वयः । अत्र अन्यैरिति वञ्ज-

वचनेन अहोरात्रवृत्तित्वादीनां परिग्रहः अन्यथा विरुद्ध-
धर्मद्वयस्यैवोपादानाद्भवचनानुपपत्तेः । भिन्नमित्यनेनान्वये
च तमोजातेरित्यस्य विपरिणामेन पञ्चम्यन्तता ज्ञातव्या, अन्ये
तु तम एव तम इति स्थिररूपकमिदं विरुद्धधर्मापादाना-
दधिकारूढवैशिष्ट्यमित्याहुः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वाभाविकत्वम्वा विभाष्यं, सा विभावना ॥ १६९ ॥

विभावनां लक्षयति । प्रसिद्धेति । यत्रेति वैचित्र्ये इत्यर्थः ।
प्रसिद्धस्य सामान्यतोलोकविख्यातस्य न तु तात्त्विककारण-
तापन्नस्य हेतोर्थावृत्त्या, असद्भावप्रदर्शनेन यत्किञ्चिदतिगूढं
कारणान्तरं यत्र वैचित्र्ये विभाष्यं फलोत्पत्त्यनुपपत्त्या निपु-
णाभिनिवेशेनानुसन्धानीयं, तथा स्वाभाविकत्वम्वा निपुणानु-
सन्धानेनापि कारणान्तराप्रतीतेः फलस्य स्वतःसम्यक्मान-
त्वम्वा विभाष्यं, सा द्विविधवैचित्र्यरूपा विभावनेति योजना,
इत्यञ्च विना प्रसिद्धहेतुमुत्पन्नस्य फलस्य गूढकारणान्तरवि-
भावनजन्यं कारणान्तरानुपलब्ध्या नैसर्गिकत्वनिश्चयजन्यं वा
वैचित्र्यं विभावनेति लक्षणं, ततश्च कारणान्तरं स्वाभाविकत्वं
वा विभाव्यतेऽस्यामित्यधिकरणप्रत्ययान्तो योगरूढोऽयं वि-
भावनाशब्दः अलङ्कारसंज्ञानां प्रायेण योगरूढत्वात् । न-
व्यासु कारणाभावे फलोत्पत्तिवर्णनं विभावनेत्याहुः तत्र
विभावनेतिसंज्ञाया नान्वयंतेति नैतत् सम्यक् । अत्र कार-

णान्तरञ्च क्वचिच्छाब्दं, यथा, “अनायासकृशं मध्यमशङ्कत-
रले दृशौ । अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभुवः” । इति, अत्र
वयोरूपं कारणान्तरमुक्तं तस्य च कारणतयाऽनिर्देशादिभा-
व्यत्वं । क्वचिदर्थं, यथोदाहरिष्यते अपीतशीवकादम्बमि-
त्यादि, अत्र शरत्कालरूपकारणान्तरमनुपात्तं विभावनोयं ।
स्वाभाविकत्वमपि क्वचिच्छाब्दं यथा, वक्तं निमगंसुरभीत्यादि ।
क्वचिदर्थं यथा, अनञ्जितामिता दृष्टिरित्यादि । प्रसिद्धका-
रणाभावश्च क्वचिच्छाब्दः, यथा, अपीतशीवेत्यादि । क्वचि-
दर्थः यथा वक्तं निमगंतेत्यादि । यत्र तु कारणविरुद्धसद्भा-
वेन कारणाभावप्रतिपादनं तत्रापीयं भवति परन्तु न स्फुट-
तरा, यथा, यः कौमारहरः स एव हि वरसा एव चैवत्तपा-
स्ते चोन्मीलितमासतीसुरभयः प्रौढाः ककम्बानिलाः । सा
चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधमि-
वेतमीतस्तले चेतः समुत्कण्ठते । इति, अत्रोत्कण्ठारूपकार्यस्य
प्रसिद्धहेतूनां पत्यभावादीनामभावोविरुद्धेन पत्यादिसद्भावेन
प्रतिपादित इति नात्र स्फुटत्वमस्याः अत्र एवात्र प्रकाशकता,
अत्र स्फुटेन कश्चिदलङ्कार इत्युक्तं ॥ १८८ ॥

अपीतशीवकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम् ।

अप्रसादितशुद्धानु जगदासीन्मनोहरम् ॥ २०० ॥

तत्र कारणान्तरविभावनामुदाहरति । अपीतेति । अ-
पीताः मधून्यपीतवन्तोऽपि शीवा मत्ताः कादम्बाः कलहंसा

यत्र तत् । अपीतेति, भोजनार्थत्वात् पिबतेः कर्त्तरि क्तः ।
 तथा असंश्लेषमपि अमलमम्बरं यत्र तत् । अप्रमादितं कत-
 कादिना प्रमादमप्रापितमपि शुद्धं स्वच्छमसु यत्र तत् ।
 अत्र पानं चीवत्स्य, मार्जनममलस्य, प्रमादनं शुद्धस्य,
 प्रसिद्धं कारणं तदसङ्गावेऽपि चीवत्तादिफलोत्पत्तिरिति प्र-
 सिद्धकारणाभावः शब्दः, तादृशफलोत्पत्तिस्य प्रसिद्धकार-
 णाभावेऽप्युपनिबध्माना प्रसन्नद्रूपतया कारणान्तरमपेक्षत
 इति शरत्कालरूपं कारणान्तरं विभावयति, तदत्रार्थं का-
 रणान्तरम् ॥ १०० ॥

अनञ्जिताऽसिता दृष्टिर्भूतनावर्जिता नता ।

अरञ्जितोऽरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ॥ २०१ ॥

स्वाभाविकत्वविभावनामुदाहरति । अनञ्जितेति । अ-
 नञ्जिता अञ्जनेनालिप्तापि दृष्टिरसिता श्यामला । तथा अनाव-
 र्जिता अनाकृष्टकोटिदयापि भूर्तता वक्रा, अरञ्जितो लाक्षा-
 दिभीरागमप्रापितोऽपि अधरोऽरुणः । अत्र अञ्जितत्वमसि-
 तत्वस्य, आवर्जनं नम्रतायाः, रञ्जितत्वमरुणत्वस्य प्रसिद्धं
 कारणं, तन्निवृत्तावप्युत्पद्यमानममितत्वादि कार्यं दृष्टकार-
 णान्तराभावाद्धिनिर्मितत्वरूपस्वाभाविकत्वं विभावयति ।
 तच्च स्वाभाविकत्वमिह गम्यं । प्रसिद्धकारणाभावस्य शब्दः ॥
 ॥ २०१ ॥

यदपीतादिजन्यं स्यात् क्षीवत्वाद्यन्यहेतुजम् ।

अहेतुकञ्च तस्येह विवचेत्यविरुद्धता ॥ २०२ ॥

उदाहरणद्वये निरुक्तलक्षणद्वयं सङ्गमयन् कारणाभावे कथं कार्योत्पत्तिरिति विरोधं वारयति । यदपीतादीति । पीतं पानं भावे क्तः, आदिना उत्तरश्लोकगतानामप्यनञ्जितत्वादीनां परिपद्यः, एवं क्षीवत्वादीत्यादिना अमितत्वादीनाम् । अपीतादिजन्यं पानाद्यजन्यं किन्तु अन्यहेतुजं शरत्कालरूपकारणान्तरजन्यं, तथा अहेतुकञ्च कारणमन्तरेण स्वतःसिद्धञ्च यत् क्षीवत्वादि स्याद्भवति तस्येह विवचा इत्यतोऽविरुद्धता व्यभिचाराभाव इत्यन्वयः, अयमर्थः, दृष्टारणिन्यायेन प्रत्येकपर्याप्तकारणतायां व्यभिचारापत्त्या कार्यगतं वैजात्यमवश्यमङ्गीकरणीयं, ततश्च प्रकृते पानादिजन्यं क्षीवत्वादिकमन्यत् शरत्कालजन्यमन्यदिति पानादिकारणाभावेऽपि शरत्जन्यं विजातीयमिदं क्षीवत्वादिकं तस्माच्च व्यभिचारसम्भवः, एवमञ्जनश्लेषादिसौक्तिककारणजन्यममितत्वादिकमन्यत् स्वभावसिद्धञ्चान्यदिति नात्रापि व्यभिचारशङ्केति, वैचित्र्यन्तु विभिन्नानामपि क्षीवत्वादीनामेकताध्यवसानेन अत्रैव असत्यपि कारणे कार्यमिति समत्कारोदयादिति विवेचनीयम् ॥ २०२ ॥

वह्निं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।

अकारणरिपुशब्दो निर्निमित्ताऽसृष्टत् सरः ॥ २०३ ॥

निसर्गादिपदैरत्र चेतुः साक्षान्निवर्त्तितः ।

उक्तञ्च सुरभित्वादि फलं, तत् सा विभावना ॥ २०४ ॥

॥ इति विभावनाचक्रम् ॥

शब्दं स्वाभाविकत्वमुदाहरति । वक्तव्यमिति । निसर्गेण
स्वभावेन, नतु केनापि कर्पूरादिगन्धवस्तुना सुरभि । अत्राजे-
नाकपटेन सुन्दरं, नतु वसनाभरणादिना अत्रिमसौन्दर्यवत् ।
अकारणरिपुः विरोधादिकारणं विनैव विरहिणां ताप-
कारी । एवं निर्निमित्ताऽसृष्टदिति । अत्र सुरभित्वादीनां
स्वाभाविकत्वं निसर्गादिपदबोधमिति शब्दमेव । नन्यत्र प्र-
सिद्धचेतुस्यावृत्त्यभावात् कथं लक्षणसमन्वय इत्यथाह, निस-
र्गादिपदैरिति । साक्षात्तजादिवाचकशब्दवत् । सुरभित्वादि-
फलं सुरभित्वादिफलस्य स्वाभाविकत्वम्, उक्तञ्च बोधितञ्च ।
निसर्गादिपदानि हेतुसङ्गावं निवर्त्तयन्ति, सुरभित्वादि-
फलस्य च स्वाभाविकत्वं बोधयन्तीत्यर्थः । तत्तस्मात् कारणा-
भावफलस्वाभाविकत्वयोः प्रतीतत्वादित्यर्थः । सा निरुक्तलक्षणा
विभावना अत्र वर्त्तत इत्यन्वयः । तथा इत्यत्र तस्मादिति
कश्चित् पाठः ॥ २०१ ॥ २०४ ॥

यस्तु किञ्चिद्भिप्रेत्य तत्तुल्यस्थान्यवस्तुनः ।

उक्तिः संश्लेषरूपत्वात् सा समासोक्तिरित्यन्ते ॥ २०५ ॥

अथ समासोक्तिं लक्षयति । वस्तुति । किञ्चित् किमपि प्रसृतं

वस्तु अभिप्रेत्य चमत्कारित्वप्रतिपिपादयिषया ' व्यञ्जनया ' प्रतिपादयितुमभिलष्य तत्तुल्यस्य तदुपमानभूतस्यान्यवस्तुनः कस्यचिद्प्रस्तुतस्योक्तिः शब्देन प्रतिपादनं सा समासोक्तिरित्य-
 न्वयः । शक्या प्रतिपादनापेक्षया व्यञ्जगया वस्तुनः प्रतिपा-
 दनं हि चमत्कारविशेषं जनयति, यदुक्तं ध्वनिकृता 'वाच्यो-
 ऽर्थो न तथा स्वदत्ते प्रतीयमानः स एव यथेति, संज्ञाबोज-
 माह, संक्षेपरूपत्वादिति समासः संक्षेपः, संक्षेपश्च एकस्य प्र-
 योगेणोभयप्रतीतिः, प्रकृतेषु प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्द्वयोरैकस्याप्रस्तु-
 तस्य प्रयोगेण प्रस्तुतस्यापि प्रतिपत्तिरिति । एतेनोपमाना-
 च्छाब्दादतिप्रसिद्धेरुपमेयस्य प्रतीतिः समासोक्तिरित्यर्थः ।
 तदुक्तं भोजराजिन, 'यक्षेपमानादेवैतदुपमेयं प्रतीयते । अति-
 प्रसिद्धेस्त्वामाहुः समासोक्तिं मनोपिणः । प्रतीयमाने वाच्ये
 वा सादृश्ये सापजायते । साक्षां गर्हामुभे नोभे तदुपाधीन् प्र-
 चक्षते । विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा । अस्त्वसा-
 वपराष्यसि तुल्यातुल्यविशेषणा । संक्षेपेणोच्यते यस्मात् स-
 मासोक्तिरियं ततः । सैवान्योक्तिरनन्योक्तिरभयोक्तिश्च कथ्यते'
 इति । वस्तुतस्तु समासोक्तावस्थामुपमानस्यैव वाच्यत्वमुपमेय-
 स्यैव गम्यत्वमिति न नियमः उपमेयादप्युपमानप्रतीतेौ तद-
 भुपगमस्यैापित्यात् । यथा, 'व्याधूय यद्दसनमन्वुजसोचनाया
 वक्षोऽजयोः कमककुम्भविस्त्रासभाजोः । आसिद्गमि प्रसभमङ्ग-
 मश्रेपमष्माद्गुन्यस्त्वमेव मलययाचलगन्धवाह' इति । अत्र शाब्दस्य
 मलययानिलस्योपमेयत्वं गम्यस्य च दृढकामुकस्योपमानत्वमिति ।

अतएवाग्नेये उपमानमुपमेयं वागन्तर्भाष्यैव लक्षणं कृतं यथा,
 'यत्रोक्ताङ्गम्यतेऽन्योर्थस्तत्समानविशेषणः । सा समासोक्तिरु-
 दिता संचेपार्थतया बुधैः' इति । नव्यास्तु प्रस्तुतादप्रस्तुत-
 प्रतीतौ समासोक्तिः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसे-
 त्याहुः । वाच्ये प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः समासोक्ति-
 रिति विश्वनाथादयः । स्वमते समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसयोर्भेद-
 मप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे विवेचयिष्यामः ॥ २०५ ॥

पिवन्मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे ।

अप्यसन्नद्वसैरभ्यं पश्य चुम्बति कुङ्कुलम् ॥ २०६ ॥

इति प्रौढाङ्गनावद्धरतिलीलस्य रागिणः ।

कस्याञ्चिदिह बालायामिच्छावृत्तिर्विभाव्यते ॥ २०७ ॥

विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।

अस्यसावपराप्यस्ति भिन्नाभिन्नविशेषणा ॥ २०८ ॥

विशेषणसाम्यनिबन्धनां समासोक्तिं दर्शयन् विशेषणाना-
द्याभिन्नत्वेन भिन्नाभिन्नत्वेन च भेदद्वयमाह । विशेष्येति ।
विशेष्यमात्रं विशेष्यपदमेव भिन्नं श्लेषानवष्टभादेकमात्रबोधकं
यत्र सा । मात्रपदाद्द्विशेषणभिन्नत्वव्युदासः । अपिना पू-
र्व्याक्तकार्यसाम्यसमासोक्तिममुचयः । विशेष्यपदस्य द्विष्टत्वे तु
द्वयोः प्रसृतत्वे श्लेषालङ्कारः, एकस्य तथात्वे तु शब्दशक्तिमूलो
ध्वनिरिति बोध्यम् । तुल्येति, तुल्याकारं श्लेषावष्टभेन वाच्य-
व्यङ्गोभयधर्मबोधकं विशेषणं यत्र सत्येका, अत्र श्लेषवशा-
देकाकारशब्दप्रतिपाद्यत्वेन विशेषणधर्माणां साम्यम् । अपरा-
प्यस्तीति । अत्रापि विशेष्यमात्रभिन्नेत्यनुपपद्यते । भिन्नमेक-
मात्रगामि अभिन्नमुभयगामि च विशेषणं यत्र सा । भिन्न-
विशेषणस्य तु व्यङ्ग्यधर्मेण विम्बप्रतिविम्बतया साम्यम्, इत्यञ्च
द्विष्टविशेषणा द्विष्टाद्विष्टविशेषणा चेति द्वौ भेदावित्यर्थः । श्ले-
षस्यात्र शब्दगतोऽर्थगतयेति द्विविधो बोध्यस्तेनापरैरङ्गीकृतं
विशेषणसाधारण्यगर्भभेदान्तरं पृथङ्गं वक्तव्यम् अर्थश्लेषाव-
ष्टव्यविशेषणस्यैव साधारण्यात्, यथा 'निसर्गसौरभोद्गान्तमृद्ग-
सङ्गीतशालिनी । उदिते वासराधीशे सौराजनि सरोजिनी' ।
अत्र निसर्गेत्यादिविशेषणं साधारणं तेन च नाधिकाप्रतीतिः ।
केचित्तु श्लेषस्यगर्भत्वेन च विशेषणसाम्यं भवति, श्लेषस्यगर्भ-

तच्च उपमाहूपकतत्परङ्करगर्वालरूपं तेन च विशेषणसाम्ये
भेदत्रयान्तरं ज्ञातव्यमित्याहुः तत्र रुचिरं तथाविधस्यले
एकदेशविवर्त्युपमातादृशरूपकयोरेवाङ्गीकारस्योचित्यात् अ-
न्यथा, 'ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्विधानार्द्रनखक्षताभम् ।
प्रमोदयन्ती सकलहृदिभ्युः तापं रवेरप्यधिकं चकार' । इत्या-
दावाद्द्रनखक्षताभैन्द्रधनुर्धारणरूपविशेषणस्य नाधिकाया अस-
म्भवेन विशेषणसाम्याभावात् कथं नाधिकाप्रतीतिः तस्मा-
देवमादावेकदेशविवर्त्तिन्युपमैव, एवं 'लावण्यमधुभिः पूर्णमा-
स्यमस्याविकस्वरम् । लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः कैर्म पीयते' ।
इत्यादावेकदेशविवर्त्तिरूपकमेव ॥ २०८ ॥

रूढमूलः, फलभरैः पुष्पान्निशमर्थिनः ।

सान्द्राकायो महावृक्षः सोऽयमासादितो मया ॥२०९॥

अनल्पविटपाभोगः फलपुष्पसमृद्धिमान् ।

सुच्छायः स्वैर्यवान् दैवादेप लब्धो मया द्रुमः ॥ २१० ॥

उभयत्र पुमान् कश्चिद्दृत्तत्वेनोपवर्णितः ।

सर्वे साधारणा धर्माः पूर्वत्रान्यत्र तु द्वयम् ॥ २११ ॥

क्रमेणोदाहरति । रूढमूल इति । रूढं प्रवृद्धं मूलं जिफा,
अन्यत्र मूलधनं यस्य सः । फलभरैः शस्यातिशयैः, अन्यत्र
धनलाभैरर्थिनः पुष्पान् । सान्द्रा वज्रला काया आतपाभावः,
अन्यत्र फान्तिर्यस्य सः । सोऽयं प्रसिद्धः । अत्र मूलादिशब्दा-
नामनेकार्थत्वेन विशेषणानामभिन्नत्वं । तथाच मेदिनी 'मूलं

श्रिफाद्ययोः, भूलवित्तेऽन्तिके वा नेति । फलं जातीफलं शस्ये
 हेतुत्ये व्युष्टिलाभयोरिति । क्वाया स्यादातपाभावे प्रतिविम्बा-
 कंयोपितोः । पालनोक्तोचयोः कान्तिमच्छोभापङ्क्तिषु स्त्रि-
 याम् इति च । महावृक्षपदन्त्येकार्यमेवेति वाच्यव्यङ्गवाक्या-
 र्थयोर्विशेष्यं भिन्नमेव ॥ २०६ ॥

अनल्पेति । अनल्पो विटपस्य शाखाविस्तारस्वाभोगः पू-
 र्णता यस्य सः । फलानां शखानां पुष्पाणाञ्च मष्टद्धिः प्राचुर्यं
 विद्यते यस्य सः । अत्र पुष्पसादृचर्यात् फलपदस्य शस्यमात्र-
 वाचकत्वेनैकार्यत्वमेव । सुच्छायः पञ्चवनैविद्यादधिकातपाभा-
 वः, अन्यत्र शोभनकान्तिः । स्वैर्यमविचलितमूलत्वम्, अन्यत्र
 सत्यपि विघ्ने व्यवसायादचलनं, तद्वान् । दैवाद्भाग्यात् ॥
 ॥ २१० ॥

उभयत्रेति । उभयत्र पद्यद्वये, कश्चित् प्रस्तुतः पुमान्, वृक्ष-
 त्वेन उपमानभूतवृक्षस्योपमेयत्वेन, उपवर्णितः विशेषणसा-
 धारणोत्थापितया व्यञ्जनया बोधितः । पूर्वत्र पद्ये सर्वे धर्मा
 विशेषणभूताः साधारणा, श्लिष्टपदप्रतिपाद्यत्वेनैकरूपत्वाद्दु-
 भयान्वयित्वेनाभिन्नाः । अन्यत्र परत्र पद्ये तु द्वयं सुच्छायत्व-
 स्वैर्यत्वत्वधर्मयोर्युगलं श्लिष्टपदप्रतिपाद्यत्वाद्भिन्नम् । विटपफल-
 पुष्पाणान्वेकार्यपदप्रतिपाद्यत्वाद्भिन्नत्वमेव, तेषां साधारण्यन्तु
 प्रतीयमानपुरुषगतैस्तत्सजातीयधर्मैः सह विम्बप्रतिविम्बतयेति
 बोध्यम् अन्यथा तेषां व्यञ्जनानुत्थापकत्वेनापुष्टत्वदोषापत्तेः ।
 अयद्य चरमभेदो वैचित्र्यविशेषाजनकत्वान्नयैरुपेक्षितः ॥ २११ ॥

निवृत्तव्यालसंसर्गा निसर्गमधुराशयः ।

अयमग्नीनिधिः कष्टं कालेन परिशुष्यते ॥ २१२ ॥

इत्यपूर्वसमासोक्तिः पूर्वधर्मानिवर्तनात् ।

समुद्रेण समानस्य पुंसो व्यापत्तिरुच्यते ॥ २१३ ॥

॥ इति समासोक्तिचक्रम् ॥

अभियविशेषणसमासोक्तौ रूढमूल इत्याद्युदाहरणप्रदर्शनेन विशेषणानां तात्त्विकत्वं प्रतिपादितं । सम्प्रति विपरीतधर्मारोपेण भेदान्तरं दर्शयन्नुदाहरति । निवृत्तेति । निवृत्तो व्यालानां सर्पाणाम्, अन्यत्र यालानां संसर्गा यस्मात् सः । तथा निसर्गेण मधुराशयः सुखादुजलाधारः, अन्यत्र सद्वहदयः, कालेन समयविशेषेण अन्यत्र यमेन, परिशुष्यते निर्जलीक्रियते अन्यत्र विनाश्रते । अत्र व्यालसंसर्गित्वलवणाशयत्वे एवाग्नीनिधेः पूर्वसिद्धधर्मो तन्निवर्तनेन तद्विपरीतव्यालसंसर्गाभावनिसर्गमधुराशयत्वधर्मो वाय्वेऽग्नीनिधावारोपितौ, व्यञ्जे च तात्त्विकावित्यभिधौ, ततश्च प्रभृतपुरुषविशेषप्रतीतिरित्यपूर्वसमासोक्तिरियम्, एतदेव सङ्गमयति । इत्यपूर्वेति । अपूर्वत्वे हेतुः पूर्वधर्मानिवर्तनादिति, पूर्वधर्मो पूर्वसिद्धधर्मो व्यालसंसर्गलवणाशयत्वरूपौ तयोर्निवर्तनादपलापात् तदपलापेन तद्विपरीतधर्माध्यामादित्यर्थः । समासोक्तिमद्भावे हेतुः समुद्रेणेत्यादिः । इत्थं फार्यविशेषणयोः साधारण्यतभेदा दर्शिताः । खिङ्गसाधारण्यभेदो यथा, 'असमाप्तजिगीषन् स्त्री-

चिन्ता का मनस्विनः । अनाक्रम्य जगत् कृत्स्नं नो सन्ध्यां
भजते रविः' । अत्रोत्तरार्द्धे स्त्रीपुंलिङ्गसाधारणेन नायक-
नायिकाप्रतीतिः, एवमन्योऽपि समाप्तेक्तिभेदा भोजराजादि-
भिरुत्तास्त्रेषां प्रबन्धेषु ज्ञातव्याः ॥ २१२ ॥ २१२ ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ।

असावतिशयोक्तिः स्वादलङ्कारोत्तमा यथा ॥ २१४ ॥

अथातिशयोक्तिं लक्षयति । विवक्षेति । विशेषः प्रस्तुतवस्तुन
उत्कर्षः तस्य या लोकसीमातिवर्तिनी लोकमर्थ्यादातिरिक्ता
अत्यधिकेत्यर्थः, विवक्षा उक्तिः भङ्गा प्रतिपादनमित्यर्थः,
असावतिशयोक्तिः स्वादित्यन्वयः । विवक्षेति स्वार्थे सन् इच्छा-
या अलङ्कारत्वाभावात् । विवक्षाया लोकसीमातिवर्तित्वञ्च
परम्परया विशेषस्यैव लोकसीमातिवर्तित्वेन प्रतिपादितस्य
चमत्कारजनकत्वात् । स्पष्टमुक्तमाग्नेये, 'लोकसीमातिवृत्तस्य
वस्तुधर्मस्य कीर्त्तनम् । भवेदतिशयो नाम सन्धयोऽप्यस्यैवो द्विधा'
इति । वस्तुधर्मस्य प्रस्तुतवस्तुनो गुणाद्याधिक्यकृतेऽत्कर्षस्येत्य-
र्थः । क्वचिच्च लोकसीमातिवर्तिन इत्येव पाठः । इत्यञ्च
प्रस्तुतवस्तुनोऽत्यधिकोत्कर्षोक्तिरितिशयोक्तिरिति लक्षणम्, अ-
तिशय उत्कर्षस्योक्तिरित्यन्वयता । एवञ्च लोकसीमाति-
वर्तित्वस्य विशेष एवान्वयान् प्रस्तुतवस्तुनि चानन्वयान्नात्र
कान्तिगुणवत्त्वाभावशङ्का, प्रस्तुतवस्तुन एव तथात्वे कान्तिम-
त्तायोगात् वार्त्ताभिधानादावेव वा कान्तिसङ्गावभियमेनान्यत्र

तदभावे दोषाभावात् । एवमपि वक्ष्यमाणोदात्तेनाद्या न
ममानविषयत्वम् । अत्र प्रसृतोत्कर्षातिशयप्रतिपादनञ्चाप्रसृ-
ताभेदाध्यवसानादिना । अतिशयोक्तिं प्रशंसति । अलङ्कारोक्त-
मेति सर्व्वालङ्कारजीवातुभृतत्वादर्शनीयार्थोत्कर्षातिशयबोध-
कत्वेन चमत्कारविशेषजनकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ २१४ ॥

मल्लिकामालभारिण्यः सर्व्वङ्गीणार्द्रचन्द्रनाः ।

शौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥२१५॥

उदाहरति । मलिकेति । मालाशब्दस्त्रेष्ठादिलात्तद-
न्तस्य चेति ह्रस्वः । ईदृशं सामान्यारङ्कारमिच्छन्त्यने । अत्र
ज्योत्स्नेव वर्णनीयत्वात् प्रसृता, तस्याः श्रेतिमा मलिकामाला-
दिकृतनाधिकाश्चेतिमाभिन्नतया वर्णनादत्यधिकत्वेन प्रती-
यते, यद्वा ज्योत्स्नां रजन्यां तादृशांभिसारिकाणामनद्यत्वस्या-
मवन्धेऽपि तत्कल्पनात् प्रसृतज्योत्स्नायाः श्रेतिमोत्कर्षः प्रती-
यते ॥ २१५ ॥

चन्द्रातपस्य वाङ्मयमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।

संशयातिशयादीनां व्यक्तौ किञ्चिन्निदर्शयते ॥ २१६ ॥

अत्र लक्षणं मङ्गमयति । चन्द्रातपस्येति । चन्द्रातपस्य प्रसृत-
ज्योत्स्नाया उत्कर्षवत्तया उत्कृष्टत्वप्रतिपादनार्थं वाङ्मय गाढ-
त्वमुक्तम् अभिसारिकाणां तादृशश्चेतिमा मघाभिन्नत्वप्रतिपा-
दनेन गत्यपि सद्यत्वेऽलक्ष्यत्वप्रतिपादनेन वा बोधितमित्यर्थः ॥

भेदान्तराणि प्रदर्शयन्नाह । संशयेत्यादि । संशयेनाति-

भिरादृतां वा इमामतिशयाङ्गयामुक्तिमतिशयोक्तिम् अलङ्कारान्तराणामप्येकमद्वितीयं परायणमवलम्बनमाहुः प्राक्तननिवन्धार इति शेषः । प्रसुतोत्कर्षातिशयरूपाया अस्या एव वैचित्ररूपत्वात् सर्वत्राव्यभिचारित्वाच्च अलङ्कारान्तराणामुपजीव्यत्वम् एतदभावे च वैचित्राभावेन विद्यमानानामप्युपमादीनां नालङ्कारत्वं, यथा 'गौरिव गवय इत्यादौ' यदुक्तं । 'सैव सर्वत्र वक्रोक्तिरन्यार्था विभाव्यते । यद्गोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना' इति । अन्यच्च, 'कस्याप्यतिशयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् । प्रायेणामी अलङ्कारा भिन्ना नातिशयोक्तिः' इति । एवं सर्वत्रैवातिशयोक्तिमङ्गावेऽपि वैचित्रान्तरेणालङ्कारान्तरव्यपदेशः, वैचित्रान्तराभावे त्वतिशयोक्तिव्यपदेश इति बोध्यम् । अलङ्कारान्तरामपीत्यपिना उक्तोदाहरणगतालङ्काराणां समुच्चयः, तथाहि मल्लिकानालभारिण्य इत्यादौ सामान्यं, स्तनयोर्जघनस्थापीत्यादौ मन्देहः, निर्णेतुं शक्यमस्तीत्यादौ निश्चयः । मशयनिश्चययोरुपमानोपमेयविषयकत्वाभावेऽप्यलङ्कारत्वं बह्वभिर्वैचित्रजनकत्वादङ्गीकृतम् । अहो विमालमित्यादावधिकम् । एते चालङ्कारा अन्यैरुक्ता ज्ञातव्याः ॥ २२० ॥

अन्यथैव स्थिता वृत्तिचेतनस्येतरस्य वा ।

अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ॥ २२१ ॥

अथोत्प्रेक्षां लक्षयति । अन्यथैवेति । चेतनस्येतरस्याचेतनस्य

वा प्रसृतविषयस्यान्यथा स्वाभाविकत्वेनैव स्थिता दृष्टिर्गुण-
 क्रियादिवर्त्तनं यथावत्स्वरूपञ्च, अन्यथा प्रकारान्तरेण अप्र-
 सृतस्वरूपत्वेन च यत्र वैचित्र्ये, यद्वैचित्र्यबोधाचेत्यर्थः, उल्लेख्यते
 सम्भाव्यते तां तादृशवैचित्र्यरूपामुत्प्रेक्षां विदुरित्यग्नयः । अ-
 धिकरणसाधनोऽयमुत्प्रेक्षाशब्दः । यत्त्विति पाठेतु क्रियाविशेष-
 षणं तदा भावसाधनः । तदुक्तं प्रकाशकता, 'सम्भावनमद्योत्प्रे-
 क्षेति' । सम्भावना चोत्कटकोटिकः संशयः, अप्रसृतकोटेरु-
 त्कटत्वञ्च प्रसृतकोटेर्निर्गरणेन, निर्गरणञ्च क्वचिदनुपादानेन
 क्वचिदुपात्तस्याप्यधःकरणेन च । यदुक्तं 'विषयस्यानुपादाने-
 ऽप्युपादानेऽपि सूरयः । अधःकरणमात्रेण निर्गोर्णत्वं प्रचक्षते'
 इति । उपमेये उपमानसम्भावनमेवात्प्रेक्षेति नयैरुक्तं तत्प्राची-
 नागामनभिमतमित्यये स्फुटीभवियति । अस्याद्योत्प्रेक्षणीया-
 र्थानां जातिक्रियागुणद्रव्यात्मकत्वेन तेषाञ्च भावाभावाभि-
 मानेन जात्यादित्रयस्य च स्वरूपफलक्षेत्ररूपत्वेन द्रव्यस्य स्वरू-
 पमात्रशक्तेन च उत्प्रेक्षाविमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वेन एवं
 प्रकारान्तरेण च बहवो भेदा अन्यैरुक्ता गन्यगौरवभियात्र
 नोक्ताः स्वयमनुसन्धातव्याः ॥ २११ ॥

मध्यन्दिनार्कसन्तप्तः सरसीं गाहते गजः ।

मन्ये मार्त्तण्डगृह्याणि पद्मानुद्धर्त्तुमुद्यतः ॥ २१२ ॥

स्नातुं पातुं विसान्यत्तुं करिणो जलगाहनम् ।

तद्वैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्णयते ॥ २१३ ॥

चेतनस्यैतरस्य वेत्युक्तं तत्र चेतनवृत्त्याप्रेक्षामुदाहरति । मध्यन्दिनार्कैति । मार्त्तण्डगृह्याणि सूर्यस्य पञ्चान्, पदपञ्च परतन्त्रेषु घट्ट इति क्व । उद्धर्तुमुन्मूलयितुम्, अत्र सूर्यतप्तस्य चेतनस्य गजस्य स्नानपानाद्यर्थकतया स्थिता मरस्यवगाहनक्रिया सूर्यपञ्चपद्मोद्धारणार्थकत्वेनोत्प्रेक्षिता, तत्रच मध्यन्दिनार्कमन्तप्त इति मध्यन्दिनार्ककर्मकमन्तापक्रिया निमित्त, मन्ये इति पदमुत्प्रेक्षाद्योतकम् । उत्प्रेक्षाविषयश्चात्र तादृशमरोऽवगाहनमुपात्त । किञ्चात्र मन्तापवस्य सूर्यस्य प्रतीकाराशक्तौ गजेन सूर्यपञ्चपद्मोद्धारणादन्यैहक्त प्रत्यनीकालङ्कारोऽपि । यदुक्तं, 'प्रत्यनीकमशक्तौ प्रतिदारे रिपोर्यदि । तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षभाधक' इति । तदगयो सङ्कर ॥ २१२ ॥

अत्र लक्षणं सङ्गमयति । स्नातुमिति । वैरन्निष्कवाय मन्तापकत्वाद्द्वैरिण सूर्यस्य प्रत्यपकाराय ॥ २१३ ॥

कर्णस्य भूषणमिदं ममायतिविरोधिने ।

इति कर्णेत्पलं प्रायस्तव दृष्ट्या विलक्ष्यते ॥ २१४ ॥

अपाङ्गभागपातिन्या दृष्टेरंगुभिस्तुत्पलम् ।

स्पृश्यते वा नवेत्येव कविनात्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥ २१५ ॥

अचेतनवृत्त्याप्रेक्षामुदाहरति । कर्णस्येति । इदमुत्पलं मम आयतिर्दोषता तस्या विरोधिना निवारकस्य कर्णस्य भूषणम् इति अस्माद्धेतो । प्राय इत्युत्प्रेक्षाद्योतकं । दृष्ट्या चक्षुष्या

विलङ्घ्यते स्थांशुप्रत्यर्कणोत्पार्यत इव । अत्राचेतनायादृष्टेरंशूनां
सन्नित्तित्वेन कर्षोत्पले स्पर्शाख्यो गुणः कर्षोत्पलोत्सारणत्वेन
सम्भावितः स चात्रानुपात्तः ॥ २९४ ॥

अपाङ्गेति । अपाङ्गभागपातिन्या आकर्षोन्तविश्रान्ताद्याः ।
सृष्ट्यन्ते वा गवेत्यनेन अमन्नपि विषयश्चमत्कारप्रतिपिपादधि-
पया विषयिणा केनचित् कविभिरुत्प्रेक्षणीयो भवतीति सू-
चितम् । एवमुदाहरणद्वये चेतनाचेतनयोः प्रसृतयोः क्रिया-
गुणौ उत्प्रेक्षाविषयौ, प्रसृतस्वरूपस्य विषयत्वं यथा, 'ऊरुः
कुरङ्गकदृशश्चलचेलाञ्जलो भाति । सपताकः कनकमयो वि-
जयस्तम्भः ऊरुखेव' । अत्र प्रसृतस्यारौः स्वरूपमेव विषयः
नतु गुणादिः, विषयीच विजयस्तम्भः, नचेयमुपमा ऊरुस्तम्-
न्धिविजयस्तम्भस्यप्रमिद्धत्वेनोपमानत्वाभावात् प्रमिद्धस्यैव तथा-
त्वात् उपमाद्योतकेवशब्दस्य चोपमानोत्तरत्वनियमेनात्र तद-
भावात् सम्भावनाया एव स्फुटं प्रतीयमानत्वेनोपम्यप्रतीतेर-
भावाच्च । इयञ्चोत्प्रेक्षा द्योतकाप्रयोगेऽपि क्वचिद्भवति यथा
'तन्वङ्गाः स्नानयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् । धाराय गुणिने
स्नानं न दत्तमिति लज्जया' । अत्र स्नानधोरचेतनतया लज्जा-
या अमन्भवेन लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षा, इत्थं प्रतीयमानोत्प्रेक्षेत्याञ्ज-
विश्वनायादयः ॥ २९५ ॥

लिम्पतोव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

इतीदमपि भूयिष्ठमुन्प्रेक्षास्तत्त्वणान्विभम् ॥ २९६ ॥

केपाञ्चिदुपमाभ्रान्तिरिवश्रुत्येह जायते ।

नोपमानं तिङन्तेनेत्यतिक्रम्याप्तभाषितम् ॥ २५७ ॥

मन्ये शब्दे इत्यादिपदप्रयोगएवोक्तोवा इवप्रयोगे तु सर्व्व-
 वायुपमैवेति प्रत्ययभेदपर्यन्तमन्यरा ष्टजुधियः, उपमेये
 उपमानस्यैवात्कटः संशय उक्तेचेत्यन्ये, मतद्वयस्यैतदूपयन्नाह ।
 लिप्यतीवेति । शोकाङ्गुमिदं मृच्छकटिकप्रकरणियम्, अस्त्रो-
 त्तराङ्गुन्तु, 'असत्पुरुषमेवेव दृष्टिर्विफलतां गता' इति । इती-
 दमपीति प्राचोनपद्याङ्गुमपीत्यर्थः । भूयिष्ठमतितरां, नत्वां-
 ग्निकत्वेन । उक्तेचासलक्षणान्वितमिति, तथाहि अचेतनस्य तमसो
 व्यापनरूपो विषयो स्लेपनत्वेन सम्भावितः, एवं वर्षतीवाञ्जनं
 नभ इत्यत्र निरालोकप्रवृत्तस्तमसः सम्पातो नभःकण्ठका-
 ञ्जनवर्षणत्वेनेति, उभयत्र विषयस्यानुपादानम् ॥ १२६ ॥

केपाञ्चिदिति । केपाञ्चिदृजुधियां नतु सर्व्वेषाम्, उप-
 माभ्रान्तिरत्रोपमासङ्कार इति भ्रमः, तत्र हेतुः इवश्रुत्येति
 कमलमिव मुखमित्यादाविवाचापीवशब्दस्योपमाद्योतकत्वादि-
 ति भावः । नन्वत्रोपमाप्रतीतिसत्त्वाच्चिक्येवास्तां कथं भ्रान्ति-
 रित्यत्राह । नोपमानमित्यादि । तिङन्तेन तिङन्तपदप्रतिपा-
 द्येन कृत्वा उपमान कस्यचित् प्रस्तुतस्योपमितिर्न भवति,
 तिङन्तपदप्रतिपाद्यस्य साध्यत्वात् सिद्धस्यैवोपमानत्वसम्भावादि-
 त्याप्तभाषितम्, आप्ताः प्रामाणिका भाष्यकारादयस्योपां वचन-
 मतिक्रम्य अनालोच्य उपमाभ्रान्तिर्जायत इत्यन्वयः । तदुक्तं ।

मिद्धमेव समानार्थमुपमानं विधीयते । तिङन्तार्थस्तु साध्यत्वा-
दुपमानं न जायत इति । अथमाशयः, प्रकृते हि उपमानोप-
मेयतायामुपमेयस्य वर्णनीयत्वेन शब्दोपात्तत्वस्यावश्यकतया अ-
नुपात्तस्य प्रस्तुतस्यापि व्यापनस्योपमेयत्वाभावेनोपात्तस्य तमस्य
एव तथात्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात् तस्य लिम्पतीति तिङन्तार्थं उप-
मानमिति यद्वक्तव्यं तत्तिङन्तार्थस्य साध्यत्वेनोपमानत्वाभावस्य
ग्रामाणिकवचनप्रतिपन्नत्वादविचारविजृम्भितमिति ॥ २२७ ॥

उपमानोपमेयत्वं तुल्यधर्मव्यपेक्षया ।

लिम्पतेस्तमसश्चासौ धर्मः कोऽत्र समीच्यते ॥ २२८ ॥

इत्युपमाभ्युपगमे वचनप्रमाणविरोधं प्रतिपाद्य युक्ति-
विरोधमपि दर्शयति । उपमानोपमेयत्वमिति । तुल्यधर्म-
व्यपेक्षया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः समानगुणादिरूपधर्मसापेक्षतया
उपमानोपमेयत्वं भवति अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति, प्रकृते
तदभाव दर्शयति । लिम्पतेरिति । लिम्पतेः लिम्पतीति ति-
ङन्तार्थस्य, पदस्यापि नामत्वानुकरणात् पठौ । लिम्पतेर्लिप-
धातेरित्यर्थस्तु न सम्यक् वर्णात्मकस्य धातेरन्धकारोपमान-
त्वस्यान्धेनापि वक्तुमयोग्यत्वात् । कोऽत्र समीच्यत इति न
कोऽपीत्यर्थः । तस्मात् तमोलिम्पत्यर्थयोः साधारणधर्माभा-
वात् कथमुपमेयोपमानभाव इति ॥ २२८ ॥

यदि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम कोऽपरः ।

सएव धर्मा धर्मी चेत्युन्मत्तोऽपि न भापते ॥ २२९ ॥

ननु तमोऽस्मिन्नत्यर्थयोर्लेपनमेव साधारणधर्माऽस्तु तम-
 सोऽप्यावरकतया गौणलेपनवत्त्वात् धर्मयोर्विस्वप्रतिविम्बतया च
 साधारणाभ्युपगमादित्याशङ्काह । यदिति । यदि लेपनमेव
 इष्टं साधारणधर्मतयाभ्युपगतं तर्हि लिम्पतिर्लिम्पतिपदप्रति-
 पाद्योऽपरो विशेष्यतामापन्नो धर्मिभूतोऽर्थः कः न कोऽपीत्यर्थः,
 वैयाकरणशये व्यापारस्यैव विशेष्यतया तिङन्तपदप्रतिपाद्य-
 त्वात् । तदुक्तं 'फलव्यापारयोर्धातुराशये तु तिङः स्वताः ।
 फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्गर्थस्तु विशेषणम्' इति । तथाच
 बोधः, देवदत्ताद्याशयकलेष्यसंयोगफलकलेपनमिति । एव-
 द्वात्र धर्म्यन्तराप्रतीतेर्लेपनस्यैव धर्मित्वं ननु धर्मत्वमिति ।
 अत्रापि लिम्पतिरित्यनुकरणे प्रथमा । ननु प्रामाणिकप्रयोगे
 ऽस्मिन्निवपदप्रतिपादिताया उपमाया निर्वाहणस्यावश्यक-
 तया एकस्यैव लेपनव्यापारस्य धर्मत्वं धर्मित्वञ्चास्तु यथाऽ-
 नन्वयोपमायामेकस्योपमानत्वमुपमेयत्वञ्चेत्यत्राह । स एवेति ।
 स एव लिम्पतिरेव लिम्पतिपदप्रतिपाद्यलेपनव्यापार इत्यर्थः ।
 उन्नतोऽपीति उन्नतैरप्येकस्मिन्नेकस्य धर्मत्वं धर्मित्वञ्च नो-
 च्यते, का कथा सद्दयानाम्, अनन्वयोपमायान्तु एकस्यो-
 पमानोपमेयत्वमन्यसदृशत्वप्रतिपादनार्थं वैशक्तिकम् । इदन्तु
 नितान्तनिर्बुद्धित्वविषयितम् । तस्मादत्र धर्माभावात् सैव
 दुरवस्था जागहृकेति भावः ॥ २९८ ॥

कर्त्ता यद्युपमानं स्थान्याग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।

स्वक्रियासाधनव्यग्रो नाहमन्यदपेक्षितुम् ॥ २९० ॥

नन्वस्तु नाम धर्मात्त्वमेव लेपनव्यापारस्य, कर्त्तुरप्याश्रय-
तया तिङ्गा बोधितत्वात्तेनैवौपम्यनिर्व्याघो जायतामित्यत्राह ।
कर्त्तेति । कर्त्ता तिङ्प्रतिपाद्यो व्यापाराश्रयः यदि उपमानं
स्यात् तमस उपमानत्वेनोच्येत तर्हि तदपि न सम्यगिति शेषः ।
यतोऽसौ कर्त्ता क्रियापदे लिम्पतीतिक्रियापदेन विशेष्यतया
प्रतिपाद्ये लेपनव्यापारे न्यग्भूत उपसर्जनीभूतः तिङ्गर्थस्तु
विशेषणमित्युक्तेः । लेपनव्यापारे विशेषणतयान्वितस्य कर्त्तुः
कथमुपमानतया तममा महात्त्वमित्यमिति भावः । नन्वस्तु नाम
कर्त्तुः स्वव्यापारे विशेषणतयान्वितत्वम् एकत्रान्वितस्याप्यन्य-
त्रान्वितत्वस्य बहुषु दर्शनादित्याश्रयत्वात् । स्वक्रियेति । स्वक्रिया
स्वाश्रयकलेपनव्यापारस्यैवाः साधनं सिद्धिः विशेष्यतया बोध
इत्यर्थः तत्र व्ययोव्यापृतः प्रकारतामापन्न इति यावत्, तादृशः
यन् अन्यत् पदार्थान्तरम् अपेक्षितुं स्वप्रकारकान्वयबोधे
विशेष्यत्वेनाकाङ्क्षितुं पदार्थान्तरविशेष्यकबोधे पुनः प्रकारो
भवितुमिति यावत् नालं न समर्थः । अयमभावः एकत्रा-
न्वितस्यान्यत्रान्वितत्वं युज्यतएव, परन्त्वेकत्र विशेषणतयान्वित-
स्यान्यत्रापि विशेषणतयैवान्वयो न युज्यत इति, प्रकृते तु स्वव्या-
पारे विशेषणतयान्वितस्य कर्त्तुरुपमानत्वाभ्युपगमे उपमेये
तमस्यपि विशेषणत्वेनैवान्वितत्वमभ्युपेयमिति नैतद्युज्यतएव ।
एतदेवोक्तं दीधितिकृत्या 'इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र-
विशेषणत्वेनान्यथायोगात्' इति । तस्मात्तत्र कर्त्तुरुपमानत्व-
मिति भावः ॥ २१० ॥

यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि शंसतः ।

अज्ञानीति न सम्बद्धं सोऽपि मृग्यः समो गुणः ॥ २३१॥

ननु साभङ्गापारविशेष्यकान्वयबोधवादिद्वैयाकरणनये कर्त्तरूपसर्जनतयोपमानत्वं प्रथमान्तमुख्यविशेष्यकान्वयबोधवादिताकिंकनये तु स्यादेवेत्याशङ्काह । य इति । यो लिम्पत्यमुना तुल्यमिति । अत्र यददःपदयोः प्रयोग उपमानोपमेयभावस्फुटीकरणाय, वस्तुतस्तु लोपनकर्त्तव्यं तम इत्येव बोधः, अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः प्रकृतप्रयोगे च यददसोरनुपादानात् उपात्तशब्दार्थानामेव शाब्दबोधविषयत्वनियमात् । इत्यपि शंसत इति अत्र, मते इत्यध्याहार्यम्, इति शंसते वदते मतेऽपीत्यर्थः, अज्ञानीति न सम्बद्धमिति अज्ञानीति कर्मपदं न सम्बद्धम् उपमेयतमः कर्त्तकतदन्वयोपयोगिक्रियान्तराभावादुपमेयांशेऽन्वितं न भवति । नन्वङ्गकर्मकलोपनकर्त्तव्यं तम इत्येव बोधोऽस्तु किमज्ञानीत्यस्योपमेयतमस्य नन्वितत्वचिन्तनेनेत्यत्राह, सोऽपि मृग्यः समोगुण इति सोऽपि कर्मतापञ्चाङ्गरूपो गुणो धर्मोऽपि समः साधारणत्वेन मृग्योऽन्वेष्टव्यः अत्रग्रं पक्षव्य इत्यर्थः, अन्यथा साधारणधर्माप्रयोगेण साधर्म्याप्रतीतेः कथमुपमानोपमेयभाव इति भावः । तमोगुण इति पाठे तमोगुणस्योपमेयत्वेन मृग्यः इत्यन्वयः । नञाङ्गकर्मकलोपनमेव दयोः साधारणधर्मोऽस्तु तस्य उपमानांशे मुख्यत्वमुपमेयांशे तु गौणत्वं विद्वानुविन्दतयापि धर्मस्य सा-

धारणाभ्युपगमादिति वाच्यं, तादृशलेपनस्योपमानकर्तृपम-
 ज्ञानत्वेनापमेयतमस्यन्वयायोगात् । अपिच साधारणा हि गुण-
 क्रियादयो धर्माः प्रथममुपमेयगतत्वेनैवान्वयबोधविषयता-
 मापद्यन्ते पर्यालोचनया त्वुपमानगतत्वेन प्रतीयन्त इति तेषां
 साधारण्यं, प्रकृते त्वुपमानगतत्वेन लेपनस्यान्वयबोध इत्युप-
 मानतावच्छेदकतयोपमानशरीरत्वमेव न त्वुपमानोपमेययोः
 साधारणधर्मत्वमिति विवेचनीयम् ॥ २३१ ॥

यथेन्दुरिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते ।

न तथा लिम्पितौ लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥

ननु माभूदत्र लेपनस्य साधारणधर्मत्वं धर्माप्रयोगासु-
 त्तोपमैवेयमस्त्वित्यत्राह । यथेन्दुरिवेति । इति अत्र । कान्तिः
 साधारणधर्मभूतं भौन्दर्यं यथा प्रतीयते वाचकाप्रयोगेऽपि
 सुन्दरत्वेन प्रसिद्धस्येन्दोरुपमानत्वाद्गम्यते, तथा, लिम्पितौ
 लिम्पतिपदघटितप्रयोगे लेपनकर्त्तर्युपमाने सतीति वा,
 लिम्पितेरिति पाठे तु लिम्पित्युपमानपदप्रयोगादित्यर्थः ।
 लेपनादन्यत् उपमितिप्रयोजकसाधारणधर्मान्तरं न प्रतीयते,
 उपमानतावच्छेदकतया ज्ञायमानलेपनस्य तु उपमानमात्रा-
 न्वितत्वात् साधारणधर्मत्वमिति - पूर्वमेवोक्तम् । अयम्भावः
 साधारणधर्माप्रयोगेऽप्युपमिति रभ्युपगम्यतएव, परन्तु तत्रो-
 पमेयोपमानयोः स्फुटमादृशत्वमपेक्षणीयं यथेन्दुरिव ते वक्त्र-
 मित्यादौ, प्रकृते तु तमोलेपनकर्त्रेण तथात्वमिति साधारण-
 धर्माभावात्त्रात्रोपमासम्भव इति ॥ २३२ ॥

तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पतिर्ध्वान्तकर्टकः ।

अङ्गकर्मा च पंसैवमुत्प्रेक्ष्यत इतीष्यताम् ॥ २३३ ॥

इत्थं विपक्षमते दोषदानमुपमंहरन् स्वमतं द्रढयति ।
तदुपेति । तत्तस्मादेवमुपमाभ्युपगमस्य सदोषत्वादित्यर्थः, अ-
ङ्गकर्मा तथा ध्वान्तकर्टको लिम्पतिर्लिम्पतिपदप्रतिपाद्या
श्लेषनक्रिया गुंमा कविनिवद्धेन वक्ष्यते उत्प्रेक्ष्यते सम्भाव्यते इति
दृश्यतामकामेनाप्यङ्गोक्रियतामित्यन्वयः, ननु विषयाभावे
विषयिभूतायास्तथाविधविशिष्टश्लेषनक्रियायाः कथमुत्प्रेक्षणी-
यत्वं संशयविशेषरूपाया उत्प्रेक्षायाः कोटिद्वयविषयकत्वनि-
श्चयमादिति विषयं दर्शयन् विषयिभूतं लिम्पतिं विशिनष्टि
उपश्लेषणार्थं इति उपश्लेषणं तमःकर्टकव्यापनम् अर्थः स्ववि-
षयिकोत्प्रेक्षाया विषयो यस्य सः । अयमर्थः, प्रस्तुतोऽर्थ-
स्तावद्विषयः तत्र सम्भाव्यमानोऽथवसोचमानो वाऽप्रस्तुतोऽर्थो
विषयो, प्रकृते तमःकर्टकोऽङ्गव्यापनमुत्प्रेक्षायाविषयस्तादृश-
श्लेषनं विषयीति तत्रत्याच प्रस्तुतं तमोव्यापनं तादृशश्लेषन-
त्वेनोत्प्रेक्ष्यते न तूपमानेन तेनोपमीयते इति । उत्प्रेक्ष्यत
इत्यत्र क्वचिदुत्प्रेक्षितमिति क्वचिचोत्प्रेक्षितमिति पाठद्वयं न
सम्यक् ॥ २३३ ॥

मन्ये शक्ते ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ २३४ ॥

॥ इत्युत्प्रेक्षाचक्रम् ॥

ननु माभृदत्रोपमा, इवप्रयोगे कथमुत्प्रेक्षापीत्यत्राह । मन्ये इति । व्यज्यते शीत्यते । तादृश उत्प्रेक्षाश्रोतकः । श्रोतका-
प्रयोगे तु अन्वयबोधानुपपत्त्या सम्भावनेत्याने प्रतीयमानो-
त्प्रेक्षेति पूर्वमुक्तम् ॥ २१४ ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशो च वाचामुत्तमभूषणम् ।

कारकज्ञापकौ हेतू तौ चानेकविधौ यथा ॥ २१५ ॥

हेतुः सूक्ष्मोत्तमः क्रम इत्यनेनोद्दिष्टानां हेतुसूक्ष्मलेशवा-
नामलङ्कारत्वं भामहप्रकृतयो नेच्छन्ति यथा 'हेतुश्च सूक्ष्म-
लेशो च नालङ्कारतया मताः । समुदायाभिधेयस्य वक्रोक्त्यन-
भिधानतः' इति । तेषामवगमिप्रायः निर्हेतुताया दोषत्वा-
भिधानाद्धेतुहेतुमङ्गावोऽन्वयोपयोगितया सुतरामपेक्षणीय
इति नास्यालङ्कारत्वम् । एवमिङ्गिताकाराभ्यामभिप्रेतार्थ-
प्रत्यायने वाच्यस्य कश्चमत्कार इति सूक्ष्मस्यापि नालङ्कारत्वं ।
तथा सूत्रमेव प्रकाशितस्य पुनर्निर्गूहनेऽपङ्कृतिरेव किं पृथग्-
लेशस्यालङ्कारत्वमिति, इदमनुभवसिद्धवैचित्र्यविशेषानवबो-
धनिवन्धनं प्राचीननिवन्धविरुद्धञ्चेति मतमेतत् कटाक्षयन्
चयाणामेकत्र निर्देशपूर्वकं वैचित्र्यविशेषात्मकत्वादलङ्कारोत्त-
मत्वमाह । हेतुश्चेति । लेशो लवसंज्ञयोद्देशवाक्ये उक्तः ।
उत्तमभूषणं ननु भूषणमात्रम् । उत्तमेति विपद्याणामस-
हृदयत्वप्रतिपादनाय । यस्यात्तमालङ्कारत्वं तस्यालङ्कारत्व
सिद्धमेवेति भावः । तत्र प्रथममुद्देशक्रमप्राप्तत्वान्निरूपणीयस्य

हेत्वलङ्कारस्यातिप्रसिद्धत्वाच्चणमनभिधाय भेदान् दर्शयति । कारकज्ञापकाविति । लक्षणनूक्तमाग्नेये । 'सिपाधयिपितार्थम्य हेतुर्भवति साधकः । कारको ज्ञापक इति द्विधा-सोऽप्युपजायते । प्रवर्तते कारकाख्यः प्राक् पश्चात् कार्यज-न्मतः । पूर्वः शेष इति ख्यातस्तयोरेव विशेष्यता । कार्य-कारणभावादा स्वभावादा नियामकात् । अविनाभावनियमा-दविनाभावदर्शनात् । ज्ञापकस्य च भेदोक्तिर्वेद्या पूर्वोक्ति-दर्शनात्' इति । एवञ्च सिपाधयिपितार्थसाधकोद्देशुरिति लक्षणं, सिपाधयिपितोऽर्थश्च क्रियादिरूपं वस्तु ज्ञानश्चेति द्विविधः । तत्र पूर्वस्य साधकः कारकः, द्वितीयस्य ज्ञापक इति, कारकज्ञापकयोर्लक्षणमुक्तं भोजराजेन । 'यः प्रवृत्तिं निवृत्तिञ्च प्रयुक्तिञ्चान्तराविशन् । उदासोनेऽपि वा कुर्यात् कारकं तं प्रचचते । द्वितीयाच तृतीयाच चतुर्थी सप्तमोच यम् । क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकस्य सः' इति । अनयोऽपि प्रभेदा बहव उदाहरणेषु ज्ञातव्या इत्याह तौषा-नेकविधाविति । अनेनैव हेत्वलङ्कारेणान्यैरुक्तस्य काव्यलिङ्गस्य, कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासखानुमानस्य च संयद् इति न ते पृथग् दर्शयिष्यन्ते । विश्वनाथस्तु हेतुहेतुमतेरभिन्नतयोप-न्यासो हेतुरित्याह । यथा 'अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुम-ता सद्' इति, अथ च हेतुः स्वमतेऽतिशयोक्तिरेव ॥ २३५ ॥

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।

उत्पादयति सर्व्वस्य प्रीतिं मलयमास्तः ॥ २३६ ॥

प्रीत्युत्पादनक्रियास्य रूपस्यात्रोपबृंहणम् ।

अलङ्कारतयोद्दिष्टं, निवृत्तावपि तत्समम् ॥ २३७ ॥

तत्र कारकहेतुमुदाहरति, अयमिति । आन्दोलिता मन्दमन्दं चालिताः प्रौढाः वमन्तर्त्ताः परिणामेन बद्धलीभूताः अप्रौढेति पाठे वमन्तप्रारम्भेणाद्गुरभाया इत्यर्थः, चन्दन-द्रुमाणां पल्लवा येन सः । अनेन मलयमारुतस्य मान्यं मौ-गन्ध्यं गैत्यञ्च प्रतिपादितम् । अत्र मलयमारुतः प्रीत्युत्पा-दनक्रियायाः कारकः तस्य चान्दोलितेत्यादिविस्तृणवि-शेषणविशिष्टतया निर्द्देशाच्चमत्कारातिशयः सद्दयहृदया-नुभवसिद्ध इत्यलङ्कारता अन्यथा न तथात्वमिति यथा गौ-यरति मृगो धावतीत्यादौ । विपचाणान्वच स्फुटमपि प्रती-यमानं वैचित्र्यमपश्यतां गजनिमीलिकैवेत्येतदेवाह । प्रीत्युत्पा-दनेति । रूपस्य कर्तृस्वाविधविशिष्टस्वरूपस्य उपबृंहणं वैचित्र्यजनकतयोपन्यासः । अलङ्कारतयोद्दिष्टमिति वैचित्र्यस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वादिति भावः । इदञ्चोत्पादनक्रियायाः प्रवृत्तावुदाहृतं निवृत्ताण्येवमुदाहर्तव्यमित्याह । निवृत्ताव-पीति । तत्समं क्रियाप्रवृत्तिसमानं । यथा 'मुग्धे तव मुख-मोदस्रोत्रुपो मधुपो भ्रमन् । कर्षिकाकमलं फुल्लमपि नाभि-सरत्ययम् । अत्राभिसरणक्रियाया निवृत्तिः । एवं प्रवृत्तावु-दाशीनतायाञ्च बोध्यम् ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिज्झरान् ।
 पथिकानामभावाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥ २३८ ॥
 अभावसाधनायालमेवमूतो हि मारुतः ।
 विरहज्वरसम्भूतमदनाग्न्यातुरे जने ॥ २३९ ॥

पूर्वोदाहरणे प्रीत्युत्पादनक्रियायाः साधकस्य हेतुत्वं दर्शितं, तत्किं सर्वत्र क्रियाया एव साधको हेतुरिति ब्रह्मं निर-
 स्मृदाहरणान्तरं दर्शयति । चन्दनेति । चन्दनारण्यमाधूय
 ईपत्कम्ययित्वा, एतेन सौगन्ध्यं मान्द्यञ्च प्रतिपादितं । स्पृष्ट्वा
 मलयनिज्झरानित्यनेन च शैत्यम् । अभावाय ध्वंसाय ॥२३८॥

अभावेति । एवमूतः सौगन्ध्यादिगुणयुक्तः, तेषामेवोद्दी-
 पवतया पथिकाभावं प्रति कारणतावच्छेदकत्वात् । हि यतः
 विरहज्वरे सम्भूतः प्रादुर्भवन् यो मदन एवाग्निस्तेनातुरे हरे
 जने, न तत्र करुणा हेतुरित्यादिवदत्र पञ्चम्ये सप्तमी तस्याः
 प्रतियोगित्वमर्थः तस्य चाभावेत्यनेनान्वयः । अभावसाधना-
 यालमिति अलं योग्यः, उपस्थितिद्वारेति शेषः । ततस्याभाव-
 स्थापि साधको हेतुर्भवतीति भावाभावसाधकतया हेतोर्दे-
 विधं बोध्यम्, एतेन क्रियायाः साधको हेतुरिति यद् भा-
 जराजेन क्रियाया एव साध्यत्वमुक्तं तन्नादरणीयम् अभावा-
 देरपि साध्यत्वसम्भवात् अतएवाग्नेये 'मिवाधयिपितार्थंश्च हेतु-
 भवति साधकः' इत्यनेन विपाधयिपितार्थत्वेन सामान्यतः
 पदार्थमात्रस्यापि साध्यमानत्वं दर्शितमिति केचित् । वस्तु-

तस्य अभावाद्योपस्थित इति निमित्ततयाऽभावविशिष्टाया
उपस्थितिक्रियाया एव साध्यत्वम् अभावसाधनायेत्यभावस्य
साध्यत्वोक्तिस्तु साध्यतावच्छेदकतया परस्परया, यत्र तु क्रिया-
पदं नास्ति तत्र तदध्याहर्तव्यमेव क्रियार्हस्य वाक्यत्वाभा-
वात् उक्तञ्च 'यन्नान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तच्चास्तिर्भवन्तीपरः
प्रयोक्तव्यः' इति । एवञ्च सर्वत्र कर्मण्युच्ये प्राप्यकर्मणिच
क्रियाया एव क्वचित् केवलायाः क्वचिद्विशिष्टायाः साध्यत्वं
ज्ञेयम् ॥ २२८ ॥

निर्वर्त्ये च विकार्ये च हेतुत्वं तदपेक्षया ।

. प्राप्ये तु कर्मणि प्रायः क्रियापेक्षैव हेतुता ॥ २४० ॥

एवमुदाहरणद्वये क्रियापेक्षैव हेतुत्वं दर्शितं क्वचित्तु क-
र्मापेक्षयापि भवतीत्याह । निर्वर्त्ये चेति । निर्वर्त्ये च विकार्ये च
कर्मणीति शेषः । तत्र निर्वर्त्ये पूर्वमभेदेव कर्तुः क्रिययो-
त्पाद्यमानं, सदेव वाऽलक्षितं प्रकाशमानमिति द्विविधं, यथा
कटं करोति पुत्रं मस्यते इति । विकार्यं कर्तुः क्रियया भेदेव
पूर्वरूपस्योच्छेदेनानुच्छेदेन वा अवस्थान्तरमापाद्यमानमिति
द्विविधं, यथा काष्ठं दहति कुण्डलं करोतीति । यदुक्तं 'यद-
सञ्जायते पूर्वं जग्मना यत् प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यं, विकार्यञ्च
कर्मा द्वेषा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठादि
भस्मवत् । किञ्चिहुषान्तरोत्पत्त्या स्वर्णादिविकारवत्' इति ।
तदपेक्षया निर्वर्त्यविकार्यपेक्षया तयोरेव तत्र कार्यतात्-

निवृत्तिविकारापेक्षयेति केचित् । अत्र तदपेक्षयैवेति न नियमः क्रियाया अपि जन्यत्वेन हेतुतानिरूपकत्वात् । प्राप्येति कर्तुः क्रियया व्याप्तिमात्रं यत्र प्रतीयते न निष्पत्तिर्न च विकृतिस्तत् प्राप्यं । यदुक्तं 'क्रियाकृता विशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानादा तत्राप्यमिति कथ्यते' इति । क्रियापेक्षयैवेति क्रियाया अपेक्षा यत्र सा, क्रियापेक्षयैवेति सकारपाठे क्रिया अपेक्ष्या निरूपकतया अपेक्षणीया यत्रेति विग्रहः, प्राप्यकर्मणो जन्यत्वाभावेन निरूपकत्वामावात् क्रियामात्रनिरूपितेत्यर्थः । जुमरनन्दिप्रभृतयस्तु अनोष्णितमपि कर्मभेदमिच्छन्ति यथा पापं त्यजतीति तत्रापि क्रियापेक्षितमेव हेतुत्वं, अयञ्च निवृत्तिविषयः ॥ १४० ॥

हेतुनिर्वर्त्तनीयस्य दर्शितः, शेषयोर्दयोः ।

दत्त्वोदाहरणद्वन्द्वं ज्ञापको वर्णयिष्यते ॥ २४१ ॥

हेतुरिति । दर्शित इति अयमान्दोलितेत्याद्युदाहरणे इत्यर्थः, तत्र प्रीतिरूपस्य कर्मणो निर्वर्त्तनीयत्वात् । शेषयोर्दयोर्विकार्यप्राप्ययोः । अत्र हेतुरित्यनुपङ्गः । उदाहरणद्वन्द्वं दत्त्वा उपन्यस्य हेतुदर्शयिष्यत इति शेषः, अनन्तरञ्च ज्ञापको हेतुवर्णयिष्यते इत्यन्वयः । यदा शेषयोर्दयोः शेषकर्मद्वयघटितवाक्यार्थद्वयगतहेतोरित्यर्थः । प्रतिज्ञा चैषा श्रियाणां तात्कालिकोत्कण्ठानिवारणायेति िध्यम् ॥ २४१ ॥

उत्प्रवालान्यरण्यानि वाप्यः संफुल्लपङ्कजाः ।

चन्द्रः पूर्णश्च कामेन पान्थदृष्टेर्विषं कृतम् ॥ २४२ ॥

तत्र विकार्यकर्महेतुमुदाहरति । उत्प्रवालानीति । अत्र प्रकृतिभूतमुत्प्रवालारण्यादिति यं पान्थानां दृष्टेयत्तुषो दा-
हकत्वादिषं कृतं विषोभावरूपविकारं नीतमित्यारोपितः
प्रकृतिविकृतिभावस्त एव चमत्कारातिशयः तान्त्रिके तु तस्मिं-
स्तदभावात्, यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीति ॥ २४२ ॥

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्यानस्थितां सखीम् ।

वाला भ्रूभङ्गजिह्वाक्षी पश्यति स्फुरिताधरा ॥ २४३ ॥

प्राप्यकर्महेतुमुदाहरति । मानयोग्यामिति । मानयोग्यां
मानाभाषम् । 'अभाषः खुरली योग्येत्यमरमाला' प्रियस्यान-
स्थितां प्रियत्वेनारोपितां करोमीत्यभिप्रेत्येति शेषः । वाला
अप्रगल्भा तस्या एव मानशिक्षासम्भवात् । अत्र सखीमिति
प्राप्यं कर्म तद्विषयकदर्शनक्रियापेक्षयैव वासाया हेतुत्वं तत्र
तथाविधाभिप्रायसहकृतभ्रूभङ्गेत्यादिकाल्पनिकविशेषणपुरस्कृतं
सचमत्कारविशेषं पुण्याति ॥ २४३ ॥

गतोऽस्तमर्कोभातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।

इतीदमपि साध्वेव कालावस्थानिवेदने ॥ २४४ ॥

अथ ज्ञापकहेतुमुदाहरति । गत इति । वासाय वास-
वृक्षाय, गत्यर्थयोगे कर्मणि चतुर्थी, इतीदमपि अस्मिन्ना-

कादिकमपि कालस्यावम्या विशेषः प्रकृते सायंसन्ध्येत्यर्थः तस्या निवेदने साध्वेव पर्याप्तमेव, अत्रास्त्वमितार्कादयो ज्ञापकाः सायंसन्ध्याश्च ज्ञाप्या, ज्ञाप्यस्यच कश्चित् प्रतीयमानत्वं कश्चिद् शब्देनोपादानमिति द्वयो गतिः, अत्र तु प्रतीयमानत्वम्, अतएव साध्वेवेत्येवकारेणानुपात्तस्य ज्ञाप्यस्य कथं ज्ञापको भवतीति शङ्का निरस्ता । सम्प्रति सन्ध्या वर्त्तते इत्युक्तौ वैचित्र्याप्रतीतेर्निर्दूक्तज्ञापकमुखेन सन्ध्याप्रतिपादनेच तत्प्रतीते रस्यालङ्कारता ॥ २४४ ॥

अवधैरिन्दुपादानामसाध्यैश्चन्दनाम्भसाम् ।

देहोक्तभिः सुबोधं ते सखि कामातुरं मनः ॥ २४५ ॥

ज्ञाप्योपादाने ज्ञापकमुदाहरति । अवधैरिति । अवधै-
रविनाशैः, असाधैरप्रतिकार्यैः, देहोक्तभिर्देहतापैः । सुबोधं
सुखेनानुमेयं । कामातुरं विरहव्याकुलम् । अत्र मनसः
कामातुरत्वं ज्ञाप्यमुपात्तं तस्य देहताया ज्ञापकाः, तेषाञ्च
विशेषणद्वयेनातपलङ्घनादिजन्यत्वव्यावर्त्तनेन विरहामाधारस्य-
प्रतिपादनमज्ञा वैचित्र्यातिशयः ॥ २४५ ॥

इति लक्ष्याः प्रयोगेषु रम्या ज्ञापकचेतवः ।

अभावचेतवः केचिद्वाह्नियन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥

इतीति । इत्येवंरूपा रम्याश्चमत्कारजनकाः प्रयोगेषु
प्राचां प्रथमेषु ज्ञापकरूपा चेतवो लक्ष्याः स्वयं ज्ञातव्याः ।
एवं कारका ज्ञापकाश्च भावरूपा एव चेतवोदर्शिताः, अन्तर

केचिद्भावहेतवः अभावरूपाहेतवो व्याह्रियन्ते उच्यन्त इत्य-
न्ययः ॥ २४६ ॥

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

अनिग्रहेण चाक्षाणां जायते व्यसनं नृणाम् ॥ २४७ ॥

अभावाच्च प्रागभावप्रध्वंमान्वान्योन्याभावात्यन्ताभावभे-
देन चतुर्विधाः, क्रमेण तेषां हेतुत्वमुदाहरति । अनभ्यासे-
नेति । धीमतां ज्ञानिनाम् । अक्षाणामिन्द्रियाणाम् । अनि-
ग्रहेणासंयमेन । व्यसनं स्त्रीपानमृगयाद्यासक्तिः । अत्र याव-
द्विद्यानामभ्यासो धीमद्भिश्च संसर्गाऽक्षाणाञ्च निग्रहो न क्रियते
तावद्भ्यसनं जायते इति विद्याभ्यासादीनां प्रागभावा एव व्यसनं
प्रति हेतवः ॥ २४७ ॥

गतः कामकयोन्मादो गलितो यौवनज्वरः ।

गतो मोक्षच्छ्रुता तृष्णा, कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥ २४८ ॥

गत इति । पुण्याश्रमे पुण्याश्रमगमने प्रव्रज्यायामित्यर्थः ।
अत्र पूर्वमुत्पन्नाणां कामकयोन्मादादीनां प्रध्वंसाः पुण्याश्रमे-
मनोनिधानं प्रति हेतवः ॥ २४८ ॥

वनान्यमूनि न गृह्णाण्येता नद्यो न योषिताः ।

गृह्णा इमे न दायादास्तुभ्ये नन्दति मानसम् ॥ २४९ ॥

वनान्यमूनीति । गृह्णाण्यमादिरव्य वनं गतस्थानन्दोक्तिरि-
यम् । अमूनि वनानि यथेष्टेष्टाप्रनादिशून्यान्यपि न गृह्णाणि

दुःखातिशयदाहृष्टभिन्नाणि तन्मो नागसं नन्दतीत्यन्वयः, एव-
मघोऽपि, अत्र वनादिषु गृहादीनां भेदा वनं गतस्य मानस-
न्दने हेतवः । हेतुत्वचेदं न स्वरूपसत्त्वेन किन्तु ज्ञायमानत-
येति बोध्यम् । अत्र सादृश्यातिशयहेतुकाभेदप्रतीतिपूर्वक-
भेदप्रतिपादनस्यैव चमत्कारजनकलाद्वनगृहादीनां सादृश्य-
मस्यैव परन्तु तदविवक्षणाच्चात्र निर्णयोपमा ॥ २४८ ॥

अत्यन्तमसदार्थाणामनालोचितचेष्टितम् ।

अतस्तेषां विवर्द्धन्ते सततं सर्व्वसम्पदः ॥ २५० ॥

अत्यन्तमिति । अनालोचितचेष्टितमविमृश्यकारित्वम्, अत्य-
न्तमसद्विद्यमानं अनालोचितचेष्टितं नास्तीत्यर्थः । अतस्तेषा-
मिति, अत्रानालोचितचेष्टितस्यात्यन्ताभावः सम्पद्विवृद्धौ हेतुः ॥
॥ २५० ॥

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥ २५१ ॥

पूर्व्वोदाहरणत्रये भावप्रतियोगिकानामेवाभावानां हेतुत्वं
दर्शितं संप्रत्यभावप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य हेतुत्वं दर्शयन्तु-
दाहरति । उद्यानेति । मञ्जरी अनुद्भिन्ना न भवति उद्भिन्ना
भवतीत्यर्थः अतस्त्वया उद्दीपकत्वात् पथिकनारीणां सतिलः
सलिलाञ्जलिर्देयः मरणमुपस्थितमित्यर्थः मृतानामेव तर्पणा-
ञ्जलिदानविधानात्, अत्र सहकारमञ्जर्युद्भेदाभावस्याभावो
विरहिणीमरणहेतुत्वेन वर्णितः, अथञ्च प्रागभावाभावः, वस्तुन

उत्पादो हि प्रागभावाभाव उच्यते तेन तद्रूपस्य सहकारम-
 च्छरीणामुद्भेदस्य पथिकनारीणां मरणे कारणत्वं । प्रध्वंसाभावा
 यथा, 'पीनयोणि गभीरनाभि निभृतं मध्ये नृशोचस्तनं पा-
 यादः परिरथमन्विदुहितः कान्तेन कान्तं वपुः' । स्वावा-
 सानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालगील्लहृशे यस्मै सोऽच्युतनाभि-
 पद्मवसतिर्वेधाः शिवं शंसति । अत्र नारायणनाभिपद्मरूपा-
 वामस्थानस्योपघाताभावाद्ब्रह्ममनोनिर्वृतिं प्रति हेतुः, सहजं
 वस्तुनोऽवस्थानमेव प्रध्वंसस्याभाव उच्यते । अत्यन्ताभावा-
 भावो यथा, अत्यन्तमसदार्याणामित्यादौ, अत्रासोचनचेष्टि-
 तस्यात्यन्ताभावाभावः सत्यद्विवृद्धौ हेतुः । एवमन्योन्याभावा-
 भावोऽपि बोध्यः । अत्राभावाभावानां प्रतियोग्यादिस्वरूपता-
 नभ्युपगमान्न भावहेतुत्वं बोध्यम् ॥ २५१ ॥

प्रागभावादिरूपस्य हेतुत्वमिह वस्तुनः ।

भावाभावस्वरूपस्य कार्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥

एवमभावस्य भावमभावश्च प्रति हेतुत्वेन भेदान्तरं भव-
 तीति प्रतिपादयन्नभावहेतुमुपसंहरति । प्रागभावादीति ।
 भावाभावस्वरूपस्य भावस्वरूपस्याभावस्वरूपस्य चेत्यर्थः, तत्र
 पूर्वश्लोकेषु भावान् प्रति हेतुत्वम्, अभावं प्रति हेतुत्वन्तूष्णम्,
 यद्वा उद्यानेत्याद्युदाहरणे तथात्वं ज्ञेयं कार्यभूतस्य यज्वमान-
 मरणस्य प्राणवायोर्देहसंयोगनाशरूपत्वात् । एवमुक्तौदाहरणेषु
 भावानां कारकहेतुत्वं दर्शितं चापकहेतुत्वन्तु स्वयमूहनीयम् ॥

॥ २५२ ॥

दूरकार्यस्तत्सहजः कार्यान्तरजस्तथा ।

अयुक्तयुक्तकार्यौ चेत्यसह्याश्चिन्नहेतवः ॥ २५३ ॥

तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।

अत्यन्तसुन्दरादृष्टास्तदुदाहृतयो यथा ॥ २५४ ॥

एवं हेतोः कारकत्वज्ञापकत्वाभ्यामभावरूपत्वेन च त्रैवि-
ध्यमुक्तं, मभ्यति चित्रसंज्ञकं भेदान्तरमाह । दूरकार्यं इति ।
दूरं देशतः काखतश्च दूरवर्ति कार्यं यस्य सः । तत्सहजः का-
र्येण सदैव जातः । कार्यान्तरजः कार्ये जाते पश्चाज्जातः ।
तथा अयुक्तमनुचितं युक्तमुचितञ्च कार्यं ययोस्तौ, अयुक्तका-
र्यायुक्तकार्यश्चेत्यर्थः । असह्या वज्रविधाः । चित्रहेतव इति
चित्रसंज्ञका हेतव इत्यर्थः, दूरकार्यत्वादिनाश्चर्यविषयत्वादन्य-
र्थता, तदुक्तं भोजराजेन । 'क्रियायाः कारणं हेतुः कारको
ज्ञापकस्तथा । अभावश्चिन्नहेतुश्च चतुर्विध इहेत्यते' इति ॥
॥ २५३ ॥

तेऽमी इति । गौणवृत्तिर्गौणी सञ्ज्ञा सा च सारोपात्मिका
साध्यवसानार्था प्रस्तुतानुपादानात्, सैव व्यपाश्रयः स्वविषय-
काप्रस्तुताभेदप्रतीतिजनिका येषां ते अत्र गौणवृत्तिव्यपाश्र-
यत्वं क्वचित् कार्यस्यापि भवति यथा पश्चात् पर्यस्तेत्यादि
वक्ष्यमाणोदाहरणे रागसागर इत्यत्र, अत्र हेतोस्तथात्वञ्च
परस्परयेति बोध्यम् । क्वचिदुभयोरपि यथा राज्ञां हस्तार-
विन्दानीत्यादौ । तथात् गौणवृत्तिव्यपाश्रयादिति पञ्चम्यन्त-

पाठः सम्यक् । एतद्योपलक्षणं रूपरूपकभावाभावेऽप्यध्यवसाय-
साधविषयत्वे चेत्तन्नागत्यन्तचमत्कारजनकत्वं बोध्यं यथा, आ-
विर्भवति नारीणामित्यादिवक्ष्यमाणोदाहरणे । अत्यन्तसु-
न्दरा दृष्टा इत्युदाहरणदर्शनायां हेतुः ॥ २५० ॥

त्वदपाङ्गाङ्गयं जैत्रमनङ्गास्त्रं यदङ्गने ।

मुक्तं तदन्यतस्त्रेण सोऽप्यहं मनसि क्षतः ॥ २५१ ॥

क्रमेण दूरकार्यादीनुदाहरति । त्वदपाङ्गाङ्गयमिति । हे
अङ्गने प्रशस्ताङ्गवति त्वदपाङ्गाङ्गयं त्वदपाङ्गरूपं तेनात्र सारोपा
गौणी, अन्यतः पुरुषान्तरे, तेन त्वदपाङ्गरूपेणानङ्गास्त्रेण । स
लक्ष्यभूतः पुरुषः, अपिभिन्नक्रमे अलक्ष्यभूतोऽहमपीत्यर्थः । अ-
त्रास्त्ररूपकारणस्य लक्ष्यवेधरूपकार्यमेव निकटवर्ति, अलक्ष्य-
भेदरूपन्तु दूरवर्त्तवति कार्यस्यात्र देशतोदूरस्थता । कासतो
यथा, 'अनश्रुवानेन 'युगोपमानमलक्ष्यमौर्ध्वीकिणलाञ्छनेन ।
अस्पृष्टखङ्गत्वरूपापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः' । अत्र
वाच्य एव यौवनकार्यभूमिरत्नाकरणाद्धेतोर्दूरकार्यता ॥ २५५ ॥

आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्ताग्रेशवम् ।

सदैव विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविश्रमैः ॥ २५६ ॥

आविर्भवतीति । पर्यस्ता निराकृतं श्रेष्ठवं चेन्न तद्वयो यौ-
वनमित्यर्थः । अङ्गजोमनसिजाः, अङ्ग मनश्चुपाये च प्रतीके चा-
ग्रधानके । अङ्गोदेशविशेषे स्यादङ्ग मन्वोधनेऽप्ययमित्युक्तेः । तेन
क्षत उन्मादो मनोविकारविशेषस्यात्कार्त्तैर्विभ्रमैर्विचलासैः, सदैवा-

विभ्रं वतीति अत्र नारीणां धौवनरूपं कारणं कार्यभृतेः
 पुंसां विभ्रमैः सदैव जायत इति कारणस्याशुकार्यकारिता
 प्रतिपादनाय कार्यप्राक्क्षणवर्त्तितापङ्गवैवचिकः एवञ्चात्र
 विभ्रमाणां पश्चादुत्पद्यमानत्वं प्रागुत्पद्यमानत्वेनाध्यवसितमि-
 त्यध्यवसायव्यपाश्रयोऽत्र हेतुसमत्कारातिशयजनको नतु गौ-
 णीव्यपाश्रय इति बोध्यम् ॥ २५६ ॥

पश्चात्पर्यस्य किरणानुदीर्षं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्षारगसागरः ॥ २५७ ॥

पश्चादिति । किरणान् पर्यस्त्रोत्क्षिप्य उत्क्षिपदित्यर्थः ।
 पश्चादुदीर्षंमुदितमित्यन्वयः । प्रागेव चन्द्रमण्डलोदयात् पूर्व-
 मेव, उदीर्षं उच्छलितः, समृद्ध इति कश्चित्पाठः, रागः
 कामाभिलाष एव सागरः । अतएवात्र कार्यस्यैव गौणवृत्ति-
 व्यपाश्रयत्वं, वस्तुतस्तत्र चन्द्रमण्डलोदयरूपकारणस्य विप्र-
 कार्यकारिताप्रतिपिपादयिषया रागसागरोच्छलनरूपकार्यस्य
 पश्चाद्भाविता पूर्वभावित्वेनाध्यवसिता, तेनाध्यवसायमूल
 एव समत्कारातिशयः ॥ २५७ ॥

राज्ञां हस्तारविन्दानि कुक्षलीकुरुते कुतः ।

देव त्वच्चरणद्वन्द्वरविवालातपः स्पृशन् ॥ २५८ ॥

राज्ञामिति । त्वच्चरणद्वन्द्वमेव रवेर्वालातपः । रवीत्यथ
 रागेति यङ्गु पाठः तत्र त्वच्चरणद्वन्द्वस्य रागो लौहित्यं न एव
 वालातप उघटादित्यरग्निरित्यर्थः, राज्ञां हस्ता हस्तद्वन्दा-

न्येवारविन्दानि तानि कुङ्गलीकुरुते मुद्रितानि करोति, अत्र प्रणामार्थं हस्तयोः पुटीभावे कुङ्गलीभावात्थासकृत एव चमत्कारातिशयः । अत्र बालातपरूपहेतोररविन्दकुङ्गलीभावरूपकार्यमयुक्तम् ॥ २५८ ॥

पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते ।

त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिपः कुन्दनिर्मलाः ॥ २५९ ॥

पाणिपद्मानोति । कुन्दनिर्मलाः कुन्दकुसुमवद्धवलाः, विशेषणमिदं नखानां चन्द्रत्वारोपे हेतुः । अत्र चन्द्रकिरणरूपहेतोः पद्मसङ्कोचनं कार्यं युज्यत एव ॥ २५९ ॥

इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदृशी ।

॥ इति हेतुचक्रम् ॥

इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्म्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः ॥ २६० ॥

हेतुमुपसंहरति । इतीति । हेतोर्विकल्पानां प्रभेदानां । गतिर्दिक् । दर्शितेति अनया दिशा अपरेऽपि हेतुप्रभेदाः सूक्ष्मं ज्ञातव्या इत्यर्थः ।

अथ सूक्ष्मं लक्षयति । इङ्गितेति । इङ्गितमभिप्रायबोधकचेष्टाविष्करणम्, इङ्गितं इङ्गितोभाव इति विद्यः, आकारोरत्यादिसूचकमुखरागादिः, स्यादाकारोऽङ्गवैकृतमिति घोषालितः । ताभ्यां लक्ष्यो लक्षयितुं योग्योऽर्थः अभिलाषाद्यभ्यन्तरविषयः रक्षःक्रियमाणवद्भिर्विषयो वा सूक्ष्मः सूक्ष्माख्यालङ्कारवान्, सूक्ष्मंज्ञाया अन्वर्थतां प्रतिपादयितुं हेतुमुपन्य-

स्यति सौक्ष्म्यादिति अर्थस्येङ्गिताकाराभ्यामेव लक्ष्यत्वेन सूक्ष्म-
 मतिवेद्यत्वादित्यर्थः । इत्यच्चार्यस्येङ्गिताकाराभ्यां निपुणमति-
 लक्ष्यत्ववर्णनं सूक्ष्मं नामालङ्कार इत्यर्थः । नव्यामु इङ्गिते
 नाकारेण वा लक्षितस्य सूक्ष्मार्थस्य निपुणमतिना केनचिद्भङ्गा-
 न्तरेण यत्सूचनं तत्सूक्ष्मं नामालङ्कारः सूक्ष्मार्थसूचनस्यैव चम-
 त्कारजनकतया लङ्कारत्वादित्याहुः । तथाचोक्तं प्रकाशकता,
 'कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाशते । धर्मेण केन-
 चिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते' इति । कुतोऽप्याकारादिङ्गितादे-
 त्यर्थः । दर्पणकृतापि 'मंलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणैङ्गितेन
 वा । कयापि सूच्यते भङ्गा यत्र, सूक्ष्मं तदुच्यते' इति ॥ २६० ॥

कदा नौ सङ्गमोभावीत्याकीर्णं वक्तुमशक्यम् ।

अवेक्ष्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥ २६१ ॥

पद्मसम्मिलनादत्र लक्षितोनिग्रि सङ्गमः ।

आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥ २६२ ॥

तत्रेङ्गितलक्ष्यार्थमुदाहरति । कदेति । नौ आवयोः ।
 आकीर्णं जनवज्जले देशे । लीलापद्मं प्रीडार्थकमलम् । न्यमी-
 लयत् समकोचयत् । पद्मसम्मिलनादिति । लक्षितोलक्षितः ।
 नायिकाया अभिप्रेता निशाभाविषङ्गमरूपः सूक्ष्मोऽर्थः पद्म-
 नीमिलनरूपेङ्गितेन किञ्चिल्लक्षित इति स्वमते लक्षणसमन्वयः ।
 नव्यमते तु नायकस्य जिज्ञासितः सङ्केतकाररूपः सूक्ष्मो-
 ऽर्थस्तस्य भूषेपादिनेङ्गितेन नायिकया लक्षयित्वा निशासमय-

शंसिकमलनिमीलनलीलया प्रकाशित इति । अत्र च वैविच-
विशेषस्य सर्वानुद्धारविलक्षणतया सद्दद्यानुभवशिद्धत्वादल-
ङ्कारत्वमेव ॥ २६१ ॥ २६२ ॥

मदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्थामवर्जत ।

उद्दामरागतरला ष्ठाया कापि सुखास्तुजे ॥ २६३ ॥

इत्यनुङ्गिन्नरूपत्वाद्गत्युत्सवमनोरथः ।

अनुङ्गिन्नैव सद्भक्तत्वमभूदत्र व्यवस्थितः ॥ २६४ ॥

॥ इति सद्भक्तम् ॥

आकारलक्ष्यार्थमुदाहरति । मदर्पितेति । उद्दामोऽत्य-
धिको रागे रत्युत्सवाभिलाषस्तेन तरला मनोज्ञा उद्दाम-
रागव्यञ्जिकेत्यर्थः, कापि विलक्षणा ष्ठाया कान्तिः । अत्र
नायिकाया रत्युत्सवाभिलाषरूपार्थस्य मुखच्छायावैलक्षण्य-
रूपाकारेण किञ्चिद्व्यत्ययं प्रतिपादितम् । नयमतेऽप्यत्र ता-
दृशकारणलक्षितस्य तादृशसूक्ष्मार्थस्य तादृशवचनभङ्गा वस्तु-
समीपे सूचनमिति लक्षणमन्वयः, सूचनञ्च यस्यार्थस्यं मत्ये-
वेति न नियमः तस्यान्योद्देश्यकत्वस्यापि सम्भवात् अतएव
प्रकाशयता सूक्ष्मलक्षणे अन्यस्मै इत्युक्तम् । मदर्पितेत्यत्र लद-
र्पितेति कचित्पाठः ॥ २६३ ॥

ननु पूर्वोदाहरणे पद्मनिमीलनात् प्रतीयमानस्य निशि-
सङ्गमस्य सूक्ष्मत्वं तावदस्य अत्र तु तादृशमुखच्छायारूपा-
कारः स्फुटतरमेव रत्युत्सवमनोरथं लक्षयतीति कथमर्थस्य

सूक्ष्मत्वमित्याशङ्कोपपादयति । इत्यनुद्भिन्नरूपत्वादिति । रत्यु-
 त्त्वमनोरथोऽनुद्भिन्नरूपत्वात् आकारलक्षितत्वेन स्फुटतर-
 प्रतीयमानरूपलाभावात् सूक्ष्मत्वमनुद्भिन्नीवापरित्यज्यैवात्र व्यव-
 स्थितो वर्णितोऽभूदित्यन्वयः । अत्राप्यवस्थित इति क्वचित्पाठः ।
 अयमर्थः, उद्दामरागतरला मुखच्छाया तावद्भ्रत्युत्त्वमनोरथ-
 सैवानुभाव इति न नियमः विषयान्तरमनोरथादिनापि
 तत्सम्भवादित्यनैकान्तिकत्वान्न स्फुटतरं तादृशमनोरथ लक्ष-
 यति लक्षयिता तु खोयविलक्षणसद्दयतासभीचीनया तथा
 कथञ्चिल्लक्षयतीति सूक्ष्मत्वमेव रत्युत्त्वविषयस्येति ॥ २६४ ॥

श्लेशो श्लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ।

उदाहरण एवास्य रूपमाविर्भविष्यति ॥ २६५ ॥

अथोद्देशवाक्योक्तलवेतिनामान्तरं श्लेशं लक्षयति । श्लेश
 इति । श्लेशेनाल्पतया निर्भिन्न प्रकाशितं यत् वस्तुनो रूपं
 स्वरूप तस्य निगूहनं सवरणं श्लेशः रोमोद्देशदाद्यङ्गविकारा-
 दिना किञ्चित् प्रकाशमानस्य गोप्यविषयस्य केनचिद्द्वयाजेन
 गोपनं श्लेशनिर्भिन्नवस्तुनिगूहनरूपत्वामेगालङ्कार इत्यर्थः ।
 इममेव नया व्याजोक्तिं वदन्ति । यथा 'व्याजोक्तिश्चन्द्रानो-
 द्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम्' इति । वक्ष्यमाणपङ्क्तौ तु न श्लेश-
 निर्भिन्नवस्तुनो व्याजेनापह्नव इत्यतोऽस्य भेदः । गोप्यनिर्भेदस्य
 क्वचिद्गोपयितुरनवधानवचनेनापि भवति तस्य निगूहनमपि
 क्वचित् श्लेषेण क्वचिदश्लेषेण च । क्रमेण यथा, 'काले वारि-

धराणामपतितया नैव शक्यते स्यात्तुम् । उत्कण्ठितासि तर-
रत्ने नहि नहि सखि पिच्छिलः पन्थाः' । अत्रापतितयेति
पतिं विनेत्यर्थः स्वयमेवाभिहितः पतनाभावप्रतिपादनेन नि-
गूहितः । 'इह पुरोऽभिलकम्पितविग्रहा भिलति का न वनस्पति-
ना लता । स्मरसि किं सखि । कान्तरतोत्सवं नहि घनागमरोति-
रुदाहता' । अत्रापि स्ववचनेनैव सूचिता पतिमङ्गमेच्छा घना-
गमस्त्रभाववर्णनया निगूहिता । इयमप्यपङ्कतिरिति विद्यनाथः ।
ननु लेशनिर्भिन्ननिगूहने कथमत्कारो येनाखालङ्कारत्वमि-
त्याशङ्क्याह । उदाहरण एवास्मेति । रूपं वैचित्र्यात्मकत्वम् ॥
॥ २६५ ॥

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रत्नकाः ।

अवगच्छेयु रा ज्ञात महे शीतानिलं वनम् ॥ २६६ ॥

निर्भिवनिगूहने द्वा द्वेत् अनिष्टसम्भावना, लज्जा चेति
तत्रानिष्टसम्भावनायामुदाहरति । राजेति । अवगच्छेयुरि-
त्याशंसायां लिङ् । भावगच्छेयुरिति कचित्पाठः । अवगच्छे-
युरित्यन्तमनिष्टशङ्कासूचकम्, अनन्तरं निगूहनीपायं चिन्त-
यन्नाह । आ ज्ञातमिति । आ इति स्मरणे, ज्ञातं निगूहन-
कारणं निश्चितमित्यर्थः । तदेवाह अहो इत्यादि, रोमोद्भेदस्य
शीतानिलजनितत्वप्रतिपादनेनानुरागो निगूहितः ॥ २६६ ॥

आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकाम् ।

अक्षि मे पुष्परजसा वातोद्भूतेन दूषितम् ॥ २६७ ॥

सञ्जायामुदाहरति । आनन्दाश्र्विति । कन्यकां विवा-
 शय गोष्ठ्यामानीतां कन्यां दृष्ट्वैव कथमानन्दाश्रु प्रवृत्तमिति
 कन्यादर्शनमात्रेणैव आनन्दाश्रुणानुरागव्यक्तिर्लज्जाकरोत्या-
 शङ्क संवृणोति । अक्षि मे इति । अचायुणोऽक्षिदूषणजन्य-
 प्रतिपादनव्याजेनानुरागो निगूहितः । अत्र वस्तुनिर्भेदश्च
 कश्चिदाशङ्कितः कश्चित्तात्त्विकः, तत्राशङ्कायामेतदुदाहरण-
 दयम् । तात्त्विकत्वे यथा, 'शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोप-
 गूढोत्सङ्गोमाञ्जादिविसंशुक्लाखिलविधिव्यासङ्गमङ्गाकुलः । आः
 शैत्यं तुङ्घिनाचलस्य करथोरित्थूषिवान् सस्मितं शैलान्तःपुर-
 मात्मण्डलगणैर्दृष्टोऽवतादः शिवः' । अत्र सात्त्विकतया रो-
 माञ्जादीनां परिज्ञानं तत्रत्यानां जातमेव, अतएव सस्मितं
 शैलान्तःपुरमात्मण्डलगणैर्दृष्ट इत्युक्तम् ॥ २६७ ॥

इत्येवमादिस्थानेऽयमलङ्कारोऽतिशोभते ।

श्लेषमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा श्लेषतः कृतान् ॥ २६८ ॥

अस्त्रालङ्कारत्वमुपपादयति । इत्येवमादीति । अतिशोभते
 चमत्कारविशेषजनकतया काव्यमुपस्कुरुते, तस्मादस्त्रालङ्का-
 रत्वमनपलपनीयमित्यर्थः । अन्वैरुक्तो व्याजस्त्यलङ्कारोऽपि
 श्लेष एवेत्याह । श्लेषमेके इति । श्लेषतः स्तुतिच्छ्लेन कृतां
 निन्दां, तथा निन्दाच्छ्लेन कृतां स्तुतिं वा एके श्लेषं विदु-
 रित्यन्वयः । यदुक्तं दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य
 यः । स श्लेषः स्थाप्यते नान्या व्याजस्तुतिरपीयत इति । यथा

श्लेशनिर्भ्रवस्तुनिगूहने श्लेशनामास्तुत्कारत्वं तथा श्लेशकृत-
स्तुतिनिन्दयोरपीति किं व्याजस्तुतीत्यस्तुत्कारान्तराभ्युपगमेन
पञ्चवीकरणमिति सोऽपि श्लेश एवेत्यर्थः ॥ २६८ ॥

युवैष गुणवाचाजा योग्यस्ते पतिरुर्ज्वितः ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ २६९ ॥

वीर्योत्कर्षस्तुतिर्निन्दैवास्मिन् भावनिवृत्तये ।

कन्यायाः कल्पते भोगान्निर्विविचोर्निरन्तरम् ॥ २७० ॥

तत्र स्तुतियाजेन निन्दामुदाहरति । युवैष इति । स्वयं-
वरगोष्ठ्यां कस्यचिद्राजः समीपमुपस्थितां कन्यां प्रति सख्या
उक्तिरियम् । योग्यः पतिः पतित्वेन वरीतुमुचितः, अत्र हेतुः
रणोत्सवे इति, अतिवीरोऽयं त्रियतामित्यापांततो बोधितं,
पर्यवसाने तु सर्व्वदा रणव्ययोऽयमभेन ते कामसुख दुर्लभं
तत्र त्रियतामिति रणोत्सवे मनः सक्तमिति स्तुतियाजेन नि-
न्दैव प्रतिपादिता ॥ २६९ ॥

एतदेवाह । वीर्योत्कर्षस्तुतिरिति । अस्मिन् पद्ये भोगान्
सुरतोत्सवान् निरन्तरं निर्विविचोरुपभोक्तुमिच्छाः कन्याया
भावो वरणाभिप्रायस्तस्य निवृत्तये राज्ञो वीर्योत्कर्षस्तुति-
निन्दैव कल्पते निन्दारूपेणैव परिणमतीत्यन्वयः ॥ २७० ॥

चपलो निर्हयश्चासौ जनः किन्तेन मे सखि ।

आगःप्रमार्ज्जनायैव चाटवो येन शिखिताः ॥ २७१ ॥

दोषाभासो गुणः कोऽपि दर्शितश्चाटुकारिता ।
 मानं सखीजनोद्दिष्टं कर्तुं रागादशक्तया ॥ २७२ ॥
 ॥ इति लेशचक्रम् ॥

निन्दाव्याजेन स्तुतिमुदाहरति । चपल इति । मान एव
 मनस्विनीनां गौरवहेतुस्तदन्तरान्तरा प्रेयसि मानो विधेय
 इति वदन्तीं सखीं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । चपलो नैकव
 स्थिरप्रेमा, निर्दयः परपीडानभिज्ञः । तेन युष्माभिरुपदि-
 येन मानेन । आगःप्रमार्ज्जनाय अपराधविस्मरणाय, चाटवः
 प्रियवादाः ॥ २७१ ॥

दोषाभास इति । सखीजनैरुद्दिष्टमुपदिष्टं मानं रागात्
 प्रेयस्यनुरागाधिक्यात् कर्तुमशक्तया नायिकया कोऽपि स्तो-
 षामतीव हृदयङ्गमश्चाटुकारितारूपो गुणः, दोषाभासः प्रथमं
 दोष इवाभासत इति तादृशो दर्शितः, दोषत्वेन कथित
 इत्यर्थः । तस्मादत्र निन्दाव्याजेन स्तुतिर्दर्शिता ॥ २७२ ॥

उद्दिष्टानां पदार्थानामनूद्देशो यथाक्रमम् ।

यथासङ्ख्यामिति प्रोक्तं सङ्ख्यानं क्रम इत्यपि ॥ २७३ ॥

अथ क्रमं लक्षयति । उद्दिष्टानामिति । उद्दिष्टानां प्रथ-
 ममुक्तानां पदार्थानां यथाक्रममनूद्देशः पद्यादुद्देशः पद्यादुक्तेः
 पदार्थैः क्रमेणान्वय इत्यर्थः । यथासङ्ख्यामिति ननु हेतुः
 सूक्ष्मो लघुः क्रम इत्युद्देशयाक्ये लघ्वानन्तरं क्रम एवोद्दिष्टस्तत्

कथं यथामह्यस्य निरूपणमित्यत्राह । मह्यानं क्रम इत्यपीति
यथामह्यं मह्यानं क्रम इति त्रयः पर्याया इत्यर्थः ॥ २७३ ॥

ध्रुवन्ते चोरिता तन्वि स्मितेक्षणमुखद्युतिः ।

स्नातुमम्भःप्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ॥ २७४ ॥

॥ इति क्रमः ॥

उदाहरति । ध्रुवमिति । स्मितेक्षणमुखद्युतिरिति जात्या-
श्रयत्वादेकवचनम् । चोरितेति किञ्चिदपहृतेत्यर्थः समुदाय-
क्षरणे नायिकायां तदमत्त्वप्रतिपत्त्या वैरस्थापन्तेः । अम्भः
प्रविष्टाया इति अम्भःस्थितानां कुमुदादीनां सौर्व्यक्रियाया
उपपादकम् । उत्पलं कुवलयम् । अत्र स्मितद्युतिः कुमुदेन,
ईक्षणद्युतिरुत्पलेन, मुखद्युतिः पङ्कजेन, चोरिता इति क्रमि-
काणां क्रमिकैरन्वयः । अचालङ्कारान्तरविच्छिन्तिमूलतया
प्रौढोक्त्वाच्च वैचित्र्यातिशयः ॥ २७४ ॥

प्रेयः प्रियतराख्यानं, रसवद्द्रसपेशलम् ।

ऊर्ज्जसि हृढाहङ्कारं, युक्तोत्कर्षञ्च तत्रयम् ॥ २७५ ॥

संलक्ष्यक्रमाणां वस्त्वलङ्काररूपव्यञ्जानां वाच्यार्थस्य शो-
भाजनकतया समासोक्तिरूपकादिनाम्बालङ्कारत्वमुक्तम् असंल-
क्ष्यक्रमाणां रसादिव्यञ्जानामपि तथात्वेनालङ्कारत्वमुचित-
मिति सम्प्रति तद्रूपं प्रेयोरसवद्ऊर्ज्जसिनामकमलङ्कारत्रय-
माह । प्रेय इति । चयाणामेवासंलक्ष्यक्रमत्वरूपैकधर्मवत्त्वा-

देकत्र निवेशः । तत्र प्रियतरं भावाभिव्यक्त्या बोद्धव्यस्य प्रीत्य-
 तिशयकरं वक्तुं प्रीत्याधिक्यस्य चकमाख्यानं प्रेयः प्रकृतप्रिय-
 त्वात् प्रेयो नामालङ्कारः । भावाश्च देवादिविषया रतिः
 प्रधानत्वेनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणश्च । यथा काव्यप्रकाशे,
 'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्चितः । भावः प्रोक्तः'
 इति । विभावादिभिरपरिपुष्ट उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव
 इति विश्वनाथादयः । अन्यकर्तुंसु देवादिविषयकरतिभाव-
 व्यञ्जकमेवाख्यानं प्रेयोऽलङ्कारतयाभिमतमिति वक्ष्यमाणोदा-
 हरणदर्शनादवगम्यते । तत्राख्यानचातुर्येण व्यज्यमानोदे-
 वादिविषयकरतिभावोवाच्यस्य शोभाजनकतया प्रेयोनामा-
 लङ्कार इति लक्षणम् । तथा रसपेशलं रसाभिव्यक्त्या सह-
 दयसहदयङ्गममाख्यानं रमवत् रमवक्षामालङ्कारः आख्यान-
 चातुर्येण व्यज्यमानोरस एव वाच्यस्य शोभाजनकतया रसव-
 दलङ्कार इत्यर्थः । रसस्वरूपस्य गन्धकृता नोक्तमिति किञ्चि-
 दुच्यते । समुचितसन्निवेशशोभिना काव्येन तत्तदभिनयेन वा
 समर्पितैः सहृदयसहृदयं प्रविष्टैस्तदीयसहृदयतासप्रीचीनेन
 भावनाविशेषमहिम्ना विगलितरामरमणीत्वादिभिरलौकिक-
 विभावनादिष्यापारवत्तया विभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यप-
 देशैः शोभादिभिरालम्बनकारणैश्चन्द्रिकादिभिर्हृदीपनकारणै-
 रश्रुपातादिभिः कार्यैश्चिन्तादिभिः सहकारिभ्यः सम्भूय प्रादु-
 र्भावितेनालौकिकेन व्यापारेण तत्कालमिवन्तितानन्दांशावर-
 णाज्ञानेनात एव प्रमुष्टपरिमितप्रमादत्वादिभिर्जधर्मेण प्रमाथा

स्वप्रकाशतया वास्तवेन निजस्वरूपानन्देन मद् गोचरोक्रिये-
माणः प्राग्निविष्टवाचनारूपः स्थिरतया वर्तमानत्वात्
स्याद्यिशब्दव्यपदेशो रत्यादिरेव रसः । तथा चाङ्गः 'व्यक्तः
स तैर्विभावाद्यैः स्याथी भावो रसः एतः' इति व्यक्तो व्यक्ति-
विषयोक्तः, व्यक्तिय भग्नावरणा चित्, यथाहि शरावादीनां
पिहितो दीपसन्निवृत्तौ सन्निहितान् पदार्थान् प्रकाशयति
स्वयञ्च प्रकाशते, एवमात्मचैतन्यं विभावादिभ्रंखितान् रत्या-
दीन्, अन्तःकरणधर्माणां साक्षिभास्यत्वाभ्युपगतेः, विभावा-
दीनामपि स्वप्रतुरगादीनामिव रङ्गरजतादीनामिव च सा-
क्षिभास्यत्वमविरुद्धं, यच्चकविभावादिचर्चणाया आवरणभङ्गस्य
वा उत्पत्तिविनाशाभ्यामुत्पत्तिविनाशौ रसे उपचर्येते वि-
भावादिचर्चणावधित्वादावरणभङ्गस्य, निवृत्तायां तस्यां प्र-
काशस्यावृत्तत्वाद्विद्यमानोऽपि स्याथी न प्रकाशते इतीदम-
भिनवगुप्तादिमतस्वारथेन । भट्टनायकप्रभृतयस्तु ताटस्थेभ
रसप्रतीतावनास्वाद्यत्वम् आत्मगतत्वेन तु प्रत्ययो दुर्घटः
षीतादीनां सामाजिकान् प्रत्यविभावत्वात् विना विभाव-
मनालम्बनस्य रत्यादेरप्रतिपत्तेः नच कान्तात्वं साधारणं
विभावतावच्छेदकमत्राप्यस्तीति वाच्यम्, अप्रामाण्यनिश्चया-
नास्क्रन्दितागम्यात्वप्रकारकज्ञानविरहस्य विशेष्यतासम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विभावतावच्छेदककोटाववग्यं निवेश्यं-
त्वात्, तस्मादभिधया निवेदिताः पदार्था भावकलत्वापारेणा-
गम्यात्वादिरसविरोधिज्ञानप्रतिबन्धद्वारा कान्तात्वादिरसानु-

कूलधर्मपुरस्कारेणावग्याप्यन्ते, एवं साधारणीकृतेषु रामसीता
 देशकालवयोऽवस्थादिषु पक्षौ पूर्वव्यापारमहिम्नि तृतीयस्य
 भोगकृत्वव्यापारस्य महिम्ना निगोर्णयोरजस्रमसोर्द्विक्तमन्-
 जनितेन निजचित्स्यभावनिर्दृतिवित्यान्तिलक्षणेन साक्षात्का-
 रेण विषयोक्तो भावनोपनीतः साधारणात्मा रत्यादिः
 स्याथी रस इत्याहुः । नथ्यास्तु काव्ये नाव्ये च कविना नटेन
 च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यञ्जनाव्यापारेण रामादौ सी-
 तादिरतौ गृहीतायाम्, अनन्तरञ्च सहृदयतोष्णमितस्य भा-
 वनाविशेषरूपदोषस्य महिम्ना कल्पितरामत्वाद्यवस्थादिते स्वा-
 त्मन्यज्ञानावच्छिन्ने शुक्तिकाशकल इव रजतखण्डः समुत्पद्य-
 मानोऽनिर्वचनीयः साक्षिभास्यः सीतादिविषयकरत्यादिरेव
 रसः अथञ्च काव्यौ दोषविशेषस्य नाशश्च तदुत्तरभाविना
 लोकोत्तराह्लादेन भेदायहात् सुखपदव्यपदेशश्च भवतीति
 प्राङ्गरित्येतत् सर्वं पण्डितराजेन विशदीकृतम् । सीतादि-
 विभावादिभोरामादिनिष्ठतयानुमीयमानो रत्यादिस्वाधि-
 भावो वामनासन्निकर्षेण सामाजिकैः साक्षात्क्रियमाणो रस
 इति श्रीशङ्कुप्रभृतयः । वस्तुतस्तु विभावादिव्यज्यमान-
 रत्यादिस्वाधिभावजन्यचमत्कार एव रसशब्देन व्यपदिश्यते
 सर्व्वमन्यत् पल्लवनमिति बोध्यम् । रत्यादयश्च रनिहाम-
 शोकक्रोधात्साहभयजुगुप्साविस्मयाः क्रमेण शृङ्गारहास्यकरुण-
 रौद्रवीरभयानकवीभत्साहुतरमानां स्याधिभावाः, शान्तस्य
 तु शमो निर्वेदो वेति कल्पदधं । रत्यादीनां स्वरूपञ्च दश-

रूपकादावभिव्यक्तं ज्ञेयं । गृहद्वारादीनां स्वरूपज्ञान्यत्र विस्तर
रति नोक्तं । तत्र गृहद्वारोऽपि सम्भोगविप्रलम्भभेदेन दि-
विधः । वीरस्य दानधर्मदद्याद्युद्धमन्त्रादिभेदेन बजावधः ॥

तथा रूढः प्रादुर्भूतः प्रधानतयाभिव्यक्त इत्यर्थः, तादृ-
शोऽहङ्कारो गर्वी यत्र तादृशमाख्यानमूर्जस्ति, आख्यान-
चातुर्येण प्रधानतयाभिव्यज्यमानो गर्वाख्यो व्यभिचारिभाव
उर्जस्तिनामालङ्कार इत्यर्थः । गर्वस्य, गर्वी मदः प्रभाव-
श्रीविद्यासत्कुलतादिजः, इत्युक्तलक्षणः, अयञ्च प्राधान्येनाभि-
व्यक्तो भाव एव, व्यभिचारी तथाञ्चित इति प्रकाशकारोक्तेः ।
एषामलङ्कारव्यपदेशे हेतुमाह । युक्तोत्कर्षञ्चेति । युक्तोऽलङ्कार-
व्यपदेशोपयुक्त उत्कर्षो वाच्यशोभा यस्मात्तत्, सादृश्यादयो
यथा वाच्यार्थशोभाजनकत्वादुपमाद्यलङ्कारतया व्यपदिश्यन्ते
भावादयोऽपि तथा वाच्यशोभाजनकत्वमाह्यादित्यर्थः । मते
चास्मिन् निरुक्तभावेषु मध्ये देवादिष्विषयकरतिभावस्य प्रेयो
नामालङ्कारत्वं गर्वाख्यभावस्य चोर्जस्तिनामालङ्कारत्वम्, एत-
द्भिन्नानान्तु भावानां तथा रसाभासभावाभासभावशान्ति-
भाषोदयभावशवलतानाञ्च रसपेशलमित्यत्र रसपदस्य रस-
मानपरत्वेन रसवदलङ्कारत्वम् एषामपि काव्यशोभाजनक-
त्वाविशेषालङ्कारत्वोचित्यादिति बोध्यम्, उक्तज्ञान्यत्र 'रस-
भावौ तदाभासौ भावस्य प्रथमोदयो । सन्धिः शवलता चेति
सर्वेऽपि रसनाद्रसाः' इति । एते च रसादयः अङ्गित्वेना-
ङ्गत्वेन वाभिव्यज्यमाना अलङ्कारतां प्राप्नुवन्ति अङ्गभूताना-

मपि काव्यशोभाजनकत्वाविशेषात्, नचाङ्गिनो रसादेरल-
 क्षार्यत्वात् कथमलक्षारत्वमिति वाच्यं, स्वमते शब्दार्थात्म-
 कस्य काव्यस्यैवालक्षार्यत्वेन तदुपस्कारकस्य व्यङ्गमात्रस्यैवाल-
 क्षारव्यपदेश्यत्वात्, काव्यशोभाकरान् धर्मानलक्षारान् प्रचक्षते
 इत्यलक्षारलक्षणे शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यैवालक्षार्यत्वप्रति-
 पादनात् । ध्वनिकारप्रसृतयस्तु अङ्गिनो रसादेरलक्षार्यत्वमङ्ग-
 भूतस्य तस्यालक्षारत्वमाहुः । यथा 'प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यथा-
 ङ्गन्तु रसादयः । काव्ये तस्मिन्नलक्षारो रसादिरिति मे मतम्'
 इति । तत्र रसानामङ्गत्वे रसवदलक्षारः भावानामङ्गत्वे प्रेयो-
 ऽलक्षारः रसाभासभावाभासयोरङ्गत्वे ऊर्जस्वलक्षारः भाव-
 शान्तेरङ्गत्वे समाहितालक्षारः भावेदयभावसन्धिभावशवल-
 तानामङ्गत्वे तत्तन्नामकालक्षारः । तदुक्तं विश्वनाथेन, 'रसभा-
 वौ तदाभासौ भावस्य प्रथमस्तथा । गुणीभूतत्वमायान्ति यदा-
 लङ्कृतयस्तदा । रसवत् प्रेयऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।
 भावस्य चोदये सन्धौ मिश्रत्वे च तदाख्यकाः' इति । अत्र ते नव्याः
 प्रष्टव्याः किं प्रधानतया प्रतीयमानस्य व्यङ्गमात्रस्यैवालक्षा-
 र्यत्वमुत तथाभूतस्य रसादेरेवेति तत्र न तावत् प्रथमः स-
 मासोऽप्यप्रस्तुतप्रशंसापर्यायोक्तादौ प्रधानतयैवाभिध्यज्यमानानां
 वस्त्वलक्षारानां तैरथलक्षारत्वाभ्युपगमात् नच तत्र वाच्या-
 र्यस्यैव प्रधानत्वं प्रतीयमानानां वस्त्वलक्षारानाम्प्रधानत्वम्
 अप्रधानानाम्प्रधानत्वमुचितमेवेति वाच्यं, तत्र तत्र व्यङ्गाना-
 म्प्रधानानाम्प्रधानत्वमुचितमेवेति वाच्यं, तत्र तत्र व्यङ्गाना-
 म्प्रधानानाम्प्रधानत्वमुचितमेवेति वाच्यं, तत्र तत्र व्यङ्गाना-
 म्प्रधानानाम्प्रधानत्वमुचितमेवेति वाच्यं, तत्र तत्र व्यङ्गाना-

सामान्येन काव्यात्मकतयाभ्युपगतानां वस्त्रलङ्काररसादिव्यङ्ग्या-
नां मध्ये वस्त्रलङ्काराणामलङ्कारत्वं रसादीनामेवालङ्कार्यत्व-
मिति निर्वक्तुमयोग्यत्वात् नच रसादिव्यङ्ग्यस्यैव प्रधानस्य
काव्यात्मत्वादलङ्कार्यत्वं न वस्त्रलङ्कारयोरिति वियनाथोक्त-
भादरणीयं, 'यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्रुत्तिहः शोण-
मणीभयूखः । सन्ध्याभ्रमं प्राप्तवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथविधिं
व्यधत्' इत्यादौ तेनाप्यङ्गभूतेन शृङ्गारेणैव काव्यव्यवहाराभ्यु-
पगमात् संलक्ष्यक्रमयङ्ग्यरूपध्वनिभेदस्य सर्वालङ्कारिकैरभ्यु-
पगतत्वेन रसादेरेव काव्यात्मत्वप्रतिपादनस्य वङ्गो दूषितत्वाच्च,
तस्माद्वाङ्गतयाऽविशिष्टानां वस्त्रलङ्काराणां रसादीनां वा का-
व्यशोभाजनकतया लङ्कारत्वं युक्तानुभवप्रतिपन्नमिति, प्राचां सर-
णिरेव साधीयसी । अथात्र रसस्यालङ्कारत्वमुक्तं, पूर्वञ्च 'मधुरं
रसवदाचीत्यादिना गुणत्वमुक्तं तत्कथमेकस्य गुणत्वमलङ्कारत्व-
ञ्चेति चेद्यस्य समाधानं स्वयमेव ग्रन्थकारोऽप्ये करिष्यतीति
सर्वमवदातम् ॥ २७५ ॥

अद्य या मम गोविन्द । जाता त्वयि शृङ्गागते ।

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥ २७६ ॥

इत्याह युक्तं विदुरे नान्यतस्तादृशी धृतिः ।

भक्तिमात्रसमाराध्यः सप्रीतश्च ततो हरिः ॥ २७७ ॥

तत्र प्रथमं प्रेय उदाहरति । अचेति । विदुरस्य स्वदृष्टागतं
श्रीकृष्णं प्रति सानुरागोक्तिरियं । हे गोविन्द अद्य त्वयि शृङ्गागते

मदीयभवनं प्राप्ते मति मम या प्रीतिर्जाता कालेन समयान्त-
रेण तवैव पुनरागमनादेया प्रीतिर्भवेत् भविष्यति न तु त्वयि
गते त्वदितरसाधुसमागमादिना ईदृशी प्रीतिर्भविष्यतीत्यर्थः ।
इतः प्रतिनिवृत्तस्य ते यावन्न पुनरागमनं तावद्दुःखेनैव म्या-
स्यामीति भावः । नैषा काले भवेत् प्रीतिरिति पाठस्तु न
मनोरमः । अत्र विदुरस्य वाक्यभङ्गाभिव्यज्यमानो भगव-
द्विषयरतिभावो भगवतः प्रीत्यतिशयजननेन वाच्यस्य शो-
भातिशयं पुष्पाति । श्लोकोऽयं 'सन्मानवज्जमानप्रीतिविरहे-
तरविचिकित्सा महिमख्यातितदर्थप्राणस्यानतदीयतासर्वतद्गा-
वाप्रातिकृष्यादीनि च स्मरणेभ्यो घाञ्ज्यात्' इति शाण्डिल्य-
सूचीयप्रीत्युदाहरणतया स्वप्नेश्वराचार्येणोपनासस्य, 'या प्रीतिः
पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् । सा किमाख्यायते तुभ्यमन्त-
रात्मासि देहिनाम्' इति महाभारतीयोद्योगपर्वोक्तविदुर-
वचनस्य प्रतिरूपः ॥ २०६ ॥

इत्याहेति । युक्तम् अव्यभिचारिभगवद्भक्तिसूचकत्वात् स-
मीचीनं, युक्तमित्यत्र वाक्यमिति क्वचित्पाठः । युक्तत्वे हेतुः
नान्यतस्मादृशी धृतिरिति यतोऽत्र विदुरस्य अन्यतो भगव-
द्भिन्नविषयेभ्यस्मादृशी धृतिः सन्तोषो न प्रतिपन्नेति शेषः ।
तवैवागमनात् पुनरित्यनेन विषयान्तरेभ्यो विदुरस्य प्रीतिर्न
भवतीति सूचितमित्यर्थः । अतएव भक्तिमात्रेण अनन्यसाधा-
रणानुरागेणैव समाराधो हरिः सुप्रीतस्याभूदित्युद्देशस्य
प्रीतिकरमाख्यानमिति प्रेयोऽलङ्कारः ॥ २०७ ॥

सोमः सूर्या मरुद्भूमिर्व्योम क्षेतानलो जलम् ।

इति रूपाण्यतिक्रम्य त्वां द्रष्टुं देव । के वयम् ॥ २७८ ॥

इति साद्यात्कृते देवे राज्ञो यद्राजवर्माणः ।

प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम् ॥ २७९ ॥

वक्तुः प्रीतावुदाहरति । सोम इति क्षेता यजमानः । इतिरूपाणि सोमादिखूलरूपा अष्टौ मूर्त्तरतिक्रम्य सूक्ष्मरूपेण वर्त्तमानं सन्धिदानन्दात्मकं त्वां द्रष्टुं साद्यात्कर्तुं वयं के अयोंग्या एव, तर्हि यहृष्टोऽमि तत्र भक्तानुकम्पितैव हेतुरिति भावः । अत्र निष्कलम्य परब्रह्मणो जन्यप्रीतेरभावात् वक्तुस्तद्विषयकप्रीत्यैव प्रेयस्त्वम् ॥ २७८ ॥

इतीति । देवे महादेवे । राजवर्माणः राजवर्गानामकस्य । प्रीतिप्रकाशनं महादेवविषयकरतिभावसूचनं, तच्च तदपि, प्रेय इत्यवगम्यतामिति एतेन भक्तस्य प्रीत्यभिव्यक्त्या वेदुष्यस्य देवादेः प्रीतिः, केवला भक्तस्यैव देवादिविषयिका प्रीतिर्वा व्यज्यमाना प्रेयोऽलङ्कार इति सूचितम् । श्लोकद्वयेऽस्मिन् देवविषयकरतिभावो दर्शितः । मुनिविषयो यथा, 'हरत्य' सन्नति, हेतुरैष्यतः शुभस्य, पूर्वाचरितैः एतं शुभैः । शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालचितयेऽपि योग्यताम् । इयं हि नार्दं प्रति श्रीकृष्णश्रीक्तिः । 'अत्युष्वाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथास्मोधयस्थानेतानपि विभ्रती किमपि न ह्यान्तासि तुभं नमः । आश्चर्येण मुहुर्मुहुः सृतिमिति

प्रसौमि यावद्भवस्तावद्विभ्रदिमां स्यतस्तवभुजो वाचस्ततो मु-
द्रिताः' । अत्र पूर्वार्द्धे भूविषयः, उत्तरार्द्धे राजविषयः ।
'एहोहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र चुम्बामि मूर्द्धनि चिरञ्च परि-
खजे त्वाम् । आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्दहामि वन्देऽथवा
चरणपुष्करकद्वयन्ते' । अत्र पुत्रविषयः, अत्र वत्सलाख्यो रस
इत्यन्ये, एवमन्यविषयोऽपि रतिभावः प्रेयोऽलङ्कारतया बोध्यः ।
कान्ताविषया तु रतिर्यक्ता शृङ्गारतां प्राप्नोति तत्र रसव-
दलङ्कार इत्यनन्तरमेव दर्शयते ॥ २७८ ॥

मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यया मे मरणं मतम् ।

सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥ २८० ॥

प्राक् प्रीतिर्दर्शिता, सेयं रतिः शृङ्गारतां गता ।

रूपवाङ्मन्ययोगेन तदिदं रसवद्वचः ॥ २८१ ॥

अत्र रसवदलङ्कारं दर्शयन् तत्र रसाश्च शृङ्गारादिभे-
देन बहुविधा इति तेषु ब्रह्मादिकोटपर्यन्तानामादरणीयत्वे-
नाभ्यर्हितत्वात् प्रथमं शृङ्गारमुदाहरति । मृतेतीति । मृतां
मदालसां पुनर्नागानां प्रसादेन प्रत्युज्जीवितां प्राप्य तस्याः पत्युः
कुवलयश्रुत्योक्तिरियम् । मृतेति मृतेयमिति निश्चित्य यथा
सह प्रेत्य परलोके सङ्गन्तुं संयोगं प्राप्नुम् । मृतेऽभिप्रेत्य सङ्ग-
न्वितिपाठे तु इत्यनुतापे मृते मरणे मति, भावे क्तः, यथा
परलोकगतया सह सङ्गमभिप्रेत्याभिसंख्येत्यर्थः । मे मया मरणं
मतमिष्ट, सैषा तन्वी कथमत्रैव जन्मनि विना मरणं लब्धा,

कथमिति विस्मये । मैवा तन्वीत्यत्र मैवावन्तीति कचित्पाठः,
तत्र आवन्ती अवन्तिदेशोद्भवा वासवदत्तेत्यर्थः, वासवदत्ताया
दाहप्रवादेन दुःखितस्य पुनस्तां प्राप्य वत्सराजस्थानन्दोक्तिरि-
यम् । अत्र सम्भोगशृङ्गारारथो रसः स च 'दर्शनस्पर्शनादीनि
निषेवेते विस्वामिनौ । यत्रानुरक्तावन्योऽन्तं सम्भोगोऽथमुदाहृतः'
इत्युक्तलक्षणः । अथञ्च विप्रलम्भानन्तरं प्रतिपाद्यमानः पुष्टिं
प्राप्नोतीति विप्रलम्भानन्तर्येणात्र वर्णितः । तदुक्तं, 'न विना
विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भू-
यान् रागो विवर्द्धते' इति । विप्रलम्भश्च 'यत्र तु रतिः
प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसावित्युक्तलक्षणः' अथञ्च
पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकतया चतुर्विधः, विप्रलम्भयायं
महालसापक्षे करुणात्मकः, यदुक्तं 'यूनोरेकतरसिन् गतवति
लोकान्तरं पुनर्लभ्ये । विमनायते यदैकस्मदा भवेत् कर्षण-
विप्रलम्भाख्यः' इति ॥ २८० ॥

नन्वचापि नायिकाविषयिणी प्रीतिर्व्यज्यते तत् प्रियोऽल-
ङ्कारादस्य कोभेद इत्यामङ्कायामाह । प्रागिति । प्राक् पूर्वं-
दर्शिते अद्य चेति सोमं सूर्यं इति च श्लोकद्वये प्रीतिर्दर्शि-
ता संप्रयोगशून्यत्वाद्भ्रतिः प्रीतिः प्रियोऽलङ्कारतया दर्शिते-
त्यर्थः, प्रीतिप्रथमोः पर्यायता, यदुक्तं, 'मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु
सुखसंवेदनं वचः । असंप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते' इति ।
संप्रयोगश्च विभावादिभिः परिपोषः स चात्र वर्तत इत्याह
सेचमिति, सा तादृशी देवादिविषयकरतिसजातोयेत्यर्थः,

रतिः 'रतिर्मनोऽनुकृष्टेऽर्थे मनमः प्रवणाथितम्' इत्युक्तल-
 क्षणा प्रकृते कान्ताविषयकोऽनुराग इत्यर्थः, रूपस्य स्वरूपस्य
 वाङ्मयं विभाधानुभावव्यभिचारिभिः परिपोषः तस्य योगेन
 सम्बन्धेन शृङ्गारतां गता अलौकिकचमत्कारजनकतया
 तत्परिणामेन वा शृङ्गाररसत्वं प्राप्ता, तत्तस्मादिदं वचो
 रसवत् रसवदलङ्कारवत्, एतदुक्तं भरतेन 'विभावानुभाव-
 व्यभिचारिसंयोगाद्द्रसनिव्यक्तिः' इति । अत्र निरुक्तनायिका
 विभावः, सौहित्यवचनवदनस्मरतादयोऽनुभावाः, हर्षविस्म-
 यादयोव्यभिचारिणः, एतैरभिव्यज्यमानः पुष्टिं नीतेर-
 त्याख्यः स्थायिभावो रसतामापद्यते । रसोद्बोधे च विभावा-
 दीनां त्रयाणां समुदितानामेव हेतुत्वं यत्र तु एकस्य द्वयो-
 र्वा सङ्गावस्तत्रान्यतमस्यौचित्यादाक्षेपेण समुदितत्वं बोध्यम् ।
 यथा 'दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाह्व नतावंशयोः सं-
 चिप्लं निविडोन्नतस्नानमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव । मध्यः पाणि-
 मितो नितम्बि जघनं पादावुदयाश्रुली कन्देनर्त्तयितुर्यथैव
 मनमः सृष्टं तथास्या वपुः' । अत्र मालविकामभिलषतोऽग्नि-
 मित्रस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णनेऽनुभावानां नयनवि-
 स्कारादीनां व्यभिचारिणासौकुष्यादीनामौचित्यादेवाक्षेपः ।
 एवमन्याक्षेपो बोध्यः, यत्र तु छन्द्रेणाक्षेपस्तत्र तु दोष एव ।
 यथा 'परिहरति रतिं मतिं लुगीते खललतितरां परिवर्त्तते
 च भूयः । इति घत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं
 किमत्र कुर्मः । अत्र रतिपरिहरादीनां कर्तव्यादावपि मध्य-

वात् कामिनीरूपोविभावः कृच्छ्रादाक्षेपः । एतच्च प्रसङ्गा-
दुक्तम् ॥ २८१ ॥

निगृह्य केशेष्व्याद्यष्टा कृष्णा येनाग्रतो मम ।

सोऽयं दुःशासनः पापोलब्धः किं जीवति क्षणम् ॥ २८२ ॥

इत्यारुह्य परां कोटीं क्रोधा रौद्रात्मतां गतः ।

भोमस्य पश्यतः शत्रुमित्येतद्रसवद्वचः ॥ २८३ ॥

रौद्रमुदाहरति । निगृह्येति । केशेष्वित्यवच्छेदे सप्तमी ।
कृष्णा द्वौपदी ।

परां कोटीमाह्वय विभावादिभिः परिपुष्टिं प्राप्य,
क्रोधः स्यायिभावः स च 'प्रतिकूलेषु तैश्चण्डसावबोधः क्रोध
इत्यते' इत्युल्लक्षणः शत्रुं प्रत्यपचिकीर्षाया उद्वेकः क्रोध
इत्यर्थः, रौद्रात्मतां गतो रौद्ररसत्वं प्राप्तः । तथाह्वय
दुःशासन आलम्बनविभावः तस्य कृष्णाकेशाकर्षणाद्विचेष्टित-
मुद्दीपनविभावः पाप इत्यधिकेपवचनमनुभावः प्रतीयमा-
ना गर्वादयो व्यभिचारिभावाः, एतैः पुष्टिं नीतः क्रोधसा-
यिभावो रौद्ररसतां गतः । रसवत् रसवदाख्यालङ्कारवत् ॥
॥ २८२ ॥ २८३ ॥

अजित्वा सार्णवामुर्व्वीमनिद्धा विविधैर्मखैः ।

अदत्त्वा चार्धमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥ २८४ ॥

इत्युत्साहः प्रकृष्टात्मा तिष्ठन् वीररसात्मना ।

रसवत्त्वं गिरामासां समर्थयितुमीश्वरः ॥ २८५ ॥

वीरमुदाहरति । अजितेति । अजिता युद्धे शत्रुपराजया-
दलम्बा । अत्र ज्ञान्तवाक्यत्रयेण क्रमेण युद्धधर्मदानविषया
उत्साहाः सूचिताः । तेनात्र युद्धवीरो धर्मवीरो दानवी-
रश्चेति वीररसत्रयम् । दयावीरो यथा, 'शिरामुखैः स्यन्दत-
एव रक्तमघापि देहे मम मांसमस्ति । त्वं न पश्यामि त-
वापि तावत्, किं भक्षणत्वं विरतो गरुत्मन्' । अत्र जीमूत-
वाहनस्य गरुडभुक्तावशिष्टनागान् प्रति दयायामुत्साहः । एव-
मन्येऽपि मन्त्रादिवीराः सम्भवन्ति ते च मुद्राराक्षसादौ ज्ञा-
तव्याः ॥ १८४ ॥

इत्युत्साह इति । उत्साहः 'कार्यारम्भेषु संरम्भः स्वेयानु-
त्साह उच्यते' इत्युक्तलक्षणः । *संरम्भ उद्योगः । प्रकृष्टात्मा
तत्तद्दिग्भावादिभिः परिपुष्टः, वीररसात्मना तिष्ठन् वीररसत्वं
प्राप्नुवन्, रसवत्त्वं रसवदलङ्कारवत्त्वं समर्थयितुं संपादयितुम्,
ईश्वरः समर्थः । अत्र युद्धे विजेतव्याः, धर्मं धर्मः, दाने याचका
उत्साहस्यालम्बनविभावाः, प्रतीयमानाः सहायाच्चेष्टादयो-
ऽनुभावाः हर्षधृतिमत्यादयोऽप्यभिचारिणः एतैरभिव्यक्त उ-
त्साहे वीररसतां भजते ॥ १८५ ॥

यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्गा रुजाकरी ।

साधिगते कथं तन्वी ऊताशनवतीं चिताम् ॥ १८६ ॥

इति कारुण्यमुद्रित्तमलङ्कारतया स्मृतम् ।

तथा परेऽपि बीभत्सदास्याङ्गुतभयानकाः ॥ १८७ ॥

करुणमुदाहरति । यस्या इति । तन्वीत्यत्र देवोति क्वचित्
पाठः । इतीति । कारुण्यं करुणरमस्याधिभावः शोकः स च
'इष्टनाशादिभिश्चेतो वैक्लव्यं शोकशब्दभाक्' इत्युक्तलक्षणः, चेत-
सो वैक्लव्यं दुःखविशेष इत्यर्थः । उद्भिक्तं विभावादिभिः परिपुष्टं
सत् अलङ्कारतया खतं करुणरमीभूय काव्यशोभाजगना-
द्रसवदलङ्कारत्वेन ज्ञातमित्यर्थः । अत्र शोच्या गतप्राणा
तन्वी आलम्बनविभावः कुसुमशय्यापीत्यादिना जीवन्त्यास्त-
स्याः सुखावस्थास्मरणमुद्दीपनविभावः करुणवचनमनुभावः
कथमित्यादिप्राश्चिन्तादयो व्यभिचारिणः एतैः परिपुष्टः शो-
काख्यः स्थायिभावः करुणरसत्वं भजते ॥

तथेति । यथा पूर्वोदाहरणचतुष्टये रतिक्रोधासाह-
शोकाः स्थायिभावास्तद्विभावादिभिः परिपुष्टाः शृङ्गाररौ-
द्रवीरकरुणरमीभूता दर्शितास्तथा बह्व्यमाषोदाहरणेष्वपि
जुगुप्साहासविस्मयभयरूपाः स्थायिने विभावादिभिः परि-
पुष्टाः सन्तो वीभक्तहास्याद्भुतभयानकाख्या रसा भवन्तीति
ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ २८६ ॥ २८७ ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः ।

कौणपाः सच्च नृत्यन्ति कवन्धैरन्तभूषणाः ॥ २८८ ॥

तत्र वीभक्तमुदाहरति । पायं पायमिति । पायं पायं
पुनःपुनः पीत्वा । कौणपा राक्षसाः । कवन्धैर्निर्मसककि-
यायुक्तकलेवरैः सह । अन्तं पुरीतत् तद्भूषणं येषां ते ।

अत्र जुगुप्सा स्थायिभावः सा च, 'दोषेक्षणादिभिर्गर्हा
जुगुप्सा विपयोद्भवा' इत्युक्तलक्षणा, तस्याः पाणिमंपुटैः शोणित-
पायिनोऽम्बभूषणाः कौणपा आलम्बनविभावः प्रतीयमाना
निष्ठोवनास्यवलनादयोऽनुभावाः, मोहापञ्जारादयो व्यभि-
चारिणः, एतैः परिपुष्टा जुगुप्सा वीभत्सरमत्वं भजते, वी-
भत्सद्यात्र राजविषयरतौ गुणीभूतः तादृशरतिश्च वर्धनी-
यप्रोतिकरत्वात् प्रेयोऽलङ्कार इति प्रेयोरसवताः सङ्करो-
ऽयम् ॥ २८८ ॥

इदमन्मानमानाया लयं स्तनतटे तव ।

क्वाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥ २८९ ॥

हास्यमुदाहरति । इदमिति । सखीसमक्षं मानं प्रकाश-
यन्तीं रक्ष्य कान्तेन सद्य हतक्रीडां नायिकां प्रति मस्या
उपहासोक्तिरियम् । अस्त्रानोऽपर्युपितः अस्त्रदभ्यर्थनाशनेना-
प्यपरिचत इत्यर्थः तादृशोमानो यस्यास्तथाविधाया अपि
तव स्तनतटे नवं न तु प्राचीनं नखपदं लयं दृश्यते एतत्तु
मानिन्यास्ते नायकसद्भावावेनासम्भवमित्युत्तरीयेण क्वाद्यता-
मित्यन्वयः । अत्र हासः स्थायिभावः स च 'वागादिवैकृतै-
र्येतेविकाशोहास उच्यते' इत्युक्तलक्षणः, विकाश उपहसनोच-
त्येन ज्ञानं । निरुक्तमागवती नायिका तस्यालम्बनविभावः
नखचतमुद्दीपनविभावः तादृशसोसुष्ठनवचनमनुभावः प्रती-
यमाना अवहित्यादयो व्यभिचारिणः, एतैः परिपुष्टो निरुक्-

शामस्याधिभावो शास्त्ररसतां भजते । अद्यानमानाया इत्यत्र
अद्यानमालाया इतिपाठो न मनोरमः ॥ २८८ ॥

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं क्षारादिभूषणम् ।

शाखाश्च मन्दिराण्येषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् ॥ २८९ ॥

अद्भुतमुदाहरति । अंशुकानीति । प्रयासानि किङ्ग-
लयाः । नन्दनशाखिनां कल्पद्रुमाणाम् । अत्र विस्मयः स्या-
धिभावः स च 'विविधेषु पदार्थेषु लोकमीमातिवर्तिषु ।
विस्फारस्येतमो यन्तु य विगाथ उदाहृत' इत्युक्तलक्षणः,
विस्फारोविस्फारः स च दृष्टदेहभ्योऽमगधित्वज्ञानेन हेतुन्त-
रानुमन्धाने मनोव्यापाररूपः । तस्य च अलौकिकनन्दन-
शाखिन आलम्बनविभावः तेषामंशुकादिमत्परूपगुणमधिमा
उद्घोषनविभावः प्रतीयमानाः साक्ष्यस्वेदादयोऽनुभावाः वित-
र्कादयोऽप्यभिचारिणः एतैः परिपुष्टो विषयोऽद्भुतरसत्वं भजते
॥ २८९ ॥

इदं मघोनः कुलिशं धारासन्निहितानलम् ।

स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥ २९० ॥

भयानकमुदाहरति । इदमिति । अत्र दैत्यस्त्रीणां भयं
स्याधिभावः तच्च 'रौद्रशक्त्या तु जगितं चित्तवैकल्यदं भयम्'
इत्युक्तलक्षणम् । रौद्रशक्त्या शाचवादेरनिष्टजननसामर्थ्येन,
चित्तवैकल्यदं चित्तवैकल्यजनकस्वानिष्टतर्कणं । तस्य भयवा

आलम्बनविभावः निरुत्तरूपं कुलिशमुद्दीपनविभावः गर्भपा-
तोऽनुभावः प्रतीयमाना आवेगसम्मोहादयो व्यभिचारिणः
एतः परिपुष्टो भयस्त्राधिभावो भयानकरसत्वं भजते । इत्येते
शृङ्गारादयोऽष्टौ रसा दर्शिताः, रसानामष्टमात्रसंख्यकत्वञ्च
नाख्याभिप्रायेण 'अष्टौ नाथ्ये रसाः सृता इत्युक्तेः, अथवा
ज्ञानोऽपि रसः सम्भवति यदुक्तं, 'न यच्च दुःखं न सुखं न
चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा । रसः स शान्तः कथितो
मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधान' इति, सचाप्रदर्शितोऽपि
ज्ञेयः यथा, 'अक्षौ वा क्षारे वा कुसुमशयने वा दृपदि वा मणौ
वा लोष्ट्रे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा । हृष्टे वा स्तौले वा
नम समदृष्टो यान्तु दिवसाः कदा पुण्ड्रेऽरण्ये शिवशिवशिवेति
प्रलपतः । अत्र शमोनिर्वदे वा स्त्राधिभावः वस्तुमात्रस्त्रानि-
त्यत्वं भगवान् शिवोवा आलम्बनविभावः पुष्टारण्यमहापुष्टप-
सङ्गादय उद्दीपनविभावाः, रोमाञ्चादयोऽनुभावाः, हर्ष-
सृष्टिमतिभृतदयादयोव्यभिचारिणः । एवं देवादिविषयक-
रतिप्रधानीभृतगर्भभिन्नभावानां रसाभासभावाभासभावोद-
यभावशान्तिभावसन्धिभावप्रपल्लवानाञ्च रस्यमानत्वाद्भवद-
लङ्कारत्वमिति तेषामुदाहरणानि पल्लवनमिथा नोक्तानि
स्वयं ज्ञातव्यानि ॥ २८१ ॥

वाक्यस्याग्राम्यतायोर्निर्माधुर्ये दर्शितोरसः ।

इच्च त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ॥ २८२ ॥

॥ रसवच्चक्रम् ॥

ननु माधुर्यगुणनिरूपणे मधुरं रसवदित्यनेन रसवत्त्वञ्च
 माधुर्यगुणत्वमुक्तम् अत्र त्वलङ्कारत्वमिति कोऽनयोर्भेद इत्या-
 शङ्क्याह । वाक्यस्येति । अत्र वाक्यस्येति वाच्यस्योपलक्षकं 'यन्तु-
 न्यपि रसस्थितिरित्युक्तेः । अयाम्यता याम्यत्वदोषाभावसमा-
 नाधिकरणालङ्कारादिमत्तेत्यर्थः सैव योनिर्व्यञ्जिका यस्य सः ।
 दर्शित इति 'कामं गर्वाऽप्यलङ्कारो रसमर्थं निषिद्धति ।
 तथाप्ययाम्यतैवेनं भारं वहति भूयसा' इत्यनेनेत्यर्थः । इह-
 त्विति गिरां त्रिभावाद्युपस्थापकवाक्यानाम् अष्टरसायत्ता प्र-
 क्काराद्यष्टरससङ्गावाधीना रसवत्ता रसवदलङ्कारवत्ता स्थिता,
 अयमर्थः रसव्यञ्जकयाम्यत्वाभावसमानाधिकरणालङ्कारादि-
 मत्त्वञ्च माधुर्यगुणत्व पूर्वमुक्तम् इह तु रसानामेवालङ्कारत्व-
 मतो न माधुर्यरसवतोरभेद इति । अत्राद्येति परिचयाय
 न तु प्रकृतोपयोगाय रसमात्रोपादानेनैवोपयोगसिद्धेरिति
 बोध्यम् ॥ २८२ ॥

अपकर्त्ताहमस्मीति हृदि ते मास्य भूङ्गयम् ।

विमुखेषु न मे खङ्गः प्रहर्तुं जातु वाञ्छति ॥ २८३ ॥

एवमुक्त्वा परो युद्धे निरुद्धो दर्पशालिना ।

पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्येवमादिंकम् ॥ २८४ ॥

॥ ऊर्जस्वि ॥

ऊर्जस्वुदाहरति । अपकर्त्तति । युद्धे पलायमानं कर्तुं
 प्रति कश्चिदोरघोक्तिरियम् । अत्र युद्धवीररसस्य गर्वाख्यो

व्यभिचारिभावः स्थायिभावनुत्साहं निगौर्याद्रिक्ततया व्यक्त
 इत्यूर्जस्विता ऊर्जा बलप्रकाशनमत्रास्तीति व्युत्पत्तेः, एवञ्चा-
 यमपि भाव एव 'व्यभिचारी तथाञ्जित इति प्रकाशकदुक्तेः,
 परन्तूर्जःप्रकाशानादुर्जस्वीति विशेषनाम्ना व्यपदिश्यते । यत्र
 त्वयमेव स्थायिनुत्साहे निलीयते तत्र वीरो रसः, स च पूर्वा-
 क्तरसवन्नाम्ना व्यपदिश्यते । यथा 'क्षुद्राः- गन्धाममेते विज-
 हित हरयः । क्षुण्णक्रेभकुम्भा युष्मद्वेहेषु लज्जां दधति परमनी
 सायका निप्यतन्तः । सौमित्रे ! तिष्ठ, पात्रं लमसि नहि रूपां
 नन्वहं मेघनादः किञ्चिद्भूमङ्गलीलानियमितजलधिं राम-
 मन्वेपयामि' । अत्र पादत्रयेणोद्रिक्ततया व्यज्यमानोऽपि गर्भ-
 क्षतुर्थपादव्यङ्ग्यस्य रामजयोत्साहाख्यस्थायिभावस्य कुक्षौ नि-
 लीयते अतएवेदं प्रकाशकता वीररमोदाहरणत्वेनोपन्यस्तं
 तस्मादयं रसवदलङ्कारएव । नव्यास्तु रसाभासो भावाभासो
 वा रसान्तरादेरङ्गत्वमापन्नः सन्नूर्जस्वप्लङ्कारो भवतीत्याच-
 क्षते तत्र रुचिरं तथात्वे ऊर्जस्विसंज्ञाया अन्वर्थतानुपपत्तेः
 अलङ्कारसंज्ञानां तथात्वस्यैव नियमात् । विमुखेखिति । तथाच
 हन्यादित्यनुवृत्तौ मनुः 'नायुधव्यसनप्राप्तं नात्तं नातिपरि-
 क्षतम् । न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्' इति ॥
 ॥ २८३ ॥

एवमुक्तेति । एवमादिकमिति यथात्र वीरव्यभिचारी गर्भ-
 ऊर्जस्वित्वेनोक्तस्तथा रसान्तरव्यभिचारिगर्भाऽप्यूर्जस्वीत्यर्थः ॥
 ॥ २८४ ॥

अर्थमिष्टमनाख्याय साद्यात्तस्यैव सिद्धये ।

यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तद्विद्यते ॥ २८५ ॥

अथ पर्यायोक्तं लक्षयति । अर्थमिति । इष्टं विवक्षितमर्थं वक्तुर्वैदग्ध्यभङ्गापत्त्या साक्षादाचकशब्देनानाख्यायाप्रतिपाद्य तस्यैव विवक्षितार्थस्य सिद्धये सचमत्कारप्रतिपत्तये यत् प्रकारान्तराख्यानं प्रकारान्तरेण वैदग्ध्यद्योतकवाक्यविशेषोपन्यासभङ्गा व्यञ्जनया प्रतिपादनं तत् पर्यायेण तदर्थकशब्दान्तरेण विवक्षितार्थस्योक्तत्वात् पर्यायोक्तमिष्यत इत्यन्वयः । पर्यायता च शब्दानामेकार्थप्रतिपादकता, तादृशप्रतिपादकता च एकस्यैव वृत्त्यति न निघमः वृत्त्यन्तरेणापि तदर्थप्रतिपादकत्वे पर्यायतानपाद्यात्, विवक्षितार्थस्याच कश्चिदाचार्यनियतसम्बन्धित्वात् वक्तादिवैशिष्यप्रतीतिनन्तरेणापि स्रष्टिति प्रयुक्तशब्देन व्यज्यते कश्चिच्च वाच्यएव प्रकारान्तरेण व्यज्यत इत्यस्य द्वौ भेदौ, एवमस्य व्यङ्ग्यमूलकस्योऽखङ्कारान्तरेभ्यो भेदो बोद्धव्यः तेषु निरुक्तरूपत्वाभावात्, नच 'गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते जित्राः । समापि जन्तु तत्रैत भूयाश्च गतो भवान्' इत्यादौ वाच्यव्यङ्ग्योर्गमनागमनयोर्नियतसम्बन्धित्वात् कथमाक्षेपादस्य भेद इति वाच्यं वाच्यनियतसम्बन्धिनोऽपि गमनागावरूपव्यङ्ग्यस्य वक्तृवैशिष्यपर्यालोचनया त्वयि गतेऽहं मरिष्यामीति' द्वितीयाद्ध्वङ्ग्यपर्यालोचनया च प्रतीयमानत्वेन स्रष्टिति व्यज्यमानत्वाभावात् । तत्र प्रथमस्योदाहरणं 'दशत्यधौ

परमृत' इत्यादि, ग्रन्थकृता दर्शयिष्यते । द्वितीयस्य यथा 'यं
 प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रोतिरुज्झिता । मदेनैरावणमुखे
 मानेन हृदये हरेः, । अत्र शकैरावणौ मानमदमुक्ताविति
 व्यङ्गं तदेव च प्रकारान्तरेण वाच्यमिति । केचित्तु पर्यायो-
 क्तेऽस्मिन् द्वयोरेव वाच्यव्यङ्गयोः प्रस्तुतत्वं समासोक्तौ वाच्यस्यैव
 प्रस्तुतत्वम् अप्रस्तुतप्रशंसायां व्यङ्ग्यस्यैव प्रस्तुतत्वमित्येषां मिथो-
 भेद इत्याहुः, तत् प्रसिद्धोदाहरणविरुद्धमित्युपेक्षितम् ॥ २६५ ॥

दशत्यसौ परमृतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।

तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् ॥ २६६ ॥

सङ्गमय्य सखीं यूना सङ्केते तद्रतोत्सवम् ।

निर्वर्त्तयितुमिच्छन्त्या कयाप्यपहृतं ततः ॥ २६७ ॥

॥ इति पर्यायोक्तम् ॥

तत्र वाच्यव्यङ्गयोर्निघतसम्बन्धित्वे पर्यायोक्तमुदाहरति ।
 दशत्यसाविति । दशति दंशनेन विनष्टां करोति, सहकारस्येति
 कुञ्जादहिःप्ररूढस्येत्यर्थः, तत एव वक्ष्या वहिर्गमनसम्भवात्
 वारयिष्यामि निवारयेयं, स्वैरमास्यतां सविश्रमं स्थीयताम् ।
 अत्र जनवत्प्रदेशे सुरतोत्सवः सप्रतिबन्ध इति कुञ्जात्
 खस्यापसरणं सप्या इष्टं तस्य च इतोऽहं गच्छामि वाचक-
 शब्देन प्रतिपादने वक्ष्या अवैदग्ध्यं न वा चमत्कारः अतः
 परमृतवारणप्रकारेण तद् व्यक्तिं नोतमिति वैचित्र्यातिशयः,
 अत्र वाच्यं दूरस्थस्य परमृतस्य वारणं प्रतीयमानगमनं विना-

नुपपन्नमिति वाच्यव्यङ्ग्योर्नियतसम्बन्धित्वं ततश्चाश्वयधो-
 समकाल इव व्यङ्ग्यस्य गमनस्य प्रतीतिः । एवं 'स्पृष्टास्त्रा-
 नन्दने श्रियाः केशमभोगलाक्षिताः । सावज्ञं पारिजातस्य
 मध्वर्या यस्य सैनिकैः' । अत्र हयग्रीवेण स्वर्गा विजित इति
 विवक्षितोऽर्थस्यनियतसम्बन्धिना तस्मैनिकानां पारिजातमञ्ज-
 रोसावज्ञस्यार्थरूपेण वाच्यार्थेन झटित्येव व्यक्तिं गीत इति
 पर्यायोक्तमेव ॥ २६६ ॥

श्लोकस्यास्य प्राकरणाकार्यमप्रतिपाद्य लक्षणमन्वयो दुर्बोध
 इति तं विप्रदयति । सङ्गमयेति । घूना कागुकेन सह,
 सङ्केते सङ्केतस्थाने, तद्गतोत्सवं तयोः सुरतोत्सवं निर्व्वर्त्तयितुं
 स्वापसरख्यज्ञनेन निर्व्वर्त्तयत्या सविश्रम्भं सत्यादयितुम् ॥
 ॥ २६७ ॥

किञ्चिदारभमाणस्य कार्य्यं दैववशात् पुनः ।

तत्साधनसमापत्तिर्या तदाहुः समाहितम् ॥ २६८ ॥

अथ समाहितं लक्षयति । किञ्चिदारभमाणस्येति । कि-
 ञ्चित् कार्य्यमारभमाणस्य किमपि खरूपयोग्यं कारणमवलम्ब्य
 कर्त्तुमुद्यतस्य कर्त्तुंशस्य कार्य्यस्य यत् साधनं तत्कार्य्योपधायक-
 कारणान्तरं तस्य या दैववशादकस्मात् पुनः समापत्तिः स-
 म्यक् प्राप्तिः दैवात् कारणान्तरप्राप्त्या अस्तीमेनारब्धकार्य्यस्य
 यत् समाधानमित्यर्थः तत् कार्य्यसमाधानरूपत्वात् समाहित-
 माहुःरित्यन्वयः । नव्यास्तु इमं समाधिनामकं, भावशान्तिन्तु

समाहितनामिकामाहुः, अत्र साधनपदं साधनान्तरपरं तत
 एव वैचित्र्यं बोध्यं, स्पष्टमुक्तं प्रकाशकता 'समाधिः सुकरं
 कार्यं कारणान्तरयोगतः' इति । अलङ्कारत्वञ्चास्य वर्ण्यमान-
 त्वेन वाच्यशोभाजनकत्वाद्बोध्यम् । अत्र दैववशादिति न नि-
 यमः बुद्धिपूर्वं कारणान्तरावलम्बनेन कार्यसमाधानेऽप्यस्य
 भावात् । तदुक्तं भोजराजेन 'कार्यारम्भे सहायाग्निर्देवादैव-
 छतेह या । आकस्मिकी बुद्धिपूर्व्वाभयो वा, तत्समाहितम्'
 इति ॥ १८८ ॥

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्यैतदुदीर्षं धनगर्जितम् ॥ १८९ ॥

॥ समाहितम् ॥

उदाहरति । मानमस्या इति । मानिन्याः पादयोः पत-
 नमपि माननिराकरणस्य कारणं, तदुक्तं 'साम भेदश्च दानश्च
 नत्युपेक्षे रसान्तरम् । तद्गङ्गाय पतिः कुर्यात् पडुपायानिति
 क्रमात्' इति । परन्तु नैतदुपधायकं तेन मानभङ्गाभावे उपे-
 क्षादेरपि कर्तव्यत्वेनाभ्यनुज्ञानात्, धनगर्जित्नुपधायकमेव
 अत्यन्तोद्दीपकत्वात् तथाचात्र पादपतनरूपकारणमवलम्ब्य
 मानभङ्गार्थं प्रवृत्तस्य देवादुदीर्षेण धनगर्जितरूपेण कार-
 णान्तरेणास्तेष्वेव मानभङ्गरूपकार्यसमाधानमिति समाहितम् ॥
 ॥ १८९ ॥

आशयस्य विभूतेर्व्या यन्महत्त्वमनूत्तमम् ।

उदात्तं नाम तं प्राङ्गुलङ्कारं मनीषिणः ॥ ३०० ॥

अथोदात्तं लक्षयति । आशयस्येति । आशयो मनोव्यापारविशेषः अभिप्राय इति यावत् । आशयः स्यादभिप्राय इति मेदिनी । तस्य, तथा विभूतेः सम्पत्तेर्व्या यदनुत्तमं नास्त्युत्तमं यस्मादिति लोकातीतमित्यर्थः, महत्त्वमाधिक्यं वर्णयति इति शेषः तमलङ्कारमुदात्तार्थवर्णनरूपत्वादुदात्तं नाम प्राङ्गुरित्यन्वयः । वर्णनीयस्य महाशयत्ववर्णनं लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनं वा द्विविध उदात्तालङ्कार इत्यर्थः । नव्यासु प्रस्तुतस्याङ्गत्वेन वर्ण्यमानं महतां चरितमण्डुदात्तं वदन्ति, यदाङ्गः यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत् इति । यथा 'नाभिप्रभिन्नास्त्रुक्ष्णसनेन संख्यमानः प्रथमेन धात्रा । अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संख्य लोकांश्च पुरुषोऽधिगते' । अत्र प्रस्तुतस्य समुद्रस्याङ्गत्वेन भगवतो लोकमंहरणपूर्वकशयनरूपचरितं वर्णितम्, इदमपि प्रस्तुतस्य माहात्म्यातिशयव्यञ्जकत्वात् लोकातीतविभूतिवर्णनरूपमेवेति पृथक्त्वेनोपन्यासो चान्यकृता न कृतः ॥ ३०० ॥

गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।

यो रावणशिरश्चेदकार्यभारेऽप्यविक्षवः ॥ ३०१ ॥

तत्राशयमहत्त्वमुदारति । गुरोरिति । यो रावणस्य देवादिभिरजेयस्यापि निशाचरपतेः शिरश्चेदरूपं यत् कार्यं तद्रू-

पोभारोनिर्वाहं गुरुतरकर्म तत्राप्यविक्रवोऽव्याकुलः स राघवः
 गुरोः पितुः शासनं राज्यं विहाय वनं गच्छेत्त्याजाम्, अत्येतु-
 मतिक्रमिषुं, न शशाकेति व्याजन्तुतिगर्भेयमुक्तिः, अत्र रा-
 वणवधहृपासाध्यसाधनेऽप्यनुभो रामो यद्राज्यच्युतिकरं पितुः
 शासनं नात्येतुं शशाक तेनास्य धर्मपरतन्त्रतया लोकातोता
 महाशयता प्रतीयते ॥ ३०१ ॥

रत्नभित्तिषु संक्रान्तैः प्रतवि म्वशतैर्वृतः ।

ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्त्वतः ॥ ३०२ ॥

विभूतिमहत्त्वमुदाहरति । रत्नभित्तिष्विति । रत्नभित्तिषु
 संक्रान्तैः प्रतिफलितैः, कृच्छ्रादतिकष्टेन, आञ्जनेयेन हनूमता,
 तत्त्वतो यथार्थतया, कृच्छ्रेण लङ्केश्वरस्य तात्त्विकत्वयद्दे प्रति-
 विम्बशतवृत्तत्वं हेतुः । अत्र रावणस्य वासगृहभित्तीनां प्रति-
 विम्बघाहिरत्नमयत्ववर्णनेनातिमहती विभूतिः प्रतीयते ॥ ३०२ ॥

पूर्वत्राशयमाहात्म्यमत्राभ्युदयगौरवम् ।

सुव्यञ्जितमिति प्रोक्तमुदात्तद्वयमप्यदः ॥ ३०३ ॥

॥ उदात्तम् ॥

अन्ये त्वाशयाधिक्ये उदात्तं नाद्रियन्ते तन्मतं दूषयन्नस्य
 द्वैविध्याभ्युपगमे हेतुं दर्शयति । पूर्वंचेति । पूर्वंच गुरोः शास-
 नमत्तेतुमित्युदाहरणे, अत्र रत्नभित्तिषु संक्रान्तेरित्यादौ ।
 अभ्युदयगौरवं विभूतिमहत्त्वं सुव्यञ्जितं स्पष्टतया व्यक्तिं नी-

तम्, इत्यस्माद्धेतोरुदात्तस्य इयमपि प्रोक्तां, प्रोक्तमित्यत्र
व्यक्तमिति क्वचित्पाठः स्फुटं प्रतीयमानमित्यर्थः । विषयद्वैवि-
ध्येन वैचित्र्यापि द्वैविध्यादलङ्कारस्यास्य द्वैविध्यप्रतिपादनं
युक्तिभिर्द्रुमेवेति भावः ॥ २०३ ॥

अपङ्क्तुतिरपङ्क्तुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।

न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सचस्रं पत्रिणामिति ॥ २०४ ॥

अथापङ्कतिं लक्षयति । अपङ्कतिरिति । किञ्चित् किमपि
प्रकृतस्य गुणक्रियादिरूपधर्ममपङ्क्तुत्यापस्य अमत्यतया प्रति-
पाद्येत्यर्थः, अन्यार्थस्य धर्मान्तररूपारोपमाणस्य दर्शनं सत्य-
त्वेन व्यवस्थापनमपङ्कतिरित्यन्वयः । अत्र प्रकृतधर्मनिषेध-
पूर्वको धर्मान्तरारोपः, रूपकमामान्ये तु न प्रकृतधर्मनिषेधः,
तत्रापङ्क्तवरूपके तु धर्मिणमेव प्रकृतं निषिध्य धर्मन्तरारोप
इति रूपकादस्य भेदः, एवमुपेक्षातिशयोक्त्यादौ न कस्यापि
निषेध इति तेभ्योऽस्य भेदो बोध्यः, यदि च 'यदेतच्चन्द्रान्तर्लक्षद-
लवस्त्रीलां वितनुते तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति
तथा । अहन्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणोक्तटाचो-
क्त्वापातत्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम्' । अत्र प्रकृतस्य शशका-
ङ्कितत्वस्य प्रतिषेधेन तादृशकिणकलङ्काङ्कितत्वप्रतिपादनात्
मन्देशब्दप्रयोगाच्च प्रकृतनिषेधपूर्वकोऽपेक्षाभ्युपगम्यते तदा प्र-
तीतिहृतोऽनयोर्भेदो बोध्यस्तथाहि उपेक्षायां प्रतीतिः सखा-
वनात्मिका अत्र त्वाहार्यात्मिकेति, एवमाद्येपे निषेधमात्रं न

त्वारोपः । प्रकृतनिषेधश्च नञादिवाचकशब्दवच्छलादिशब्दे-
नापि, यथा 'उपवनमहकारोद्गामिभृङ्गच्छलेन प्रतिविशिस-
मनेनोदृङ्कितं कालकूटम्' इति, तथा धूमं दधत् प्रकटला-
च्छनकैतवेनेत्यादि, क्वचिन्मयट्प्रत्ययेनापि, यथा 'ताराम-
यास्तव च फेणभङ्गा' इत्यादि, एवम् 'अमुग्निन् लावण्या-
मृतसरसि नूनं मृगदृशः स्मरः शर्व्वमुष्टः पृथुजघनभागे
निपतितः । यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे शि-
खाधूमस्येयं परिणमति रोमावलिबपुः' । अत्र वपुःशब्देनापि
रोमावलिनिषेधः, एवं प्रकारान्तरेण व्यञ्जनया च निषेधो
बोध्यः । एतानि च नवीनाभिमताया अपङ्गुत्या उदा-
हरणानि, स्वमते त्वेषु तत्त्वापङ्गुवरूपकमेव धर्मिणं प्रकृत
निषिध्य धर्म्यन्तरस्यारोपात् धर्मारोप एवापङ्गुतिविषयतायाः
पूर्व्वं व्यवस्थापितत्वात् । उदाहरति । न पक्षेपुरिति । इपु-
पञ्चकमात्रेणोदृशपीडाजनकत्वासम्भवादिति भावः । पक्षिणां
वाणानां सहस्रं सहस्रमह्यत्वमस्तीति शेषः, अत्र स्मरस्य
धर्मिणः पक्षेपुताधर्मिं प्रतिषिध्य सहस्रवाणतारूपधर्मान्तरा-
रोपः ॥ ३०४ ॥

चन्दनं चन्द्रिका मन्दो गन्धवाचश्च दक्षिणः ।

सेयमग्निमयी सृष्टिर्मयि, शीता परान् प्रति ॥ ३०५ ॥

शैशिर्यमभ्युपेत्यैव परेखात्मनि कामिना ।

आप्यप्रकाशनात्तस्य सेयं विषयनिष्कृतिः ॥ ३०६ ॥

क्रमेण भेदान् दर्शयन् विषयापङ्कतिमाह । चन्द्रनमिति ।
परान् संयोगिनः प्रति शीता शीतला, शेषं चन्द्रनादिरूपा
सृष्टिर्मयि विरहिणि अग्निमयो अग्निवद्वाहिकेत्यन्वयः ॥

द्वैगिर्यामिति । अत्र प्रकृतस्य चन्द्रनादेर्निषेधारोप्य-
धर्मयोः शैत्यतापकत्वयोर्व्यवस्थितविषयत्वप्रतिपादनादियं वि-
षयनिर्गुतिर्विषयापङ्कतिः । अत्र नञाद्यप्रयोगाच्चैत्यस्य नि-
षेधो व्यङ्ग्यः ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥

अमृतस्यन्दिकिरणश्चन्द्रमा नामतो मतः ।

अन्य एवायमर्थात्मा विपनिष्यन्दिदीधितिः ॥ ३०७ ॥

इति चन्द्रत्वमेवेन्दौ निवर्त्यार्थान्तरात्मता ।

उक्ता स्यारत्तेनेत्येपा स्वरूपापङ्कतिर्मता ॥ ३०८ ॥

स्वरूपापङ्कतिमाह । अमृतेति । चन्द्रमा नामतो संज्ञायां
चन्द्रादिसंज्ञामात्रप्रवृत्तये इत्यर्थः, अमृतस्यन्दिकिरणा मतः
अमृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वेन भ्रमविषय इत्यर्थः, न त्वर्थतः,
तस्यामृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वं तत्त्वतो नास्त्यर्थः, अय-
मर्थः शब्दमात्रस्य व्युत्पत्तिमिद्भूतमतेन चन्द्रचन्द्रमःप्रसृति-
मज्ञाशब्दानां चन्दति किरणैराह्लादयतीति चन्द्र, चन्द्रः मन्
मस्यति परिणमत इति चन्द्रमाः इत्यादिव्युत्पत्तिनिबन्धनं
प्रसृतिमात्रं न तु तत्रैषां शक्तिः यथा गृहादिवाचकानां
मण्डपादिशब्दानां मण्डपानकर्षादौ, तस्मादिन्दौ चन्द्रादि-
प्रयोगो रूढ एव न यौगिक इति, एवं चन्द्रस्यामृतस्यन्दि-

किरणैराह्लादकत्वस्वरूपं निषिध्य आरोप्यं दर्शयति । अन्य एवा-
 यमिति । अर्थात्मा चन्द्रादिपदस्य समुदायशक्तिप्रतिपाद्यार्थ-
 भूतोऽयमन्य एव तादृशाह्लादकभिन्न एव, कीदृशः स इत्याह
 विषनियन्दिदीधितिरिति विषनियन्दिकिरणत्वमचारोप्यं,
 तस्मादत्रापि धर्मस्यैव निषेधो धर्मान्तरस्यैव चारोप इति तत्त्वा-
 पङ्गवरूपकाङ्गदः । नाम नो मत इति पाठे तु नामेति प्राका-
 ङ्गे, नो इति निषेधे, चन्द्रमसोऽमृतस्यन्दिकिरणत्वस्वरूपं प्रवा-
 दसिद्धमप्यनुभवाकलितत्वान्नास्त्वेत्यर्थः । अन्य एव अन्यस्वरूप
 एव किं तत् स्वरूपमित्याह अर्थात्मेति । अत्रास्त्वेत्यथाहार्यम्
 अस्य अर्थतो वस्तुत आत्मा स्वरूपं विषनियन्दिदीधितिः
 विषनियन्दिदीधित्वमस्य तात्त्विकं, स्वरूपमित्यर्थः, अर्था
 वास्तविक आत्मा स्वरूपं यस्येति वङ्गभोषिणा अर्थात्मेत्यय-
 मित्यस्य विशेषणं वा ॥ ३०७ ॥

इतीति । चन्द्रत्वममृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वस्वरूपं चदि
 आह्लादे इति चदधातुना चन्द्रपदसिद्धेरिति भावः । एव-
 कारस्य निवर्त्येत्यनेनान्वयः निषेधानन्तर्येणैवारोपस्य वैचि-
 चजनकत्वमितिप्रतिपादनायावधारणम्, एतेन क्वचिदपङ्गव-
 पूर्वक आरोपः आरोपपूर्वकस्यापङ्गव इति केषाञ्चिद्भेदक-
 रणं प्रत्युक्तम् । अर्थान्तरात्मता विषनियन्दिकिरणत्वस्वरूप-
 स्वरूपान्तरवत्ता, उक्ता आरोपिता । स्वरूपापङ्गुतिरिति
 स्वं ह्यप्येनेनेति स्वरूपं नैसर्गिकगुणक्रियादिरूपोधर्मः तन्नि-
 षेधपूर्विकेयमपङ्गुतिरित्यन्वयता, कश्चित्तु अर्थान्तरात्मतेत्यव

श्रयान्तरात्मनेति उक्तेत्यत्र च उक्तमिति पाठः तत्र उक्तमिति भावप्रयोगः ॥ ३०८ ॥

उपमापङ्कतिः पूर्वमुपमास्त्रेव दर्शिता ।

इत्यपङ्कतिभेदानां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः ॥ ३०९ ॥

॥ अपङ्कतिचक्रम् ॥

उपमापङ्कतिरिति । उपमायाः सादृश्यस्थापङ्कतिरूप-
मापङ्कतिः सादृश्यापङ्कवपूर्वकसादृश्यातिशयस्थापनरूपेत्यर्थः,
उपमास्त्रेव दर्शितेति 'न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रति-
गर्जितुम् । कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा' इत्यु-
पमाभेदेषु मध्ये प्रतिषेधोपमायामित्यर्थः, अत्र हि इन्दुमति-
योगिकस्य यत्किञ्चित्सादृश्यस्य प्रतिषेधेन सादृश्यातिशयस्य
स्थापनम् । तत्रापङ्कवरूपकन्वपङ्कतितो भिन्नविषयमिति तत्रैव
प्रतिपादितम् । इतीति अत्रया दिशा अपङ्कतिभेदानां वि-
स्तरो लक्ष्येषु लक्ष्यः स्वयं ज्ञेय इत्यन्वयः । उपमापङ्कतिवद-
लक्षारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतवोऽपरैऽप्यपङ्कतिभेदा बोद्धव्या
इत्यर्थः, तत्र उत्प्रेक्षापङ्कतिर्यथा 'अश्रुच्छलेन सुदृशो जत-
पावकधूमकलुषाद्याः । अग्राप्य मानसद्गे विगलति लावण्य-
पूर इव' इति, एवमन्येऽपि विधाः ॥ ३०९ ॥

स्त्रिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः ।

तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा ॥ ३१० ॥

अथ शब्दार्थगतत्वेन द्विविधं श्लेषमेकेनैव लक्षणेन लक्षयति । श्लिष्टमिति । अनेकार्थमभिधया वृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकपदवत् तथा एकरूपान्वितम् अर्थभेदेन भिन्नत्वेऽपि युगपदुच्चारणविषयतामापन्नेनैकेन स्वरूपेण युक्तं वचो वाक्यं श्लिष्टं श्लेषालङ्कारवदित्यन्वयः, इष्टमिति वक्रोक्तिरूपेषु प्रायः सर्वेष्वप्यलङ्कारेषु शोभातिशयजनकतया कविभिरभिलषितमित्यर्थः, यथा वक्ष्यति 'श्लेषः सर्वांसु पुष्पाति प्रायो वक्रोक्तिपुत्रियम् । भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम्' इति । श्लेषश्च एकतावभासहेतुर्निरन्तरसम्बन्धविशेषः स च प्रकृते शब्दयोरेकप्रयत्नोच्चार्यत्वरूपः, अर्थयोश्चैकप्रयत्नोच्चार्यमाणशब्देनैककालबोधत्वरूपः, शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेनार्थयोश्चैकवृत्तगतफलदयन्यायेन श्लेष इत्यन्ते । श्लेषदयश्चैतदेकत्रैव सम्भवति तथा हि यत्र शब्दस्य नानार्थत्वं तत्रार्थयोः श्लिष्टत्वं विद्यतएव शब्दस्याप्यर्थभेदेन शब्दभेद इति नयेन विभिन्नत्वाच्छब्दयोरपि श्लिष्टत्वम्, अतएव शब्दश्लेषस्यास्य शब्दालङ्कारतया शब्दालङ्कारमध्ये लक्षयितुमौचित्येऽप्यर्थश्लेषाविनाभावित्वेनार्थालङ्कारमध्ये निरूपणं हतम् । न च नानार्थकशब्दश्लेषे शब्दस्यैव वैचित्र्यबोधोपायत्वेन मुख्यत्वाच्छब्दालङ्कारमध्ये निरूपणमुचितमिति 'वाच्यं शब्दस्यार्थदयप्रतीतिमाधायैव वैचित्र्यजनकत्वेनार्थसापेक्षतया स्वतो वैचित्र्याजनकत्वेन मुख्यत्वाभावात् । शब्दस्यानेकार्थत्वस्याभिधया वृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकत्वं तच्च यत्रानेकार्थमङ्गीतितस्यापि शब्दस्य शक्तिषड्बोधकानां

संयोगविप्रयोगादीनामभावस्तत्रैव सम्भवति यत्र तु तेषां म-
 झावस्तत्र तैरभिधायाः सङ्कोचितत्वेन युगपदर्थद्वयप्रतीतेरभा-
 वान्न श्लेषः, उक्तञ्च 'संयोगो विप्रयोगश्च सादृश्यं विरोधिता ।
 अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्थान्यस्य सन्निधिः । भामर्थ्यमौचितो
 देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्यति-
 हेतवः' । इति यत्र च संयोगादिप्रतिरोधितयाभिधया एक-
 स्यैवार्थस्य प्रतीतौ जातायां पश्चाद्भ्रान्त्यर्थान्तरप्रतीतिसूत्रापि
 न श्लेषः अभिधया युगपदर्थद्वयप्रतीतेरभावेन वैचित्र्याभावात्,
 तथाविधस्यले तु ध्वनित्वमेव यथा 'मद्रात्मनो दुरधिरोहत-
 नोर्विशालवंशोन्नतेः हतशिलीमुखसंग्रहस्य । यस्यानुपशुनगतेः
 परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत्' । अत्र प्रक-
 रणसङ्कोचितया शक्त्या केवलं वर्णनीयः पुरुषः प्रत्याख्यते पश्चाद्
 व्यञ्जनया तु हस्यीति नात्र श्लेषः । तादृशार्थस्थानेकत्वञ्च
 क्वचिदस्तुतः क्वचिदेकरूपत्वेऽप्यनेकमन्वन्धित्वाच्च तत्राद्ये शब्द-
 श्लेषः, द्वितीयेऽर्थश्लेष इति नय्याः, अर्थश्लेषो यथा 'स्तोत्रेणो-
 न्नतिनायाति स्तोत्रेणाघात्यधोगतिम् । अहो सुषट्श्री वृत्ति-
 म्बुलाकोटेः खलस्य च' इति, अत्रोन्नतिरधोगतिश्चैकैव परन्तु
 मन्वन्धिभेदाद्भिन्नत्वेन प्रतीयते, अत्रापि मन्वन्धिभेदेनोन्नत्य-
 धोगत्योरनेकत्वान्नदाचकपदयोरप्यनेकत्वमिति स्वमते लक्षण-
 समन्वयः । अस्याभङ्गमभङ्गत्वेन प्रथमं भेदद्वयमाह । तदभिन्न-
 पदमिति । तदचः अभिन्नपदं प्रक्यतावच्छेदकस्यैकत्वे नानात्वे वा
 अभिन्नप्रकृतिप्रत्ययसमासघटितत्वेनाभिन्नपदवत् तथा गिन-

पदानां विभिन्नप्रकृत्यादिवत्पदानां प्रायो वाङ्मयं यत्र तत् ।
 तत्राभिन्नपदके वाक्येऽभङ्गश्लेषः भिन्नपदके सभङ्गश्लेषः सभङ्ग-
 श्लेष एवाधिकचमत्काराधायकत्वात् कविभिर्वाङ्मयेन प्रयुज्यते
 इति प्रायपदोपन्यासः । अन्ये तु वर्णप्रत्ययादिगतत्वेनास्थाष्ट-
 विधत्वमाङ्ग्यथा 'वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदचोरपि ।
 श्लेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः' इति । तत्र वर्णश्लेषो
 यथा 'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति वङ्गसाध-
 नता । अवलम्बनाय दिनभक्तुंरभून्न पतियतः करसहस्रमपि' ।
 अत्र विधाविति विधिविधुशब्दचोरिकारोकारयोः श्लेषः, एवं
 प्रत्ययादिश्लेषो बोध्यः ॥ ३१० ॥

असावुदयमाखुढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ ३११ ॥

अत्राभिन्नपदमुदाहरति । असाविति । उदयसुव्रतिमुद-
 याचलञ्च, कान्तिमान् कमनीयः रश्मिमांस्य, रक्तमण्डलोऽनु-
 रक्तप्रकृतिकः आलोहितविम्बश्च, राजा नृपसन्द्रश्च, मृदुभि-
 रनुद्देगकरैः शीतलैश्च, करैराजपाद्यभागैः किरणैश्च । अत्र
 प्रकरणादिनियामकाभावात् द्वावपि नृपसन्द्रौ वाच्यौ, उद-
 यादिपदानि च प्रकृतिप्रत्ययादीनामभिन्नत्वादभिन्नान्येवेत्य-
 भङ्गश्लेषः ॥ ३११ ॥

दोषाकरेण सम्बद्धन्नक्षत्रपथवर्तिना ।

राज्ञा, प्रदोषो मामित्यमप्रियं किं न वाधते ॥ ३१२ ॥

भिन्नपदमुदाहरति । दोषाकरेणेति । प्रदोषो रजनोमुखं
 प्रकृतदोषवांच कश्चित्प्राकरणिकः, अप्रियं प्रियाविरहिणं द्वेष्यञ्च,
 मामित्यमेवं किं कर्मान्न बाधते यतो दोषाकरेण निग्रायाः प्रव-
 र्त्तकेन दोषस्याकरेण च, तथा नचत्रपथवर्तिना आकाशस्थितेन
 चक्षियपथे अपचपातव्यवहारे न वर्त्तमानेन च, राज्ञा चन्द्रेण
 अथ च नृपेण सम्यग्न् समन्त्रं भाप्नुवन् । अत्र दोषाकरेणेत्यादि-
 पदानि दोषां राधि करोतीति दोषस्वाकर इत्यादियुत्पत्त्या
 प्रकृतिप्रत्ययसमाधानां भिन्नत्वाद्भिन्नान्येवेति समङ्गधेयः राज्ञे-
 त्यत्र त्वभङ्ग एव तदर्थं समङ्गाभङ्गात्मकः, अयमपि तृतीय-
 भेदो नवीनैरङ्गीक्रियते, यदुक्तं 'पुनस्त्रिधा समङ्गोऽयामङ्गस्त-
 दुभयात्मकः' इति । शुद्धसमङ्गोदाहरणन्तु 'पृथुकार्त्तस्वरपात्रं
 भूपितनिःशेषपरिजनं देव । विलसत्करेणुगहनं संप्रति सम-
 मावयोः सदनम्' इति । अत्र पृथुनां कार्त्तस्वराणां स्वर्षानां,
 पृथुकानां शिशूनामार्त्तस्वरस्य च पात्रं । भूपिता अलङ्कृताः,
 भुवि उषिताश्च निःशेषपरिजना यत्र तत्, विलसद्भिः करे-
 णभिर्हस्तिभिः, विलो सीदन्तीति विलसत्कामूपिकास्तेषां रेणु-
 भिस्य गहनमिति सर्वेषामेव श्लिष्टंपदानां विभिन्नप्रकृत्यादि-
 घटितत्वाद्भिन्नत्वमेव ॥ ३१२ ॥

उपमासूपकाक्षेपव्यतिरेकादिगोचराः ।

प्रागेव दर्शिताः श्लेषा दर्शयन्ते केचनापरे ॥ ३१३ ॥

इत्यमुदाहरणद्वये प्राधान्येन व्यपदेशयोग्यः श्लेषो दर्शितः

संप्रत्यलङ्कारान्तराणामप्ययं चारुतासम्पादक इत्यङ्गभूतं तं दर्शयन्नाह । उपमेति । उपमा चात्र साधारणधर्मप्रयोगवती, तत्र साधारणधर्मस्याभिन्नत्वे अमोऋहमिवातासमित्यादिधर्मोपमास्त्रेषोपमादावर्थश्लेषः, वास्तेवोद्यानमास्तेयं सालकाननशोभिनीति समानोपमायान्तु शब्दश्लेषः । रूपकमपि साधारणधर्मप्रयोगवत् स्मिष्टरूपकादिकम् । आक्षेपस्य 'अमृतात्मनि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके । मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना' इत्यादि श्लिष्टाक्षेपः । व्यतिरेकोऽपि साधारणधर्मप्रयोगवान्, न च 'त्वं समुद्रस्य दुर्बारावित्यादिसश्लेषव्यतिरेक एव व्यतिरेकपदेनोच्यत इति वाच्यम् एकव्यतिरेकादावपि साधारणधर्मसङ्गावेन श्लेषस्थानपायात् । आदिना अर्थान्तरन्याससमासोक्त्यादीनां परिग्रहः, दर्शिता इति उपमादीनां निर्वाहकतया अङ्गत्वेन दर्शिता इत्यर्थः । केचनेति अलङ्कारान्तरेष्वङ्गतामापन्ना अङ्गभूतावेत्यर्थः ॥ ३१३ ॥

अस्यभिन्नक्रियः कश्चिद्विरुद्धक्रियोऽपरः ।

विरुद्धकर्मा चास्यन्यः श्लेषो नियमवानपि ॥ ३१४ ॥

नियमाक्षेपरूपान्तिरविरोधी विरोध्यपि ।

तेषां निदर्शनेष्वेव रूपमाविर्भविष्यति ॥ ३१५ ॥

तान् क्रमेणोद्दिशति । अस्यभिन्नक्रिय इति । तेषामभिव्यक्त्यादिश्लेषाणां, निदर्शनेषु वक्ष्यमाणोदाहरणेषु, रूपं स्वरूपम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

वक्राः स्वभावमधुराः शंसन्त्यो रागमुल्लवणम् ।

दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥३१६॥

तत्राभिन्नक्रियश्लेषमुदाहरति । वक्रा इति । वक्रास्त्रियंक्
चाक्षिताः कुटिलभाषिण्यश्च, स्वभावेन मधुराः स्पृहणीयाः
श्रुत्वादिन्यश्च, उल्लवणमत्यधिकं रागं नायिकाया अनुरागं
शंसन्त्यः सूचयन्त्यः कथयन्त्यश्च, कान्ताभिः प्रेषिताः क्षिप्ताः
आनयनार्थं प्रयुक्ताश्च, दृशश्चक्षुषि, दूत्यः मखीप्रभृतयः 'दूत्यः
मखी नटो दामी धात्रेयो प्रतिवेशिनी । बाला मन्त्रजिका कारुः
शिल्पिन्नाद्याः स्वयं तथा' इत्युक्तेः । कर्षन्ति आवर्जयन्ति, अत्र
वक्रादिविशेषणानां श्लिष्टता, विशेष्यभूतानां दृशां दूतीनाञ्च
कर्षणक्रिया एकैवेत्यभिन्नक्रियत्वं, श्लेषश्च तथात्वञ्च परम्परया
स्वाश्रयविशेषणानां विशेष्ययोर्दृग्दूत्योरेककर्षणक्रियावत्त्वात्,
अत्र च वक्ष्यमाणस्वरूपायास्तन्त्रयोगितायाः सङ्गावात् श्लेषो-
ऽयं तस्या निर्वाहकत्वाद्भ्रमम्, एकथा क्रियया वाक्यद्वयदीप-
नाद्विद्यमानश्च दीपकस्याङ्गमित्यन्ये ॥ ३१६ ॥

मधुरा रागवर्द्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ष्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥ ३१७ ॥

अविशद्भ्रुक्रियश्लेषमुदाहरति । मधुरा इति । मधुराः स्वर-
माधुर्यवत्यः माधुर्याख्यनायिकालङ्कारवत्यश्च, माधुर्यञ्च 'सर्वा-
वस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता' इत्युक्तलक्षणं, रागवर्द्धिन्यः
उद्दीपकत्वात् प्रणयप्रवाग्नाच्च नुरागं वर्द्धयन्त्याः, कोमलाः

सुश्राव्याः मृदङ्गाश्च, मदकलाः 'वसन्तप्रारम्भेण मदीयन्ताः
 सौभाग्याद्यवलेपजविकारोन्मत्ताश्च, मदश्च 'मदी विकारः सौ-
 भाग्ययौवनाद्यवलेपज' इत्युक्तरूपः । अत्र कोकिलागिर आ-
 कर्ष्यन्ते असितेक्षणाश्च श्लिष्यन्त इत्याकर्षणश्लेषणक्रियधोरेक-
 कालीनत्वसम्भवेनाविरोधः, श्लेषस्य तादृशक्रियासम्बन्धस्यात्रापि
 परम्परया, स्वाश्रयविशेषणविशेष्ययोः कोकिलालापसितेक्ष-
 णयोः कर्मत्वेनाविरुद्धक्रियाद्वयसम्बन्धात् । अत्रापि श्लेषस्य तुल्य-
 योगिताया अङ्गत्वम् । केचित्तु कोकिलागिर इत्यसितेक्षणा-
 विशेषणम्, असितेक्षणा इति च असिते अगष्टे विरहजनै
 ईक्षणं यत्रेति व्युत्पत्त्या कोकिलागिर इत्यस्य विशेषणमि-
 त्याहुः ॥ ३१७ ॥

रागमादर्शयन्नेप वारुणीयोगवर्द्धितम् ।

तिरोभवति घर्मांशुः पुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥

विरुद्धक्रियाद्वयश्लेषमुदाहरति । रागमिति । वारुणी
 पश्चिमदिक् मदिरा च, तस्या योगेन सम्बन्धेन उपयोगेन च
 वर्द्धितं, रागं लौहित्यम् अनुरागञ्च, आदर्शयन् प्रकाशयन्
 वर्द्धयञ्च, घर्मांशुः सूर्यस्तिरोभवत्यस्तु गच्छति, अङ्गजः कामस्तु
 विजृम्भते उद्रेकं गच्छति । अङ्गजपक्षे आदर्शयन्निति हेतो शब्दः
 आदर्शयितुमित्यर्थः । अत्र तिरोभवनविजृम्भणक्रिययोर्विरोधः,
 श्लेषे च पूर्ववत् परम्परया तत्सम्बन्धः । तुल्ययोगितैवात्र
 प्रधानम् ॥ ३१८ ॥

निस्तिंशत्वमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।

शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गणत्वञ्च वर्तते ॥ ३१६ ॥

मनियमश्लेषमाह । निस्तिंशत्वमिति । निस्तिंशत्वं त्रिंशद-
 ङ्गुल्यधिकपरिमाणवत्खङ्गत्वं निर्गतस्तिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति व्यु-
 त्पत्तेः, निर्द्दयत्वञ्च 'अथ निस्तिंशः खङ्गे ना निर्द्दये त्रिषु' इति
 भेदिनी । असावेव न तु हृदये । वक्रता आकर्षणेनाश्ररलता
 वामता च धनुष्येव न तु व्यवहारे, मार्गणत्वं वाणत्वं याचक-
 त्वञ्च शरेष्वेव न त्वात्मानि, अत्रैवकारैर्निस्तिंशतादिपदानां द्वि-
 नीयार्था व्यवच्छेदेषु निषिद्धतया प्रतीयन्त इति श्लेषसङ्गावः,
 सचैवकारेण नियमस्योतनान्नियमवान्, नियमश्च क्वचिद्योत-
 काभावेऽपि सामर्थ्यादवभीयते, यथा 'यस्मिंश्च राजनि जित-
 जगति पास्तयति मर्द्धो चित्रकर्मसु वर्णमङ्गराश्चापेषु गुणच्छे-
 दा' इत्यादि, अत्र न प्रजास्तित्यादिश्ववच्छेदानां स्फुटं प्रती-
 यमानत्वादेवकाराभावेऽपि चित्रकर्मस्त्रेवेत्यादिनियमः प्रतीयत
 इत्ययमपि श्लेषो नियमवानेव, अत्र च परिमह्याखङ्गारः प्रधानं
 न च गन्धकतानुकोऽपि स्फुटवैचित्र्योऽन्यैरुक्तोऽभ्युपगन्तव्यः, यदुक्तं
 'प्रश्नाद्प्रश्नतो वापि कथिताद्भस्मनो भवेत् । तादृगन्यथपी-
 चस्येच्छाब्दार्थोऽथवा तदा । परिमह्या' इति । श्लेषार्थायं
 तदङ्गतया प्रतीयते । न च 'विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पात्रिके
 सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिमह्योति गीयत' इत्यनेन नि-
 यमपरिमह्यायोर्भेदावगतेः परिमह्याभ्युपगमे कथमस्य मनि-

यमत्वमिति वाच्यं, मतेऽस्मिन्नन्यव्यपोहप्रतीतेरेव परिसञ्ज्ञात्वा-
भ्युपगमात् व्यपोहस्य चात्र स्फुटं प्रतीयमानत्वात् ॥ ३१८ ॥

पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकस्त्वयि रद्यति ।

अथवा दृश्यते रागिमिथुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३२० ॥

नियमाक्षेपरूपेणक्तिक्षेपमुदाहरति । पद्मानामेवेति । पद्मा-
नामेव दण्डेषु न तु तव दण्डाख्योपायेषु, कण्टकस्त्रीक्ष्णाया-
वयवत्रिगेषः क्षुद्रशूरोमाक्षय, 'रोमाक्षे क्षुद्रशूरो च तरो-
रङ्गे च कण्टकः' इत्युक्तेः । त्वयि रद्यति महीं पालयति मति ।
अथवेति रागिमिथुनस्थानुरक्तस्त्रीपुंमयोरालिङ्गनेष्वपि कण्टको
दृश्यत इत्यन्वयः । अत्र पद्मानामेवेति नियमस्याथवेत्यादिना
निषेधस्तदोपकोक्तियुक्तोऽयमिति नियमाक्षेपरूपोक्तिक्षेपः । अत्र
पूर्वार्द्धे परिसञ्ज्ञैव प्रधानम्, अर्द्धद्वये च एकत्र निहितस्य कण्ट-
कस्य वाक्यद्वयोद्दीपनाद्दीपकं प्रधानमिति क्षेपस्य तदङ्गता ॥
॥ ३२० ॥

महीमृद्भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः ।

दक्षः प्रजापतिश्चासीत् स्वामी शक्तिधरस्य सः ॥ ३२१ ॥

अत्रिरोधिक्षेपमुदाहरति । महीमृदिति । महीमृद्राजा
पर्वतस्य, भूरिकटको वज्रस्कन्धावारः विस्तीर्णनितम्बस्य । तेज-
स्वी प्रतापवान् किरणवांस्य, नियतोदयोऽव्याहतमपत्तिः प्रति-
दिवसं जायमानोद्गमस्य । दक्षः क्षुश्लो मुनिविशेषस्य, प्रजा-

पतिः प्रजापालकः सृष्टिकर्ता च । स्वामी प्रभुर्विशाखय,
स्वामी प्रभुविशाखयोरिति मेदिनी, शक्तिधरः प्रभावेत्साह-
मन्त्रजमानर्थवान् अस्तविशेषधारी च । अत्र महीमृदादि-
स्निष्टपदार्थद्वयस्य भूरिकटकादिस्निष्टपदार्थद्वयेन सह सम्बन्धे
विरोधाभावादविरोध्यं श्लेषः स चात्र प्रधानम् ॥ १२१ ॥

अच्युतोऽप्यवृषच्छेदी राजाऽप्यविदितद्वयः ।

देवोऽप्यविबुधो जज्ञे शङ्करोऽप्यभुजङ्गवान् ॥ १२२ ॥

॥ श्लेषचक्रम् ॥

विरोधिश्लेषमुदाहरति । अच्युत इति । अच्युतः सत्यथा-
च्युतिरहितो विष्णुश्च, वृषोधर्मा वृषभासुरश्च । राजा नरो-
धिपश्चन्द्रश्च, चयः सम्पत्तिशीलता यत्नरोगश्च । देवो राजा
सुरश्च, विबुधो विगतपण्डितः देवश्च । शङ्करो मङ्गलकृत् शिवश्च,
भुजङ्गः पिङ्गः सर्पश्च । अचाच्युतादिपदद्वितीयार्थं विष्णुादौ
वृषच्छेद्यादिपदद्वितीयार्थस्याभावाविशङ्क इति विरोधसहितो-
ऽयं श्लेषः सच विरोधाभासस्वाङ्गम् ॥ १२२ ॥

गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् ॥

विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ १२३ ॥

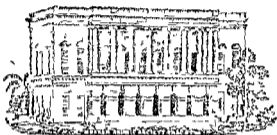
अथ विशेषोक्तिं लक्षयति । गुणेति । विशेषोवर्षनीयस्य
वीर्याद्युत्कर्षस्य दर्शनाय प्रतिपादनायैव गुणजातिक्रियादी-
नां वर्षनीयस्य प्रारिप्सितकर्मसाधने उपकरणभूतानामित्यर्थः

‘आदिना, द्रव्यादिपरिग्रहः’ यद्वैकल्यदर्शनं कार्यसिद्धावनुप-
 योगित्तेनानपेक्षणीयत्वप्रतिपादनं वैकल्येति पाठे स एवार्थः सा
 विशेषाय गुणादिवैकल्योक्तिरूपत्वाद्विशेषोक्तिरिष्यत इत्यन्वयः ।
 गुणादीनामिति भेदकथनाय नतु स्वरूपनिर्वाहाय, पदा-
 र्थमात्रगतवैकल्योक्तेरेवास्याः स्वरूपत्वात् । पूर्वोक्तातिशयो-
 क्तिरपि वर्णनीयोत्त्वयोक्तिरूपैव परन्तु न तत्र गुणादीनां
 वैकल्यप्रतिपादनमित्यनयोर्भेदः । विभावनातोऽस्याभेदस्यदा-
 हरणव्याख्यानावसरे दर्शयिष्यते । अत्र गुणजातिक्रियाः कश्चि-
 द्दर्शनीयगदाः कश्चित्तदीयोपकरणगताश्च बोध्याः, गुणादिवैक-
 ल्यञ्च कश्चिच्छब्दं कश्चिद्गम्यं, विशेषदर्शनायैवेत्यवधारणं कथ-
 मपि विशेषदर्शनाभावे मत्यपि गुणादिवैकल्ये नास्याः सम्भव
 इति सूचनाय । नव्यास्तु मत्यपि कारणे कार्याभावो विशेषो-
 क्तिरित्याहुः तत्रालङ्कारसंज्ञानामन्वर्थतयैव प्राचीनेः प्रयुक्त-
 त्वेन हेतुसमानाधिकरणकार्याभाववर्णने विशेषप्रतीतेरभावा-
 द्विशेषोक्तिः संज्ञाभ्युपगमे हेतुः प्रयुक्तः, न च विशेषो वैचित्रं तच्च
 मत्यपि कारणे कार्याभावोपनिबन्धे विद्यत एवेति विशेषोक्ति-
 संज्ञाया अन्वर्थतैवेति वाच्यम्, अलङ्कारमात्रस्यैव वैचित्र्या-
 त्वाकल्येनोपमादावपि विशेषोक्तिसंज्ञायाः प्रसङ्गात्, अथ सति
 हेतौ कार्याभावप्रतिपादनजन्यं स्फुटं प्रतीयमानमपि वैचित्रं
 स्वयापि कथं संज्ञाक्षरेणालङ्कारतया न भगदधीतमिति चेन्नैवं
 तत्रास्माकमतिशयोक्तेरभ्युपगमात् कार्यकारणयोर्दोषोपसंनिध्य-
 यवदवाप्यतिशयोक्त्यभ्युपगमसौचित्यात् । तस्माद्गुणादिवैकल्य-

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 30

काव्यादर्शः श्रीदण्ड्याचार्यविरचितः
श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशकृतमालिन्यप्रोक्कनोवाक-
टीकासहितः ।

THE KÁVYÁDARŚA OF ŚRĪ DANDIN,

EDITED, WITH A COMMENTARY, BY

PANDITA PREMACHANDRA TARKABAGĪŚA

Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutt.

FASCICULUS IV.

CALCUTTA

PRINTED BY C. E. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS
1863

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE NEW SERIES

- The Vaiseshika Sūtras, with Commentaries, by Pandita Jaya Narayana Tarkapanchanana Complete in five Fasc Nos 4, 5, 6, 8 and 10
The Sandilya Sūtras with Swapnes'wara's Commentary Edited by Dr J R Ballantyne, LL D Complete in one Fasc No 11
The Kaushitaki Brāhmana Upanishad with Sankaracanda's Commentary, edited with a translation by E B Cowell, M A Complete in two Fasciculi Nos 19 and 20
A translation of the Sūrya Siddhānta and Siddhānta Sīromani by Pandita Bāpū Deva Sastrī, under the superintendence of Archdeacon Pratt Nos 1, 13 and 28
-

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'ra Rupa with the exposition of Dhanika Edited by F E Hall, D C L Fasc I, II Nos 12, and 24
The Narada Pancharatra Edited by Rev K M Banerjee Fasc I II III, Nos 17, 25 and 34
The Kāvyaśāstra of Śrī Dandin, edited, with a commentary, by Pandita Premachandra Tarkabāgīsha, Fasc I II, III, and IV, Nos 30, 33, 38 and 39
The Maitri Upanishad, with the commentary of Rāmatīrtha, edited, with an English Translation By E B Cowell, Esq M A fasc I No 35

वर्षनेन वर्षनीयस्य विशेषकथनमेव विशेषोक्तिरिति युक्ततरं ।
यत्तित्यत्र यत्रेति कश्चित्पाठः यत्र वैचित्रे इत्यर्थः ॥ ३२६ ॥

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।

तथापि जितमेवासीदसुना भुवनत्रयम् ॥ ३२४ ॥

तत्र गुणवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न कठोरमिति । न
कठोरं न वा तीक्ष्णमिति आयुधस्य पुष्पमयत्वादिति भावः,
अत्रायुधस्य कठोरत्वं तीक्ष्णत्वं च गुणमनपेक्ष्यैव कामेन भुवन-
त्रयं जितमिति जेतुः कामस्य धीर्यात्कर्षः प्रतीयते । अत्रा-
युधगतकठोरत्वादिगुणस्य भुवनत्रयं प्रति प्रसिद्धहेतुत्वाभ्युपगमे
तद्भाष्यत्वात् तादृशकार्यवर्षने उपधायककारणान्तरस्य का-
र्यस्वाभाविकत्वस्य वा विभावनीयत्वे तात्पर्याभावान्न विभाव-
नायाः सम्भवः, विनोपकरणं क्रियानिष्पादकतया कर्तृहत्कर्ष-
प्रतिपादनश्चेत्तत्र तात्पर्यविषयत्वादित्यनयोर्भेदो बोध्यः । अ-
नोपकरणगतगुणस्य वैकल्यम् ॥ ३२४ ॥

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसन्भवा ।

तथाप्येपा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोऽप्यनम् ॥ ३२५ ॥

जातिवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न देवेति । अत्र देवत्वं
गन्धर्वत्वं च जातिविशेषः तन्नैरपेक्षेण तपोभङ्गमास्यवर्षनाद-
वर्षनीयनाधिकाराः भौन्दर्यादिविशेषः प्रतिपादितः, दैव्यो-
गन्धर्वस्य तपोभङ्गं कुर्वन्तीति पुराणप्रसिद्धिः । अत्र वर्षनीय-
गताया जातिवैकल्यम् ॥ ३२५ ॥

न वद्वा भुकुटिर्नापि स्फुरितोद्गहनच्छदः ।

न च रक्ताभवदृष्टिर्जितञ्च द्विपतां वलम् ॥ ३२६ ॥

क्रियावैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न वद्धेति । अत्र प्राकरणिकः कश्चिद्दीरोवर्षनीयः, बन्धनं स्फुरणञ्च क्रिया, रक्तवन्तुमुण एव, तदत्र क्रियागुणवैकल्यप्रयुक्तयोर्विशेषोक्तयोः सङ्करः । शुद्धक्रियावैकल्योदाहरणन्तु 'नोपभोगो न वा दानं बन्धूनां भरणं न वा । तथापि गुरुतां धत्ते नृणां मंत्रचितं धनम्' इति । अत्रोपभोगादिक्रियामात्रवैकल्यम् । प्रकृते च द्विषज्जये क्रोधकार्याणां भुकुटिवन्धनादीनामनपेक्षणीयत्वप्रतिपादनेन वर्षनीयस्य क्रोधशून्यत्वव्यक्त्या महावीरत्वरूपविशेषः सूच्यते, अतएवाक्तं रौद्रप्रस्तावे 'रक्तास्यनेत्रता चास्य भेदिनी-युद्धवीरत' इति ॥ ३२६ ॥

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।

स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥

द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न रथा इति । स्त्रीणां रथादीनि जयसाधनानि न सन्ति तथापि ताभिरपाङ्गदृष्ट्यैव केवलेन कटाक्षेणैव जगत्त्रयं जीयते इत्यन्वयः, अत्र रथादिद्रव्याणां वैकल्यं, सक्षणे आदिपदगृहीतद्रव्यञ्च वैशेषिकमतोक्तद्रव्यं न तु वैयाकरणमतोक्तद्रव्यं रथादिशब्दानामेकव्यक्तिवाचिलाभावात् । एवमभावादिवैकल्योदाहरणं बोध्यम् । एतामि गुणादिवैकल्यस्य शाब्दत्वे उदाहरणानि ॥ ३२७ ॥

एकचक्रोरथो, यन्ता विकलो, विषमा हयाः ।

आक्रामत्येव तेजसो तथाप्यर्कोनभस्तलम् ॥ ३५८ ॥

सैषा हेतुविशेषोक्तिस्तोजस्वीतिविशेषणात् ।

अथमेव क्रमोऽन्येषां भेदानामपि कल्पने ॥ ३५९ ॥

॥ विशेषोक्तिचक्रम् ॥

इत्थं गुणादिवैकल्येन विशेषोक्तेर्भेदान् दर्शयित्वा प्रकारान्तरेणान्येऽपि भेदाः सम्भवन्तीति प्रतिपादयन् तेषां दिग्दर्शभाष्यं हेतुविशेषोक्तिमुदाहरति । एकचक्र इति । यन्ता मारथिररुणः विकलोऽङ्गविकलः अनूलादिति भावः । विषमाः समसङ्ख्याः अश्लिषितलादुद्धताश्च । नभस्तलमतिविस्तीर्णमार्गाकाशमार्गम् । अत्र जगत्त्रयमिति क्वचित्पाठस्य न सम्यक् पातालादौ सूर्यप्रयाणस्वाप्रसिद्धेः । अन्येषामतिविस्तीर्णमार्गप्रयाणे वज्रचक्रोरथोऽविकलाङ्गो यन्ता अविषमाहयाद्यापेक्ष्यन्ते सूर्यस्य तु तन्नैरपेक्ष्येषापि चिकीर्षितसिद्धिरित्युत्कर्षातिशयः तत्र च हेतुस्तेजस्वीति न हि तेजस्विनः स्वार्यमाधने उपकरणमपेक्षन्ते, अत्र तेजस्वीतिहेतुगर्भाविशेषणोपन्यासेन वर्णनीयसूर्यस्य विशेषप्रतिपादनाद्हेतुविशेषोक्तिरित्यम् । अत्र च रथादिगतवज्रचक्रत्वादिधर्माणां वैकल्यं गम्यम् ॥ ३५८ ॥

मेवेति । तेजस्वीतिविशेषणात् तेजस्वीतिहेतुगर्भाविशेषणोपन्यासेन । हेतुविशेषोक्तिरिति हेतुव्यासेन वर्णनीयगतविशेषप्रतिपादनादत्यर्थात् ॥

अयमेवेति । अयमेव क्रम ईदृश्वेव दिक् । तथा चास्मिन्नु-
दाहरणे यथा हेत्वलङ्कारसम्बन्धेन विशेषोक्तिभेदस्तथा अल-
ङ्कारान्तरसम्बन्धेनापरेऽपि भेदा बोद्धव्या इत्यर्थः, तथाच
अतैलपूराः सुरतप्रदीपाः, द्यूतं हि नाम असिंहासनं राज्य-
मित्यादि अत्र च रूपकयोगः, पूर्वत्र परिणाम इति विश्व-
नाथः ॥ ३९८ ॥

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीक्ष्य कस्यचित् ।

कीर्त्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ३९९ ॥

अथ तुल्ययोगितां सूचयति । विवक्षितेति । विवक्षिताः
प्रस्तुतनिष्ठत्वेन प्रतिपादयितुमिष्टा ये गुणाः स्तुतिहेतवो नि-
न्दाहेतवो वा धर्मास्त्रैरुत्कृष्टा विख्यातास्तैः समीक्ष्य समकक्षी-
कृत्य स्तुतिनिन्दार्थं स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा कस्यचित् प्रस्तुतस्य
यत्कीर्त्तनं सा प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तुल्यगुणयोगित्वप्रतिपादनरूप-
त्वान्तुल्ययोगितेत्यन्वयः । 'विवक्षितगुणोत्कर्षरिति पाठे तु
विवक्षितगुणैरुत्कर्षः स्यातिर्येषामिति बहुव्रीहिः । अत्र बहु-
वचनमविवक्षितं द्वाभ्यामेकेन वा समीकरणेऽप्युच्यते । सद्भावात् ।
एवं विवक्षितगुणोत्कृष्टैरप्रस्तुतैरेवेति न नियमः प्रस्तुतेन समी-
करणेऽप्युच्यते । सद्भावात् यथा, 'कटाचा मधुरालापा विस्त्रासास्ते
च ते शुभे । जगज्जये प्रवृत्तस्य कन्दर्पस्य महद्दहनम्' अथ कटा-
चादयः सर्वेऽपि प्रस्तुताः, एतेन प्रस्तुतयोरेवाप्रस्तुतयोरेव वा
एकधर्माभिसम्बन्धस्तुल्ययोगितेति केषाञ्चिन्नतं प्रत्युक्तम्, ता-

दृशयिष्यमानभ्युपगमे प्रयोजनानुपलब्धे. वैचित्र्यस्य च सर्वत्र समा-
नत्वात्, न च प्रस्तुताप्रस्तुतयोरप्येकधर्मसम्बन्धेन तुल्ययोगिता-
भ्युपगमे दीपकस्य विषयापहारः स्यादिति वाच्यं स्वमते वाक्या-
न्तरीयपदस्थानुपज्ञादिना स्वार्थद्वारा वाक्यान्तरार्थोद्दीपकत्वस्यैव
दीपकालङ्कारत्वात् तत एव च दीपकसंज्ञाया अन्वयत्वात् ।
अथोपनालङ्कारेऽपि तुल्यार्थं निन्दार्थं वा विवक्षितगुणोत्कृष्टेन
प्रस्तुतस्य समीकरणं साम्यस्य च व्यञ्जनायामुपमाङ्गीकृता तद-
नयोः समानविषयतापत्तिरिति चेन्मैत्रं प्रतीतिभेदेनैवानयो-
र्भेदात् तथा ह्युपमायां वाच्यस्य व्यञ्ज्यस्य वा सादृश्यस्य प्रतीतिः
शब्दो 'दिवोजागर्त्तिं रचायै पुलोमारिर्भुवोभवान् । असुरास्तेन
घन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः' इत्यादितुल्ययोगोपमादावपि
व्यञ्जनस्योपस्थितस्यापि सादृश्यस्य वृत्तिवैद्यत्वेन शब्दबोधोपमा-
गमात्, व्यञ्जनाया वृत्तित्वस्य चालङ्कारिकसिद्धान्तमिदृशत्वात्
प्रकृते तु न तथा, सर्वेषां समकक्षतया विवक्षितगुणान्वयित्वे-
नैव शब्दबोधविषयत्वात् पर्यवसाने तु सादृश्यप्रतीतिरिति,
इत्यस्य विवक्षितगुणवन्तया प्रसिद्धैः सदाप्रसिद्धस्य वर्णनीयस्य
समकक्षतया सादृश्यगुणान्वयित्वकीर्तनेन प्रशंसनं निन्दनं वा
तुल्ययोगितेति निर्गलितोत्पत्त्यर्थः । अन्ते तु मुतिनिन्दयो-
रेवात्र प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं सादृश्यन्तूपसर्जनीभूतमित्यतमु-
त्पत्त्ययोगोपमात्वात् भेद इत्याहुः ॥ १३० ॥

रुमः सुचेरो वरुणः सप्तम्राक्षो भयानपि ।

निधत्तनन्यविपदा लोकपान्त इति श्रुतिम् ॥ १३१ ॥

तत्र स्तुतावुदाहरति । यम इति । अत्र लोकपालत्वरूपो
गुणोवर्षनीये राज्ञि वक्रुमिष्टः तेनोत्कृष्टैर्यमादिभिः सह सम-
कक्षतया तद्गुणभागित्वकीर्त्तनेन राजा स्तुतः ॥ ३३१ ॥

सङ्गतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितानि च ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ ३३२ ॥

॥ तुल्ययोगिता ॥

निन्दायामुदाहरति । सङ्गतानोक्ति । सङ्गतानि सङ्गमाः ।
क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति क्षणमात्रं तिष्ठन्तीत्यर्थः । स्वयं स्वस्यानु-
रागेणैव नतु परानुरोधेन घनं निविडं नतु सङ्गथं यथा तथा
आरब्धान्यपि, स्तोकनसा स्तनाभ्यामित्यादिवत् कचिदन्यत्रा-
पोति तत्पुरुषः 'अथच घनैर्मेघैः स्वयमारब्धान्यपि । द्वेषमूल-
कत्वेनात्र चारुतातिशय इतिप्रतिपादनाय स्त्रिष्टविशेषणोप-
न्यासः । अत्राचिरावस्थायित्वगुणोवर्षनीये मृगाक्षीसङ्गमे विव-
क्षितः तद्वत्त्वेन प्रसिद्धैस्तडिद्विलसितैः सह तुल्यतया तद्गुण-
सम्बन्धवर्षनात् स च सङ्गमोनिन्दितः ॥ ३३२ ॥

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतोयथा ॥ ३३३ ॥

अथ विरोधं लक्षयति । विरुद्धानामिति । विशेषोवर्ष-
नीयस्योत्कर्षस्तस्य दर्शनायैव, विरुद्धानां विरोधवतां, विरो-
धोऽनैसर्गिकासामानाधिकरणं परस्परसामानाधिकरण्यभूत्या-

नामित्यर्थः पदार्थानां यत्र वैचित्र्ये संसर्गदर्शनं सामानाधिकरण्यप्रतिपादनं च विरोधप्रयोजकतादिगोधः स्रुत इत्यन्वयः । विरुद्धानां संसर्गस्तत्त्वतो न सम्भवतीति विरुद्धानां वस्तुतो-विरोधाभावेऽप्यापाततो विरुद्धत्वेन प्रतिभाममानानामित्यर्थः, स्रुतमुक्तं प्रकाशकता 'विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वच' इति । पदार्थानामिति जातिगुणक्रियाद्रव्याणामित्यर्थं तत्र जातेर्जात्यादिभिस्तुर्भिर्विरोधः, गुणस्य गुणादिभिस्त्रिभिः, क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां द्वाभ्यां, द्रव्यस्य द्रव्येणैकेनेति विरोधस्य दश भेदा अन्येऽस्मात् ज्ञातव्याः । अथमेव शब्देषु निवन्धनस्येद्वि-रोधाभास उच्यते यथा 'पूर्वादादृते अच्युतोऽप्यवच्छेदी-त्यादौ, एव च अपिप्रयोगे वाच्यस्तदप्रयोगे व्यङ्ग्यः ॥ २१२ ॥

कूजितं राजहंसानां वर्द्धते मद्मञ्जुलम् ।

शीयते च मयूराणां स्तमुत्क्रान्तसौष्ठवम् ॥ २१४ ॥

कूजितमिति । अत्रैकस्मिन् शब्दरूपे कर्त्तरि विरुद्धयोरपि वृद्धिलयक्रिययोः संसर्गदर्शनं, मन्वान्भिभेदेन शब्दयोर्भिन्नत्वाद्-विरोधप्रथमनम्, अनेन च वर्णनीये शरत्काले एकजातीययोरपि यस्मात्सकारितया विभेदः प्रतीयत इत्यन्यालङ्कारता ॥ २१४ ॥

प्रावृषेण्यैर्जलधरैरम्बरं दुर्दिनायते ।

रागेण पुनराक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥ २१५ ॥

प्रावृषेण्यैरिति । दुर्दिनायते श्यामल भवति । रागेण

नुरागेण लौहित्येन च, आक्रान्तमित्यत्र उल्लिख्यमिति कश्चित्पाठः । अत्रानुरागस्य लौहित्येनाभेदाध्यवसायाच्छ्यामत्व-
लौहित्यगुणयोरेकजलधरनिष्पाद्यत्वरूपसमर्गवर्णनेन विरोधः
तस्य च श्लेषवशात् प्रशमनम् । अनेन च वर्णनीये प्रावृट्काले
कश्चिद्विशेषः प्रतीयते ॥ ३३५ ॥

तनुमध्यं पृथुश्रोणि रक्तौष्ठमसितेशणम् ।

नतनाभि वपुः स्त्रीणां कं न चन्द्युन्नतस्तनम् ॥ ३३६ ॥

पुनरप्येकत्र बहूनां गुणयुग्मानां विरोधोपन्यासे वैचित्र्यातिशय
इति ज्ञापनाय तादृशं गुणविरोधमुदाहरति । तनुमध्यमिति ।
कं न हन्ति न व्याकुलयति । अत्र तनुत्वपृथुत्वयोः, रक्तवासित-
त्वयोः, नतत्वोन्नतत्वयोर्गुणयोर्विरोधः, तेषाञ्चाश्रयभेदात् तत्प-
रिहारः । अनेन च वर्णनीयानां स्त्रीणां विशेषः प्रतीयते ।
तनुत्वपृथुत्वयोः नतत्वोन्नतत्वयोश्च परिमाणरूपत्वाद्गुणत्वम् ॥
॥ ३३६ ॥

मृणालवाङ्ग रम्भोरु पद्मोत्पलमुखेशणम् ।

अपि ते रूपमस्माकं तन्वि तापाय कल्पते ॥ ३३७ ॥

मृणालेति । अपीति पूर्वार्द्धगतविशेषणचयेऽन्वेति । रूपं
वपुः । अत्र मृणालवच्छीतलौ वाङ्ग यचेत्याद्युपमितिगर्भपङ्क-
त्रोद्देशो शीतलत्वगुणतापक्षिपयोर्विरोधः, मृणाले एव वाङ्ग यचे-
त्यादिदृष्टकगर्भपङ्कत्रोद्देशो तु मृणालादिभिर्वाङ्गादीनामभे-

दाध्यवसायात् मृणालत्वरन्मात्वादिजातिभिरापक्रियाया वि-
रोधः, वक्तुर्विरहित्वाच्च प्रशमनम् ॥ ३१७ ॥

उद्यानमारुतोद्भूताश्चूतचम्पकरेणवः ।

उदथयन्ति पान्थानामसृग्मन्तोऽपि सौचने ॥ ३१८ ॥

एषु भावाभिमाने क्रियादिविरोधा दर्शिताः, संप्रत्य-
भावाभिमाने क्रियाविरोधमुदाहरति । उद्यानेति । उद-
थयन्ति उद्गतवाय्वे कुर्वन्ति । अत्रासृग्मन्तोऽपीति स्पर्शनाभा-
वेन उदथयणक्रियाया विरोधः, स्पर्शनाभावस्य स्पर्शनक्रियाप्र-
तियोगिकत्वात्क्रियात्मक एव मतेऽस्मिन्नभावानां प्रतियोगि-
धर्मित्वात् । विरोधप्रशमनञ्चात्र कुसुमरेणूनामुद्दीपकत्वात् ॥
॥ ३१८ ॥

कृष्णाञ्जनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभापिणि । ॥ ३१९ ॥

कृष्णेति । ते दृष्टिरञ्जने पार्थेऽनुरक्ता कृष्णा त्रैपद्यपि
तद्रूपापीत्यर्थः कर्णावलम्बिनी राधेवाश्रया इति कृष्णारूप-
द्रव्यस्य राधेयावलम्बनक्रियया विरोधः, तत्प्रशमनन्तु क्षेपवशात्
यथा कृष्णा अमिता अञ्जना शङ्का अनु पयात् प्रान्तभाग
इत्यर्थः रक्ता च श्रवणपर्यन्तागामिनी चेति ॥ ३१९ ॥

इत्यनेकप्रकारोऽयमलङ्कारः प्रतीयते ।

॥ विरोधचक्रम् ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः ॥ ३४० ॥

उपसहरति । इत्यनेकेति । अनेकप्रकार पूर्वाक्तयुक्त्वा
दशविध । प्रतीयत इत्यत्र अतिशोभत इति क्वचित्पाठः ॥

अथाप्रस्तुतप्रशंसा लक्षयति । अप्रस्तुतेति । अप्रक्रान्तेषु
अप्रस्तुतेषु, पद्यर्थे सप्तमी, वज्रवचनमविवक्षित, या स्तुतिरिति
प्रस्तुतस्य निन्दार्थमिति शेषः ततएव वैचित्र्योदयः । ततश्चा-
प्रस्तुतस्य स्तुत्या प्रस्तुतस्य निन्दनीयत्वसूचनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः ।
अप्रक्रान्तेष्वित्यस्त्विति क्वचित्पाठः तत्र अप्रस्तुतस्य ईप्सिता
प्रस्तुतद्वेषादभिमतता स्तुतिरप्रस्तुतप्रशंसेति स एवार्थः, कश्चित्तु
इममेव पाठः धृत्वा अप्रक्रान्तेनाप्रक्रान्तवर्णनेन ईप्सितस्य प्रस्तु-
तस्य स्तुतिवर्षणं वाच्यस्याप्रस्तुतस्य वर्षणद्वारा प्रस्तुतद्वेषगम्यते
तदा अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति व्याचष्टे तदेतद्व्यन्यस्यास्य पौर्वा-
पर्यमनालोचयते । नवीनमतानुशीलनविमुरधबुद्धित्वविलसित,
नवीनादि अप्रस्तुतादाच्यात प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसा, प्रस्तु-
तादाच्यादप्रस्तुतप्रतीता समामोक्तिरिति विषयविभागेनाल-
ङ्कारद्वयमाहुः, एतच्च प्रकृतविरुद्धं प्रकृते हि अप्रस्तुतवर्णनेन
प्रस्तुतस्य प्रतीता समामोक्तिरभ्युपगता गन्धकृता, यथा 'वस्तु कि-
ञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुन । उक्तिं सत्तेपरूपत्वात् सा
समामोक्तिरिष्यते, इति तस्मादलङ्कारयोरनयोरपद्यमान-
मप्यभिध्वविषयत्वव्याख्यातुरस्य दृक्पथं गवतीर्णमिति सम्भा-
व्यते । अतः प्राचीननिरूपिताया अप्रस्तुतप्रशंसेतिसंज्ञाया

अन्यथा रक्षणस्यावश्यकतया प्रस्तुतनिनिन्दितविषयाऽप्रस्तुतस्य प्रशं-
 षनमेवासालङ्कारस्य विषयः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतिस्तु समा-
 सोक्तेर्विषयः, अन्यथैकस्य विषयापहारापत्तेरिति युक्तमुपस्था-
 मः । नच वाच्यव्यङ्ग्योत्पन्नानोपमेयत्व एव समासोक्तिः अन्य-
 चाप्रस्तुतप्रशंसित्ययमेव विषयविभाग इति वाच्यं सुखं जीवन्ती-
 त्वाद्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेऽपि हरिणाः सुखेन जीवन्तीति वयं
 दुःखेन जीवाम इति च वाच्यव्यङ्ग्योर्थतिरेकगर्भोपम्यस्य स्फुटं
 प्रतीयमानतया अन्यकर्तुः प्रमादापत्तेः, मेघमप्रस्तुतैवात्र मृग-
 वृत्तिः प्रशस्यत इत्युदाहरणत्वाकारे न भङ्गाया अन्यथाङ्गो-
 कारे अन्यकर्तुः स्वरस्य स्पष्टं प्रतीयते तस्मादप्रस्तुतस्य प्रशं-
 सायामेवाप्रस्तुतप्रशंसा नद्वक्तिमात्रे इति निष्कर्षः । किञ्चाप्रस्तु-
 तात् प्रस्तुतप्रतीतिवत् प्रस्तुतादप्रस्तुतप्रतीतिरपि समासोक्तिवि-
 षयोदीध्यः एतत्संयद्वायालङ्कारान्तरानिरूपणात् वैचित्र्यं
 च तुल्यतयोपलम्भादेतच्च 'वाधूय यद्वसनमम्बुजसोपनाया
 इत्युदाहरणमुद्धरद्भिः पूर्वमेवोक्तमस्माभिः ॥ २४० ॥

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ।

अन्नैरयत्नसुप्तभैस्तृणदर्भाङ्गरादिभिः ॥ ३४१ ॥

सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ।

राजानुवर्तनसौमनिर्विद्येन मनस्विना ॥ ३४२ ॥

॥ अप्रस्तुतप्रशंसा ॥

उदाहरति । सुखमिति । प्रभुमेवाविरक्तस्योक्तिरियम् ।
अपरसेविनो जीवगार्थं परसेवाजन्यदुःखानभिज्ञाः । अत्रैरिति
गौणप्रयोगः श्रोदन एवान्नपदस्य शक्तत्वात् ॥ ३४१ ॥

सेयमिति । 'अप्रस्तुतैवेत्येवकारेण प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्द्वयोः प्रशं-
सायां नायमलङ्कार इति सूचितं यथा, 'याते मय्यचिरान्नि-
दाघमिहिरज्वालाशतैः शुष्कतां गन्ता कं प्रति पान्यमन्तति-
रसौ सन्नापमालाकुला । इत्थं यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं
वपुः क्षीयते धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसोधिग्वारिधोनां जनुः' ।
अत्राप्रस्तुतस्य मार्गसरसः प्रस्तुतस्य च दातुः प्रशंसेति नाप्रस्तुत-
प्रशंसा किन्तु समासोक्तिरेव । राजानुवर्त्तनेति अनुवर्त्तनवृत्तेः
श्ववृत्तिरूपतया निन्द्यत्वादिति भावः । उक्तञ्च मनुना 'सेवा
श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्' इति । मनस्विना प्रश-
स्तमनस्केन ॥ ३४२ ॥

यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ स्मृता ।

दोषाभासा गुणा एव लभन्ते ह्यत्र सन्निधिम् ॥ ३४३ ॥

अथ व्याजस्तुतिं लक्षयति । यदीति । यदीति यदित्यर्थे
क्रियाविशेषणं, निन्दन्निव यत् स्तौति असौ व्याजेन निन्दा-
च्छलेन स्तुतिव्यञ्जनरूपत्वाद्वाजस्तुतिः स्यतेत्यन्वयः । निन्द-
न्निवेति इवपदेनापातत एव निन्देति निन्दायाः प्रमृत्तद्रूप-
तया प्रतिपादनं सूचितं । ननु निन्दा हि निरुपलब्धापनं
तच्च दोषोद्घोषणमन्तरेण न सम्भवति सति च दोषे कथं स्तु-

तिपर्यवसानमित्याशङ्कोपपादयति दोषाभासा इति दोषा
 द्वाभासन्ते वस्तुतो गुणा एव ईदृशा धर्मा अत्र सन्निधिं
 लभन्ते निवेशनीया भवन्ति । निन्दन्निव सौतीत्यत्र च प्रत्य-
 यव्यत्ययेन सुवन्निव निन्दतीत्यन्वयोऽपि बोद्धव्यः तेन स्तुति-
 च्छलेन निन्दोक्तिरपि व्याजस्तुतिरेव वैचित्र्यमाग्यात्, तत्र च
 व्याजरूपा स्तुतिर्व्याजस्तुतिरिति संज्ञार्थः । स्पष्टमुक्तं प्रकाश-
 कता 'व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा' इति ।
 स्तुत्या निन्दाया गम्यते तद्वत्तमुदाहरणं यथा 'हे हेलाजित
 योधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्त्रोयधे नास्ति त्वत्सदृशः परः
 परहिताधाने गृहीतव्रतः । त्वयत्पान्यजनोपकारघटनावैमु-
 ख्यलभायज्ञोभारप्रोद्धने करोपि रूपया साहायकं यन्मरोः,
 इति । अत्र समुद्रस्य स्तुतिव्याजेन निन्दाप्रतिपादनाच्चमत्का-
 रातिशयः स्फुट एव ॥ ३४३ ॥

तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।

त्वया राज्ञापि सैवेयं जिता, माभून्मदस्तव ॥ ३४४ ॥

उदाहरति । तापसेनापीति । तापसेनापि तापमत्वात्
 करित्तरगादिजयसाधनरहितेनापि रामेण परशुरामेण, भूत-
 धारिणी पृथिवी । राज्ञापि राजत्वात् प्रभूतकरित्तरगादि-
 जयसाधनवतापि । सैव तापमजितैव गत्वतिरिक्ता । अत्र वर्षणी-
 यस्य राज्ञो तापमजिताजयित्वप्रतिपादनेनापाततोनिन्दा, तथा
 च साक्षाद्गवदवतारेण महादेवदत्तपरशुना परशुरामेण

र्शयति तत्रापि निदर्शनासम्भवः वैचित्रस्य स्फुटं प्रतीयमान-
त्वात् स्पष्टमुक्तं प्रकाशकता 'अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरि-
कल्पक' इति । अस्योदाहरणमनन्तरं दर्शयिष्यामः, अन्ये तथं
द्वितीयेनिदर्शनाप्रकारे उपमायामन्तर्भवतीति सम्यक्तया नोक्त
इत्याहुः ॥ ३४८ ॥

उदयन्नेप सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।

विभावयितुमृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम् ॥ ३४९ ॥

तत्र सत्फलनिदर्शनमुदाहरति । उदयन्निति । उदयन्नुद्-
गच्छन् अर्द्धिं प्राप्नुवंस्य, श्रियं शोभां सम्पत्तिञ्च । सुहृदनुग्रहं
सन्धुष्यानुकूल्यरूपम् ऋद्धीनां सम्पत्तीनां फलं विभावयितुं
सत्यामृद्धौ सन्धुनामानुकूल्यं कर्तव्यमिति ज्ञापयितुं पद्मेषु
श्रियमर्पयतीत्यन्वयः । अत्र पद्मेषु श्रोवितरणप्रवृत्तेनोदयभाजा
सविता सुहृदुपकाररूपमुदयफलं निदर्शयति फलस्यैतदुत्कृष्ट-
मव ॥ ३४९ ॥

याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी पराभवम् ।

सद्योराजविस्त्रानां ह्यचयन्ती दुरन्तताम् ॥ ३५० ॥

॥ निदर्शनम् ॥

असत्फलनिदर्शनमुदाहरति । यातीति । पराभवं नाशं ।
राजविस्त्रानां नृपतिप्रतिकूलानां चन्द्रप्रतिकूलानाञ्च । दुर-
न्ततां निन्दितावसानतम् । अत्र चन्द्रांशुभिः पराभयमाणा-

ध्वान्तराजी राजविरोधिनां परिणामदुःखरूपं फलं निदर्शयति तत्र फलममदेव । एवम्, 'उन्नतं पदमवाप्य योलघुर्देल-
यैव स पतेदिति ब्रुवन् । शैलशेखरगती दृपत्कणश्यारुमासत-
धुतः पतत्यधः' । अत्र शैलशेखरादधःपतनप्रयुक्ते दृपत्क-
णोलघोरुन्नतपदप्राप्तस्य ततोऽश्रित्तिपतनरूपममत्फलं निदर्शयति । एषु च तथाविधसविद्यादीनां तत्तदर्थशापनसम्बन्धः सम्भवत्येव । लक्षणस्योपलक्षकतया प्राप्तायास्त्वसम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिबन्धननिदर्शनाया उदाहरणं यथा, 'क सूर्य्यप्रभवोवंशः क चाप्यधिपया मतिः । तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्त्रि सागरम्' । अत्र सूर्य्यवंशवर्णनप्रयुक्ते कवौ उडुपकरणकदुस्तरसागरतरणेच्छायाः सम्बन्धोऽसम्भवन् मन्मत्या सूर्य्यवंशवर्णनेच्छा उडुपेन सागरतरणेच्छेवेत्युपमां निदर्शयति, यथा वा 'उदयति विततोर्द्धरगिरिर्जावह्निमरुचौ हिमधाधि याति चास्रम् । वहति गिरिरथं विलम्बिघण्टादथपरिवारितवारणेऽलोलाम् । अत्रान्यस्य लीलां कथमन्योवधत्विति तत्सदृशीगित्युपमायां पर्य्यवमानम् । मालारूपाणेषा चरुतातिशयं पुण्याति यथा 'देर्भीं तितीर्षति तरङ्गवतीभुञ्जन्मादातुमिच्छति करे हरिपाद्भविम्बम् । मेहं लिलहृद्यिपति भ्रुवभेष देव यस्ते गुणान गदित्तुगुद्यमनादधाति' । अत्रेच्छात्रयस्य सम्बन्धो गुणवर्णनेऽस्तेऽसम्भवन् पूर्ववदुपमात्रयं निदर्शयति ॥ ३५० ॥

सुखेतिः सहभावेन कथनं गुणकर्माणाम् ।

अर्थानां यो वेनिमयः परवृत्तित्तु सा सता ॥ ३५१ ॥

अथ सहोक्तिं लक्षयति । सहोक्तिरिति । गुणकर्मणा-
मिति अत्र कर्मागब्दः क्रियावाची, वज्रवचनेन द्रव्यादिपरि-
ग्रहः । गुणादीनां सहभावेन साहित्येन यत्कथनं सा सहो-
क्तिः, सहभावस्येति कंचित् पृथगन्तः पाठः । सम्बन्धिभेदेन
भिन्नयोरपि गुणयोः क्रिययोरपरयोर्वा महार्थस्य बलादेकेन
वाचकेन यदेककालीनतया प्रतिपादनं सा सहोक्तिरिति
निष्कृष्टोऽर्थः । एतदेवोक्तं दर्पणकृता 'महार्थस्य बलादेकं यत्र
स्याद्वाचकं द्वयोः' । सा सहोक्तिरिति । अत्र प्रौढोक्तिमन्तरेण
वैचित्र्याभावात् तन्मूलकत्वमस्य बोध्यं तेन 'लक्षण्येन समं रामो
गहनं काननं ययौ' इत्यादौ यथावित्येकेन पदेन रामलक्षण-
योर्गमनक्रिययोः प्रतिपादनेऽपि प्रौढोक्त्यभावेन वैचित्र्याभा-
वान्नायमलङ्कारः । अत्र धर्मिणां गुणादिभिर्युगपदन्वय इति
तुल्ययोगितातोभेदः ॥

इत्थं पद्यार्द्धेनैव सहोक्तिलक्षणं पर्याप्तमिति पद्यपूरणस्या-
वश्यकतया सहोक्त्युदाहरणान्यदर्शयित्वात्तरार्द्धेन परिवृत्त्य-
लङ्कारं लक्षयति । अर्थानामिति । विनिमयः प्रतिदानं ति-
लान् इत्या मापग्रहणमित्यादिरूपं । विनिमयस्य समेन समस्य
अधिकेन न्यूनस्य न्यूनेनाधिकस्य च ग्रहणमिति त्रिविधः, अय-
मपि प्रौढोक्त्यैव प्रयुज्यमानस्याहतामावहति । भोजदेवस्तु व्य-
त्ययमपि परिवृत्तिमाह 'व्यत्ययोवस्तुनोर्यस्तु योवा विनि-
मयोमिथ' इत्यादिना, व्यत्ययस्य कस्यचिदेकस्यानादन्यत्र स्थापनं
पथा, कुमुदवनमपत्रि श्रीमदभोजपण्डमित्यादौ ॥ २५२ ॥

सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः संप्रति रात्रयः ।

पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टां सहोक्तिमुदाहरन् प्रथमं गुणसहभावरूपामुदाहरति । सह दीर्घा इति । विरहिण्या उक्तिरियं । सम्प्रति प्रियविरहसमये नतु पूर्वं, रात्रयोदीर्घा इति दुःख-
सङ्गततया दुःखेषणीयत्वादिति भावः । ता रात्रयः, पाण्डुरत्वे-
हेतुश्चन्द्रभूषणा इति ज्योत्स्न्य इत्यर्थः, अत्र दीर्घत्वं पाण्डुर-
त्वञ्च गुणौ तौ च सम्बन्धिभेदेन वस्तुतोभिन्नावपि सहाय्यवस्ता-
दीर्घा इति पाण्डुरा इति चैकेनैव पदेनैककालीनतया कथि-
ता । ननु 'आविर्भवति नारीणां वयः पर्यसृशैश्वरम् । सहैव
विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमैः' इति पूर्वदर्शितकार्यसहजचि-
चक्षेत्रदाहरणेऽपि क्रिययोः सहभावो दृश्यते तदनयोरभेदापात
इति चेन्नैवं सहभावसाधारण्येऽपि कार्यकारणभावस्यैव चि-
चनियामकत्वात् प्रकृते तु दीर्घस्यासदीर्घरात्र्योर्न कार्यका-
रणभावः इत्येवैव विरहजन्यत्वात्, एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥
॥ ३५२ ॥

वर्द्धते सह पान्यानां मूर्च्छया चूतमञ्जरी ।

पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलानिलाः ॥ ३५३ ॥

क्रियासहभावरूपां सहोक्तिमुदाहरति । वर्द्धत इति ।
पतन्ति गच्छन्ति, असुभिः प्राणवायुभिः कचिदशुभिरिति
पाठः । अत्र वर्द्धनं पतनञ्च क्रिये । अत्रापि मूर्च्छावृद्धि-

चूतमञ्जरीवृद्धोः, असुपतनमलयानिलपतनयोश्च वसन्तज-
न्यत्नान् मिथः कार्यकारणभाव इति न चित्रहेतुना साङ्गर्थ्यं ।
यदिषु चूतमञ्जरीवृद्ध्या मूर्च्छावृद्धिः मलयानिलपतनेन चा-
सुपतनमित्यभिप्रायस्तदा ऋद्धेदाहरणं 'सह मणिवल्लएहिं'
वाहधारा गलन्ति, अस्मिं भाखान् प्रयातः सह रिपुभिरयं
संहियन्तां वलानीत्यादिकं बोध्यम्, अत्र न सहभूतयोर्हेतु-
हेतुमद्भावः ॥ ३५३ ॥

कोकिलालापसुभगाः सुगन्धिवनवायवः ।

यान्ति साह्वं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३५४ ॥

कोकिलालापेति । सहोक्तिसंज्ञाश्रवणात् सहशब्दप्र-
योग एवायमलङ्कार इति भ्रमनिरासाय सहार्थकसाह्वंशब्द-
घटितमिदमुदाहरणमुपन्यस्तम्, एवं सहार्थकशब्दान्तरोपा-
दाने तदनुपादानेऽपि 'गम्यमानैश्च सहार्थैरित्यनेन विहितार्या
द्वितीयायाम्वा सहोक्तिर्बोधा । अन्येतु वृद्धिं यान्तीत्यत्र या-
नक्रियायाः सहभाववत् गुणात्मिकाया वृद्धेरपि सहभावः
प्रतीयत इति गुणक्रिययोरेकत्र सहभावदर्शनार्थमुदाहरण-
मिदं दर्शितमित्याहुः तत्र वृद्धेर्गुणत्वे आनन्दत्वापि तथात्वे
गुणस्य गुणवृत्तित्वापाते प्रतीकारश्चिन्त्यः ॥ ३५४ ॥

इत्युदाहृतयोदत्ताः सहोक्तेरत्र काश्चन ।

॥ सहोक्तिः ॥

क्रियते परिवृत्तेश्च किञ्चिद्रूपनिदर्शनम् ॥ ३५५ ॥

इत्युदाहृत्य इति । काश्चनेति गुणक्रियासहभावविषया दर्शिताः, अनया रीत्या अन्यविषयापि सद्योक्तिर्बोद्धव्येत्यर्थः ॥

क्रियत इति । किञ्चिद्रूपनिदर्शनम् अन्यवाङ्मयभिया एक-
मात्रोदाहरणेन किञ्चित् स्वरूपप्रकाशनम् ॥ ३५५ ॥

शस्त्रप्रहारं दत्ता भुजेन तव भूभुजाम् ।

चिरार्जितं हतं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम् ॥ ३५६ ॥

॥ परिवृत्तिः ॥

शस्त्रप्रहारमिति । अत्र न्यूनेनाधिकस्य ग्रहणरूपो विनि-
मयः । एवं 'दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जयाह हृदयं मम । गया तु
हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः' । अत्र पूर्वार्द्धे समेन समस्य,
उत्तरार्द्धे अधिकेन न्यूनस्य विनिमयः ॥ ३५६ ॥

आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा ।

पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम् ॥ ३५७ ॥

॥ आशीः ॥

अथाशीःसंज्ञकमलङ्कारं लक्षयति । आशीर्नामेति ।
अभिलषिते दृष्टे वस्तुनि आशंसनं प्राप्तीच्छामकाशनं यद्वा
अभिलषिते प्रिये वस्तुनि जने सुदृज्जने इत्यर्थः आशंसनं शूभा-
भ्यर्थनमाशीर्नामालङ्कार इत्यन्वयः । अयमलङ्कारो वैचित्र्य-
विशेषात्मकत्वाभावात् यद्वाभिरङ्गीक्रियते, कैश्चित्तु मौद्गल्या-

पनेन वैचित्रं विद्यत एवेत्यङ्गीक्रियते, यदुक्तं 'आशीरिति च
केपाञ्चिदलङ्कारतया मता । सौहृद्यस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽ-
स्याथ तादृश' इति । अन्यैस्तु न्याय्य एवास्याश्चमत्कारजनक-
त्वमिति नाख्यालङ्कारत्वेनोच्यते यथा 'आशीराक्रन्दकपटाल-
मागर्वोद्यमाग्रया' इत्यारभ्य, 'इति नाख्यालङ्कृतयो नाख्य-
भूषणहेतव' इति, तद्वत्तमस्या लक्षणञ्च 'आशीरिष्टजनाञ्चमेति,
यथा शाकुन्तले । 'ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्ब्रह्मता भव ।
पुत्रं त्वमपि सघ्राजं मेव पूरुगवाप्नुहि' इति । अपरे तु प्रयोऽल-
ङ्कारस्यैवायं भेद इत्याहुः । उदाहरति पाल्किति । अवाङ्म-
नसगोचरमिति वाक् च मनस्य ते गोचरौ प्रतिपादके यस्य
तत्तथा तद्भिन्नं 'यतोवाचो निवर्त्तन्ते' अप्राप्य मनसा सहेति
श्रुतेः' । वाचोमनस इत्यत्समासान्तः ॥ १५७ ॥

अनन्वयसंसन्देहावुपमास्त्रेव दर्शितौ ।

उपमारूपकञ्चापि रूपकेष्वेव दर्शितम् ॥ १५८ ॥

इत्थं स्वभावाख्यानाद्याशीः पर्यन्तानलङ्कारानुद्देशकमेण
लक्षयित्वा संग्रति प्राप्तावसरतया सङ्कीर्णं लक्षयितव्येऽपि अन्यै-
रुक्तानां कतिपयालङ्काराणामिदंरूपेण स्वस्य न्यूनत्वमाशङ्क्य
तेषां खोक्तेष्वन्तर्भावनेन तत्परिहरति । अनन्वयेति । अनन्वयः
'उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे' । अनन्वयः, इत्युक्तलक्षणः ।
संसन्देहश्च 'संसन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संग्रह' इत्युक्त-
रूपः । उपमास्त्रेव दर्शिताविति तथाहि अनन्वयस्य 'चन्द्रार-

विन्द्योः कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव । आत्मनैवाभवत्तुल्य-
मित्यसाधारणोपमा' इत्यसाधारणोपमायामन्तर्भावः । अथ-
न्देहस्य च 'किं यद्गमन्तर्भ्रान्तालि किन्ते लोलेचणं मुखम् ।
मम दीलायते चित्तमितीयं संशयोपमेति संशयोपमायाम् ।
उपमारूपकञ्चापीति उपमारूपकाख्यं रूपकान्तरं वामने-
नाक्तं यथा, 'उपमाजन्यं रूपकमुपमारूपकमिति' उदाहृतञ्च
'जयति चतुर्दशश्लोकवस्त्रिकन्द इति' अत्र चतुर्दशश्लोकस्य
वस्त्रिसाम्येन कूर्मदेवे कन्दलरूपणम्, अपरे चेद् परम्परितरूप-
कमाचक्षते । अन्ये तु उपमासहितं रूपकमुपमारूपकं, यदुक्तम्,
'उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य रूपयन् । यद्बदत्युपमाभेदमुप-
मारूपकं यथा' इति । अस्योदाहरणं यथा, 'दिवाकरकर-
सर्गादुदयाद्रेः पयोधरात् । नीलांशुकमिव प्राच्यास्तमोग-
लति सम्प्रति' । अत्र नीलांशुकमिवेत्युपमया सहितमुदयाद्रेः
पयोधरादिति रूपकमित्याहुः । रूपकेष्वेव दर्शितमिति 'इष्टं
साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनान्नाङ्गैणमुख्ययोः । उपमाप्यतिरेकाख्यं रूपक-
द्वितयं यथा' इत्यनेन गृहीतमित्यर्थः ॥ ३५८ ॥

उत्प्रेक्षाभेद एवासावुत्प्रेक्षावयवोऽपि च ।

नानालङ्कारसंस्पृष्टिः सङ्कीर्णन्तु निगद्यते ॥ ३५९ ॥

उत्प्रेक्षेति । असावन्यैरङ्गीकृत उत्प्रेक्षावयवोऽपि स्वमते
उत्प्रेक्षाभेद एवेत्यन्वयः, उत्प्रेक्षावयवस्य उत्प्रेक्षाया आरम्भ-
कमलङ्कारान्तरं तच्च येषादिकं, यदुक्तं 'प्रियेनार्थेन संस्पृष्टः

किञ्चिदुपमयान्वितः । रूपकार्येन वा युक्त उभेचावयवो यथा' इति । तत्र सिष्टार्थमसृष्टे यथा 'मुक्तोत्करः सङ्कटशक्ति-
मध्यादिनिर्गतः सारसलोचनायाः । जानीमहेऽस्याः कमनीय-
कमुषीवाधिवासाद्गुणवत्त्वमाप' । अत्र गुणवत्त्वे श्लेषः 'उपमया-
न्वितो यथा कुमारसम्भवे, 'अङ्गुलीभिरिव केशसङ्घं सन्निगृह्य
तिमिर मरीचिभिः' । 'कुङ्गुलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनी-
मुखं शशी' । अत्राङ्गुलीभिरिव मरीचिभिरित्यत्र कुङ्गुलीकृत-
सरोजलोचनमित्यत्र चोपमा चुम्बतीवेत्युभेचामारभते । एवं
रूपकार्यसंयुक्तोभेचापि । एवंविधोभेचावयवोऽपि स्वमते श्लेषा-
दिसङ्कीर्णोभेचैवेति नात्रापि न्यूनता । केचित्तु यथावयव-
क्रियैवोभेच्यते नावयविक्रिया स उभेचावयवः यथा 'लीनेव
प्रतिविम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च' इत्यादीत्याहुः । एवं
निपुणस्योदान्ते दृष्टान्तस्योपमायाम् उल्लेखपरिणामयोरूपके
कारणमात्राया हेतौ अपरेषाञ्चापरैरङ्गोक्तानामलङ्कारा-
नाराणां, यथायथं निरुक्तेष्वन्तर्भावोऽप्युच्यते ॥

अथ सङ्कीर्णं लक्षयति । नानालङ्कारेति । नानालङ्का-
राणां मजातीयानां विजातीयानाम्वा निरुक्तलक्षणानामल-
ङ्काराणां संसृष्टिरेकत्र संमर्गः सङ्कीर्णं सङ्कीर्णास्यमलङ्का-
रान्तरं निगद्यते पृथग्वैचित्र्यविशेषोपलब्ध्या प्राचीनेष्वच्यते,
युक्तञ्चेतत् यथा लौकिकशाराचलङ्काराणां मिथ्य संमर्गेण
पृथक्पारुतातिशयजनकतया मुष्कगुच्छार्द्रगोक्षनादिभङ्गया
पृथगलङ्कारत्वेन व्यपदेशमाया सङ्कीर्णानां काव्यालङ्कारा-

णामपि पृथक्चारुताप्रत्यायकतया पृथगलङ्कारत्वेन सङ्की-
र्णैतिसंज्ञया व्यपदेश इति ॥ ३५६ ॥

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।

इत्यलङ्कारसंज्ञैर्लक्षणीया द्वयी गतिः ॥ ३६० ॥

सङ्कीर्णस्य भेदा दर्शयति । अङ्गाङ्गीति । अङ्गाङ्गिभावेन
निर्व्याहनिर्व्याहकत्वेनावस्थानमित्येका, तथा सर्वेषां समक-
क्षता अनुयाहानुयाहकत्वमन्तरेण निरपेक्षतयावस्थानमित्य-
परा, इत्यलङ्कारसंज्ञैः सङ्कीर्णालङ्कारस्य द्वयी गति-
र्भेदद्वयम् । तत्र समकक्षतयावस्थानञ्च कचिदेकाश्रयगतं
कचिद्विभिन्नाश्रयगतमिति द्विविधं, तत्र प्रथममेकाश्रयानु-
प्रवेशसंज्ञया कथितमन्यैः, तथा घण्टेहसङ्करस्यान्यैरुक्तस्य तु
सन्दिग्धमानालङ्कारयोः संसर्गाभ्युपगमे समकक्षतेत्यनेनैव सं-
यहः सन्दिग्धमानयोरप्यनुयाहानुयाहकत्वाभावात्, तस्मादेत-
न्नतेऽपि सङ्कीर्णस्य चतुर्विधत्वं सिद्धं, परन्त्येकाश्रयानुप्रवेशे
सन्दिग्धत्वेऽङ्गाङ्गित्वे च सङ्करसंज्ञा, समकक्षतायान्तु संज्ञै-
संज्ञान्येषामित्येव विशेषः ॥ ३६० ॥

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखत्रियम् ।

कोपदण्डसमयाणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥ ३६१ ॥

तत्राङ्गाङ्गिभावसङ्कीर्णमुदाहरति । आक्षिपन्तीति । आक्षि-
पन्ति जिगीषन्ति सदृशीकुर्वन्तीति तु प्रतीयमाणेऽपि । तदा-

त्रोपमालङ्कारः स चात्र निर्वाहत्वादङ्गी, कोपो धनराशिः
 कुम्भलक्ष्य दण्ड उपायभेदः शास्त्रत्वमित्यर्थः नालक्ष्य ताभ्यां
 समघाणां सम्पूर्णांगामितिस्त्रेपाविज्ञेऽर्थान्तरन्यासोऽयमस्त्राङ्गं
 निर्वाहकत्वादित्यन्ये तथात्वे एपामिति लोकानामित्यर्थः, तत
 एवार्थान्तरस्त्रोपन्याससम्भवः अरविन्दानामित्यर्थकत्वे तु न तथा
 एकस्य समर्थसमर्थकत्वाभावात्, अपरे तु कोषदण्डसमघाणा-
 मिति हेतुतयोपन्यासाद्धेतुत्वलङ्कारोऽचाङ्गमित्याहुः । वस्तुतस्तु
 न किञ्चिदिह दुष्करमिति चतुर्थपादः सम्यक् । एपामिति
 सम्बन्धविवक्षया षष्ठी ॥ ३६१ ॥

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि यर्पतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलता गता ॥ ३६२ ॥

॥ सङ्कीर्णम् ॥

समकक्षतासङ्कीर्णमुदाहरति । लिम्पतीवेति । अत्र पूर्वार्द्धे
 उत्प्रेक्षा उत्तरार्द्धे चोपमा अनयोश्च निरपेक्षतयावस्थानमिति
 समकक्षता । सङ्कीर्णत्वमिदं विभिन्नाश्रयगतम्, एकाश्रयगतं
 यथा 'कुरवकारवकारणतां ययुरित्यत्र रवका रवका इति वकार
 वकार इति च यमकयोः, संसारध्वान्नविध्वंसधंसः कसनिस्त्रदनः,
 इत्यत्र रूपकानुप्रासयोश्चैकत्र समकक्षतयावस्थानम्, अथांशङ्का-
 रयोरेकाश्रयानुप्रवेशस्तु षड्भिर्नाद्रियते अङ्गाङ्गित्वेनैव द्वयो-
 रेकत्र सङ्गावात् । अन्ये तु समकक्षतयापि द्वयोरेकत्र सङ्गावः
 सम्भवत्येव यथा 'अहिण्यपत्रोअरसिए पद्विअसामाइएसु दि-

असु । महद् पसारिअगोआणं एच्चिअं मोरविन्दाणं । अत्र
पथिकशामितेखित्युपमा पथिकसामाजिकेखिति रूपकम्, द्व-
योरप्यनयोरत्र तात्पर्यं समकक्षतया चावस्थानमित्याहुः ।
मुखचन्द्रः शोभते इत्यत्र मुखमेव चन्द्र इति रूपकस्य मुखं
चन्द्र इवेत्युपमाया वाच सङ्गाव इति साधकवाधकाभावात्
मन्दिह्यमानयोरनयोः समकक्षतयैवात्रावस्थानमिति ॥ ३६२ ॥

श्लेषः सर्वासु पुष्पाति प्रायोवक्रोक्तिषु त्रियम् ।

भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ॥ ३६३ ॥

पूर्वै प्रदर्शितेषु तत्तदलङ्कारान्तरोदाहरणेषु वङ्गेषु श्लेष-
सङ्गावो दृष्टस्तत्र श्लेषेण वङ्गनां सङ्कीर्णत्वमिति सूचयन्नाह ।
श्लेष इति । वक्रोक्तिषु भणितिभङ्गीरूपालङ्कारवत्काव्येषु । वक्रो-
क्तिखिद्युक्त्या तद्विन्नमपि काव्यमस्तीत्यायातं ततश्चालङ्कार-
कृतं काव्यस्य भेदद्वयमाह । भिन्नमिति । स्वभावोक्तिर्जाति-
गुणक्रियाद्रव्याणां यथावत्स्वरूपवर्णनरूपा, वाङ्मयं काव्यं,
स्वभावाख्यानाद्यलङ्कारवत् भणितिभङ्गीरूपोपमाद्यलङ्कारव-
श्चेति तत्तद्विधमित्यर्थः ॥ ३६३ ॥

तद्भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वसिद्धि संस्थितः ॥ ३६४ ॥

परस्परौपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।

विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरुक्तिक्रमवलाद्गम्भीरस्यापि वस्तुनः ।

भावायत्तमिदं सर्व्वमिति तद्भाविकं विदुः ॥ ३६६ ॥

इत्थं केषाञ्चिद्वैचित्र्याणां स्वभावाख्यानाद्यलङ्कारत्वमुक्तम्
अपरराणि चानन्तानि वैचित्र्याणि सम्भावन्ति तानि च प्रत्येकं
तत्तन्नाम्ना दुर्ब्वचानोति सर्व्वेषामेव तेषां संघादकमेकमेव भा-
विकाख्यमलङ्कारमाह । तद्भाविकमिति । प्रबन्धा महाकाव्य-
नाटकाख्यायिकाद्यस्तद्विषयं तद्गतं प्रबन्धेषु चमत्कारजन-
कतया निवेशनीयमित्यर्थः गुणं शोभाजनकं धर्मं, तत् अलङ्का-
रेषु प्रसिद्धं भाविकमिति भाविकाख्यमलङ्कारमाहुरित्यन्वयः ।
अस्यान्वयतां दर्शयति भाव इति कवेरभिप्रायेभावस्तमर्हतीति
व्युत्पत्त्या भाविकसंज्ञाप्रवृत्तिरित्यर्थः, स चाभिप्रायः काव्येष्व-
सिद्धि आरम्भावधिसमाप्तिपर्यन्तं संस्थितः, एतेनायमलङ्का-
रोऽलङ्कारान्तरवच्च पदवाक्यमात्रगतः किन्तु महावाक्यरूप-
प्रबन्धगतोऽपि भवतीति सूचितम् । भूतभाविनोः प्रत्यक्षाय-
माणत्वेन वर्णनं भाविकमिति प्रकाशकारः, अद्भुतपदार्थस्यापि
प्रत्यक्षायमाणत्वमिति दर्पणकारः, तत्र संज्ञायाः सम्यग्मन्वर्थता
न सम्भवतीति विवेचनीयम् ॥ ३६४ ॥

कवेरभिप्रायविषयान् कतिचित् प्रबन्धधर्मान् दर्शयति ।
परस्वरोपकारित्वमिति । वस्तुनि आधिकारिकेतिवृत्तानि
पर्व्वणि तदुपकारकाणि प्रासङ्गिकेतिवृत्तानि, यदाह नख-
कुट्टः 'इदं पुनर्वस्तु दुर्धैर्द्विविधं परिकल्प्यते । आधिकारिकमेकं

स्यात् प्रामाणिकमथापरम्' इति । सर्वेषां तेषां परस्पररोपकारित्वं कवेरभिप्रेतं, यथा रामायणे रामचरितमाधिकारिकं सुयोवादिचरितं प्रामाणिकं तथोरङ्गाङ्गितया परस्पररोपकारोविद्यत एव । महाकाव्यादौ करितुरगपुरगिरिप्रभृतिवर्षनमपि साक्षात् परम्परया वा प्रधानोपकारे पर्यवस्यतीति बोध्यम् । तथा व्यर्थानां प्रकृतस्थापरिपोषकाणां विशेषणानामक्रिया अनुपन्यासः अभिप्रेतार्थबोधकविशेषणोपन्यास इत्यर्थः, 'अथमेव परिकरालङ्कार इति प्रकाशकारादयः यथा 'विशेषणैर्यत्साकृतेरुक्तिः परिकरस्तु सः' इति । अपरे तु अपुष्टत्वदोषाभाव एवायं शालङ्कार इत्याहुः । तथा स्नानानां प्रकृतरमोपयोगिविषयविशेषाणां वर्णना ॥ १६५ ॥

शक्तिरिति । उक्तिक्रमः पदरचनापरिपाटी तदन्वात्तदीयप्रतिपादकतासामर्थ्यात् गभीरस्यापि गूढतरस्यापि वस्तुनोऽयंश्च व्यक्तिः प्रस्फुटत्वम्, तदिदं सर्वं भावायत्तं कवेरभिप्रायाधीनमिति भावायत्तत्वाद्भाविकमिदं विदुरिति ॥ १६६ ॥

यच्च सन्ध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।

व्यावर्णितमिदञ्चैष्टमलङ्कारतयैव नः ॥ १६७ ॥

॥ भाषिकम् ॥

किञ्च यचेति । सन्ध्योमुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्बन्धनाख्याः पद्य, तेषामङ्गमि उपलेषपरिकरादोनि चतुःषष्टिमल्लकाणि, वृत्तयः कौशिकीसात्त्वत्पारमटोभारत्यक्षतसः,

तासामङ्गानि नर्मनर्मस्फुर्जादीनि षोडश, लक्षणानि भूषणा-
 चरसङ्घातादीनि षट्त्रिंशत्, आदिपदेन नाव्यालङ्कारवीथ्य-
 झलास्याङ्गानां ग्रहणं, तत्र नाव्यालङ्कारा आशीराक्रन्द-
 कपटादयस्त्रयस्त्रिंशत्, वीथ्यङ्गानि उद्घात्यकावलगितादीनि
 त्रयोदश, लास्याङ्गानि गेयपदस्थितिपाद्यादीनि दश। एतेषां
 अपञ्चोदशरूपकादौ द्रष्टव्यः बाहुल्यभियात्र न दर्शितः। एतत्
 सर्वमागमान्तरे भरतादिप्रणीतनाव्यशास्त्रे व्यावर्षितं नाव्य-
 शोभाजनकतया निरूपितम्, इदञ्च सर्वमस्माकमलङ्कारतयै-
 वेष्टमित्यन्वयः। तत्र केषाञ्चित् स्वभावास्यानादावन्तर्भावः
 अपरेषां भाविकत्वमिति दशरूपकादियन्यदत्तोदाहरणदर्शनेन
 स्वबुद्ध्या विवेचनीयम् ॥ ३६७ ॥

पन्थाः स एष विवृतः परिमाणवृत्त्या
 संहृत्य विस्तरमनन्तमलङ्कियाणाम्।
 वाचामतीत्य विषयं परिवर्त्तमाना-
 नभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः छतौ काव्यादर्शेऽर्थालङ्कारविभागो
 नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

नै चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यतीत्याद्युक्तं
 पुनरपि स्मारयन् परिच्छेदमिममुपमंहरति। पन्था इति।
 अलङ्कियाणां पूर्वनिरूपितस्वभावास्यानाद्यलङ्काराणामनन्त-

समीमं विस्तरं सम्भवन्तं प्रभेदसमूहं संहृत्य कार्त्तुर्जन वक्तुम-
शक्ततया शीर्षयद्दण्डन्यायेन प्रकटतरं तं संगृह्य परिमाणवृत्त्या
परिमितत्वेन स एषः पन्था विवृतः मार्गमात्रं प्रदर्शितम् । एष
इत्यत्र एवेति क्वचित्पाठः पन्था एवेत्यर्थः । अनेन यथा सञ्चर-
माणैरपरेऽपि भेदाः स्वयं ज्ञातव्या इत्याह वाचामिति वाचां
विषयमतीत्य परिवर्त्तमानानतिप्रभृतानित्यर्थः । विशेषान् प्रभे-
दान् विवरीतुं प्रकाशयितुम् अभ्यास एव अस्य विवृतमार्गस्य
पुनःपुनःपरिशोचनमेव अस्य समर्थः संचिन्तोऽप्यसन्निरूपण-
प्रकारः पुनःपुनरास्त्रोच्यतां तेनैवापरेऽपि प्रभेदा ज्ञातव्या
इत्यर्थः ॥ २६८ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीश-भट्टाचार्य विरचितायां मा-
लिन्यप्रोञ्जनीसमाख्यायां काव्यादर्शटीकायां द्वितीयः परि-
च्छेदः ॥ ९ ॥

काव्यादर्शः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

—०४०—

अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः ।

यमकं, तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ १ ॥

द्वितीयपरिच्छेदे 'काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते इत्यनेन शब्दार्थसाधारणमलङ्कारसामान्यलक्षणमभि- धाय शब्दस्य प्रथमबुद्धिविषयतया प्रथमं निरूपयितुमुचिता- नपि तदीयालङ्कारानतिचमत्कारजनकत्वाभावादनिरूप्य च- मत्कारविशेषभूमयोऽर्थालङ्कारा एव विनेयानां प्रवृत्तये पूर्वं निरूपिताः, संप्रत्युपादेयधर्मेषु प्राप्तावसरान् पूर्वनिरूपि- तानुप्रासभिन्नान् शब्दानलङ्कारान्, तदनन्तरं द्वेषधर्मान् दो- षांश्च निरूपयितुं तृतीयपरिच्छेदमारभमाणेन प्रथमं मार्ग- विभागप्रसङ्गेनोक्तलक्षणमपि यमकमनूद्य तत्रभेदाः प्रदर्शयन्ते । अव्यपेतेति । अव्यपेतोऽव्यवहितः व्यपेतोव्यवहितश्च आत्मास्व- रूपं यस्यास्तादृशी वर्षसंहतेः स्वरव्यञ्जनवर्णसङ्घस्य व्यावृत्ति- विशेषेणावृत्तिः पुनरुच्चारणं यमकमित्यन्वयः । अस्य विशेषाः पूर्वमेवाक्ता इति नाशेष्यन्ते । अव्यपेतव्यपेतात्मेति भेदकथ- नाय, तथाहि कश्चित् पूर्वोत्तरितवर्णसङ्घस्याव्यवधानेन पुन-

रुचारणं कचिद्भवधानेनेति प्रथममिदं भेदद्वयम् । अस्य स्थानं
 नियमयति तच्चेति । पादानामद्दिमध्यान्तभागा अस्य स्था-
 नानीत्यर्थः । अत्रादिमध्यान्तत्वेन पादानां खण्डत्रयगतल-
 मेव यमकस्येति नाशङ्कनीयं मध्यपदेन सनावत्खण्डमात्रला-
 भात् चतुरादिखण्डेष्वप्यस्य स्थितिर्ज्ञातव्या यदाह प्रकाशकत् ।
 त्रिखण्डे त्रिंशत् चतुःखण्डे चत्वारिंशदिति । एतदुपलक्षणं पादा
 अपि अस्य स्थानानीति ज्ञेयम् । यदुक्तं वामनेन 'पादः पाद-
 स्यादिमध्यान्तभागाः स्थानानीति । अत्र पादपदेन च पाद-
 द्वयात्मकस्य पद्यार्द्धस्य पादचतुष्टयात्मकस्य सम्पूर्णपद्यस्य च
 ग्रहणं तेन पादखण्डाः पादाः पद्यार्द्धं सम्पूर्णपद्यञ्च यमकस्य
 स्थानानीति निष्कर्षः ॥ १ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः ।

आदिमध्यान्तं मध्यान्तं मध्याद्याद्यन्तं सर्व्वतः ॥ २ ॥

अत्यन्तवहवस्तेषां भेदाः सम्भेदयोः नयः ।

सुकरा दुष्कराश्चैव, दर्शयन्ते तेऽत्र केचन ॥ ३ ॥

तत्राविमिश्रविमिश्रतया द्विविधानामादिमध्यान्तयमकानां
 भेदान् क्रमेण दर्शयन् प्रथममविमिश्रं विभजते । एकैति ।
 एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानागविमिश्राणामित्यर्थः विकल्पना-
 भेदाः, पद्यस्य चतुष्पादात्मकत्वात् प्रतिखण्डं चत्वारश्चत्वारो-

भेदा ज्ञातव्या इत्यर्थः, यथा अविमिश्रितमादिभागयमकं प्रथ-
मपाद एव, द्वितीयपाद एव, तृतीयपाद एव, चतुर्थपाद एवेति
चतुर्विधम्, तथा मध्यादिभागयमकमपि प्रत्येकं चतुर्विधमिति
अयञ्जाविमिश्रभेदप्रकारोऽव्यपेतव्यपेतसाधारणः । अथ विमि-
श्रयमकं विभजते आदीति । सम्भेदयोः सजातीययम-
कान्तरसंमिश्रणजन्याः आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्व-
तोवर्त्तमानानां तेषां यमकानां भेदा अत्यन्तबहुवोऽतिवि-
स्तारा ज्ञातव्या इत्यन्वयः । सर्वत इति । सप्तमीवङ्गवचनान्तं,
पदच्छेदस्य ‘आदिमध्यान्तेषु, मध्यान्तेषु, मध्याद्येषु आद्यन्तेषु,
सर्वेषु चेति । मध्यपदानि च सर्वाणि द्वितीयतृतीयपादबोध-
कानि, चरममादिपदञ्च प्रथमद्वितीयतृतीयपादबोधकम्,
अन्तपादस्यादौ चयाणां पूर्वपादानां स्थितत्वात् । मध्याद्येति
आद्यस्य मध्या चेति विग्रहः धर्मार्थादिपाठादाद्यस्य परभावः,
तत्र आदिमध्यान्तेत्यस्य प्रथमे द्वितीये, प्रथमे तृतीये, प्रथमे च-
तुर्थे, इति त्रयः प्रकाराः । मध्यान्तेत्यस्य द्वितीये तृतीये, द्वि-
तीये चतुर्थे, तृतीये चतुर्थे, इति त्रयः प्रकाराः । मध्याद्ये-
त्यस्य प्रथमे द्वितीये तृतीये चेत्येकः प्रकारः । आद्यन्तेत्यस्य
प्रथमे द्वितीये चतुर्थे, प्रथमे तृतीये चतुर्थे, द्वितीये तृतीये चतुर्थे
चेति त्रयः प्रकाराः । सर्वेत्यस्य प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे
चेत्येकः प्रकारः । मिलित्वा एकादश प्रकाराः । एते
षादिभागविषयाः मध्यादिभागविषयाश्च बोध्याः । सुकरा
दुष्कराश्चेति सुबोधा दुर्बोधाश्चेत्यपि बोध्यं तदेते कवीनां

बोद्धुणाञ्च क्रेशकरा इति केचन दर्शन्ते गतु सम्भविनः सर्वे
ऽपीत्यर्थः ॥ २ ॥ २ ॥

मानेन मानेन सखि प्रणयोभूत्प्रिये जने ।

खण्डिता कण्ठमाश्लिष्य तमेव कुरु सन्नपम् ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमपादगतमत्यपेतमविमिश्रमादिभागयसकमुदा-
हरति । मानेनेति । सामप्रयोगेणाप्यत्यक्तमानां नायिकां प्रति
नायकभेदितानां मखीनामुक्तिरियं । हे सखि । प्रिये जने प्रण-
यिजनं प्रति अनेनेदृशेनास्माकमपि क्रेशकरेणेत्यर्थः मानेने-
यांकोपेन सह तव प्रणयः प्रेममाभूत् प्रियजनं प्रति ईदृशं गानं
माकार्पीरित्यर्थः । ननु मान एव कृतापराधनायकस्य शासनं
सं परित्यज्य किं करोमीत्याह खण्डितेति खण्डिता 'पार्य-
मेति प्रियो यस्या अन्वसम्भोगचिह्नितः । सा खण्डितेति कथि-
ता धीरैरीश्याकषायिता' इत्युक्तलक्षणा, अत्रापिकारोयोध्यः
खण्डितापि न कण्ठमाश्लिष्य स्वयं तस्य कण्ठमान्निष्ठ तमेव
सन्नप सन्नपं कुरु, कृतापराधमपि मामियमौदार्यात् स्वय-
मासिद्धतीति मत्वा सञ्जितो भविष्यतीत्येतदेवास्त्र शासनमि-
त्यर्थः । अत्र मानेनमानेनेत्यपेतमादिपादगतमादिभागय-
सकम् ॥ ४ ॥

मेघनादेन संसारां मदनामदनादिना ।

नुन्नमानं मनः स्त्रीणां सह गत्या विगाहते ॥ ५ ॥

तदेव द्वितीयपादगतमुदाहरति । मेघनादेनेति । हंसानां मदनोदिना गर्वमपनयता वर्षासु हंसानां निर्मदत्वादिति भावः । मेघस्य नादेन गर्जितेन नुधः उद्दीपकत्वात् खण्डितोमानो यस्य तत्तथा तादृशं स्त्रीणां मनः कर्षं मदनः कामो रत्या अनुरक्तिरूपया स्वभार्य्या सह विगाहते विलोडयति, वर्षासु कामिनीनां मनो मानं विहाय सकामं सानुरागञ्च भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

राजन्वत्यः प्रजा जाता भवन्तं प्राप्य सत्पतिम् ।

चतुरं चतुरम्भोधिरसनेव्वीकरग्रहे ॥ ६ ॥

तदेव तृतीयपादगतमुदाहरति । राजन्वत्य इति । भवन्तं सत्पतिं सुपालकं प्राप्य प्रजाः राजन्वत्यः सुराजयुक्ता जाताः । सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवानित्यमरः, 'राज्ञो मतौ सौराज्ये' इति नलोपाभावः । किम्भूतं चत्वारोऽम्भोधय एव रसना काञ्ची यस्यास्तादृशी उर्वी तस्याः करग्रहे राज्याद्यभागग्रहणे अथच पाण्डिग्रहणे चतुरं निपुणम् ॥ ६ ॥

अरण्यं कैश्चिदाक्रान्तं कैश्चित् सद्म दिवैकसाम् ।

पदातिरथनागाश्चरचितैरहितैस्तव ॥ ७ ॥

तदेव चतुर्थपादगतमुदाहरति । अरण्यमिति । कैश्चित् पलाय्य जीवद्भिस्तव अहितैः शत्रुभिररण्यमाक्रान्तं प्रविष्टं, तथा कैश्चित् सम्मुखयुद्धेन नृत्तरहितैर्दिवैकसां सद्म स्वर्गं

आक्रान्तं, किञ्चूतैः पदातिरथनागाश्वरहितैः पदात्यादिसे-
नाङ्गग्रून्धैः । एवमव्यपेताविभिन्नयमकस्यादिभागविषयाश्व-
त्वारो भेदा दर्शिताः, द्वितीयभागादिविषया अप्येवंप्रकारा
वोधाः ॥ ७ ॥

मधुरं मधुरभोजवदने वदनेत्रयोः ।

विभ्रमं भ्रमरभ्रान्त्या विडम्बयति किं नु ते ॥ ८ ॥

अथ सम्बेदयोगीनव्यपेतयमकभेदान् दर्शयन् प्रथमं ताव-
दादिमथ्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं भेदत्रयं क्रमेणादाहरति ।
मधुरमिति । नु भोः प्रिये मधुर्वसन्तस्ते तव भ्रमोजमदृशं यद्व-
दनं तव वर्त्तमानयोर्नेत्रयोः 'सप्तम्यन्तमिदं' भ्रमरभ्रान्त्या भ्रम-
रमिथुनमिदमितिभ्रमेण, भ्रमोजे भ्रमरमिथुनवर्त्तनस्य सम्भवा-
द्युज्यत एव भ्रान्तिः । किं मधुरं विभ्रमं विलासं विडम्बयति
विशेषेण प्रेरयति अर्पयतीत्यर्थः । उन्व प्रेरणे इत्यस्य चौरा-
दिकस्य रूपं । वद कथय, तव नेत्रयोरयं विभ्रमो भ्रमरभ्रम-
वता वसन्तेनैव किं जनितः भ्रमरमिथुनञ्च वसन्तोदयेन समु-
त्पन्नेऽभोजे सविलासं वर्त्तत इति युज्यतेऽयं वितर्कः । भ्रमो-
जवदने इति सम्बोधनपदमिति कश्चित् । नु इत्यत्र नेतिपाठे
किं न विडम्बयति अपि तु विडम्बयत्येवेत्यर्थः, अत्र मधुरं-
मधुरमिति वदने वदने इति प्रथमाद्वितीयपादविषयमादिभा-
गयमकम् ॥ ८ ॥

वारणो वा रणोद्दामो ह्यो वा स्मर दुर्हरः ।

न यतो नयतोऽन्तं नस्तद्दो विक्रमस्तव ॥ ९ ॥

प्रथमद्वितीयपादगतं तदेवोदाहरति । वारण इति । हे स्मर यतस्तव रणोद्दामो युद्धदुर्भेदो वारणो वा हस्ती च नास्ति तथा दुर्हरोरणदुर्हर्षो ह्यो वा घोटकश्च नास्ति 'वाहयमुभय-प्राधान्यद्योतकं' तथापि नोऽस्मान् विरहिणोऽन्तं नाशं मृत-प्रायत्वं नयतः प्रापयतस्तव विक्रमस्तत्तस्माद्दो आश्चर्यं इत्य-न्वयः । दुर्हर इति विक्रमस्य विशेषणमिति केचित् ॥ ९ ॥

राजितैराजितैरण जीयते त्वादृशैर्नृपैः ।

नीयते च पुनस्तृप्तिं वसुधा वसुधारया ॥ १० ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति । राजितैरिति । अ-जियुंङ्क्षुं तत्र तैच्छुं तीच्छता प्रचण्डत्वमित्यर्थः तेन राजितैः शोभितैस्त्वादृशैर्नृपैर्वसुधा इथिवी तंतस्थेस्योक्त इत्यर्थः जीयते जयेन प्रथमं क्षीणीक्रियते, पुनर्जयान्तरं वसुधा धनानां धा-रया धारादृश्या निरन्तरदानेनेत्यर्थः तृप्तिं नीयते च । इत्य-मादिमथ्यान्तेत्यनेन प्रतिपादिताख्योविभागा उदाहृताः ॥ १० ॥

करोति स्रकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम् ।

मन्मनोमन्मनोऽप्येव मन्तकोकिलनिस्वनः ॥ ११ ॥

अथ मथ्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं तस्य प्रकारचयं क्रमेण दर्शयन् प्रथमं द्वितीयद्वितीयपादगतमुदाहरति । करोतीति ।

सहकारस्यास्य कलिका मन्मनः प्रियाविरहिणो मम मान-
सम् उत्कलिकोत्तरमुत्कण्ठाप्रधानं करोति वसन्तागमसूचक-
तयोद्दीपकत्वादिति भावः । न केवलमेकैवेयं किन्तु मन्मनः
कर्णमूले गुप्तालाप इव, गौणप्रयोगोऽयम्, एष मत्तानां
वसन्तप्रारम्भेणोन्मदानां कोकिलानां निखनोऽपि, सोऽपि
मम मानसमुत्कलिकोत्तरं करोति । मन्मनस्य 'सुरते कर्ण-
मूले तु निजदेशीयभाषया । दन्त्योः कथनं यत्तु मन्मनं
तं विदुर्मुधाः' इत्युक्तलक्षणः । मां मनुते उद्दिशति पचा-
दित्वादिति केचित् । मनसि मनुते प्रवृज्यतीति मन्मनः
कामः मत्तकोकिलनिखनस्येत्यपरे । अत्र कलिकोत्कलि-
कोत्तरमित्यत्र तकारस्य स्वरग्रहणत्वात् तद्भावधानेऽपि यम-
कस्य नायपेतत्वहानिः पद्यीयवर्णमञ्ज्यापूरकतया स्वरयुक्त-
स्यैव वर्णस्य व्यवधायकलाभुपगमात् एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥
॥ ११ ॥

कथं त्वदुपलभाशाविहताविह तादृशी ।

अवस्था नालमारोदुमङ्गनामङ्गनाग्निनी ॥ १२ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । कथमिति । प्रो-
पितं नायकं प्रति दूतीं प्रेरयन्त्या नायिकाया वाचिकमिदं । इह
वसन्ते त्वदुपलभाशायान्तव प्राप्तिप्रत्याशया विहता विघाते
सति तादृशी अनुभूयमाना अङ्गनाग्निनी अङ्गलयरुरी कृश-
त्वरूपेत्यर्थः अवस्था कामदशाविशेषः अङ्गनां स्त्रियं मामा-

रोदुमाक्रमितुं कथं नालं न समर्था अपि तु समर्थैव,
 पुरुषा हि कथञ्चित् धैर्यमवलम्ब्य कामदशया नाभिभूयन्ते
 अङ्गनास्तु स्वभावतोऽधीराः सुतरामभिभूयन्त एवेत्यङ्गना
 पदस्य सार्थक्यं, तव विरहे अतिहशा मरणोन्मुखी जातास्तीति
 ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

निगृह्य नेत्रे कर्षन्ति बालपल्लवशोभिना ।

तरुणा तरुणान् कृष्टानलिनो नलिनोन्मुखाः ॥ १३ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । निगृह्येति । नलि-
 नोन्मुखाः पद्मेषु पतनोद्युक्ता अलिनोभ्रमराः बालैः को-
 मलैः पल्लवैः शोभिना तरुणा वृक्षेण कर्त्रा कृष्टान् प्रथममाकृ-
 ष्टान् तरुणान् यूना नेत्रे निगृह्य तरुशोभादर्शनोत्सुके चक्षुषी
 बलेन गृहीत्वा कर्षन्ति स्वशोभादर्शनपरान् कुर्वन्तीत्यर्थः । इत्यं
 मध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं प्रकारचयमुदाहृतम् ॥ १३ ॥

विशदा विशदामत्तसारसे सारसे जले ।

कुरुते कुरुतेनेयं हंसी मामन्तकामिपम् ॥ १४ ॥

अथ मध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितमेकप्रकारं दर्शयति । वि-
 शदेति । विशन्तः प्रविशन्त आमत्ताय सारसाः पक्षिविशेषा
 यच्च तादृशे सारसे सरःसम्बन्धिनि जले वर्त्तमाना विशदा शुभा
 इयं हंसी राजहंसीत्यर्थः कुरुतेन कुम्भितकृञ्जितेन कृत्वा उद्दी-
 पकत्वेन विरहिणामधक्ष्णलाद्रुतस्य कुम्भितत्वं, माम् अन्तकस्य

यमस्य आभिषे भोग्यं कुरुते, मां मारयितुं चेष्टत इत्यर्थः ।
आभिषं पुंनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि सम्भोगेऽप्युक्तोचे पललेऽपि
चेति मेदिनी । अत्र मध्ययोर्द्वितीयतृतीयपादयोराद्यपादे च
यमकमित्येक एव प्रकारः ॥ १४ ॥

विपमं विपमन्वेति मदनं मदनन्दनः ।

सहेन्दुकलयापोढमलया मलयानिलः ॥ १५ ॥

अथाद्यन्तेत्यनेन प्रतिपादितं प्रकारत्रयं क्रमेण दर्शयन्
प्रथमं प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । विपममिति ।
अपोढमलया परित्यक्तहिमानीजनतमालिन्यया इन्दुकलया
सह वर्त्तमानः तथा मदनन्दनः मम विरहिणोऽनन्दनोऽस-
न्तोपकः मदं मदनस्य गर्व्यं नन्दयति वर्द्धयतीति स तथेति
वा, तादृशो मलयानिलः विपममप्रतिविधेयं विषं गरलं तथा-
विधगरलरूपमित्यर्थः, मदनं काममन्वेति अनुगच्छति उद्दी-
पयतीत्यर्थः । इन्दुकला मलयानिलस्य काममुद्दीपयतीत्यर्थः ।
विपमं विपमन्वेतीत्यत्र चम्यमानपदयोरेकस्य सानुखारत्नेना-
सन्तोपयेत् विपमं विपमं च्छ्यौतीति प्रथमपादः पठनीयः ।
द्वितीयविपममित्यस्य विषेण मा उपमा यच्छेति व्युत्पत्त्या विप-
मदृशमित्यर्थः, च्छ्यौतीति तीक्ष्ण करोति ॥ १५ ॥

मानिनी मानिनीपुस्ते निपङ्गत्वमनङ्ग ! मे ।

हारिणी हारिणी शर्म तनुतां तनुतां यतः ॥ १६ ॥

प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतं तदेवोदाहरति । मानि-
नीति । हे अनङ्ग मा मां ते तव निषङ्गत्वं निरन्तरशरनिकर-
पतनेन तूष्णप्रायत्वं निनोपुः प्रापयितुमिच्छुः तथा हारिणी
हारवती अतएव हारिणी मनोहारिणी हाराद्यलङ्कारेण
मनोहररूपवत्त्वात् द्विगुणतरं विरहदुःखं वर्द्धयन्तीत्यर्थः इयं
मानिनी तनुतां यतः दुस्सजं मानं दृष्ट्वा चिन्तया चीणतां
प्राप्नुवती मे मम शर्मं मङ्गलं तनुतां करोतु मानत्यागेन ययेयं
मे सुखजनिका स्यात् तथा भवदनुषरो भवत्वित्यर्थः । यत इति
दृष्णगतादित्यस्य शब्दन्तस्य षष्ठीरूपम् ॥ १६ ॥

जयता त्वन्मुखेनास्मानकथं न कथं जितम् ।

कमलं कमलंकुर्व्वदलिमद्दलि मत्प्रिये ॥ १७ ॥

तदेव द्वितीयद्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । जयतेति ।
हे मत्प्रिये मम प्राणप्रतिमे अस्मान् जयता वधोकुर्व्वता त्वन्मु-
खेन अकथं कथारहितं निर्व्विवादमित्यर्थः यथा तथा कमलं
पद्मं कथं न जितम् अपि तु जितमेव, किञ्चूतं कं जलमलंकु-
र्व्वत्, तथा अलिमन्ति भ्रमरविशिष्टानि यानि दलानि तान्यस्य
सन्तीति अलिमद्दलि । एवमाद्यन्तेत्यनेन प्रतिपादितास्वयः
प्रकाराः उदाहृताः ॥ १७ ॥

रमणी रमणीया मे पाटलापाटलांशुका ।

वारुणोवारुणीभूतसौरभा सौरभास्यदम् ॥ १८ ॥

अथ सर्व्वत इत्यनेन प्रतिपादितं पादचतुष्टयगतमव्यपेत-
मादिभागयमकमुदाहरति । रमणीति । ईदृशो रमणी स्त्री मे
मम रमणीया रतिस्थानं, कीदृशो पाटला पाटलाख्यवृक्षसुमं
हरीतक्यादिषु पाठात् स्त्रीत्वं । तद्वत् पाटलं श्वेतरक्तवर्णं अंशुकं
वस्त्रं यस्याः सा, अतएव अरूणीभूता सौरी सूर्य्यसम्बन्धिनी भा
दीप्रियं च तादृशो वारुणोव पश्चिमदिगिव, तथा सौरभस्य सौग-
न्ध्यस्यास्यदं स्थानम् । इत्यमादिमध्यान्तेत्यादिकारिकया प्रति-
पादिता अव्यपेतादिभागयमकस्यैकादश प्रकारा उदाहृताः ॥
॥ १८ ॥

इति पादादियमकमव्यपेतं विकल्पितम् ।

व्यपेतस्यापि वर्ण्यन्ते विकल्पास्तस्य केचन ॥ १९ ॥

इतीति । पादादियमकं पादस्यादिभागगतयमकं । वि-
कल्पितं सप्रभेदं दर्शितं । विकल्पा भेदाः । तस्य यमकस्य ।
केचन-नतु सर्व्वे ॥ १९ ॥

मधुरेणदृशा मानं मधुरेण सुगन्धिना ।

सहकारोद्गमेनैव शब्दशेषं करिष्यति ॥ २० ॥

तत्र व्यपेतमादिभागयमकमेकस्मिन् पादे न सम्भवतीति
प्रथमं प्रथमद्वितीयपादगतं तदुदाहरति । मधुरिति । मधु-
र्वसन्तः एणदृशां हरिणाचीणां मानं प्रणयेर्याकोपं सह-
कारोद्गमेनैव, छद्भिहितभावत्वादुद्गतसहकारमुकुलेनैवेत्यर्थः

शब्दशेषं मानेतिनाममात्रावशिष्टं करिष्यति नत्वर्थतोमानं
रक्षिष्यतीत्यर्थः, किञ्भूतेन यतोमधुरेण मधुयुक्तेन मधुविन्दून्
क्षरतेत्यर्थः तथा सुगन्धिना, इत एवास्तोद्दोषकत्वम् । तत्र
मधुरेण मधुरेणेतिवर्षसङ्घाटत्तेर्दृशां मानमितिवर्षचतुष्टय-
व्यवहितत्वाद्भ्रूतेयमकत्वम् । एवमद्येऽपि बोध्यम् ॥ १० ॥

करोऽतिताम्रो रामाणां तन्नीताडनविभ्रमम् ।

करोति सेर्यं कान्ते च श्रवणोत्पलताडनम् ॥ ११ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयपादगतमुदाहरति । कर इति । रा-
माणां रमणोनामतिताम्रोऽतिलोहितः करः पाणिः तन्नी-
ताडनविभ्रमं वीणागततन्त्रास्फालनरूपं सविलासं कर्म
करोति, तथा कान्ते च कृतापराधे नायके च सेर्यं यथा तथा
श्रवणोत्पलेन यत्ताडनं तदपि करोति ॥ ११ ॥

सकलापोल्लसनया कलापिन्यानु नृत्यते ।

मेघाली नर्त्तिता वातैः सकलापोविमुञ्चति ॥ १२ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति । सकलापोल्लसन-
येति । वातैर्नर्त्तिता सकला मेघाली श्रपोल्लानि विमुञ्चति
वर्षति, अनु पश्चाच्च कलापस्य पिच्छस्य यदुल्लसनमुद्यमनं तेन
सह वर्त्तमानया कलापिन्या मधुर्या नृत्यते । वर्षास्त्रभावा-
ऽयम् ॥ १२ ॥

स्वयमेव गलन्मानकलि कामिनि ! ते मनः ।

कलिकामिह नोपस्य दृष्ट्वा कां न स्पृशेद्दशाम् ॥ २३ ॥

तदेव द्वितीयद्वितीयपादगतमुदाहरति । स्वयमेवेति । हे कामिनि स्वयमेव नाथकलतानुशयमन्तरेणैव गलन् मानरूपः कलिः कलहः मानजनकः कलिर्वा यस्मात् तादृशं ते तव मनः कर्तुं अतिकोमलत्वाद्भैर्यंशून्यमित्यर्थः, इह प्रावृष्ट्प्रारणे उद्गतां नोपस्य कदम्बस्य कलिकां कौरकं दृष्ट्वा कां दशाम् न स्पृशेत् अपि तु भर्वा अपि कामदशाः प्रास्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्यलोमिमाम् ।

नृत्यत्येप लसच्चारुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । आरुह्येति । आक्रीड उद्यानं तत्र यः शैलः क्रीडापर्वतस्य इमां, चन्द्रकान्तोमणिविशेषस्य श्यलोमारुह्य एष शिखावल्लोमयूरः लसन् चन्द्रकाणां मेचकानामन्तः प्रान्तभागो यस्य तादृशः सन् नृत्यति ॥ २४ ॥

उद्धृत्य राजकादुर्वी ध्रियतेऽद्य भुजेन ते ।

वराहेणोद्धृता यासौ वराहेरुपरि स्थिता ॥ २५ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । उद्धृत्येति । हे राजन् यासौ वराहेण शूकरमूर्तिना भगवता विष्णुना उद्धृता

पातालादुत्तोलिता सती वराहेः श्रेष्ठनागस्थानन्तस्थेपरि
स्थिता सा उर्वी अद्य तव भुजेन राजकाद्राजवृन्दादुद्भृत्य
ध्रियते ॥ २५ ॥

करेण ते रणेष्वन्तकरेण द्विपतां हताः ।

करेणवः चरद्रक्ता भान्ति सन्ध्याघना इव ॥ २६ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति । करेणेति ।
हे राजन् रणेषु द्विपतां रिपूणामन्तकरेण विनाशकारिणा
ते तव करेण हस्तेन हताः करेणवोगजाः चरद्रक्ता गलद्रुधि-
राः मन्तः सन्ध्याघना इव सन्ध्याकालीना मेघा इव भान्ति ।
'करेणुर्गजयोपायां स्त्रियां पुंसि मतद्गजे' इति मेदिनी ॥ २६ ॥

परागतसुराजीव वातैर्ध्वस्ता भटैश्चमूः ।

परागतमिव कापि परागततमम्बरम् ॥ २७ ॥

तदेव प्रथमतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । परेति । वा-
तैर्ध्वस्ता ध्वंसिता उत्पाटितेत्यर्थः अगस्त्य पर्वतस्य तसुराजीव
वृक्षश्रेणीव भटैर्ध्वंसनीयनृपमैत्र्यैः परा परकीया चमूः मना
ध्वस्ता विनाशिता, अन्तर्भूतण्यर्थत्वात् ध्वंसतेः सकर्मकत्वम् ।
ततश्च परागैः ध्वस्तावशिष्टपलायमानपरचमूत्यापितधूलिभि-
स्ततं प्याशं सदम्बरमाकाशं कापि दीपान्तरे परागतमिव
पलायितमिव धूलिभिरम्बरगन्धितमभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

पातु वो भगवान् विष्णुः सदा नवघनद्युतिः ।

स दानवकुलध्वंसी सदानवरदन्तिचा ॥ २८ ॥

तदेव द्वितीयद्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । पात्विति । नवघनस्यैव द्युतिर्यस्य सः, तथा दानवकुलध्वंसी, तथा सदानः समदो वरः श्रेष्ठो यो दन्ती कुवलययापीडाखोगजस्तस्य हन्ता स प्रसिद्धो भगवान् विष्णुर्वो युष्मान् सदा पातु ॥ २८ ॥

कमलेः समकेशन्ते कमलेर्ध्याकरं मुखम् ।

कमलेख्यं करोपि त्वं कमलेवोन्मदिष्णुषु ॥ २९ ॥

सर्वपादगतं तदेवोदाहरति । कमिति । हे सुन्दरि ते तव कं शिरः अलेर्भ्रमरस्य समाः सदृशाः अतिश्यामला इत्यर्थः केशा यत्र तत्, तथा तव मुखं कमलेर्ध्याकरं पद्मानां द्वेषकृतं कमलसदृशमित्यर्थः, अतएव त्वं कमलेव लक्ष्मीरिव कं जन्तुनादिष्णुषु उन्मादवत्सु मध्ये अलेख्यमगणनीयं करोपि अपि तु सर्वानेव पुरुषानुन्मत्तान् करोषीत्यर्थः ॥ २९ ॥

सुदा रमणमन्वीतमुदारमणिभूषणाः ।

मद्भ्रमदृशः कर्तुमद्भ्रजवनाः क्षमाः ॥ ३० ॥

सम्प्रति व्यपेतस्यैव सजातीयविजातीयघटितानि प्रकारान्तराणि दर्शयन् प्रथमं प्रथमद्वितीययोरैकविधं द्वितीयचतुर्थयो-

स्वन्यविधमुदाहरति । मुदेति । उदाराणि महान्ति महामूल्या-
नीत्यर्थः मणिभूषणानि मणिमयालङ्करणानि यासां ताः, तथा
मदेन मद्योपयोगेन सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजविकारविशेषेण
वा भ्रमन्त्यो घूर्णन्त्यो दृग्दृष्टं चूर्णं चि यासां ताः, तथा अदभ्रजघनाः
पृथुजघनाः स्त्रियः मुदा हर्षेण रमणं कान्तगन्धीतमनुगतं
कर्तुं मुदा अन्वीतं हर्षयुक्तं कर्तुमिति वा उमाः समर्थाः ।
अन्वीतमिति ईगतावित्यस्य रूपम् । अत्रादभ्रजघना इत्यत्र
अदभ्रमदना इत्येवपाठः सम्यक् पूर्वपादत्रये वर्षचतुष्टयस्यैव
यस्यमानत्वादिति ध्येयम् ॥ ३० ॥

उदितैरन्यपुष्टानामास्तैर्मे हतं मनः ।

उदितैरपि ते दूति । मास्तैरपि दक्षिणैः ॥ ३१ ॥

तदेव प्रथमद्वितीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्चोदाहरति । उदि-
तैरिति । आः इति खेदे, अन्यपुष्टानां कोकिलानामुदितै-
रुदितैः 'उत्पूर्वादिष्ण गतावित्यस्मात् कर्त्तरि ऋः । स्तैः शब्दैर्मे
मनो हतं हिसितं व्यथितमित्यर्थः । न केवलं तैरेकैरेव किन्तु
हे दूति ते तव उदितैर्वचनैरपि । वदतेभावे ऋः । प्रियाक्लेशनि-
वेदकैर्वचनैरपि हतं तथा दक्षिणैर्दक्षिणदिग्भवैर्मास्तैर्वायु-
भिरपि' ॥ ३१ ॥

सुराजितत्रियोयूनां तनुमध्यासते स्त्रियः ।

तनुमध्याः चरत्स्वेदसुराजितमुखेन्दवः ॥ ३२ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयद्वितीययोदाहरति । सुरे-
ति । तनुं क्षीणं मध्यं यामां ताः, तथा घनं सत्त्वोदयाद्गन्त-
यः स्वेदो घर्माजर्लं तेन सुराजिताः सुगोभिताः मुखानि
इन्द्रवज्रं इव ते यामां ताः स्त्रियः सुरया मद्येन जिता-
परास्ता ह्रीर्लज्जा यामां तादृग्ः सत्यः यूनां तनुं देहं
जात्याश्रयणादेकवचनम्, अध्यासते अधिशेरते 'यत्रार्थोऽधि-
ष्ठादेरित्याधारस्य कर्मात्मम् ॥ ३२ ॥

इति व्यपेतयमकप्रभेदोऽप्येव दर्शितः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा विकल्पोऽप्यस्ति तद्यथा ॥ ३३ ॥

इत्यमव्यपेतं व्यपेतञ्च यमकं दर्शितं सम्प्रति तयोरेकच-
संमिश्रणेन भेदान्तराणि दर्शयन्नाह । इतीति । अपिना पूर्वं-
दर्शिताव्यपेतयमकममुच्यते । अव्यपेतव्यपेतात्मा अव्यपेतव्यपेत-
संमिश्रणात्माकः, विकल्पो यमकस्य भेदः । तद्यथेति, अव्यपेत-
व्यपेतात्मकं यमकं यथेत्यर्थः, यदा तदित्यव्ययं स विकल्पो
यथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सानं सानंबङ्गलिकासानं सानं न वीजितुम् ।

नानीनानोनवकुलानानो नानोकिनोरपि ॥ ३४ ॥

तत्र प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोस्तादुदाहरति । सान-
मिति । प्रोषितं नायकं प्रति दूत्या नायिकावप्यवर्णनमिद् ।
सा आसीत् मम सखी सानमाः सख्यमाननेन मध्वर्तमाना

थाः कलिकाः कोरकास्ताः सलति गच्छतीति सालम्बकलिका-
 सालः । कर्माणा णडिति णट् । तं सालं वृक्षमात्रं सर्ज्जवृक्षं वा,
 'सालः पादपमात्रेऽपि प्राकारे सर्ज्जपादपे' इति मेदिनी ।
 वीक्षितुम् उद्दीपकत्वाद्द्रष्टुं नालं न समर्था । सालम्बकलिकाः
 सालाः आवरणकारित्वात् प्राकारा इव यच्चेत्यन्ये । तथा
 आलीयन्नेऽचेति आलीनाः 'अधिकरणे क्त.' तादृशा वकुला
 वकुलवृक्षायैस्तादृशानलीन् भ्रमरानपि वीक्षितुं नालं । तथा
 अलीकं मित्यावचनं तद्विद्यते यासां तास्तथा तादृशीरली-
 किनीः झटिति तव प्रिय आगमिष्यतीतिमिथ्यावादिनोः सखी-
 रपि वीक्षितुं नालं, यद्वा अलीकिनीः पद्मिनीः । 'अलीकिनी
 पुटकिनी विमिनी पद्मिनी तथेति व्याडिः । अत्र प्रथमपादे
 सालं सालमित्यव्यपेतं तस्मैव द्वितीयपादे व्यवधानेन पुनरा-
 वृत्तिरिति व्यपेतञ्च, एवमुत्तरार्द्धे नालीनालीत्यत्रापि अत्र
 षष्ठ्यदयस्यापि संज्ञित्वमस्त्येवेति न यमकत्वाभावशङ्का ॥ २४ ॥

कालं कालमनालक्ष्यतारतारकमीक्षितुम् ।

तारतारम्यरसितं कालं कालमदाघनम् ॥ ३५ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोश्चोदाहरति । का-
 लमिति । का प्रियविरहिणी नारी ईदृशं कालं प्रावृष्टममय-
 मीक्षितुमलं समर्था अपि तु न कापि, कालपदञ्च तदुत्पन्नो-
 द्दीपकवस्तुपरम् । किम्भूतम् अनालक्ष्याः सम्यग्दृशाक्षारा
 उज्ज्वलाक्षारका अक्षचापि यत्र तं, तथा तारतया अत्युत्तेन

अरम्यं यवणदुःखदं रसितं मेघानां गञ्जितं यत्र ते, तथा
कालाः कृष्णवर्णा मघान्तो घना मेघा यत्र तम्, अतएव कालं
विरहिणां साचाद्यममिव । अत्र कालं कालेत्यत्र एकस्य सानु-
स्वारत्वे अपरस्य तदभावे यद्यमन्तोपस्तदा कालं कालं दुरा-
लक्ष्येति प्रथमपादः, कालं कालंकृतं घनैरिति चतुर्थपादश्च
पठनीयः, घनैः कालंकृतं कुत्सितालङ्कारवन्तमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

याम यामत्रयाधीनायामया मरणं निशा ।

यामयाम धियाऽस्वर्थाया मया मथितैव सा ॥ ३६ ॥

तदेव पादचतुष्टयगतमुदाहरति । यामेति । निशायामु-
द्दीप्तमदनस्य स्वावप्ययानुमितनायिकावस्यस्य कस्यचिद्विरहि-
षोविलापवर्णनमिदम् । यामत्रयस्य प्रहरत्रयस्याधीनः प्रहर-
त्रयकृत आचामोदैर्घ्यं यस्याः सा तथा तथा निशा रात्र्या चेतुना
वयं मरणं याम गच्छाम, निशायास्त्रियाभाक्कलं यथा
'त्रियामां रजनीं प्राञ्जस्यक्त्राद्यन्तचतुष्टयम्' इति स्यतिः । भव-
त्सार्कं मरणं न तत्र विशेषेण हानिः किन्तु धिया मनसा यथं
थां कान्तामयाम अगच्छाम स्वस्मिन् यस्याः प्रणयमवर्द्धयामे-
त्यर्थः, सङ्परमैपदोक्तमपुरुषवज्जवचनं । सा अस्वर्थाया मां
विना अस्वर्त्तिं प्राणपीडामायाति प्राप्नोतीति आयातेः क्लिप्,
ईदृशी सा मया मथितैव मयैव विदेशागतेन सा विनाशिता
मथि प्रणयं कृत्वा सा तपस्विनी स्त्रियते इयमेव मे महती
हानिरिति भावः ॥ ३६ ॥

इतिपादादियमकविकल्पस्येदृशी गतिः ।

एवमेव विकल्प्यानि यमकानोतराण्यपि ॥ ३७ ॥

आदिभागयमकमुपसंहरति । इतीति । गतिर्दिक् । इत-
राणि मध्यान्तभागगतानि अथपेतव्यपेततन्निश्चरूपाणि एवमेव
पूर्वोक्तप्रकारेणैव एकद्वित्रिचतुष्पादेत्यादिआदिमध्यान्तोत्यादि
कारिकोक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः, विकल्प्यानि विकल्प्य ज्ञातव्यानि
कानिचिदेव मया दर्शयिष्यन्ते सकलानि तु पूर्वप्रदर्शितादि-
भागयमकरोत्या स्वयं ज्ञातव्यानीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

न प्रपञ्चभयाङ्गैः कार्त्स्न्येनाख्यातुमीक्षिताः ।

दुष्कराभिमता येतु वर्ण्यन्ते तेऽत्र केचन ॥ ३८ ॥

ननु भवतिव कथं साकल्येन न दर्शितास्तत्राह । नेति ।
प्रपञ्चभयात् अन्यवाङ्मयतत्रोत्पद्येमुख्यभयेन, ईक्षिताः द्रष्टाः ।
दुष्कराभिमताः दुष्करत्वेनान्येषां निश्चिताः, वर्ण्यन्ते उदा-
ह्रियन्ते, वक्ष्यन्त इति क्वचित्पाठः । तेऽप्येव तत्रेति क्वचित्पाठः
तत्र तेषु मध्ये ॥ ३८ ॥

स्विरायते यतेन्द्रियो न क्षीयते यतेर्भवान् ।

अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय तेऽयते दयम् ॥ ३९ ॥

तत्राव्यपेतं सर्वपादगतं मध्ययमकमुदाहरति । स्विरायत
इति । स्विरा अविनश्यरा आयतिहृत्तरकालो यच्छ स तथा

तत्सञ्चयनम् 'उत्तरः कास्य आयतिरित्यमरः । हे स्थिरायते भवान् यतेः संयमात् सनाधेरित्यर्थः, न हीयते न च्युतो भवति कर्षकत्तरि रूपम्' यतो यतेन्द्रियः इन्द्रियभंयमवान् इन्द्रियाणामसंयमे हि सनाधेः स्थिरत्वं न भवति तदुक्तं 'बलवानिन्द्रिययामो विद्वांसमपि कर्षति' इति । तथा ते तव अमायतापि मायारहितत्वमपि द्रव्यते एतत्परिमाणाय अतिप्रभृतायेत्यर्थः तथा लयं नाशम् अयते न गच्छते नित्यायेत्यर्थः सुखाय परानन्दायाभूत् । अत्र यतेयते इति पादमध्यखण्डस्वावृत्तिः ॥ ॥ ३८ ॥

सभासु राजन्नसुरासु तैर्मुखै-
र्महीसुराणां वसुराजितैः स्तुताः ।
न भासुरा यान्ति सुरान्न ते गुणाः
प्रजासु रागात्मसु राशितां गताः ॥ ४० ॥

तदेव प्रतिपादं केवलव्यपेतमुदाहरति । सभास्त्रिति । हे राजन् ते तव गुणाः सुरान् देवान् न यान्ति सुराणां गुणेभ्योऽप्युत्कृष्टा इत्यर्थः, सुरान्न यान्ति अपि तु यान्तिवेति केचित् । किम्भूताः महीसुराणां ब्राह्मणानाम् असुरासुतैः सुरापानेन हतप्रायभिन्नैः अतिपवित्रैरित्यर्थः । तथा वसुना तेजसा राजितैः शोभितैः धनदानेन प्रफुल्लैरिति वा 'देवभेदेऽनलैरशौ वसुरद्वे धने वस्त्रित्यमरः' ईदृशैर्मुखैः सभासु स्तुताः प्रशंसिताः, तथा भासुरा सञ्ज्वलाः, तथा रागस्त्रां प्रत्यनुराग आत्मसु मनःसु

यामां तास्तथा तादृशीषु प्रजासु राशितां प्रभूततां गताः
प्रजाभिर्बहुतया गृहीता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

तव प्रियाऽसच्चरित । प्रमत्तया
विभूषणं धार्यमिहांशुमत्तया ।
रतोत्सवानन्दविशेषमत्तया
प्रयोजनं नास्ति हि कान्तिमत्तया ॥ ४१ ॥

अथ व्यपेतं पादचतुष्टयगतमन्तयमकमुदाहरति । तवेति ।
किमिति विभूषणमियं न परिदधातीति पृच्छन्तं शठनायकं
प्रति सख्या उक्तिरियं । हे असच्चरित हे प्रमत्त या तव प्रिया
प्रेयसी लोकसन्निधाने त्वया प्रेमास्पदत्वेनोच्यमानेत्यर्थः, सच-
रिताप्रमत्तेति पाठे सच्चरितेति अप्रमत्तेति च मोक्षपुण्य-
सम्बुद्धिपदद्वयं । तथा इह प्रस्तावे रतरूपो य उत्सवानन्दो य
आनन्दविशेषस्तौ मत्तया सत्या अंशुमदीप्रिमद्विभूषणं धार्यं,
सम्प्रति तु त्वयि नायिकान्तरामक्तेऽस्या रतोत्सवानन्दविशेषो ना-
स्त्येव तत्किमिति विभूषणं धार्यमित्युत्तरवचनमत्र प्रतीयमानं
बोधं, ननु शोभास्यमपि किमिति न धार्यते तच्चाह प्रयोज-
नमिति हि यतः कान्तिमत्तयानैसर्गिकविलक्षणमौन्दर्यवत्त्वेन
विभूषणेः प्रयोजनं कार्यं नास्ति, कान्तिरेवास्याः शोभासम्पा-
दिका न पुनर्विभूषणमित्यर्थः । आनन्देत्यत्र आमोदेति कवि-
त्पाठः । प्रयोजनं नास्ति हीत्यत्र न मे फलं किञ्चनेति पाठस्तु
न मनोरमः ॥ ४१ ॥

भवाद्दृशा नाथ ! न जानते नते
रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।
य एवं दीनाः शिरसा नतेन ते
चरन्त्यलं दैन्यरसेन तेन ते ॥ ४२ ॥

अव्यपेतं तदेवोदाहरति । भवाद्दृशा इति । हे नाथ
राजन् भवाद्दृशा नृपजनाः नतेर्नमनस्य रसमास्वादं न जानते,
कुत इत्याह खलु यतः सन्नतं सम्यक् नमनम् इतता प्रभुता च
ते सन्नतेनते विरुद्धे सामानाधिकरण्यशून्ये, तर्हि के जागत
इत्यत्राह ये जना दीना एव केवलं दरिद्राः ते तेन प्रसिद्धेन
दैन्यरसेन दारिद्र्यरूपेण विषेण दैन्यस्य रसेनास्वादेन वा
चेतुना नतेन शिरसा ते तव अलमत्यर्थं चरन्ति तामुपचर-
न्तीत्यर्थः । ते तुभ्यं नतेन शिरसेति केचित् । 'रसे गन्धरसे
जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ ब्रवरागयोः । देह-
घातुप्रभेदे च पारदास्वादयोः पुमान्' इति मेदिनी ॥ ४२ ॥

लीलास्मितेन शुचिना मृदुनादितेन
व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।
व्याजृम्भितेन जघनेन च दशितेन
सा क्षन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥ ४३ ॥

एकत्र व्यपेतसर्वपादगतमध्यान्त्यमकदयमुदाहरति । लो-
लेति । सा नायिका शुचिना शुद्धेन लीलास्मितेन श्विला-

सेषद्भुसनेन मां हन्ति व्यथयति, एवं मृदुना मधुरेण उदि-
 तेन वचसा, तथा लघुना दृष्टेन व्यालोकितेन वीक्षितेन,
 'त्रिखिष्टेऽस्ये लघुरित्यमरः । तथा गुरुणा स्तनजघनगौरवा-
 न्मन्वरेण गतेन गमनेन, तथा व्याजृम्भितेन जृम्भया, जृम्भा
 हि स्त्रीणामनुरागं व्यञ्जयति, यदुक्तं 'जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं
 बालमास्त्रिय्य चुम्बति' इति । तथा दर्शितेन कथञ्चित् प्रका-
 शितेन जघनेन च । सर्वत्र करणे ढतीया । तेन तत्तत्करणक-
 हननेन हेतुना मम जीवितेन गलितं गतमिव । भावे ऋः ।
 अत्र पादानां मध्येष्वन्तेषु च तेनेत्यस्य पुनःपुनरावृत्तिः ॥४३॥

श्रीमानमानमरवर्त्मसमानमान-

मात्मानमानतजगतप्रथमानमानम् ।

भूमानमानमत यः स्थितिमानमान

नामानमानमतमप्रतिमानमानम् ॥ ४४ ॥

तदेवाव्यपेतमुदाहरति । श्रीमानिति । हे जनाः यूयमा-
 त्मानं ब्रह्म आनमत नमस्कुरुत, किम्भूतम् अमरवर्त्म आकाशं
 तेन समानं मानं परिमाणं यस्य स तथा तम् आकाशवदप-
 रिच्छिन्नमित्यर्थः, तथा आनते उपामनाथै नस्ते जगति
 प्रथमानो विचारं गतो मानः पूजा यस्य स तथा तं, तथा
 भूमानं महान्तं, यद्वा भुवा भूरूपेण कार्येण भीयतेऽनुभीयते
 यस्तम्, अथवा भूराश्रयोऽधिष्ठानमित्यर्थः, तच्चेन भीयते
 शायत इति तम् भ्रमन्निषयस्त प्रपञ्चस्याधिष्ठानमित्यर्थः ।

एवञ्चामरवर्त्मसमानमानमित्यनेनैकार्थत्वाभावः । तथा अमानान्यपरिमितानि नामानि यस्य स तथा तं प्रकृतिसम्पर्केण वज्रभिर्नामभिः ख्यातिं गतमित्यर्थः, तथा आर्द्रपत् अनन्ति यमन्तीत्यानाः प्राणसंयमवन्तो योगिनस्त्वैर्मतं योगधारणया ज्ञातम्, तथा प्रतिमीयते एभिरिति प्रतिमानानि प्रमाणानि तैर्मानं ज्ञानं यस्य स तथा तद्भिर्ज्ञं प्रमाणैरवेद्यमित्यर्थः, यदा अप्रतिमानमनुपमं मानं ज्ञानं यस्य स तथा तं प्रत्यक्षाद्वि-
 लौकिकप्रमाणाटाटस्थेन केवलं मनःसंयमेन ज्ञायमानमित्यर्थः । नन्वेवस्मूत आत्मा गगनकुसुमादिवदलोक एवास्तां चार्थाका-
 दिभिरनङ्गीकृतत्वान्तचाह य आत्मा स्थितिमान् स्थिरतरः जगदुत्पत्तिविनाशकारितयावशाभ्युपेयत्वान्नित्यः स्थिरतरत्वेन योगिनामनुभवविषयतयानपक्षपनीय इति वा, तथा श्रीमान् स्वयं प्रकाशमानः, तथा अमान् विभुत्वात् कश्चिदपि न माति । यमकानुरोधाद्भवहितयोजना सोढव्या । अर्चाद्द्वयान्ते हलन्त-
 गकारयोः पद्यपूरकत्वाभावेनागण्यत्वान्मानमानेत्यत्र नान्त-
 यमकत्वहानिः । पादानां मध्येवन्तेषु च मानयुग्मानामव्यव-
 धानेनावर्त्तनात् पाद् चतुष्टयगतमव्यपेतमध्यान्तयमकमिदं । ननु मध्यपदं यमनयोग्यप्रथमखण्डतादृशान्तखण्डयोरन्तरालवाचि,
 यमनयोग्यता चैकवर्षस्य न सम्भवति वर्षसंघतेरित्युक्तोः तत् कथमेकवर्षात् परं मध्ययमकप्रदर्शनमिति चेन्नैवम् आद्यन्त-
 वर्षयोरन्तरालस्यैव मध्यपदेनोक्तत्वात्, अपरितोपयेदिदमपि नमाननमानेति व्यपेतमध्यान्तयमकोदाहरणं बोध्यं पूर्वपद्ये

वर्षद्वयस्य धमनमत्र तु वर्षत्रयस्येत्युदाहरणान्तरदर्शनायाः फ-
लम्, अत्र्यपेतमध्यानायमकोदाहरणन्तु स्वयमूहनीयम् ॥ ४४ ॥

सारयन्ते मुरसा रमयन्ती

सारभूत मुखसार धरा तम् ।

सार सानु कृत सार सकाञ्ची

सा रसायन मसार मवैति ॥ ४५ ॥

. पादचतुष्टयगतं व्यपेतमादिमध्ययमकमुदाहरति । सार-
यन्तमिति । सा काचित् स्त्री रसायनममृतमपि असारं तुच्छ-
मवैति अवगच्छति प्रियालिङ्गनसुखादमृतपानसुखमपहृष्ट-
मिति जानातीत्यर्थः, किम्भूतां सारयन्तं खकुञ्जमभिसारयन्तं
तथा सारभूतम् अयमेव जगत्येकः सार इत्यभिमन्यमानं तं
कान्तम् उरसा वचसा रमयन्ती वचसा आलिङ्ग्य रमयन्ती-
त्यर्थः, उरसा सारयन्तमास्त्रियन्तं तं रमयन्ती प्रत्यालिङ्ग-
नेन सुखयन्ती 'सु आस्तरेण' इत्यस्य सौरादिकस्य रूपमिति
वा । तथा उरसाराणि सुवर्णालङ्कारान् धरतीत्युत्सार-
धरा । उरसारं सुवर्णं स्यादिति व्याडिः । तथा सारसैः
पक्षिविशेषैरनुकृता सारसा सशब्दा काञ्ची यस्याः सा ॥ ४५ ॥

नयानया लोचनया ऽनया ऽनया

नयानयान्धान् विनयानया यते ॥

नयानया सोर्जिनयानया नया

नयानया स्तान् जनयानया श्रितान् ॥ ४६ ॥

इदानीमेकत्र प्रथमद्वितीयपादयोरव्यपेतमाद्यन्तयमकं द्वि-
 तीयचतुर्थयोस्तु तादृशभादिमध्यमकस्योदाहरति । नयेति ।
 अत्र पदच्छेदः । मद्यानयालोचनया, अनया, अनयान्, अया-
 नयान्वाङ्, विनय, अनयायते, न, यान्, अयामीः, जिनया-
 नयान्, अयानयान्, अयान्, तान्, जनय, अनयाश्रितान्, इति ।
 न अयति गच्छतीति अनया अनयाया अयतिरुत्तरकालो
 यस्तु स तथा तत्सम्बोधनं । हे अनयायते स्थिरायते राजन्
 अनया ईदृशा प्रत्यक्षदृशमानयेत्यर्थः, नयेनीतिः अनयो-
 ऽनीतिः तयोरालोचनया अयं नयः अयस्करः अयमनयो
 दानिकर इति विवेचनया अनयान् नीतिरहितान् अतएव
 अयस्तु शुभावहविधेरानये आनयने अन्वान् आत्मनः शुभ-
 मपश्यत इत्यर्थः, ईदृशान् जनान् विनय शिष्य यथा ते नीति-
 मार्गानुसारिणो भवेयुस्तथा तानुपदिशेत्यर्थः । इति प्रथमाहु-
 ष्यार्थः । किञ्च त्वं यान् जनान् न अयामीः गतवानमि धैः
 सह सङ्गं न कृतवानमीत्यर्थः, किञ्चूतान् यतो जिनयानयान्
 यात्यनेनेति यानं मार्गः जिनस्य दौडस्य यानं जिनयानं
 दिग्म्बरप्रस्थानमित्यर्थः, तद्यान्ति गच्छन्तीति ते तथा तान्
 दिग्म्बरमतप्रविष्टानित्यर्थः, अतएव अयानयान् अयानमपथं
 यान्तीति ते तथा तान्, अतएव अनयाश्रितान् अशुभमव-
 लम्बमान् तान् जनान् अयान् अं विष्णुं यान्तीति अया-
 स्तादृशान् जनय कुरु जैनान् जनान् वैष्णवान् कुर्वित्यर्थः ।
 सर्वत्र आदन्तादमादेरप्रादेरित्यङ्, इत्युत्तराहुर्हार्थः ॥ ४६ ॥

रवेण भौमो ध्वजवर्त्तिवीरवे-
रवेजि संयत्यतुलास्त्रगौरवे ।
रवेरिवोग्रस्य पुरोहरेरवे
रवेत तुल्यं रिपुमस्य भैरवे ॥ ४७ ॥

अथ व्यपेतं पादचतुष्टयगतमाद्यन्तयमकमुदाहरति । रवे-
 णेति । श्रीकृष्णस्य नरकासुरेण सह युद्धवर्षनमिदं । भूमेर-
 पत्यं भौमो नरकासुरः, ध्वजवर्त्तिनः श्रीकृष्णस्य रथध्वजे
 वर्त्तमानस्य धोरस्य वीर्यवतो वेः पक्षिणो गरुडस्य रवेण शब्देन
 कर्त्रा संयति युद्धे अवेजि उद्देजितः, किम्भूते संयति अतुल-
 मनुपमम् अस्त्राणां गौरवं गुरुत्वं बाहुल्यं वा यत्र तस्मिन्
 स्त्रियां संयदित्यमरे संयच्छब्दस्य स्त्रीत्वोक्तावपि वज्रपु पुंस्त्वमपि
 दृश्यत इत्यत्र पुंस्त्व । तथा भैरवे भयहरे । यदाहनखेदृशी
 योग्यता तस्यायमकिञ्चित्कर इत्याह । रवेः सूर्यस्येव वयस्य
 तेजस्विनाऽस्य हरेः श्रीकृष्णस्य अथच सिंहस्य पुरोऽपे रिपुं
 नरकम् अवेर्मेपस्य तुल्यमवेत यूयं जानीत, यथा सिंहस्यापे
 मेघः तथा श्रीकृष्णस्यापे नरक इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मयामयालम्ब्यकलामयामया-

मयामयातव्यधिरामयामया ।

मयामयार्त्तिं निशयामयामया-

मयामयामूं करुणामयामया ॥ ४८ ॥

तदेवाव्यपेतमुदाहरति । मयेति । मखायं प्रति कस्यचि-
 द्विरक्षिणो वचनमिदम् । अत्र पदच्छेदः । तत्र प्रथमपादे

मयामयालम्बकलामयामयाम्, इत्येकमेव पदम् । अयाम्, अयातव्यविरामयामया, इति द्वितीयपादे । मया, अमयार्त्ति, निशया, अमया, अमया, इति तृतीयपादे । अमय, आमय, अमूं, करुणामय, आमया, इति चतुर्थपादे । तदयमन्वयः । हे अमय ! भिनोति लिपतीति मयः 'डुमिञ् चेषणे इत्यस्य कर्त्तरि डः, तद्धिन्वोऽमयः तत्सम्बोधनं सर्वास्त्रयवस्थासु मामनुवर्त्तमानेत्यर्थः, तथा हे करुणामय ! दयामय ! मखे ! मया यद् अमूं नायिकाम् आमय संगमय 'अमृगतावित्यस्य णि-उन्तश्च रूपम् । मया किञ्चूतेन आमोरोगः 'अमृरोगे इत्यस्य शैरादिकस्य रूपम्, आमं कामपीडां चाति प्राप्नोतीति आमयाः तेन आमया 'धातोरासुक् श्माद्यचीत्याकारलोपः । मया यद् तस्याः मङ्गमय न दुर्घट इति सूचयन् नायिकां विशिनष्टि मयो गमनं कलाचय इत्यर्थः । मयगतावित्यस्य रूपं, तद्विपरीतोऽमयः कलोपचयश्च इत्यर्थः, ताभ्यामालम्ब्य आय-यणीयः कलापचयोपचयवानित्यर्थः, तादृशो यः कलामयः कलावांयद्भ्रमृष्मादामयो रोगः कामपीडा यस्याः, सा तथा तां, मापि मामप्राप्य उद्दीपकेन चन्द्रेण पीडिता अतस्तव लघुनैव यत्नेन तस्याः मङ्गमो भविष्यतीति भावः । तस्याः प्राप्नोति फलमेवं व्याकुलीभवतीत्यच्चाह, यतोऽहं निशया राद्या हेतुना मयो गमनं प्राप्तिरित्यर्थः तच्छाभावोऽमयं तस्या अप्राप्तिरित्यर्थः तज्जन्यामर्त्तिं पीडां अयाम् अगच्छं, निशया किञ्चूतया अयातव्योऽप्राप्तव्यो विरामोऽवधानं येषां

तादृशा यामाः प्रहरा यस्याः सा तथा तथा दीर्घयामयेत्यर्थः,
 अतएव अमया नास्ति मा परिमाणं यस्याः सा तथा तथा
 अतिदीर्घयेत्यर्थः, अतएव अमया नास्ति मा शोभा यस्याः सा
 तथा तथा कुम्भितयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

मताभ्युनानारमतामकामता

मतापलब्धाद्यिमतानुलोमता ।

मतावयत्युत्तमता विलोमता-

मताम्यतस्ते समता न वामता ॥ ४९ ॥

अथ व्यपेतमादिमथ्यान्तयमकं पादचतुष्टयगतमुदाहरति ।
 मतामिति । कश्चिन्नाहाशयं प्रति कस्यचित् स्तुत्युक्तिरियम् ।
 पदच्छेदो यथा । मतां, धुनाना, आरमताम्, अकामता, इति
 प्रथमे । अतापलब्धा, अयिमतानुलोमता, इति द्वितीये । मतां,
 अयनी, उत्तमताविलोमताम्, इति तृतीये । अताम्यतः, ते,
 समता, न, वामता, इति चतुर्थे । अताम्यतः कथमपि खेदत-
 गच्छतस्ते तव मता बुद्धौ समता निचामिवादिषु तुल्यवृत्ति-
 तैव विद्यते, न वामता प्रतिशूलता तु न विद्यते, किन्तुता समता
 आरमतामात्मारामाणां योगिनां मतां समताम् अकामतां
 निरभिलापतामपि धुनाना आधिपन्ती ततोऽप्युत्कृष्टेत्यर्थः,
 तथा अतापेनाक्लेशेन सन्धा, तथा अयिमतायाः श्रेष्ठताया
 अनुलोमता आनुकूल्यं यथा सा श्रेष्ठत्वसम्पादिकेत्यर्थः, तथा
 उत्तमताया गुणिताया विलोमतां प्रातिशूल्यम् अयती

अगच्छन्ती । अत्र पादानामादौ मध्येऽन्ते च व्यवधानेन गतेति
वर्णद्वयस्वावृत्तिः ॥ ४८ ॥

कालकालगलकालकालमुखकालकाल

कालकालघनकालकालपनकाल काल ! ।

कालकालसितकालका ललनिकालकाल

कालकालगतु कालकाल कलिकालकाल ॥ ५० ॥

तदेवाव्यपेतमुदाहरति । कालेति । श्लेष्यं प्रति शीरा-
धायाः सद्वचर्या उक्तिरिचं । हे काल श्लेष्य 'अयं द्वितीयपा-
दान्तकालपदस्थार्यः, ललनिका अनुकम्पनीया ललना 'अनु-
कम्पायां कप्रत्ययः, शीराधेत्यर्थः, आलगतु त्वयि संसृता
भवत्वित्यन्वयः । तत्र श्लेष्यस्य विशेषणानि समुद्भिविभक्त्यन्त-
पदानि । हे कालकालगलकालकालमुखकालकाल ! कालः
सर्वेषां लयकारकः 'कलनात् सर्वभूतानां स कालः परि-
कीर्तित इति सृतेः । तादृशो यः कालगमो नीलकण्ठः शिवः,
कात्या अयं पतिः कालो यः कालगलः शिव इति केचित्,
तथा कालो यमः, तथा कालमुखो वानरविशेषश्च तेषां दन्दः,
एषां कालकं श्लेष्यत्वमालाति गृह्णातीति स तथा तस्मिन्नेधनम् ।
सा आदाने इत्यस्यादन्तादगादेरगादेरित्यच् । शिवकण्ठ-
धमदेश्वानरविशेषमुखवत्श्लेष्यवर्णेत्यर्थः । तथा हे कालकाल-
घनकालकालपनकाल ! कं जन्ममालाति धारयतीति कालः
अतएव कालः श्लेष्यवर्णा यो घनो मेघः तस्य काले मगये वर्षा-

काले इत्यर्थः, कायन्ति शब्दं कुर्वन्तीति कालकालघनकालका
 मयूराः 'कौशब्दे इत्यस्याङि रूप' तेषामालपनं मुखं तदन्त
 कलते शब्दं करोतीति म तथा तत्सम्बोधनं 'कल्शब्दे इत्यस्य
 घणि रूपं, मयूरवत् षड्जस्वरेण भाषमाणेत्यर्थः । कालकालपन-
 कालकालघनकालकालेतिपाठे तु काले वर्षाकाले कायन्तीति
 कालका मयूरास्तेषामालपनं कृतं कालयति प्रेरयति प्रवर्त्त-
 यतीत्यर्थ इति कालकालपनकालः 'कल्पेरेणे इत्यस्य चौरा-
 दिकस्य रूपं । तथा कालः पूर्वोक्तव्युत्पत्त्या सजलो यो घनस्तद्वत्
 काल ग्यामलेत्यर्थः । तथा हे कालकाल! कालेन समयस्वरू-
 पेणात्मना कालयति लोकान् प्रेरयतीति स तथा तत्सम्बोधनं,
 घणस्य कालस्वरूपत्वं यथा 'कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णोर्भवेय
 वर्त्तत इति स्मृतिः । तथा हे कलिकालकाल! कलिकालस्या-
 न्तद्युगस्य कालो मृत्युर्दंतः स तथा तत्सम्बोधनं कल्किरूपेण
 कलियुगनिवर्त्तकेत्यर्थः भक्तानां कलिकालभयनिवारकेति वा,
 जगत्त्रित्यनन्तरं चतुर्थपादभागस्यायमर्थः । 'कालो गृह्यौ
 मदाकाले यमये यमहृण्यघोरिति मेदिनी । ललनिका किम्भूता
 कालकालमितकालका कालकेन कृष्णत्वेन आलसितं शोभितं
 कं मसकं यैसादृशा अलकायूर्ध्वकुन्तला यस्याः सा । कं
 जलमाप्तातीति काल सरसश्च कायन्तीति कालका ईसा-
 स्तेषामिवालमितं लीलागमनं यथोक्तादृशौ कालकौ पादौ
 यस्याः सा इति केचित् । तथा अलकालकालका अलकायूर्ध्व-
 कुन्तलान् अलते मुक्तादिना भूषयतीति अलकाली, 'अलन्

भूषायामित्यस्य षट्ति रूपं, तथा कालं कलं 'स्वार्थे टण्' मधुर-
 नित्यर्थं, यथा तथा कायति वक्षीति कालका, अलकालो चासौ
 कालका चेति विशेषणयोः कर्मधारयः । अलकायाः कुवेर-
 पुर्यां आलको भूषकः कुवेरस्तस्याप्यालको भूषकस्तत्त्वम्भो-
 घनमित्यन्वे । अथ समस्तावयवानां केषाञ्चिदेकार्थत्वेऽपि समु-
 दायस्य तथाताभावात्त यमकत्वहानिः । षोडशाक्षरमिदं
 वृत्तम् ॥ ५० ॥

सन्दृष्टमकस्यानमन्तादी पादयोर्द्वयोः ।

उक्तान्तर्गतमप्येतत् स्वातन्त्र्येणात्र कीर्त्यते ॥ ५१ ॥

अथ स्त्रोक्तान्तर्गतस्याथनैहकस्य सन्दृष्टमकस्य स्थानं निय-
 मयति । सन्दृष्टेति । सन्दृष्टमकं सन्दंशाकारं यमकं सन्दंशा
 यथा उभयभागाक्रमणकारी तथेदमपि पादयोरन्तादि-
 भागाक्रमणकारोत्यर्थः । तस्य द्वयोः पादयोः सन्निकृष्टयोः
 पूर्वापरचरणयोः, अन्तादी प्रथमपादस्यान्तभागो द्वितीय-
 पादस्यादिभागस्य, एवं द्वितीयपादस्यान्तभागस्तृतीयपादस्या-
 दिभागस्य तथा तृतीयपादस्यान्तभागस्यतुर्थपादस्यादिभाग-
 स्येत्यर्थः । एतौ भागौ स्थानं विषयः । एतत्सन्दृष्टाख्यं यमकम्
 उक्तान्तर्गतमपि 'रवेण भौम इत्यादावप्यपेतान्तादियमकमध्य-
 पतितमपि, अथ यमकेषु मध्ये, स्वातन्त्र्येण पृथक्त्वेन कीर्त्यते
 प्राचीनगतमनुहन्वादेगोच्यते ॥ ५१ ॥

उपोढरागाप्यवला मदेन सा
मदेनसा मन्दुरसेन योजिता ।
न योजितात्मानमनङ्गतापिता-
ङ्गतापि तापाय ममास नेयते ॥ ५२ ॥

सन्दष्टमुदाहरति । उपोढेति । कस्यचिद्विरहिणो मित्रं प्रति मानिनीकृतस्त्रावस्थावर्षनमिदं । सा अवला मदेन यौवनविकारेण मद्योपयोगेन वा हेतुना उपोढरागापि मां प्रति प्राप्तानुरागापि, अतएव योजित आत्मा मनो यत्र तादृशीमनङ्गतापिताम् अनङ्गमकृतार्थं कामं तापयतीत्यनङ्गतापिनो तस्या भावोऽनङ्गतापिता तां गतापि, समुद्रिको हि कामसूक्कार्यमनाचरन्तोभिः स्त्रीभिस्त्याप्यते । तदाह कालिदासः 'आघाथन्ते न खलु मदनेनैव सन्धान्तरत्वादाघाथन्ते मनसिजमपि चिप्रकाशाः कुमार्यः' इति । सानुरागा सकामा च सत्यपोत्यर्थः, मदेनसा मम पापेनापराधेन वा कर्त्तुं मन्दुरसेन क्रोधरसेन सह योजिता सती मम इयते एतावते तापाय एतावन्तं तापं जनयन्तीत्यर्थः न न आस रराज अपि त्वासेव अमृगत्यादानदीप्तिखित्यस्य लिटा रूपम् ॥ ५२ ॥

अर्द्धाभ्यासः समुद्रः स्यादस्य भेटास्तयो मताः ।

पादाभ्यासोऽप्यनेकात्मा व्यज्यते स निदर्शनैः ॥ ५३ ॥

इत्थं पादभागयमकभेदान् प्रदर्शं सम्प्रति समस्तपादयमकभेदान् दर्शयितुमारभते । अर्द्धाभ्यास इति । अर्द्धं पादद्वयस्य

नतु पचीयपूर्वार्द्धमात्रस्य अभ्यासः पुनरावृत्तिः समुद्रः समुद्र-
संज्ञः स्यात्, समुद्रः संपुटकः स च यथा भागद्वयात्मकस्यार्थं
पादद्वयात्मक इति समुद्रमंज्ञा, अस्य भेदाख्ययो मता इति
तथाहि प्रथमद्वितीयौ द्वितीयचतुर्थौ च पादौ तुल्यावित्येकः
प्रकारः, प्रथमद्वितीयौ द्वितीयचतुर्थौ च पादौ तुल्यावित्यपरः,
प्रथमचतुर्थौ द्वितीयद्वितीयौ च पादौ तुल्यावित्यन्य इति त्रयो
भेदाः, एतत्क्रमेणैषोदाहरणानि दर्शयिष्यन्ते । एवं च समुद्रेऽभ्या-
सद्वयात् यमकद्वयं, ब्रह्ममाणसकृत्पादाभ्यामे तु एक एवाभ्यास
इत्येकमेव यमकमिति बोधं । पादाभ्यास इति एकेकपादस्या-
भ्यास इत्यर्थः, अनेकात्कोति पादस्य सकृद्विस्तिरावृत्तित्वेनेका-
दशविध इत्यर्थः, तथाहि प्रथमो द्वितीये, प्रथमसृतीये, प्रथम-
चतुर्थे, इति त्रयः । द्वितीयसृतीये, द्वितीयचतुर्थे, इति द्वौ,
द्वितीयचतुर्थे इत्येकः । प्रथमो द्वितीये द्वितीये च, प्रथमो द्वि-
तीये चतुर्थे च, प्रथमसृतीये चतुर्थे च, द्वितीयसृतीये चतुर्थे
चेति चत्वारः । प्रथमो द्वितीये द्वितीये चतुर्थे चेत्येकः, इति
मिलित्वा एकादशविधः, सोऽयं पादाभ्यासः निदर्शनैर्यन्तरे
समुद्रेऽदाहरणत्रयानन्तरमेव दर्शयिष्यमाणैरुदाहरणैः सूच्यते,
वर्त्तमानपामोषे ऋट् ॥ ५३ ॥

नास्त्रियः सत्वया वज्ज्येः परमायतमानया ।

नास्त्रियः स त्वया वज्ज्येः परमायतमानया ॥ ५३ ॥

समुद्रस्य भेदत्रयं क्रमेणोदाहरति । नास्त्रियः सत्वयेति । मा-

निनीं प्रति सख्या उददेशोक्तिरियं । परमाद्यतोऽतिदीर्घा मानः
 कोपो यस्याः सा तथा तादृश्यापि अस्त्रेयोऽप्यिरतरं सत्वं स्व-
 भावो व्यवसायो वा यस्याः सा तथा तादृश्या त्वया म ना पुष्पः
 प्रियान् न वज्र्यः न त्याज्यः, परन्तु आयतमानया सम्यक् यत्रं
 कुर्वत्या सत्या आश्लेयः आदरणीयः, तथा आवज्र्यः प्रणय-
 प्रकाशनेन स्वप्रवणोक्तार्थस्येत्यन्वयः । आश्लेयःसत्वयेति तव
 स्वभावो व्यवसायो वा न प्यिरतरः अतः प्रेषांसं परित्यज्य
 पद्यान्तापं प्राप्यसि तदयमपरित्यज्यामुकम्यतामिति भावः ॥

॥ ५४ ॥

नरा जिता माननया समेत्य

न राजिता माननयासमेत्य ।

विनाशिता वै भवताऽयनेन

विनाऽशिता वैभवतायनेन ॥ ५५ ॥

नरा इति । कश्चित् समरविजयिनं राजानं सौति । मानन-
 या साधुवादादिकृतपूजया समेत्य सङ्गतेन सता भवता अयनेन
 गमनेन पुद्गुयाचयेत्यर्थः, जिता. पराभूता नरा रिपवः मानः
 सम्मानः नद्योभीतिश्च तदोरासं सेपं परित्यागजित्यर्थः 'अस्र
 सेपे इत्यस्य भावघणि रूपम्' एत्य प्राप्य न राजिताः न शो-
 भिताः, भवता विजितानां कथञ्चित्पृणकवखनादिना रचित-
 जीवितानां रिपूणां माननयशून्यतया दुरवस्था जातेत्यर्थ,
 ये तु शार्दशिकाः न च नद्यास्तेषामवस्थायाश्च । विनाशिता घैइति

भवता विनाशिता वै हतास्तु 'वै इति त्वर्ये' विना घीघ्रादि-
पक्षिणा अशिता मक्षिताः । किम्भूतेन भवता वैभवतायनेन
रिपुजयादिभिर्विभुत्वविस्तारकेण 'तायू पालनविस्तारघोरि-
त्यस्य गन्दादित्वाग्दहनः ॥ ५५ ॥

कलापिनां चारुतयोपयान्ति

वृन्दानि लापोढघनागमानाम् ।

वृन्दानिलापोढघनागमानां

कलापिनां चारुतयोऽपयान्ति ॥ ५६ ॥

कलापिनामिति । वर्षावर्षानमिदं । कलापिनां मयूराणां
वृन्दानि समूहाः चारुतया वर्षाकालजनितशोभया सह उप-
यान्ति मद्गच्छन्ते, किम्भूतानां लापः केकाध्वनिः स ऊढः
प्राप्नो यस्मात् तादृशो घनानां मेघानामागमो येषां ते तथा
तेषाम् 'अग्यादित्वाद्वापस्य प्राग्भावः । लापेनोढः छचितो
घनागमो धैरिति केचित् । तथा कलं मधुराम्बुटध्वनिमाप्नु-
वन्ति के जले लपन्तीति वा कलापिने रसाः तेषाञ्च आरु-
तयः उत्तमरुतानि अपयान्ति अपगच्छन्ति वर्षासु घनानां
निर्गदत्वादिति भावः । किम्भूतानां घनं नृत्यविशेषः 'घनं स्यात्
काञ्चतासादिवाचमध्यमनृत्ययोरिति मेदिनी । तद्युक्त आगम
आगमसं घनागमः सविनामागमनमित्यर्थः, वृन्दानिलेन
वार्यिकसंघातवातेनापोढोऽपाम्भो घनागमो येषां ते तथा
तेषाम् । एवं मद्गुणमकम्ब्र तयो भेदा उदाहृताः ॥ ५६ ॥

न मन्दयावर्जितमानसात्मया

नमन्दयावर्जितमानसात्मया ।

उरस्युपास्तीर्णपयोधरद्वयं

मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥ ५७ ॥

अथानेकविधं पादाभ्यासं क्रमेणोदाहरन् प्रथमं प्रथम-
द्वितीयपादगतमुदाहरति । नेति । नायकोपेक्षया गलित-
मानाया मानिन्याः पश्चात्तापवर्षणनिर्दं । मन्दया मूढया
मंया नमन् प्रणाम कुर्वन्नपि जीवितेश्वरः प्राणनाथः उरसि
तदीयवचसि उपास्तीर्णमासञ्जितं पयोधरद्वयं स्तनद्वयं यत्र
तद्यथा तथा न समालिङ्ग्यत नास्त्रिष्टः, किम्भूतया यतोऽव-
र्जितेऽपरित्यक्ते माने सात्मया सयत्नया यत्नेन मानं रच-
न्त्येत्यर्थः, यदा आवर्जिते अनुकूलतया गृहीते माने सात्मया
सयत्नया । तथा दयावर्जितौ प्रियस्य कातरतां दृष्ट्वापि क्लृ-
णाशून्यौ मानसम् आत्मा च तौ यस्याः सा तथा तथा
'उभयत्र युग्वमानस्य बज्रघ्नीहेरित्यनेन' उाप्रत्ययः । सात्मये-
त्यत्र सार्थयेति क्वचित्पाठः तत्रैकत्र अत्यक्तमानममूहया,
अपरत्र दयाशून्यमानसप्रयोजनयेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

सभा सुराणामवला विभूषिता

गुणैस्तवारोच्च मृणालनिर्मलैः ।

स भासुराणामवला विभूषिता

विहारयन्निविश सम्पदः पुराम् ॥ ५८ ॥

प्रथमत्ततीयपादगतमुदाहरति । सभेति । राजानं प्रति कस्यचिच्चाटुकारस्त्योक्तिरियं । हे राजन् मृणालनिर्मलैः मृणाल-
वदतिपरिशुद्धैस्तव गुणैर्धैर्यगाम्भीर्यादिभिः सुराणां देवानां
सभा आरौचि आरूढा, देवसभा तव गुणान् गायतीत्यर्थः,
किम्भूता सभा यतोऽबला बलनागकदैत्यरहिता इन्द्रेण बलदै-
त्यस्य विनाशितत्वादधुना निर्भया सतो लङ्गणान् गायतीत्यर्थः,
तथा विभोर्ब्रह्मणो विष्णोः शङ्करस्य वा उपितं वासोयत्र सा,
विभोरिन्द्रस्तेति केचित् । स तादृगस्त्वं विभूयिता अलङ्कृता
अबला नारीर्विहारयन् रमयन् सन् भासुराणां देदीयमानानां
पुरां नगरीणां सम्पदः सम्पत्तीर्निर्दिश उपभुङ्क्ष्व ॥ ५८ ॥

कलङ्कमुक्तं तनुमञ्जनामिका

स्तनद्वयो च त्वदृते न हन्त्यतः ।

न याति भूतं गणने भवन्मुखे

कलङ्कमुक्तं तनुमञ्जनामिका ॥ ५९ ॥

प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति । कलमिति । कस्यचित्
संयमिनः स्ततिरियं । कलं मधुरास्फुटम् उक्तं रमणीयां वचनं,
तथा तनोः शरीरस्य गच्छं मञ्जनामिका नमयतीति तनुमञ्जनामिका
पृथुनरेत्यर्थः स्तनद्वयो च त्वदृते तां विना कं पुष्टयं न हन्ति न
व्यययति अपि तु तां विहाय सर्वमेव व्यथयतीत्यर्थः रमण्य-
स्तां मधुरास्त्रापादिभिर्न मोक्षयितुं शक्नुवन्तीत्यतिजितेन्द्रियो-

‘ऽसीति भावः । अत्र मह्येति ‘अजादिहलन्तोऽदीर्घादिति पा-
 च्चिको धकारस्य दिर्भावः’ अतएवोत्तरेण सह साम्यम् । अतः
 कारणात् ‘होति प्रसिद्धौ’ भवन्मुखे तत्र भूतौ विषये गणने जि-
 तेन्द्रियगणनायाम् अनामिका गणयितुरङ्गुष्ठाद्यर्थी अङ्गुली
 कलङ्कमुक्तं निर्द्दोषं तनुमत् देहमृत् भूतं कमपि जन्तुं न धाति
 न प्राप्नोति न गण्यं करोतीत्यर्थः ‘भूतं ज्ञादौ पिशाचादौ जनौ
 स्त्रीवम्’ इति मेदिनी । अङ्गुलीभिर्गणना हि कनिष्ठादिक्रमेण
 क्रियते अत्र च जितेन्द्रियगणनायां प्रसुतायां कनिष्ठयाङ्गुल्या
 भवन्तं प्रथमं गणयित्वा अनामिकया भवादृशोऽपरो गणयि-
 तव्यः य च नास्त्येवेत्यामिका न कमपि विषयीकरोतीति तत्
 सदृशः कोऽपि संयमी नास्त्येवेति भावः ॥ ५६ ॥

यशस्य ते दिक्षु रजस्य सैनिका

वितन्वतेऽजोपम ! दंशिता युधा ।

वितन्वतेजोऽपमदं शितायुधा

द्विपाञ्च कुर्वन्ति कुलं तरस्विनः ॥ ६० ॥

द्वितीयद्वितीयपादगतमुदाहरति । यशस्येति । विजिगीषु
 नृपस्य प्रथममदिदं । हे अजोपम ! अजोरघुराजपुत्रः तत्सदृश !
 ते तव सैनिकाः युधा युद्धेन हत्वा दिक्षु यशस्य तथा रजस्य
 धूम्रस्य वितन्वते विस्तारयन्ति, तथा द्विपां श्रवूणां कुलञ्च
 वितन्तु विगतदेहं तथा अतेजोनिष्प्रतापं तथा अपमदं निर-

हकारश्च कुर्वन्ति, किम्भूताः दंशिताः छतमग्नाहाः, तथा-
शितायुधाः शितानि तीक्ष्णानि आयुधानि येषां ते, तथा
तरस्त्रिणो वेगवन्तः ॥ ६० ॥

विभर्त्ति भूमेर्वलयं भुजेन ते

भुजङ्गमोऽमा स्मरतो मदञ्चितम् ।

प्रष्टुणूक्तमेकं स्वमयेत्य भूधरं ।

भुजङ्गमो मा स्म रतो मदञ्चितम् ॥ ६१ ॥

द्वितीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति । विभर्त्तीति । राज्ञः
सुतिरियं । हे राजन् ते तव भुजेन अमा सह भुजङ्गमोऽनन्तो
भूमेर्वलयं मण्डलं विभर्त्ति धारयति, अनन्तदेववत्तव भुजोऽपि
भूभारं वहति अनेन च गर्वा न कर्त्तव्य इत्याह स्मरतोविशेषं
जानतो मत् मत्तः मत्सकाशात् अञ्चितं सर्वजनपूजितमेकमुक्तं
वचनं प्रष्टु, किं तदित्याह स्वं स्वीयं भुजं भूधरं भूमिधारकम्
अवेत्य ज्ञात्वा रतः प्रीतः यन् चितमुपचितमत्यधिकमित्यर्थः
मदं गर्वं मास्म गमः न प्राप्नुधीति ॥ ६१ ॥

स्मरानलोमानविवर्द्धितो यः

स निर्वृतिन्ते किमपाकरोति ।

समन्ततस्तामरसेक्षणे । न

समन्ततस्तामरसे । ज्ञणेन ॥ ६२ ॥

द्वितीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति । स्मरानल इति । मा-
निर्गो प्रति मया उक्तिरियम् । हे तामरसेक्षणे पञ्चनयने तथा

अरमे अविदग्धे ते तव यः स्मरानसः कामरूपाग्निः मानेन
 विवर्द्धितो वृद्धि गमितः सः ततो विस्तृतः सन् क्षणेनोत्सवेन
 समं सद्य समन्ततः सर्वतोभावेन तां मानप्रागनुभूयमानां
 निवृत्तिं सुखं किं न अपाकरोति निराकरोति अपित्वपाकरो-
 त्येव, माने जाते तवेदृशी कामानलज्वाला यथा सुखोत्सवादिकं
 सर्वं निवारितं तथापि तं दुर्मानं न मुञ्चसि अहो धन्या ते
 यद्विल्लतेति भावः ॥ ६२ ॥

प्रभावतो नामन । वासवस्य

प्रभावतो नाम नवासवस्य ।

प्रभावतोऽनाम । न वा सवस्य

विच्छित्तिरासीत्वयि विष्टपस्य ॥ ६३ ॥

अथ पादत्रयाभ्यासे उदाहर्त्तव्ये प्रथमं प्रथमद्वितीयतृ-
 तीयपादविषयमुदाहरति । प्रभावत इति । अत्र पदच्छेदः,
 प्रभावतः, नामन, वासवस्य, इति प्रथमे । प्रभावतः, नाम,
 नवासवस्य, इति द्वितीये । प्रभौ, अतः, अनाम, न, वा, स-
 वस्य, इति तृतीये । श्रीकृष्णस्य स्तुतिरियं । हे प्रभावतः स्वप्र-
 भावात् प्रभावतः श्रीमतोवासवस्येन्द्रस्यापि नामन ! नामयति
 नघीकरोतीति नामनः तत्सम्बोधनं, मखभङ्गपारिजातहर-
 णादिना इन्द्रस्यापि गर्भनिवारकेत्यर्थः, नामेति प्राकाशे,
 तथा हे अनाम ! नास्ति आमोरोगो यस्य यस्मादा स तथा
 तत्सम्बोधनं, त्वयि विष्टपस्य भुवनस्य प्रभौ स्वामिनि सति

दुर्दान्तदमनादिना भुवनं पालयति सतीत्यर्थः अतोऽस्मात्
कर्मणः कंसनरकशाब्वादिदमनादित्यर्थः नवासवस्य नवीनायाः
सुरायाः सवस्य वा यज्ञस्य च विच्छिन्तिर्विच्छेदो नासीत्
भोगिनां सुरापानादिविषयभोगो धार्मिकाणां यज्ञादि धर्म-
कर्मानुष्ठानञ्च निर्व्वाधं प्रवृत्ते इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

परम्पराया वलवा रणानां

परम्पराया वलवारणानाम् ।

धूलीः स्थलीर्व्योम विधाय रुन्धन्

परम्परायाऽवलवारणानाम् ॥ ६४ ॥

प्रथमद्वितीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति । परमिति । राज्ञः
सुतिरियम् । पदच्छेदो यथा । परं, परायाः, वलवाः, रणानाम्,
इति प्रथमे । परम्परायाः, वलवारणानाम्, इति द्वितीये ।
परं, पराय, अवलवारणानाम्, इति चतुर्थे । हे पराय ! पर
उल्लेखोऽथः शुभविधिर्यस्य स तथा तत्कर्मो धर्मं, लं रणानां संघा-
माणां परम्परायाः समूहस्य त्वलीः धूलीर्विधाय रेणुमयोः कृत्वा
योग आकाशं रुन्धन् धूलिभिरेवाच्छादयन् सन्, एतेन रथा-
श्चादिसेनाङ्गानां वाङ्मयं ध्वनितं । परं श्रेष्ठं प्रवलमित्यर्थः,
परं शत्रुं परायाः गतयानसि 'परापूर्ववाधातोर्लङ्सुडि-
रूपं । लं किभूतः यन्वाः यत्नेन सामर्थ्येण परवलानि वा
वारयतीति सः 'वारयतेः क्विप् रूपं । रणानां किभूतानां

बला बलवन्तो वारणा हस्तिनो यत्र ते तथा तेषां, तथा अबल
 वारणानाम् अबलान् दुर्बलान् वारयन्तीति ते तथा तेषाम् ॥
 अनन्तर प्रथमद्वितीयचतुर्थपादाभ्यासोदाहरण भवितुमर्हति
 तन्तु कस्मिन्नपि पुस्तके न दृश्यते पादत्रयाभ्यासस्यैकैकपाद-
 त्यागेन चातुर्विध्यस्यैचित्यात्, तस्मादतिपूर्वमेव लिपिकरप्रमा
 दादिनष्टमिति सम्राध्यते, पुस्तकान्तरे तु एतत्पद्यस्य धूलो
 स्यस्तीर्थ्याम विधाय रुन्धन्निति द्वितीयपादो दृश्यते तदा प्रथम
 द्वितीयचतुर्थपादाभ्यासोदाहरण विलुप्तमिति यथा तथा भवतु
 पतितमेकमुदाहरण स्वयं ज्ञातव्यम् ॥ ६४ ॥

न श्रद्धे वाचमलज्ज ! मिथ्या

भवद्विधानामसमाहितानाम् ।

भवद्विधानामसमाहितानां

भवद्विधानामसमाहितानाम् ॥ ६५ ॥

द्वितीयादिपादत्रयाभ्यासमुदाहरति । नेति । शठनायक
 प्रति नायिकाया उक्तिरियं । हे अलज्ज भवद्विधाना स्मादृ-
 शाना प्रतारकाणाम् 'अथ चतुर्थपादादिगतभवद्विधानामित्य-
 स्त्वार्यं । वाच न श्रद्धे न प्रत्येमि, वाच किम्भूता यतो मि
 थ्याभवत् असत्यं भवत् विधीयते अदिति विधानं प्रतिपाद्य
 यस्या सा तथा ता, तथा असमोऽशरत्स लुण्डीभूत इत्यर्थं
 योऽहि सपस्तस्येव तानो विस्तारो यस्या सा तथा ताम्
 अतिवक्रामित्यथ, तथा भवे उत्पत्तौ श्रवणसमकाल एवेत्यर्थं,

हे धाने अर्थपोषणे यस्याः सा तथा तां श्रवणमात्रेणैवार्थदय-
वोधिकामित्यर्थ । भवद्विधानां किम्भूतानाम् असमाहिता-
नामनवहितानां, तथा असमा अनुपमा अधिका इत्यर्थ.,
अहिताः शत्रवो येषां ते तथा तेषाम् ॥ ६५ ॥

सन्नाहितोमानमराजसेन ।

सन्नाहितोऽमानम । राजसे न ।

सन्नाहितो मानम । राजसेन

सन्ना हितोऽमानमराजसेन । ॥ ६६ ॥

इत्थं पादत्रयविषय द्विरभ्यासमुदाहृत्य सम्प्रति पादचतु-
ष्टयविषय त्रिरभ्यासमुदाहरति । सन्निति । कश्चित् शैव रा-
जानं प्रति कस्यचित् स्तुतिरियम् । अत्र पदच्छेदः । सन्,
आहितोमानमराजसेन, इति प्रथमे । सन्नाहितः, अमानम,
राजसे, न, इति द्वितीये । सन्नाहित, मानम, राजसेन, इति
तृतीये । सन्ना, हित', अमानमराजसेन, इति चतुर्थे । तद-
यमन्वय., हे सन् ! माधो ।, तथा हे आहितोमानमराजसेन ।
म नमन्ति पर नम्यन्त इत्यनमा प्राज्ञाणाः तेषां राजा चन्द्रः
अनमराज', उमा पार्ष्वती च अनमराजस्य उमानमराजौ
आहितौ स्वाङ्गे म्यापितौ उमानमराजौ येन म आहितो-
मानमराजः शिव. तेन सेनः दनेन ईश्वरेण मह वर्त्तमानः
तत्सम्बोधन शिवपरायणेत्यर्थ., तथा हे अमानम । अमाना
अपरिमिता मा सम्प्रतिर्था म तथा तत्सम्बोधन, त्वं सन्नाहित.

कृतसन्नाह सन् युद्धयाचा कुर्वन्निर्त्यर्थ, न राजसे शोभसे,
 कथमित्याह हे राजसेन रजोगुणजेन लोभादिना नागम ।
 मा नश्यते नायत्तीक्रियत इति स तथा तत्सम्बोधन लोभाद्य-
 वशीकृतेत्यर्थ, यतस्त्व सन्नाहित सन्ना पूर्वमेवावसाद गता
 अहिता अत्रवो यस्य स, तथा हे अमानमराजसेन । मान
 पूजा मा लक्ष्मीय मानमे न विद्येते मानमे यथा सा अमा-
 नमा तादृशी राजसेना प्रतिपन्नृपसैन्य यस्य स तथा तत्स-
 म्बोधन, त्व सन्ना सत्पुरुष अतएव हित सर्वेषा हितकारी
 तव शैवत्वादिना परपीडाकरो युद्धोद्यमो न युक्त इति भाव ॥
 ॥ ६६ ॥

सकृद्विस्त्रिय योऽभ्यास पादस्यैव प्रदर्शित ।

श्लोकद्वयन्तु युक्तार्थं श्लोकाभ्यासं स्मृतो यथा ॥ ६७ ॥

अथ पादाभ्यासमुपमहरन् श्लोकाभ्यासमाह । सकृदिति ।
 पादस्य य सकृदेकवार, द्विर्द्विवार, त्रिस्त्रिवारोऽभ्यास पुन-
 रावृत्ति स एव पूर्वोपन्यस्यैरुदाहरणे प्रदर्शित इत्यन्वय,
 अत्र स इत्यध्याहार्य, तत्र सकृदभ्यास पादद्वयविषय, द्वि-
 रभ्यास पादत्रयविषय, त्रिरभ्यास पादचतुष्टयविषय ।
 श्लोकद्वयन्विति युक्तार्थं सम्वद्धार्थम् एकवाक्यतया एकविशेष्य
 कान्यघबोधकमित्यर्थ, श्लोकद्वय समानानुपूर्विकसमानवर्ण-
 षटितपद्यदय श्लोकाभ्यास श्लोकाभ्यासाख्ययमकवदित्यन्वय ।
 अत्र श्लोकद्वय श्लोकद्वयमेवेत्यर्थ, तेन द्विस्त्रिरभ्यासात्मकमिदं
 न भवति केनाप्यनुकृत्वादिति बोध्यम् ॥ ६७ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितवाङ्मना ।

स्वमित्रोद्धारिणाऽभीता पृथ्वीयमतुलाश्रिता ॥ ६८ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितवाङ्मना ।

स्वमित्रोद्धारिणाऽभीता पृथ्वी यमतुलाश्रिता ॥ ६९ ॥

विनायकेनेति । राज्ञः स्तुतिरियं । हे राजन् भवता हेतुना इयं पृथ्वी पृथिवी अभीता दुर्जनेभ्यो भयशून्या जाता, भवता किम्भूतेन यतो विनायकेन दुर्जनानां विनेचा दुर्जनान् दण्डयतेत्यर्थः, तथा वृत्तौ वर्तुलौ उपचितौ मूलौ च बाह्य यस्य स तथा तेन, तथा स्वमित्रान् सुष्टुरिपून् प्रबलान् रिपूनित्यर्थः, उद्धर्तुं विनाशयितुं शीलं यस्य स तथा तेन, तथा अतुलाश्रिता केनापि सादृश्यं न भजता 'शत्रुं सेवायामित्यस्य किप् ततस्तृतीयैकवचनम् । इति प्रथमश्लोक-स्यार्थः ॥ ६८ ॥

द्वितीयस्य यथा । अभीता युद्धार्थं त्वान्भ्यामच्छता 'अभि-पूर्वादिण्गतावित्यस्मात् किप् ततस्तृतीयैकवचनम् । अरिणा तव शत्रुणा विनायकेन नायकरहितेन भवता मता पृथ्वी महती यमस्य हतान्तस्य तुला मानयन्तं 'गौणप्रयोगोऽयं' विचार-स्यस्योत्यर्थः, मानयन्ते यथा भूनाधिकत्वनिश्चयस्यथा यमस्य विचारस्यर्था पापपुण्यनिश्चय इति गौणता, आश्रिता प्राप्ता मृतमित्यर्थः, किम्भूतेन वृत्तौ गर्भौ उपचितौ चित्तां गणान-मुपगतां याह्य यस्य स तथा तेन 'उपचितेति चित्तामुपगता-

विति 'द्वितीययात्यादेः क्रान्तादाविति तत्पुरुषः, तथा खानि धनानि मित्राणि वन्धूश्च उज्जहाति परित्यजतीति स्वमित्रोद्धाः तेन स्वमित्रोद्धा 'उत्पूर्वात् ओहाकत्यागे इत्य-
स्मात् क्विवन्तात् तृतीयैकवचनं धातोराम्बुक् शसाद्यचोत्या-
कारलोपः ॥ ६६ ॥

एकाकारचतुष्पादं तन्महायमकाङ्गयम् ।

तत्रापि दृश्यतेऽभ्यासः सा परा यमकक्रिया ॥ ७० ॥

अथ पादचतुष्टयगोचरस्य त्रिरभ्यासस्य प्रतिपादमवा-
न्तराभ्यासे विशिष्ट्यन्तरसम्भवान्महायमकसंज्ञामाह । एका-
कारेति । महायमकसंज्ञाकरणे हेतुमाह । तत्रापीति । तत्रापि
पादमध्येऽपि अभ्यासः पादखण्डस्य पुनरावृत्तिर्दृश्यते तस्मा-
द्यत इयं परा उक्त्या यमकक्रिया यमनविधिस्तत इदं
महायमकाङ्गयमित्यन्वयः, तत्रापीत्यत्र तस्यापीति पाठो न
सम्यक् । पादचतुष्टयाभ्यासे यत्र पादखण्डस्याभ्यासस्तन्महा-
यमकमित्यर्थः, इदञ्च सकदावृत्तौ द्विरावृत्तौ च सम्भवति
किन्तु न केनापि गणितमित्युपेक्षितं गन्यकता ॥ ७० ॥

समानयासः । मानया समानयासमानया ।

समानया समानया समानः । या समानया ॥ ७१ ॥

महायमकमुदाहरति । समानयामेति । सखाद्यं प्रति वि-
रहिण उक्तिरियं, पदच्छेदो यथा, समानयास, मा, अनया,

इति प्रथमे । समानय, असमानया, इति द्वितीये । समानया,
 समानया, इति तृतीये । समान, या, समानया, इति चतुर्थे ।
 हे समानयास ! समानो यामो यत्रो यस्य स तथा तत्सम्बो-
 धनं सर्वकार्येषु तुल्यप्रयत्नेत्यर्थः, मा माम् अनया नायि-
 कया सह समानय सङ्गमय, किन्भूनया यतोऽसमानया अनु-
 पमया, तथा समानया मानः कोपस्तत्सहितया मानिन्येत्यर्थः,
 तथापि समानया मानः पूजा तत्सहितया माननीययेत्यर्थः,
 एतदपि कथमित्याह हे समान ! सम आनः प्राणो यस्य स
 तथा तत्सम्बोधनम् एकप्राणेत्यर्थः, या नायिका समानया
 सा लक्ष्मीर्नयो नीतिय ताभ्यां सह वर्त्तमाना यतः सा लक्ष्मी-
 मती नीतिमती च अतस्तस्या मानेन बलवद्भूयितोऽस्ति तत्त्व-
 रितं मानमपमारथाननया सह मां सङ्गमयेत्यर्थः । अत्र
 पादानां खण्डद्वयेऽवान्तरचमनम्, एवं त्रिखण्डादीं चेदं भवि-
 तुमर्हतीति बोधं । प्रमाणिकावृत्तम् ॥ ७१ ॥

धराधराकारधरा धराभुजा

भुजा मर्ची पातुमहीनविक्रमाः ।

क्रमात् सद्गन्ते सद्गसा हतारयो

रयोद्गुरा मानधुरावस्तन्निनः ॥ ७२ ॥

अत्यन्तबहवस्तेषां भेदाः सम्बेदयोनय इत्यनेन प्रतिपा-
 दिताः सजातीयसंमिश्रणजनितभेदा उदाहृताः संप्रति वि-
 जातीयसंमिश्रणजनितान्यपि भेदान्तराणि सम्भवितुमर्हन्तीति

प्रतिपादयन् दिङ्मात्रमुदाहरति । धरेति । धराभुजां राज्ञां
 भुजा वाहवः क्रमात् मर्षेण पृथिवीं पातुं रक्षितुं महन्ते
 मूमर्था भवन्ति, किम्भूताः धरां पृथिवीं धरतीति धराधरो-
 ऽनन्तनागस्तस्याकारं धरन्तीति धराधराकारधराः दीर्घा
 इत्यर्थः, तथा अहीनाऽपरिच्छुतो विक्रमो येषां ते, यदा
 अहीनां नागानामिनस्य प्रभोरनन्तस्येव विक्रमो येषां ते आ-
 कारतो विक्रमतस्थानन्तमदृशा इति विशेषणद्वयेन ज्ञापितं,
 तथा महमा बलेनैव हता अरयो यैस्ते, तथा रयेण वेगेनोद्गुरा
 उद्गटाः, तथा मानधुरां मानस्य भारमवलम्बन्ता इति मान-
 धुरावलम्बिनः सम्मानरक्षका इत्यर्थः । अत्र प्रथमपादे अत्यपेत-
 मादिमध्यमकं पादचतुष्टयसन्धिचये चात्यपेतमन्तादियमकं
 मन्दंमध्यमकञ्च, द्वितीयपादे च वर्षद्वयव्यवहितं महीमहीति
 मध्यमकं, तृतीयपादे च महमहेत्येकवर्षव्यवहितं तदेव ।
 चतुर्थपादे च पुनर्वर्षद्वयव्यवहितं तदेवेति बहूनां विजातीय-
 यमकानामत्र समेदः । अथञ्च श्लोकोऽसङ्गत इति कृत्वा कवि-
 राजादिभिरुपेक्षितः, अस्माभिस्तु बहूषु प्रामाणिकपुस्तकेषु दृश्यत
 इत्यनुपेक्ष्य यथाकथञ्चित् समर्थितो व्याख्यातश्च ॥ ७२ ॥

आवृत्तिः प्रतिलोम्येन पादाईश्लोकगोचरा ।

यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥ ७३ ॥

इत्यमनुलोमाभ्यासे यमकभेदा दर्शिताः, संप्रति प्रति-
 लोमाभ्यासे तत्प्रकारान् दर्शयति । आवृत्तिरिति । पादः,

श्रद्धं श्लोकश्च, एते गोचरा विषया चस्मान्तादृशो 'अत्रार्द्धपरं
श्लोकार्द्धपरं' प्रतिलोम्येन विलोमेनावृत्तिः प्रतिलोमत्वात्
विलोमावृत्तिरूपत्वात् प्रतिलोमं प्रतिलोमनामकं यमकं
सूत्रमित्यन्वयः, पादगतं श्लोकार्द्धगतं श्लोकगतञ्चेत्यस्य त्रयो
भेदा इत्यर्थः, अयमर्थः यत्र पूर्वपादस्य प्रतिलोमेनावृत्त्या
उत्तरपादः उत्तरपादस्यापि तथैवावृत्त्या पूर्वपादः तत्पाद-
गोचरं, यत्र च पूर्वार्द्धस्य प्रतिलोमेनावृत्त्या उत्तरार्द्धं उत्त-
रार्द्धस्य च तथावृत्त्या पूर्वार्द्धं तदार्द्धगोचरं, यत्र च संपूर्ण-
पूर्वश्लोकस्य प्रतिलोमेनावृत्त्या श्लोकान्तरं तस्य च तथावृत्त्या
पूर्वश्लोकः तत् श्लोकगोचरमिति ॥ ७३ ॥

या मताशः कृतायासा सायाता कृशता मया ।

रमणारकता तेऽस्तु स्तुतेताकरणामर । ॥ ७४ ॥

तान् क्रमेणोदाहरति । चेति । मानिन्या नायकं प्रत्युक्ति-
रिथं । हे मताशः । मता जाता आशा परकान्ताविषयिणी
दृष्ट्वा यस्य स तथा तत्सम्बोधनं, या कृशता चीणत्वं कृता-
यासा कृतो जनितः आयासः क्लेशो यया सा, मया सा कृशता
आयाता प्राप्तः, तव दृष्टेष्टितचिन्तनया पूर्वमेव मे कृशता
जाता संप्रति त्वां परित्यजन्त्याः काधिका सा भविष्यतीत्यर्थः ।
हे स्तुतेतः । स्तुतं सवमितः । प्राप्तः । स्तुतं प्रशस्तमितं गमनं यस्य
स तथा तत्सम्बोधनमिति वा, तथा हे अकरणामरः । अकरणे
निन्दितक्रियायां देवतुल्यः । देववन्निपिङ्गकार्थमनाचरन्मित्यर्थः ।

हे रमण ! अस्माक प्रीतिकर ! । 'सर्वाण्येतानि सम्योधनपदानि
 सोऽनुष्ठानानि प्रकृतानुपयोगादिति बोध्यं । ते तव आरकता
 इयत्तिं गच्छतीति आरको गन्ता तस्य भावोऽस्तु भवतु इतस्तव
 गमन भवतु त्वमितः परकामिनीसविधमेव गच्छेत्यर्थः । अत्र
 प्रथमपादस्य प्रतिलोमेनावृत्त्या द्वितीयपादः, द्वितीयपादस्य
 च तथावृत्त्या प्रथमपादः, एव तृतीयचतुर्थयोरपि, तेनात्र
 पादविषयं प्रतिलोमत्वम् ॥ ७४ ॥

नादिनो मदनाधी स्वा न मे काचन कामिता ।

तामिका न च कामेन स्वाधीनादमनोदिना ॥ ७५ ॥

श्लोकार्द्धविषयं प्रतिलोममुदाहरति । नादिन इति । कस्य-
 चिद्योगिन उक्तिरियं । नादिनो नादविशिष्टस्य नादब्रह्मानु-
 भवत इत्यर्थः । मे मम मदनाधी मदन कामस्य आधिस्तज्ज-
 नितमानस्यथा च तौ, तथा स्वा स्वकीया काचन कापि
 कामिता विषयाभिलाषस्य न, नादसुखद्वयस्य मम काम-
 कामजनितमानसपोडा स्वार्थं विषयाभिलाषस्यैते न सन्ती-
 त्यर्थं, स्वैत्यनेन परार्थं कामिता तु विद्यत एवेति सूचितम् ।
 अतएव दमनोदिना दमो वहिरिन्द्रियमयम' त नोदितु नि-
 रसितु शीलमस्य स तथा तेन कामेन हेतुना स्वमात्मा
 अधीनमायत्त यस्यास्तादृशी अजितेन्द्रियाणामात्मानं व्या-
 कुलयन्तीत्यर्थं, तामिका च ग्लानिरपि न, मम नास्तीत्यर्थं ।
 योगिनां नादोत्पत्तिस्य प्राणायामकृता । तदुक्तं सुरेश्वराचा-

र्यंण 'मरेचपूरैरनिलस्य कुम्भैः सर्वांसु नाडीषु विशेषितासु ।
अनाहतादन्तु रहादुदेति स्वात्मावगम्यः स्रयमेव नादः' इति ।
केचिन्तु धीरिति सविमर्गपाठं धृत्वा मम धीरमदनेति व्याच-
क्षते तन्न रुचिरं प्रतिलोमाभ्यासे विमर्गस्य सम्यग्भासनावदिति
ध्येयम् ॥ ७५ ॥

यानमानय माराविक्रगोनानजनासना ।

यामुदारशताधीनामायामायमनादि सा ॥ ७६ ॥

सा दिनामयमायामा नाधीता शरदाऽमुया ।

नासनाजनना शैकविरामायनमानया ॥ ७७ ॥

॥ यमकचक्रम् ॥

समस्तश्लोकगोचरं प्रतिलोममुदाहरति । यानमिति ।
वेद्यासक्तस्य सखायं प्रत्युक्तिरिष्टं । हे सखे त्वं यानमस्याद्यन्यतमं
वाहनमानय, किमर्थमित्याह अहं याम् उदारशताधीनाम्
उदारार्णां दाहृणां शतमधीनं यस्याः सा उदारशतस्याधीनेति
वा तां वेष्टामित्यर्थः, आर्यां पूर्वं गतवान् सा आयमागमनम्
अनादि मया उक्ता अद्य तव ममीपमागमित्यामीति कथितेत्यर्थः ।
नद् अय्यक्तशब्दे इत्यस्य कर्मणि लुङि रूपं कथनार्थकत्वविवक्ष-
याच्च सकर्मकता ततएव द्विकर्मकत्वात् सेत्यस्य गौणकर्माण
उक्तत्वं । तस्माद्गमनस्यावश्यकतया यानस्य प्रयोजनमिति
तदानयेति हेतुहेतुमद्भावेनाचयः । न किन्मूता मारः काम
एव अविर्मेषस्य कशा ताडनी कामिनां कामज्वालानिवा-

रिकेत्यर्थः, तथा जना धनहीनाः सन्तोऽनन्ति जीवन्तीति जनानास्तद्रूपा ये जनास्ताम् अस्यति क्षिपतीति जनानजना-सना निर्द्धनजनानाङ्गोक्तुर्व्वतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

श्लोकस्यास्य प्रतिलोमेनावृत्तौ श्लोकान्तरं, तद्दर्शयति । सेति ।
 वेष्ट्यापीयं मयि दृढानुरागा संप्रति मामप्राप्य नितरां व्या-
 कुला भवति तत्त्वरितमेव तत्र गन्तव्यमित्याह । मा वेष्ट्या
 अमुया शरदा अत्युद्दीपकेनानेन शरत्कालेन आधीता आधिं
 मानसव्यथामिता प्राप्ता सती श्लोकविरामा न श्लोकस्य विरह-
 दुःखस्य विरामो यस्याः सा न भवति निरन्तरं विरहदुःख-
 मनुभवतीत्यर्थः, श्लोकविरामेत्यस्य द्वितीयपादादिस्मितेन ने-
 त्यनेनान्वयः । सा कीदृशी दिनामयमायामा दिने दिवसे
 श्रामयस्य रोगस्य मायां व्याजममति गच्छतीति सा दिवसे
 सखीसमक्षं रोगमपदिशा विरहदुःखं गोपयन्तीत्यर्थः, तथा
 नासनाजनना नास्ति आसनाया उपवेशनस्य स्थिरत्वस्येत्यर्थः
 जननमनुष्ठानं यस्याः सा सततमभ्यिरेत्यर्थः, अत्र नैक्यग्रा
 इत्यादिवक्षिपदयङ्प्रोच्चावुत्तरपदपरत्वाभावाच्चञ्जेऽन्वाभावः ।
 तथा अयमं मद्गमनवर्त्मं तस्य मागं ज्ञानं दर्शनमित्यर्थः,
 याति प्राप्नोतीत्ययनमानया केवलं मद्गमनमार्गं निरोध-
 माणेत्यर्थः । इत्थं विशेषणैरस्या अनुरागः सूचितः । अर्थ-
 लिङ्गुरपि वेष्ट्या काव्यनुरक्ता भवति यथा गृह्णकटिकादौ
 वसन्तमेनादि । अतएवोक्तम् 'एषापि मदनायत्ता ह्यापि
 शायानुरागिणीति ॥ ७७ ॥

वर्षानामेकरूपत्वं यत्त्वेकान्तरमर्द्धयोः ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राङ्दुष्करं तद्विदो यथा ॥ ६८ ॥

दुष्करयमकनिरूपणप्रसङ्गेन दुष्करांश्चिचान्द्वाराणपि कां-
श्चिन्निरूपयन् प्रथमं गोमूत्रिकं लक्षयति । वर्षानामिति । तु
इत्यन्तद्वारान्तरलज्ञापनाय । अर्द्धयोः ऊर्द्धाधःक्रमेण पङ्क्त-
द्वयेन लिखितयोः श्लोकस्य पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धयोर्वर्षानामेका-
नारमेकवर्षव्यवहितं यदेकरूपत्वमभिन्नत्वम् अर्द्धद्वयघटकवर्ण-
मंघयोरैकैकाक्षरव्यवधानेन यदेकविधवर्षानामुपन्याम इत्यर्थः,
तद्विदश्चिचालङ्कारशास्त्रज्ञायात्रिधवर्षविन्नमनं दुष्करं सद्यमा
कर्तुमशक्यं गोमूत्रिकेति प्राङ्ः, चक्षतो गोमूत्रधाराकार-
त्वेन श्लोकस्यस्य लिखितत्वाद्गोमूत्रिकामंजं चिचान्द्वारं
वदन्तीत्यन्वयः । दुष्करमिति निरूपणीयत्वे हेतुः एतेन ये
सुकरा वन्त्यास्ते सर्वेऽत्र नोच्यन्ते गन्यान्तरतो ज्ञातव्या इति
सूचितम् । यत्त्वित्यत्र यदीति कश्चित्पाठः तत्र तदेत्यथाऽत्या-
न्वयः, तदित्यत्र च कश्चित् तमितिपाठः तमलङ्कारमित्यर्थः ।
इत्युत्तरार्द्धस्यैकान्तरितवर्षानां तादृशपूर्वार्द्धवर्षैरेकरूप्या-
दर्द्धगोमूत्रिका, यत्र च प्रथमद्वितीयपादयोस्तादृशवर्षाना-
मेकविधत्वं द्वितीयचतुर्थपादयोस्तु तेषामपरविधत्वं तत्र पाद-
गोमूत्रिका यथा 'काङ्क्षन् पुलोमतनयास्तनताडितानि वच-
स्यजोत्वितरयाश्चनपीडितानि । पायादपायभयतो नमुचि-
प्रहारी मायामपाख्य भवतोऽस्तुमुचां प्रहारी' इति । अत्र च

प्राङ्गर्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदि ।

तद्विद्यं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः ॥ ८० ॥

अथ दुष्करमेवार्द्धभ्रमं सर्वतोभद्रं चित्रद्वयं लक्षयति ।
प्राङ्गरिति । श्लोकार्द्धभ्रमणं श्लोकस्य बन्धलिखितश्लोकीयपाद-
चतुष्टयस्य अर्द्धनार्द्धमार्गेण अनुलोमप्रतिलोमरूपयोरुच्चारण-
मार्गयोर्मध्ये केवलमनुलोममार्गेणेत्यर्थः, यदि भ्रमणं भ्रम-
णेन पादोत्थितस्तदा अर्द्धभ्रमं नाम चित्रं प्राङ्गः, यदि च
सर्वतोऽनुलोमप्रतिलोमाभ्यां भ्रमणं तदा तत् सर्वतोभद्रमिष्ट-
मित्यन्वयः, अयमर्थः, बन्धद्वयमिदं प्रायेणाष्टाक्षरवृत्तविशेष-
विषयं, तत्र मन्त्रिवेशप्रकारः, चतुःपष्टिकोष्ठात्मकेऽस्मिन् बन्धे
क्रमेण अथपङ्क्तिचतुष्टये पादचतुष्टयं लेख्यम्, अनन्तरञ्चाधःस्य-
पङ्क्तिचतुष्टये चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादा लेख्याः, तच्चार्द्ध-
भ्रमे अधःस्यपङ्क्तिचतुष्टये परावृत्त्या सर्वतोभद्रे तु परावृत्त्या
ममावृत्त्या वा चतुर्थादिपादलिखनमिति विशेषः । तत्रोद्धार-
क्रमस्तु अर्द्धभ्रमे ऊर्द्धपङ्क्तौ वामाहचिणतः अधःपङ्क्तौ दक्षिणा-
दामतः, एवं वामस्याऽर्द्धकोष्ठादधःक्रमेण दक्षिणस्याधःकोष्ठा-
दूर्द्धक्रमेण चानुलोमोच्चारणेन प्रथमादिपादोत्थानं । सर्वतो-
भद्रे तु वामाहचिणतो दक्षिणादामतः ऊर्द्धादधः क्र-
मादूर्द्धतद्यानुलोमविलोमाभ्यां सर्वतं आवर्तनेन पादोत्थ-
नमिति ॥ ८० ॥

म	नो	भ	व	त	वा	नी	कं
नो	द	या	य	न	मा	नि	नी
भ	या	द	मे	या	मा	मा	वा
व	य	मे	नो	म	या	न	त
६	६	६	६	६	६	६	६
६	६	६	६	६	६	६	६
६	६	६	६	६	६	६	६
६	६	६	६	६	६	६	६

॥ ८१ ॥

॥ अर्द्धभ्रमः ॥

तच्चाद्धभ्रममुदाहरति । मनोभवेति । हे मनोभव! काम! तव अमीकं सेनारूपा मानिनी इयं मानवती तव न न उदयाय जयाय अपि तु उदयायैव, तवेत्युभयचाम्बधि । ननु विजिगीषोरनीकमपराधिनं दण्डयति तव काच चिन्तेत्यत्राह, हे नत! नमस्कृत! वयमेनोमयाः अपराधिना मा वा न वा कृतापराधा वा न भवामः किन्तु भयात् अमेयोऽपरिमित आमः पीडा येषां ते, यद्यपि वयं नापराधिनः तथापि भयेन व्याकुला जाताः स्म इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा

॥ ८२ ॥

॥ सर्वतोभद्रम् ॥

सर्वतोभद्रमुदाहरति । सेति । अत्र पदच्छेदः । सा, अमायामामाया, मामा, इति प्रथमे । मारानायायानारा-
मेत्येकमेव पदं द्वितीये । यानावाराराया, अनाया, इति
द्वितीये । माया, रामा, माराय, अमा, इति चतुर्थे । प्रेषि-
तस्य विरहिणो विलपनमिदं । सा स्मर्यमाणा रामा रमणी
मामा चन्द्रेण अमा सह 'छायासुगधरो राजा माः, इति
चन्द्रपर्याये त्रिकाण्डशेषः । माराय विनाशाय, स्मर्यमाणा
नायिका दृशमानस्यद्रयानस्यनोद्दीपनविभावामुभौ इति
सम विनाशाय भवत इत्यर्थः, सा कीदृशी दतोऽसाद्यदा
याजस्य अमन्त्रापरिनिताय आमस्य षोडश्या दाय शान्ति

यथा सा, तथा मारः काम एव आनायो जासं बन्धनकारित्वात् तस्यायानेनागमनेनारामः क्रीडा यस्याः, मारानाय-
 ख्यायानं यतस्तादृश आरामो यस्या इति वा सा, तथा यानं
 गमनमावारयति निवारयतीति यानावारः तादृश आरावे
 वचनं यस्याः सा मधुरवचनभङ्गा विदेशगमनं निवारयन्ती-
 त्यर्थः, अतएव अनाया नायो नयस्तद्रचिता अकार्यशैत्यर्थः
 नास्ति आयो गमनं यस्याः सेति केचित्, तथा मां लक्ष्मीं या-
 तीति माया अतिसुन्दरीत्यर्थः । इत्थं बन्धेषु दुष्करा एव
 लक्षिताः खङ्गादिबन्धास्त्रितः सुकरा इत्युपेक्षिताः सन्धान-
 न्तरतोऽनुसर्त्तव्याः ॥ ८२ ॥

यः स्वरस्थानवर्णानां नियमो दुष्करेष्वसौ ।

इष्टश्चतुःप्रमृत्त्येव दर्शयते, सुकरः परः ॥ ८३ ॥

अथ काव्यशोभाजनकत्वेनालङ्कारतया प्राचीनैरभ्युपगतस्य
 स्वरादिनियमस्य बल्लभेदस्यापि दुष्करं भेदचतुष्टयं दर्शयति ।
 य इति । स्वरा अकारादयः, स्थानानि कण्ठादीनि एषां
 काव्ये निवेशामग्नवात्तद्गवा वर्णा इत्यर्थः, तथा वर्णाश्च कण्य
 दन्त्यत्वाद्यविशेषितवर्षमात्राणि, तेषां नियम इतरव्यवच्छेदे-
 नोपादानं चतुर्भिरेव स्वरैः स्थानैर्वर्णैर्वा निबन्धनमित्याद्यव-
 धारणमित्यर्थः तद्रूपो योऽलङ्कारः प्राचीनैरुक्त इति शेषः,
 अथौ चतुःप्रमृति चतुरादि यथा स्थात्तथा दुष्करेषु मध्ये
 दृष्टोऽभिमतः अन्यषाड्छमिषा दुष्कराणामेव दर्शनाया

आवश्यकत्वात् चतुरादिस्वरस्थानवर्णनियम एव दुष्करतया दर्शयितुमुचित इत्यर्थः, चतुःप्रभृतीति दर्शयंत इति क्रियाया विशेषणं वा, तस्मादेव चतुरादिनियम एव दर्शयते, परः पञ्च-
पडादिनियमस्तु सुकरः सुकरत्वात् स न दर्शयंत इत्यर्थः ।
चतुःप्रभृतीति प्रभृतिपदेन त्रयाणां द्वयोरेकस्य च ग्रहणं तेन
स्वरस्थानवर्णानां प्रत्येकं चतुस्त्रिद्विकनियमरूपाश्चत्वारो भेदा
दर्शयन्त इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

आम्नायानामाद्यान्त्या वाग्गीतीरीतीः, प्रीतीर्भीतीः ।

भोगो रोगो, मोदो मोदो, ध्येये ध्येये देशे क्षेमे ॥ ८४ ॥

तत्र प्रथमं चतुःस्वरनियममुदाहरति । आम्नायानामिति ।
आम्नायानां वेदानामन्या वाक् उपनिषत् गीतीर्गानानि रीतीः
अतिदृष्ट्याद्युपद्रवरूपा आह चित्तमोदकत्वादिति भावः,
तथा प्रीतीः कलत्रपुत्रादिषु स्नेहान् भीतीर्भयजनिका आह
विषेणादिना दुःखदायकत्वादिति भावः, तस्माद्भोगो गानादि-
विषयानुभवा रोगो ध्याधिरेव, तथा मोदो विषयानन्दो
मोदोऽज्ञानमेव, तर्हि विषयसङ्गं परिहृत्य किं कर्त्तव्यमि-
त्याह क्षेमे पुण्ये अनुपद्रवे वा देशे, ध्येये ध्यातये ब्रह्मणि, ईर्ष्यं
धानं मनःसमाधानं धाः इच्छा तदेकत्वलिप्सा च ते इच्छे
इति शेषः । ध्येये इति मयकारपाठे तु ध्या ध्यान्निवृत्ति-
र्थः । अत्र आ ई शो ए इति चतुर्भिरेव स्वरैः इदं गद्यन्
विद्युन्मास्त्राद्यन्तम् ॥ ८४ ॥

चित्तिविजितिस्थितिविहितिव्रतरतयः परगतयः ।

उरु रुरुधुर्गुरु दुधुवर्युधि कुरवः स्वमरिकुलम् ॥ ८५ ॥

त्रिस्वरनियममुदाहरति । चितोति । चितेर्विजितिर्विजयः
स्थितेर्मर्यादाया विहितिविधानञ्च ते एव व्रतं तत्र रतिर्येषां
ते ततश्च स्वजात्युचितकर्मकरणात् परा उत्कृष्टा गतिर्दशा
ज्ञानं वा येषां ते । 'गतिः स्त्री मार्गदशयोर्ज्ञाने यात्राम्युपाय-
योरिति मेदिनी । ईदृशाः कुरवः कुरुवंशीयाः कुरुदेशजा
वा भृषाः युधि युद्धे स्वं स्वीयमरिकुलम् उरु अधिकं यथा
तथा रुरुधुरावृत्तवन्तः, गुरु सातिशयं यथा तथा दुधुवुः कल्प-
यामासुः । अत्र इ अ उ इति त्रय एव स्वराः । खरितगतिर्दृ-
त्तम् ॥ ८५ ॥

श्रीदीप्ती श्लोकीर्त्ती धोनीती गोःप्रीती ।

एधेते द्वे द्वे ते ये नेमे देवेशे ॥ ८६ ॥

द्विस्वरमुदाहरति । श्रीदीप्ती इति श्रीर्लक्ष्मीर्दीप्तिः शोभा
च ते, श्लोर्लज्जा कीर्त्तिय ते, धोर्धुंद्धिर्नीतिय ते, गोर्वाणी
प्रीतिः गन्तोपय ते, एते द्वे द्वे ते तव एधेते वर्द्धते, ये द्वे द्वे इमे
देवेशे इन्द्रेऽपि न विद्येते । अत्र ई ए इति द्वावेव स्वरा । वाणी-
वृत्तं 'मर्त्ये चेद्दोर्घाणां वाणीति प्रोक्ता मेति लक्षणात् ॥ ८६ ॥

सामायामामाया मासा मारानायाथानारामा ।

थानावारारावानाया माया रामा मारायामा ॥ ८७ ॥

॥ स्वरनियमः ॥

एकस्वरमुदाहरति । सेति । श्लोकोऽथ सर्वतोभद्रोदा-
हरणत्वेन पूर्वमुक्तस्तैव व्याख्यातः । अत्र आकार एवैक
स्वरः ॥ ८० ॥

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि ।

अघने गगने दृष्टिरङ्गने । दीयतां सकृत् ॥ ८१ ॥

अथ स्नाननिधम दर्शयन् प्रथमं चतुःस्नानमुदाहरति ।
नयनेति । मानिनी प्रति नायकस्योक्तिरित्य । हे अङ्गने । प्रश-
स्ताङ्गवति ! अघने मेघरहिते अतएव नक्षत्रगणशालिनि तत
एव नयनानन्दजनने गगने मङ्गदेकवारमपि दृष्टिर्दीयतामि-
त्यन्वयः । ईदृशगगनस्योद्दीपकत्वात् दर्शने जाते मानो न
स्यास्यतीत्यभिप्रेत्य दर्शनायै नायकस्यानुरोध इति भावः ।
अत्र दन्वतालव्यकपट्यमूर्द्ध्वैरेव वर्षैर्निर्मध्यमानत्वाच्चत्वार्यैव
स्नानानि ॥ ८१ ॥

अलिनीलालकलतं कं न हन्ति घनस्तनि । ।

आननं नलिनच्छायनयनं शशिकान्ति ते ॥ ८२ ॥

त्रिस्नानमुदाहरति । अलीति । हे घनस्तनि ! कठिनकुचे
अलिनीलममरास्तद्वन्नीला अलकलता यत्र तत्, तथा नलिन
च्छाये पद्ममदृशे नयने यत्र तत्, तथा शशिन इव कान्तिर्दृश
तत् ईदृश ते तव आननं कं पुष्टं न हन्ति न व्याकुलयति ।
अत्र कपट्यदन्वतालव्यवर्षैरेव निवन्धनमिति बोधे इ-
ति ॥ ८२ ॥

अनङ्गलङ्घनालम्बनानातङ्का सदङ्गना ।

सदानघ । सदानन्दनताङ्गासङ्गसङ्गतः ॥ ८० ॥

द्विम्यांनमुदाहरति । अनङ्गेति । भार्यामनादृत्य गीत-
वाद्यादिप्रमोदेन काल गमयन्त सखाद्यु प्रति कस्यचिदुपा-
लम्बनमिद । हे सदानघ । सर्वस्मिन्नपि समये व्यथारहित ।
निश्चिन्तेत्यर्थ , तथा हे सदानन्दनताङ्ग । सदा आनन्द आ-
नन्दकर कर्म गीतवादनादि . तत्र नत प्रवण व्यापृतमित्यर्थ
अङ्ग गात्र यस्य स तथा तत्त्वम्बोधन , नास्ति सङ्गा येषां तेऽसङ्गा
दुर्जनास्तेषां सङ्गत सम्पर्कात् सती चाभावङ्गना चेति सदङ्गना
साध्यपि स्त्री अनङ्गस्य कामस्य लङ्घनया आक्रमणेन लग्ना .
सम्भवन्तो नाना बह्वविधा आतङ्का यस्यास्तादृशी भवति
भर्तृविरहिता हि स्त्री साध्यपि दुर्जनसङ्गात् सदोषा भवि-
तुमर्हति तस्माद्दृष्ट्याप्रमोद परिहृत्य भार्याभुक्तो भवेति
भाव । अत्र पाठान्तराण्यनुपादेयानीत्युपेक्षितानि । अत्र
कण्ठदन्तैरेव वक्ष्येर्निबन्धनमिति द्विस्योगता ॥ ८० ॥

अगा गाङ्गाङ्गकाकाकगाचकाघककाकचा ।

अहाघाङ्ग खगाङ्गागकङ्गागखगकाकक ॥ ८१ ॥

॥ स्याननियम ॥

एकस्यानमुदाहरति । अगा इति । कस्यचिद्विहितबहु-
तीर्थधर्मणस्य स्मृतिरिय । यदच्छेदो यथा । अगा , गां, गाङ्ग-

काकाकगाइक, अघककाकहा, इति प्रथमाद्धे । अघाहाङ्ग,
 खगाङ्गागकङ्क, अगखगकाकक, इत्युत्तराद्धे । तदयमन्वयः ।
 हे गाङ्गकाकाकगाइक ! गङ्गाया इदं गाङ्गं यत् कं जलं तस्य
 आकाकः संशब्दकुटिलगमनं, 'कै' शब्दे इत्यसादाङ्पूर्वाङ्गावे
 क्षिप्, आकाः तत्सहितोऽकः 'अक्' कुटिलायां गतावित्यसा-
 ङ्गावे डः' आकाकसारङ्ग इत्यर्थः 'तं गाहते इति गाङ्गकाका-
 कगाइकस्यत्वस्वोधनं, निन्दितान्यघानि पापान्यघकानि 'कु-
 त्सायां कः' तान्येवोपद्रवहेतुत्वात् काका दायसाः तान् घन्ती-
 ति अघककाकहा तादृशस्त्वं गां पृथिवीम् अगा गतवान् अद-
 चिणीकृतवानित्यर्थः । अतश्च पापकृतविपादाभावात् हे अहा-
 हाङ्ग ! हाहेतिदीनध्वनिमङ्गति गच्छतीति हाहाङ्गः 'अनि-
 गत्यामित्यस्य णटि-रूपं' तद्धिनोऽदाहाङ्गस्यत्वस्वोधनं । तथा
 हे खगाङ्गागकङ्क ! खे आकाशे गच्छन्तीति खगाः सूर्यादयः
 ते अङ्गाश्चिह्नानि यस्य तादृशो योऽगः पर्यन्तः सुमेरुरित्यर्थः
 तं कङ्कते गच्छतीति खगाङ्गागकङ्कः 'ककि गत्यामित्यस्य णटि-
 रूपं' तत्त्वस्वोधनं, पुण्यप्रभावेन सुमेरुपर्यन्तगामिन् स्वर्गसुखा-
 भिलाषिन्निति वार्थः । तथा हे अगखगकाकक ! अगन्ति कु-
 टिलं गच्छन्तीत्यगानि यानि खानीन्द्रियाणि तानि गच्छति
 कारणतया प्राप्नोतीति अगखगं तादृशं यत् कं सुखं तस्मै न
 ककते चपलीभवतीति अगखगकाककः 'अक्' गर्भेच्छालोके
 खित्यस्य रूपं' तत्त्वस्वोधनम्, इन्द्रियजन्यसुखायालोत्प्रेक्षः ।
 अत्र कर्ष्येनेव वर्षनिघन्थनमित्येकेषामनता ॥ ८१४

रे रे रोरुखरुखरोरुगागोगोऽगाङ्गगोऽगगुः ।

किं केकाकाकुक्कः काको मामा मामम मामम । ॥ ८२ ॥

अथ वर्षानियमान् दर्शयन् प्रथमं चतुर्वर्षमुदाहरति । रे रे इति । वङ्गपण्यायाः कस्याश्चिद्द्वाराङ्गणयाः स्वमभिलष्यन्तं कञ्चित् पुलिन्दं प्रति द्वेषोक्तिरियं । रे रे इति गीचमस्वोधने । रे रे मामम । मा लक्ष्मीस्तस्यां मम ममता यस्य सः तत्स्वोधनं, ममेत्यव्ययं धर्मपरोऽयं निर्देशः, दरिद्रत्वात् धनव्यये कातरेत्यर्थः । मायाम् अममत्वं यस्येति विगृह्य लक्ष्मीशून्येत्यर्थः इति केचित् । मामेति निषेधे सम्भ्रमे दिवंचनं, त्वं मां मामा अम गच्छ उपसर्पेत्यर्थः । इति चतुर्थपादस्यार्थः । यतः काको वायसः किं केकाकाकुको भवति अपि तु नैव, केका मयूरध्वनिः तस्याः काकुर्मदहता विकारः तां कायति शब्दयति शब्देन प्रकाशयतीत्यर्थः इति केकाकाकुक्कः 'आदन्तत्वादड' काको यथा केकाकाकुमधिगन्तुं नार्हति तथा त्वं मामित्यर्थः । इति तृतीयपादार्थः । निष्कण्टकार्यकारित्वात्पि त्वं न मे योग्य इत्याह त्वं रोखरुखरोरुगागोगः 'रोख्यते भयेन रुग्ण पुनः पुनर्वा रौतीति रोखः' 'रौतेर्यनन्तात् क्लिप् कौय इति यलोप' तादृशो यो, खरुख्यगविशेषः तस्मात्तस्मात् वचसो या रुक् शरवेध-छतपोडा तद्रूपमागः पापं तद्गच्छति प्राप्नोतीति रोखरुखरोरुगागोगः निरपराधजीवहिंसकत्वात् पापात्स्तेत्यर्थः । निष्कण्टदेशवामित्वाच्च त्वं न मे योग्य इत्याह अगाङ्गगः अगम्य पर्वतम्याङ्गमेकदेशं गच्छतीति मेः पर्वतीयत्वादविदग्ध इत्यर्थः ।

असम्बद्धप्रलापित्वाच्च त्वं न मे योग्य इत्याद्य अगुः न गच्छति
सम्बद्धविषयं न प्राप्नोतीत्यगा तादृशी गौर्वाणी यस्य सः,
अगतीत्यगा कुटिला गौर्धस्येति केचित् । अत्र र ग क म इति
चतुर्भिरेव वर्षैर्निबन्धनमिति चतुर्वर्षता, वर्षपदञ्च वृत्तपूरक-
वर्षपरं तेनाङ्गीत्यत्र उकारसङ्गावेऽपि न चतुर्वर्षनियमव्या-
घातः तस्य वृत्तपूरकत्वाभावादिति बोध्यम् । उदाहरणे चा-
स्मिन्नव्यवहितवर्षचतुष्टयेन पादचतुष्टयनिबन्धनादयमेव नि-
यम इति न मन्नायं मथ्यवधाननिवेशेऽपि चतुर्वर्षनियमानपा-
यात् सन्वृतता तु केवलं शक्तिप्रदर्शनार्थमेव निबद्धमिति शो-
यम् ॥ ६२ ॥

देवानां नन्दनो देवो नादनो वेदनिन्दिनः ।

दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥ ६३ ॥

त्रिवर्णमुदाहरति । देवानामिति । देवानामिन्द्रादीनां
नन्दनो देवगणदमनात् सन्तोषणः तथा वेदनिन्दिनो वेदान्
निन्दयतो नास्तिकजनस्य नादनो निराकर्ता, देवो नरसिंह-
रूपी भगवान् विष्णुः, दानवान् इन्द्रादिजयादिना नन्दयतीति
स तथा तस्य दानवनन्दिनो हिरण्यकशिपोर्दाने लण्डनमगये
'दोऽवगण्डने इत्यस्य रूपं' नादेन तारतरसिंहनादेन कृत्वा
दिवमाकाशं दुदाव उपतापितवान् अन्नारिषधरान् मत्त-
किर्ताश्चकारेत्यर्थः । अत्र द व न इति त्रिभिरेव वर्षैर्निबन्धन-
मिति त्रिवर्षता ॥ ६३ ॥

हरिः सुरासुरासारिसारः सारससारसाः ।

ससार सरसीः सीरी सहरुः स सुरारसी ॥ ८४ ॥

द्विवर्णमुदाहरति । हरिरिति । बलदेवस्य जलक्रीडाप्रक-
रणीयस्योक्तोऽयं । हरिः पण्डितः, तथा सुरासुरान् देवदैत्या-
नपि आसक्तुंमाकमितुं शीलं यस्य तादृशः सारो बलं यस्य सः,
सुरासुरासारिसारः, तथा शोभनावूरु हरु ताभ्यां सह
वर्त्तमानः सहरुः, तथा सुराया मद्यस्य रस आस्वादोऽस्यास्तीति
सुरारसी, स प्राकरणिकः प्रसिद्धो वा सीरी बलदेवः आर-
मन्ति मधुरशब्दं कुर्वन्तीत्यारसा ये सारसाः पक्षिविशेषाः तैः
सह वर्त्तमानाः सारससारसास्तादृशीः सरसीः सरांसि ससार
विहक्तुं जगाम । अत्र स र इति दाभ्यामेव वर्षाभ्यां निबन्धन-
मिति द्विवर्णता ॥ ८४ ॥

नूनं नुन्नानि नानेन नाननेनानानानि नः ।

नाऽनेनां ननु नाऽनूनेनैनेनानानानिना निनीः ॥ ८५ ॥

॥ वर्षानियमः ॥

एकवर्णमुदाहरति । नूनमिति । प्रथमरिपुपराजितस्य क-
स्यचिन्नृपते. सेन्यानां दैन्योक्तिरियम् । अत्र पदच्छेदः, नूनं
नुन्नानि, न, अनेन, न, आननेन, अननानि, नः, इति पूर्वार्द्धं ।
न, अनेनाः, ननु, ना, अनूनेन, एनेन, अनान्, इतः, निनीः,
इत्युत्तरार्द्धं । अनेन विजयिना रिपुणा कर्त्वा आननेन भुक्ति-

मता मुखेनैव कृत्वा नोऽस्माकम् अननानि प्राणाः नूनं निश्चितं
 न न नुन्नानि अपनीतानि अपि तु नुन्नान्येव अत्र मुखमेव
 दृष्ट्वा शयं मृतप्रायाः का कथा युद्धप्रक्षारादिनेत्यर्थः, इति
 पूर्वार्द्धार्थः । ननु भोः 'सैन्यानां वन्धून् प्रति सम्बोधनमिदम्'
 अनूनेन प्रवलेन एनेन एतेन रिपुणा हेतुना अस्मादित्यर्थः
 'इदमस्य कथितानुकथने द्वितीयाट्टोऽध्वेनः' इत्यनेन इदम
 एनः । इनेन ना अस्माकं प्रभुः पुरुषः अनान् प्राणान् निनीः
 नेतुमिच्छुः दृणकवलनादिना रक्षितुमिच्छुः मन्त्रित्यर्थः, 'नि-
 नीरिति नीजः सनन्तस्य किपि रूपं' न अनेनाः अपापो न भवति
 मनुविजितस्य यथाशक्ति युद्धेनैव मरणं श्रेयो न पुनस्तस्यानु-
 कृत्या प्राणरक्षणमिति भावः । अत्र केवलं नकारेणैव निबन्धन-
 मित्येकवर्णनियमः ॥ ८५ ॥

इति दुष्करमार्गेऽपि कश्चिदादर्शितः क्रमः ।

प्रहेलिकाप्रकाराणां पुनरुद्दिश्यते गतिः ॥ ८६ ॥

अथ दुष्करचित्रमुपसंहरन् प्रहेलिकामवतारयति । इतीति ।
 कश्चिदिति स्वल्पतर इत्यर्थः, अन्येऽपि दुष्करास्त्रिजालद्वाराः
 पद्मादिवन्धकियाकारकगुण्यादयः प्राचीनैरुक्ताः सन्ति अन्य-
 षाञ्जन्मभिया ते नोक्ताः अन्यान्तरतो ज्ञातव्या इत्यर्थः ।
 प्रहेलिकेति प्रहेलिकायाः प्रकाराणां विशेषाणां गतिर्लक्षणम्
 उद्दिश्यते उद्देशपूर्वकमुच्यते विशेषा उद्दिश्यन्ते तेषां लक्षण-
 चोच्यत इत्यर्थः, सामान्यलक्षणानु प्रसिद्धत्वान्नोक्तं अन्यान्तरतो

ज्ञातयं यथा 'प्रहेलिका तु सा ज्ञेया वचः संवृत्तिकारि
यदिति' अभिप्रेतार्थसंवरणकारिवचनविन्यासः प्रहेलिकेति सा-
मान्यलक्षणम् ॥ ८६ ॥

क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्जैराकीर्णमन्त्रणे ।

परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ ८७ ॥

ननु प्रहेलिकाया यमकादिवत् सम्यक् शब्दोपस्कारकता
नास्ति प्रत्युत प्रकृतार्थसंवरणात्मकत्वाच्च रसप्रातिकूल्यमतएवास्या
अलङ्कारत्वमपि नाङ्गीकृतमन्यैः यदुक्तं 'रसस्य परिपन्थित्वा-
न्नालङ्कारः प्रहेलिकेति' तत् कुत्रास्या उपयोग इत्यत्राह ।
क्रीडेति । क्रीडार्था या गोष्ठी सभा तत्र विनोदाः संलाप-
भङ्गा प्रमोदास्तेषु, यद्वा मियोवाक्चातुरीकौतुकं क्रीडा,
विदग्धानामासनबन्धो गोष्ठी, काव्यालापेन कालहरणं विनोदः
अतएव कादम्बर्यां 'कदाचिदक्षरच्युतकमात्राच्युतकविन्दुमतो
गूढचतुर्थपादप्रहेलिकाप्रदानादिभिरित्युक्तं' तेषां द्वन्द्वः तेषु,
तथा तज्जैः प्रहेलिकाभिज्ञैः सह आकीर्णं जनमङ्गुले देशे य-
न्मन्त्रणं गुप्तभाषणं तस्मिन्, तथा परस्य बोद्धव्यभिन्नस्य व्या-
मोहने अपरिशादत्वप्रतिपादने च प्रहेलिकाः सोपयोगाः
समयोजनाः, तस्मात् क्रीडाद्युपयोगित्वादस्या अलङ्कारत्वम्,
अन्यत्र तु दोष एवेति बोध्यम् ॥ ८७ ॥

श्राद्धः समागतां नाम गूढार्थां पदसन्धिना ।

वञ्चितान्यत्र रूढेन यत्र शब्देन यञ्चनाना ॥ ८८ ॥

प्रक्षेलिकाप्रकाराद्यादुष्टा दुष्टाश्च, तच्चादुष्टानामेव षोड-
शानां पश्चादुदाहरणैः परीक्षां दर्शयित्वा प्रथमं सोद्देशं
लक्षणमाह । आङ्गरिति । पदयोः सन्धिना सान्निध्यजनित-
सन्धिकार्यदीर्घादिना गूढो दुर्बोधाऽर्थो यत्र तां समागतां
नाम प्रक्षेलिकामाङ्गरित्यन्वयः । अत्र पश्चादक्ष्यमाणानां सर्वेषां
प्रथमान्तत्वात् समागतामित्यत्र द्वितीयान्तता प्रक्रमभङ्गना-
वहति तस्मादाहुः समागतां नामेत्यादिपाठो लिपिकरप्र-
मादकृतः सेयं समागता नामेत्यादि पठनीयं । तथा अन्यत्र
विवक्षितभिन्ने रूढेन प्रसिद्धेन शब्देन यत्र वक्ष्यता प्रतारणा सा
वक्षितास्या ॥ ८८ ॥

व्युत्क्रान्तातिव्यवहितप्रयोगान्मोहकारिणी ।

सा स्यात् प्रमुपिता यस्यां दुर्बोधायां पदावली ॥ ८९ ॥

व्युत्क्रान्तेति । अतिव्यवहितानामत्यनामन्नपदानां प्रयोगात्
मोहकारिणी बोद्धुरर्थग्रहवैधुर्यसम्पादिका संवृतिकारिवाक्
व्युत्क्रान्ता व्युत्क्रान्तास्येत्यन्वयः, अत्र किञ्चिद्ब्रह्मवधानेन प्रयोगो
न तथा मोहयतीत्यतिशब्दप्रयोगः, आसत्तिश्चान्वयबोध-
हेतुः तद्रूपकमलहनाश्रुत्क्रान्तेति संज्ञा । सा स्यादिति । दु-
र्बोधाः तत्तदर्थेषु तत्तत्पदानां प्रयोगप्रसिद्धिरहितत्वात्
दुःखेन बोधा अर्था यस्यास्तादृशी पदावली पदसमूहः न त्वेकं
पदं सा प्रकर्षेण बोद्धुर्मुपितत्वसम्पादनात् प्रमुपिता, निरुक्त-
वक्षितायान्तु एकं पदं दुर्बोधायांमित्यतोऽनयोर्भेदः, किञ्च

वञ्चितायां नानार्थस्य पदस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः अत्र तु पदान्येकार्थानीत्यतोऽपि भेदः ॥ ६६ ॥

समानरूपा गौणार्थारोपितैर्ग्रथिता पदैः ।

परुपा लक्षणास्तित्वमात्रव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

समानरूपेति । गौणार्थेषु साध्यवसानगौणलक्षणा बोधार्थेषु आरोपितैर्लक्षणाप्रयोजनीभूताहार्याभेदप्रतीतिजनकतया प्रयुक्तैः पदैर्ग्रथिता निबद्धा संवृतिकारिवाक् सदृशयोः शक्यलक्ष्ययोर्द्वयोः समानरूपतानिवन्धनत्वात् समानरूपा स्यात् । परुपेति लक्षणस्यानुशासनस्यास्तित्वमात्रेण तदर्थेऽस्य शक्तिरस्ति न वेत्यविविच्य केवलमनुशासनमस्तीति कृत्वा व्युत्पादिता श्रुतिः शब्दे यत्र तादृशी वाक् पारुष्येण प्रयुक्तत्वात् परुपा स्यात् ॥ १०० ॥

सह्याता नाम सह्यानं यत्र व्यामोहकारणम् ।

अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता ॥ १०१ ॥

सह्यातेति । यत्र सह्यानं वर्षानां गणना यदा प्रयुज्यमानः सह्यावाचकशब्दे व्यामोहकारणं श्रोतुर्झटितिनिश्चयाभावेन विशेषेण मोहं जनयति सा सह्यानघटितत्वात् सह्याता । अन्येति यत्र वाक्यार्थोऽन्यथा भासते आपाततः प्रतीयमानादर्थान्यप्रकारेण पर्यवसानं प्राप्य शोभां गच्छति सा अन्यार्थस्य प्रकल्पनात् प्रकल्पिता स्यात् ॥ १०१ ॥

सा नामान्तरिता यस्यां नान्नि नानाथकल्पना ।

निम्बता निम्बतान्यार्था तुल्यधर्मसृष्टा गिरा ॥ १०२ ॥

चेति । नास्मि संज्ञाविशेषे ज्ञातव्ये यस्यां नानार्थानां कल्पना शब्दस्य नानार्थसङ्घेदितत्वात् बहूनामर्थानां विकल्पमं घटते सा नामान्तरेणान्तरितार्थविषयत्वान्नामान्तरिताख्या । निम्बतेति । तुल्यधर्मसृष्टा प्रकृताप्रकृतयोः साधारणधर्मं प्रतिपादयन्त्या गिरा वाक्येन निम्बतो गोपितोऽन्यार्थः प्रकृतार्थो यत्र सा निम्बताख्या, अस्याद्यानुपात्तस्य प्रकृतस्य साधारणविशेषणमहिष्ता सूच्यमानत्वात् समासेक्तिमूलकत्वं बोध्यम् ॥ १०२ ॥

समानशब्दोपन्यस्तशब्दपर्यायसाधिता ।

संमूढा नाम, या साश्चान्निर्दिष्टार्थापि मूढये ॥ १०३ ॥

समानशब्देति । उपन्यस्तेन शब्दस्य प्रकृतार्थबोधकपदस्य पर्यायेण स्वार्थबोधकनामान्तरेण साधिता निबद्धा वाक् समानशब्दाख्या स्यात् । अत्र पर्यायता च लघितलक्षणादिनैकार्थबोधकता न त्वमरनिर्णयरादिवदेकार्थशक्तता तथात्वे अर्थस्य संवरणीयत्वाभावेन प्रहेलिकालानुपपत्तेरिति बोध्यम् । संमूढेति । साक्षात् वाचकशब्देन निर्दिष्टार्थापि कथितार्थापि या वाक् मूढये आपाततो मोहाद्य भवति सा संमूढा नाम ॥ १०३ ॥

योगमालात्मिका नाम या स्यात् सा परिहारिका ।

एकच्छ्रान्नाश्रितं व्यक्तं यस्यामाश्रयगोपनम् ॥ १०४ ॥

योगेति । या वाक् 'नामेति प्राकाशे, योगानां यौगिक-
शब्दानां माला परम्परा सैवात्मा स्वरूपं यस्याः सा यौगिक-
शब्दपरम्परया एकैकरूढपदप्रतिपाद्यानां बोधिकेत्यर्थः,
सा परिहारिका स्यात्, हारो मुक्तानाला तां परिगतेति व्यु-
त्पत्त्या मुक्तामालासदृशयौगिकशब्दमालारूपत्वात्त्वर्थता, यद्वा
परिहरति झटिति प्रकृतार्थबोधं निवारयतीति परिहारिका,
अत्र योगमालात्मकं नाम यस्याः सेति पाठस्तु न मनोरमः ।
एकेति । यस्यामाश्रितमाधेयमेव व्यक्तम् आश्रयस्थाधारस्य गोपनं
सा एक आश्रयच्छ्रान्ना निगूहितो यत्रेति व्युत्पत्त्या एकच्छ्रान्ना-
ख्या ॥ १०४ ॥

सा भवेदुभयच्छ्रान्ना यस्यामुभयगोपनम् ।

सङ्कीर्णा नाम सा यस्यां नानालक्षणसङ्करः ॥ १०५ ॥

सेति । यस्यामुभयोरश्रिताश्रयगोपनं सा उभयम् आ-
श्रिताश्रयोर्द्वयं स्वरूपं यत्रेति व्युत्पत्त्या उभयच्छ्रान्ना भवेत् ।
सङ्कीर्णंति । यस्यां नानालक्षणानां समागतादिपञ्चदशप्रभेदा-
नां गच्छे द्वित्रिपत्तरादीनां सङ्करः साहित्येनावस्थानं मां
सङ्कीर्णा नाम भवेत् । एवं षोडश प्रभेदाः प्रहेलिकाया उद्दि-
ष्टास्तत्प्रकरणेन लक्षिताश्च ॥ १०५ ॥

एताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रचेस्तिकाः ।
दुष्टप्रहेलिकाद्यान्यास्तैरधीतास्तुर्दश ॥ १०६ ॥

एता इति । एताः समागतादयोऽदुष्टाः, षोडशेति षुद्ध-
सङ्कीर्णभेदेनेत्यर्थः, अदुष्टत्वान्नायापि दर्शिता इति भावः । तैः
पूर्वाचार्यैरेव, अन्याः च्युताक्षरादक्षराच्युतदक्षराविन्दु-
मतीप्रभृतयः इति केचित्, गुप्तादीनामप्यधैवान्तर्भाव इत्यन्ये,
अधीताः पठिताः ॥ १०६ ॥

दोषानपरिसङ्ख्येयान् मन्यमाना वयं पुनः ।

साध्वीरेवाभिधास्यामस्ता दुष्टा यास्त्वलक्षणाः ॥ १०७ ॥

ननु दुष्टप्रहेलिकाः पूर्वाचार्यैरुक्ताश्चेत्तथाप्यनन्तरमुच्येर-
न्नित्यत्राह । दोषानिति । अपरिसङ्ख्येयानत्यधिकान् तामां
दोषान् अत्यन्तशब्दबोधप्रतिबन्धकत्वरूपान् मन्यमानाः दोष-
वाङ्मत्यादलङ्कारत्वाभावं जानन्त इत्यर्थः । साध्वीरेव दोषवा-
ङ्मत्याभावेनालङ्कारत्वमापन्नाः समागताद्याः षोडशैवाभिधा-
स्याम उदाहरिष्यामः, अत्राभिधानमुदाहरणेन परोक्षा न
वृद्देशो लक्षणं वा तयोक्तत्वेन अभिधास्याम इति भविष्यत्प्र-
योगानुपपत्तेः । ननु तर्हि शिष्याणां कथं दुष्टप्रहेलिका-
परिज्ञानं स्यादित्यत्राह, ता इति । यास्तु प्रहेलिकाः अल-
क्षणाः निरुक्तसमागतादिलक्षणशून्याः ता दुष्टाः निरुक्तलक्षण-
शून्यसंवृत्तिकारिवचनं दुष्टप्रहेलिकेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः, कस्मात् प्रकुप्यसि ।
अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे ॥ १०८ ॥

तत्रादुष्टाः षोडश क्रमेणोदाहरन् प्रथमं समागतामुदाहरति । नेति । जनसमाजे मानिनीं गोपीं मान्त्वयतः श्रीकृष्ण-
स्योक्तिरियं । हे आलोहितेक्षणे । कस्मात् प्रकुप्यसि, तव एभि-
रोदृशैरस्थानरुदितैरलं, यतो मया गोरसो दुग्धादिस्तस्याभिज्ञं
चेतो न, अत्र धार्यत इत्यध्याहतेन सङ्गतेन क्रियापदेनान्वयः,
तव दुग्धाद्यपचयो मया न कृतः कथं त्वं कुप्यसि रोदिषि
चेत्युदासीनबोधः संवरणकारो प्रथमोऽर्थः, अत्र सम्भ्रमात् क्रि-
यापदं नोक्तमिति अध्याहतेन धार्यत इति क्रियापदेनान्वय-
बोधं कुर्वन्त उदासीनाः अनेनास्या दुग्धाद्यपचयः कृतस्तदर्थ-
मियं कुपिता रोदितीति जानन्त्विति वाक्यस्य संवरणकारिता,
प्रकृतार्थस्तु मे मम चेतः आगोऽपराधः नायिकान्तरसङ्गादि
तस्य रमे आस्त्रादे अभिज्ञं न त्वदितरां चेतसापि नाकाङ्क्षे तत्
कथं कुप्यसि मानिनी भवस्योति । अत्र मे आगोरसाभिज्ञमि-
त्यत्र सन्धिकार्येण एकारस्यायादेशेन मयागोरमेत्यादि जातं
तेनैव प्रकृतार्थो गूढः ॥ १०८ ॥

कुञ्जामासेवमानस्य यथा ते वर्द्धते रतिः ।

नैवं निर्विशतो नारीरमरस्त्रोविडम्बिनीः ॥ १०९ ॥

वक्षितामुदाहरति । कुञ्जामिति । कान्यकुञ्जनगर्यां तत्रत्य
नार्यां वानरकं प्रति कथञ्चिदुक्तिरियं । कुञ्जां भुञ्जष्टां काञ्चि-

क्षारीमासेवमागच्छ उपभुञ्जानस्य ते तव यथा रतिरनुरागे
वर्द्धते एवं तथा अमरस्तीविडम्बिनीर्देवाङ्गनामदृशीर्नारीर्नि-
र्विश्रत उपभुञ्जानस्य ते रतिर्न वर्द्धते इति प्रथमोऽर्थः । संव-
रणीयार्थस्तु कुक्षां कान्यकुक्षाख्यनगरीं तत्रत्यरमणीमेत्यादिः,
अथ कुक्षाशब्दे भुञ्जष्टनार्थामेव प्रसिद्धः विवक्षितायां कान्य-
कुक्षनगर्यां तदुत्पन्ननार्थ्यां वा न तथेत्यप्रसिद्धार्थस्य निपुणमति-
बोधतया संवरणम् ॥ १०६ ॥

दण्डे चुम्बति पद्मिन्या चंसः कर्कशकण्टके ।

मुखं वल्गुरवं कुर्व्वंस्तुण्डेनाङ्गानि घट्टयन् ॥ ११० ॥

युक्त्वान्तामुदाहरति । दण्डे चिति । कर्कशकण्टके पद्मिन्या
दण्डे नाले अङ्गानि घट्टयन् घर्षयन् तथा वल्गुरवं कुर्व्वन् चंसः
तुण्डेन मुखेन पद्मिन्या मुखं चुम्बतीति योजना, तदियमन्वय-
बोधहेतौरासत्तेर्विशेषेणातिक्रमाद्भुक्त्वान्ता ॥ ११० ॥

खातयः कनि । काले ते स्फातयः स्फार्चवल्गावः ।

चन्द्रे साक्षाद्भवन्त्यत्र वायवो मम धारिणः ॥ १११ ॥

प्रमुषितामुदाहरति । खातय इति । हे कनि ! कन्ये !
'कन्या कनी कुमारी चेति हेमचन्द्रः' ते तव काञ्चते प्रक्षिपते
यः स कालः पादः 'कल प्रेरणे इत्यस्य चौरादिकस्य कर्मणि
घणि ऋषे' तस्मिन् खातयः खमाकाशं खस्वायं गुणः खः शब्द
इत्यर्थः, अतनम् अतिः 'अत् सातत्यगमने इत्यस्य भावे इड्'
खस्य शब्दस्य अतिर्गमनं चेपु ते तथा शब्दकारिणूपरादृष्टाग

इत्यर्थः 'सुद्रघण्टिका इत्यन्ये' ते स्कातयः स्कायनं स्काः वृद्धि-
रित्यर्थः, तस्या अतिर्गमनं यत्र ते स्कीता इत्यर्थः प्रभृता इति
यावत्, तथा स्कां स्कीततामर्हतीति स्कार्हः वल्गनाज्जातो ध्वनि-
वल्गु. स्कार्हा वल्गुर्येषां ते गमनवशात् तव पादे नूपुराद्यल-
ङ्काराः अधिकं शिञ्जितं कुर्वन्तीत्यर्थः, चन्दति आह्लादयतीति
चन्द्रस्सिन् अत्र ईदृशे शिञ्जितनूपुराद्यलङ्कारवतीत्यर्थं तव
पादे साचात् प्रत्यचीकृते सति मम वाचवः प्राणाः धारिणो-
ऽवस्यता भवन्ति 'धृड अवस्थाने इत्यस्य रूपम् । अत्राप्रसिद्धा-
र्थैर्बहुभिः पदैः श्रोतॄणां प्रमोषणात् प्रमुषितेयं ॥ १११ ॥

अत्रोद्याने मया दृष्टा वक्षरी पञ्चपक्षया ।

पक्षवे पक्षवे ताम्ना यस्यां कुसुममञ्जरी ॥ ११२ ॥

समानरूपामुदाहरति । अत्रोद्यान इति । वक्षरी लता ।
अन्वयः सुगमः, अत्रोद्यानत्वेन नायिकाया देहः, वक्षरीत्वेन
बाहुः पक्षवत्वेनाङ्गुलयः, कुसुममञ्जरीत्वेन नखा अध्यासिताः,
नखानां ताम्रता च ताम्राङ्गुलिसंसर्गात् ॥ ११२ ॥

सुराः सुरालये स्वैरं भ्रमन्ति दशनार्चिषा ।

मज्जन्त इव मत्तास्ते सौरे सरसि संप्रति ॥ ११३ ॥

परूपामुदाहरति । सुरा इति । सुरा मद्यं तां कुर्वन्तीति
सुराः शौण्डिकाः 'नामण्डन्तात् सुराशब्दात् पचादित्वात्
ड.' यद्वा सुरा एषामस्तीति सुरापायिनः, दशनार्चिषा दश-
स्तेन विद्युत्मुखतया नि सत्तेन दन्तकिरणेनोपलक्षिताः, सुराया

इदं सौरं तस्मिन् सरसि मज्जन्त इव मत्ताः सन्तः सुरा-
 लये मद्यगृहे स्त्रैरं भ्रमन्ति इत्ययं संवरणीयोऽर्थः, अत्र सुरा
 इति पदं देवसमूह एव शक्तम् अनुशामनस्यास्तिलगात्रमवलम्ब्य
 सुराकारकेषु तत्पात्रेषु चाशक्तमपि प्रयुक्तं तदियं प्रयोक्तुः
 पारुष्यप्रकाशनात् परुषा ॥ ११३ ॥

नासिक्यमध्या परितश्चतुर्वर्णविभूषिता ।

अस्ति काचित् पुरी, यस्यामष्टवणाङ्गया नृपाः ॥ ११४ ॥

सह्यातामुदाहरति । नासिक्यमध्येति । काचित् पुरी नगरी
 अस्ति कीदृशी नासिक्येत्यादिः, अत्र काश्ची इति संवरणीयो-
 ऽर्थः तथाहि नासिकायां भवो नासिक्यः प्रकृते जकारः स
 मध्ये यस्याः सा, तथा परितः सर्वतः समुदायत इत्यर्थः चतु-
 र्भिवर्णैः क आ च ई इति चतुर्भिरक्षरैः नासिक्यजकारसहितैः
 पञ्चभिरित्यर्थः, विभूषिता ययिता, ईदृशी काश्चीत्येव, मञ्जा-
 सज्जिनोरभेदोपचारात् पुर्या विशेषणद्वयं । यस्यां पुर्याम् अष्टौ
 वर्षा अचराणि यत्र तादृश आङ्गयो नाम येषां तादृशा नृपा
 आसन्, एतेन पुण्ड्रकनामानो नृपा इत्यायातं पुण्ड्रकशब्दश्च
 प उ ण ड र अ क अ इत्यष्टभिवर्णैर्निर्मदुः पुण्ड्रकवंशा नृपाश्च
 काश्च्यां पूर्वगामस्मिन्ति प्रसिद्धिः, अत्र चसुरतेति वर्षसंख्यानेन
 श्रोतव्यां मोक्षनादियं गद्यागा ॥ ११४ ॥

गिरा खलुनन्द्या नग्नेण गिरगा दीनया दृगा ।

तिष्ठन्तमपि सोत्कर्षं युधि । मां नानुक्रमसे ॥ ११५ ॥

प्रकल्पितामुदाहरति । गिरेति । हे वृद्धे ! स्वविरे ! वार्द्ध-
 क्येन स्वलन्था गिरा नद्येण शिरसा दीनया दृशा चक्षुषा
 चोपलक्षिता त्वं सोत्कम्पं तिष्ठन्तमपि मां नानुकम्पसे इति
 प्रथमोऽर्थः । संवरणीयार्थस्तु हे वृद्धे ! वृद्धे ! लक्ष्मीत्यर्थः
 'वृद्धिशब्दस्य सम्बुद्धिप्रथमया रूपं, 'वृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धे-
 रथाङ्गथा इमे इत्यमरः' दारिद्र्यात् स्वलङ्गीःप्रभृतिभिरुप-
 लक्षितं तथा सोत्कम्पं मां नानुकम्पस इति, अत्र प्रथमं प्रती-
 यमानादर्थान्प्रकृतत्वेनार्थान्तरप्रकल्पनादियं प्रकल्पिता ॥ ११५ ॥

आदौ राजेत्यधीराश्चि पार्थिवः कोऽपि गीयते ।

सनातनश्च, नैवासौ राजा नापि सनातनः ॥ ११६ ॥

नामान्तरितामुदाहरति । आदाविति । हे अधीराश्चि
 चक्षुलनयने कोऽपि पार्थिवः पार्थिवशब्दवाच्यः आदौ प्रथमं
 राजा इत्यनेन नाम्ना गीयते कथ्यते तथा स सनातनो नित्यस्य
 इत्ययमप्रकृतोऽर्थः, प्रकृतार्थमुद्गावयन्नाह अमौ पार्थिवो वस्तुतो
 नैव राजा भूपतिः तथा नापि सनातनो नित्यः, तस्मात्
 कोऽस्मावुच्यतामिति प्रश्नोऽच गम्यः, उत्तरभूतः संवरणीया-
 र्थस्तु कोऽपि पार्थिवः पृथिवीविकारो वृक्षविशेष इत्यर्थः स
 आदौ प्रथमभागे राजेति गीयते तदाचकनाद्यः प्रथमभागे
 राजा इति शब्दो वर्तते इत्यर्थः, तथा सः नातनः तनेतिशब्द-
 शून्यो न, तस्मात्प्रोऽन्ते तनशब्दोऽपि वर्तत इत्यर्थः तस्मात्
 राजातनवृक्ष इत्यायातं स च पियल्लवृक्षः 'राजातनं पियाल्लः

स्यादित्यमरः' राजातनं राजादनमिति च रूपद्वयम् । अत्र राजातनेति नाम्नि वक्तव्ये नानार्थकल्पनादियं नामान्तरिता । लक्षणे नामपदञ्च वस्तुपरं न तु संज्ञामात्रपरं बोध्यं, तेन 'तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बम्यलमाश्रितः । गुरुणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुञ्जमुञ्जः' अत्र सजलकलसरूपवस्तुनिवक्तव्ये प्रथमं नानार्थकल्पनान्नामान्तरिता । एवं य एवादी स एवान्ते मध्ये भवतिमध्यमः । अस्यार्थं यो न जानाति तन्मुखे तं ददास्यहमित्यादावपि, अत्र यवसः प्रतिपाद्यः ॥ ११६ ॥

हृतद्रव्यं नरं त्यक्त्वा धनवन्तं ब्रजन्ति काः ।

नानाभङ्गिसमाहृष्टलोका वेश्या न दुर्द्धराः ॥ ११७ ॥

निश्चयतामुदाहरति । हृतद्रव्यमिति । नानाभङ्गिभिर्बहु-विधविदग्धचेष्टाभिः समाहृष्टा वशीकृता लोका याभिस्तादृश्याः काः हृतमपहृतं द्रव्यं धनं यस्य तादृशं नरं पुरुषं त्यक्त्वा धनवन्तं ब्रजन्ति भजन्ति, इतिप्रश्नस्य तत्तद्विशेषणमहिष्ता वेश्या एव विषया भवितुमर्हन्ति तन्निषेधेन संवरणीयार्थमुक्त्वाः वयति दुर्द्धरा दुःखेन धियमोणाः कथमपि वश्यतामनापाद्यमाना इत्यर्थः, ईदृश्या वेश्या न वेश्या मम प्रश्नविषया नेत्यर्थः, अतस्त्वाः का लच्यन्तामिति प्रश्नः, अत्रोत्तरभूतसंवरणीयार्थस्तु पर्वतभवा नथ इति, तथा हि नाना भङ्गास्तरङ्गा विद्यन्तीत्येति नानाभङ्गि जलं तेन समाहृष्टा लोका अवतरञ्चना याभिस्ताः नानाभङ्गिगताहृष्टेति पाठे तु भङ्गिशब्दे-

भङ्गपरः, तथा दुर्द्धराः धरः पर्वतस्तस्माद्दुर्मताः दुर्दुष्टोऽगम्य
 इत्यर्थः. धरोयाभिस्ता इति वा, द्रुष्ट्वसत्सम्बन्धिशाखा-
 पल्लवादीनि द्रव्याणि हतानि सोतसा नीतानि द्रव्याणि
 यस्य स तथा तं नरं नरसदृशम् 'आश्रयणीयत्वाद्गौण-
 प्रयोगोऽयं' पर्वतमित्यर्थः, त्यक्त्वा धनवन्तं रत्नाकरं ब्रज-
 न्तीति अत्र विशेषणानामुभयसाधारण्यादेकतरनिषेधेऽन्यतर-
 प्रतीतिर्युज्यत इति नदीप्रतीतिः, तदर्थस्य च तुल्यविशेषण-
 प्रतीतत्वे सत्यपि वाचकशब्दानुपात्तत्वान्निभृतत्वमित्यस्मान्निभृ-
 तेयम् ॥ ११७ ॥

जितप्रकृष्टकेशाख्यो यस्तवाभूमिसाङ्गयः ।

स मामद्य प्रभूतोत्कं करोति कलभापिणि ॥ ११८ ॥

समानशब्दामुदाहरति । जितेति । प्रकृष्ट उच्छृष्टो यः
 केशस्तस्याख्या तदाचकं नाम प्रवाल इत्यर्थः जिता प्रकृष्टकेशा-
 ख्या येन सः, भूमिर्धरः नास्ति भूमिर्यत्र सः अधर इत्यर्थः
 तेन साङ्गयः सनामा, तव ईदृशो य. मोऽद्य मां प्रभूतो-
 त्कमत्युत्कण्ठितं करोति प्रवालसदृशस्तवाधरो मां व्याकुल-
 यतीत्यर्थः । अत्र प्रकृष्टकेशाख्याभूमिशब्दैः लघितलक्षणया
 प्रवालाधरयोः पर्यायौ, तथा हि प्रकृष्टकेशस्य प्रवालशब्दे
 अभूमिशब्दस्य चाधरशब्दे लक्षणा लघितयोश्च तयोः शब्दयोः
 शक्तिपक्षेण प्रवालाधररूपार्थयोरुपपन्निरिति तद्विषयं प्रकृत-
 प्रयोगशब्दस्य समानशब्देनार्थोपस्थापनात् समानशब्दा ॥ ११८ ॥

शयनीये परावृत्त्य शयितौ कामिनौ क्रुधा ।

तथैव शयितौ रागात् स्त्रैरं मुखमचुम्बताम् ॥ ११९ ॥

संभूडामुदाहरति । शयनीय इति । शयनीये शय्यायां, परावृत्त्य पराङ्मुखीभूय, तथैव शयितौ परावृत्त्य शयितावपि, स्त्रैरं स्रच्छन्दम्, अत्र क्रुधा परावृत्त्य शयितयोः स्त्रैरं मुखचुम्बनं दुर्घटनित्यापाततोमोहः । अथ च प्रथमं क्रुधा पराङ्मुखीभूय शयितौ पश्चात्तु रागात् तथैव पुनः परावृत्त्य शयिताविति पराङ्मुखीभूय पार्श्वान्तरेण शयितयोः पुनःपरावर्त्तनेन शयने संमुखीनत्वाचुम्बनं सुघटमेवेत्यापातत एव श्रोत्राणां मोहजननादियं संभूडा ॥ ११९ ॥

विजितात्मभवद्वेपिगुरुपादहतो जनः ।

द्विमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति ॥ १२० ॥

परिहारिकामुदाहरति । विजितात्मेति । विना पक्षिणा गुरुत्वेन जित इन्द्रस्तस्यात्मभवः पुत्रोऽर्जुनः तस्य द्वेषी कर्षस्तस्य गुरुः पिता सूर्यः तस्य पादाः किरणाः तैर्हतस्त्रापितो जनः द्विमं जाड्यमपहन्तीति द्विमापहो वज्रिः तस्यामित्रो जलं तद्द्वरैर्मेघैर्व्याप्तं व्योमाकाशमभिनन्दति प्रशंसति, अत्र यौगिकशब्दमालया प्रकृतार्थबोधनादियं परिहारिका ॥ १२० ॥

न स्पृशत्यायुधं जातु न स्त्रीणां स्तनमण्डलम् ।

अमनुष्यस्य कस्यापि हस्तोऽयं न किलाफलः ॥ १२१ ॥

एकच्छन्नामुदाहरति । नेति । अमनुष्यस्य मनुष्येष्वगण्यस्य कस्यापि हस्तः जातु कदाचिदपि आयुधमस्त्रं न स्पृशति न वा जातु स्त्रीणां स्तनमण्डलं स्पृशति, तथाप्ययं हस्तः किल नाफलः अथर्वान् परन्तु सफल एवेत्यापाततोऽर्थः, अत्रायुधस्त्रीस्तन-स्पर्शाभावेन नायं वीरो न वा शूद्रहारीति कथमस्य हस्तस्य सफलतेति विरोधेन बाधावतारादमनुष्यपदेन गन्धर्वो ल-च्यते तस्य हस्तो गन्धर्वहस्त इति समुदायेन, एरण्डवृक्षः प्रति-पाद्यते तथाच दारावली 'अमण्डपञ्चाङ्गुलवर्द्धमाना गन्ध-र्वहस्तस्त्रिपुटीफलश्चेति । तस्य फलं विद्यत एवेत्याश्रितं फल-मेव व्यक्तं न त्वाश्रयोवृक्षस्तदियमेकच्छन्ना ॥ १२१ ॥

केन कः सद्यः सम्भूय सर्वकार्येषु सन्निधिम् ।

लब्ध्वा भोजनकाले तु यदि दृष्टो निरस्यते ॥ १२२ ॥

उभयच्छन्नामुदाहरति । केनेति । कः पदार्थः केन पदा-र्थेन सद्यः सम्भूय मिलित्वा सर्वकार्येषु सन्निधिं सन्निकर्षं लब्ध्वा च भोजनकाले तु यदि दृष्टः स्थात्तदा निरस्यते निःसार्यते इत्ययं भ्रष्टः, उत्तरण्णु केन मस्तकेन सम्भूय कस्य मस्तकस्यायं कः केशः इत्यर्थः इदमर्थे टण् । स च सर्वकार्येषु सन्निधिं लब्ध्वा भोजनकाले दृष्टो निरस्यत एवेति, अत्राश्रयाश्रितयोर्मस्तक-केशयोहभयोरेव च्छन्नत्वमितीयमुभयच्छन्ना ॥ १२२ ॥

सद्यया सगजा सेना सभटेयं न चेज्जिता ।

अमात्रिकोऽयं मूढः स्यात्क्षरज्ञश्च नः सुतः ॥ १२३ ॥

सङ्कीर्णामुदाहरति । सद्येति । सद्यया ह्यैरथैः सहिता,
तथा सगजा गजैर्घञ्जिभिः सहिता तथा सभटा भटैर्योधैः
सहिता इयं शत्रुसम्बन्धिनी सेना चमूः चेद्यदि ग जिता परा-
भूता स्यात् तदा गोऽस्त्राक्रमयं सुतः अचरजस्य अचरं ब्रह्मा
तश्चोऽपि मूढो मूर्ख एव स्यात्, तत्र हेतुः यतोऽयममात्रिकः
नीयन्त इति साचाविषयाः ता अर्हतीति मात्रिकस्तद्धिन्नः
ब्रह्मज्ञोऽपि वैषयिकबुद्धभावेन मूर्खत्वेनैव गण्यः स्यादित्यापा-
तिकोऽर्थः, सवरणीयार्थस्तु हकारेण यकारेण च गकारेण
जकारेण च भकारेण टकारेण च सहिता इय सेना वर्ष-
मासा इतः स्थावरजङ्गमानां प्रभुर्ब्रह्मा तेन सहिता ब्रह्मणैव
सृष्टेत्यर्थः, 'धाचाचराणि सृष्टानि पचारूढान्यतः पुरेति स्मर-
णात्' न चेज्जिता अभ्यस्ता तदा अमात्रिको साचा अचस्त-
ञ्ज्ञानरहितोऽयं नः सुतः न चरतीत्यचरो वेदस्तज्ज्ञोऽपि मूढ
एव स्यात् अभ्यस्तवेदोऽपि वर्षपरिज्ञानशून्यश्चेन्मूर्ख एवेत्यर्थः ।
यदा जिता लेखितु शक्ता, अचरज्ञो वर्षज्ञः वर्षपरिज्ञानवा-
नपि यदि हकारयकारादिवर्णलिखनानभिज्ञस्तदामूर्ख एवे-
त्यर्थः ॥ १२३ ॥

सा नामान्तरितामित्रा वञ्चितारूपयोगिनी ।

एवमेवेतरासामप्युन्नेयः सङ्करक्रमः ॥ १२४ ॥

॥ प्रहेलिकाचक्रम् ॥

॥ इति शब्दालङ्काराः ॥

अत्र साङ्ख्यमुपपादयति । सेति । सा पूर्वोक्तेयं नामान्तरितामित्रा हयादिशब्दानां नानार्थकल्पनान्नामान्तरिताख्यप्रहेलिकासूत्रणयुक्ता । तथा सेनाशब्दस्य चमूर्हपेऽविवक्षितेऽर्थे प्रसिद्धत्वेन प्रथमं तदर्थप्रतिपत्त्या वञ्चनात् वञ्चिताख्यप्रहेलिकायाः स्वरूपमन्ववती च । एवमेव अनया दिशा, इतरासां समागतादीनाम्, उन्नेयः स्वयं ज्ञातव्यः । अत्र च द्वयोः साङ्ख्यैर्दशितं त्रिचतुःप्रभृतौनामप्येवं साङ्ख्यैस्वयं बोध्यम् ॥ १२४ ॥

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं सुसंशयमपक्रमम् ।

शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसन्धिकम् ॥ १२५ ॥

देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।

इति दोषा दशैवेते वज्ज्याः काव्येषु सूरिभिः ॥ १२६ ॥

एवं काव्यस्योपादेयधर्मा गुणा अलङ्काराश्च सपरिकरं निरूपिताः, अथ 'दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्रं प्रयोक्तुः सैव शंसतीत्यादिसन्दर्भेण तदीयधेयधर्मातया प्रतिपादितेषु दोषेषु अग्निपुराणादिप्राचीननिबन्धरीत्या गुणालङ्काररूपोपादेयधर्मानिरूपणानन्तरमेव निरूपयितव्येषु श्रुतिकटुलाघतिप्रभृतानामेषां कात्स्न्येन निरूपणं मन्यवाङ्मत्तमापादयेत् चेनात्र शिष्याणामप्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्कमानोऽलङ्कारपरिच्छेद एवास्मिन् प्रयोक्तुरत्यन्तानभिज्ञतासूचकतया नितान्तपरित्याज्यानेव दशविधोऽज्ञानं निरूपयितुमुद्दिशति । अपार्थमिति । यद्यपि

सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषाणां निरूपणमुचितं तथापि
 दोषपदस्य स्फुटार्थत्वेन योग्यत्वादेव सामान्यलक्षणपरिज्ञा-
 नान्तदप्रतिपाद्यैव विशेषा दर्शिताः । तथाहि काव्यं दुष्यति
 विहतं भवतीत्यनेनेति व्युत्पत्त्या दुष् वैकृत्ये इत्यस्य करणघ-
 णा दोषपदं सिद्धं, प्रकाशकङ्कितं मुख्यार्थवृत्तिर्दोष इत्यनेनास्य
 भावघणन्तता सूचिता, वैकृत्यञ्जापकृष्टत्वं तस्य काव्यस्थापक-
 र्थकोऽपकर्षोवा दोष इति सामान्यलक्षणम् । अपकर्षश्च क्वचि-
 च्छब्दस्य क्वचिदर्थस्य क्वचिच्च तद्व्यञ्जरमादेरिति त्रितयदृ-
 न्तितया तेषां त्रिविधत्वं बोध्यम् । अत्रापार्थमित्यादिदशानां
 नपुंसकत्वादात्म्यमेव विशेष्यं तत्रापार्थत्वादिमन्बन्धस्य क्वचित्
 भावात् क्वचित् परस्परयाच बोध्यः । इतीति इत्येते दशैव
 नतु श्रुतिकटुत्वादयः वज्र्या अत्यन्तं त्याज्याः शाब्दबोधविघ-
 टकत्वादिना प्रयोक्तुरत्यनभिज्ञताप्रकाशकत्वात्, श्रुतिकटुत्वा-
 दयस्तु किञ्चिदैरस्यमात्रजनका नलन्वयबोधप्रतिकूला इति
 नात्यन्तं त्याज्याः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

प्रतिज्ञाचेतुदृष्टान्तहानिर्दोषो न वेत्यसौ ।

विचारः कर्कशः प्रायस्तेनालीढेन किं फलम् ॥ १२७ ॥

ननु दशैवेति कथमवधारणं न्यायावयवानां प्रतिज्ञादीनां
 हानिरपि विवक्षितार्थाप्रतिपत्त्या वस्तुता दोष एव, अतएव
 भगवता गौतमेन 'प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोध'
 इत्यादि सूत्रेण प्रतिज्ञादान्यादीनां नियहस्यानलमुक्तं, भामह-
 प्रकृतयस्तु तस्य दोषतां नैच्छान्त यथा 'प्रतिज्ञाचेतुदृष्टान्त-

हीनं दुष्टञ्च मेय्यत इति, तत् किमत्र तत्त्वमिति पर्यनुयुक्त
इव प्रकृते निष्प्रयोजनत्वात्तद्विवेकमुपेक्षमाण आह । प्रतिज्ञेति ।
साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा, साध्यसाधनं हेतुः, प्रसिद्धोदाहरणो-
पन्यासो दृष्टान्तः, एषां हानिर्दोषः काव्यापकर्षको न वा
इत्यस्मिन् संशये अमौ पर्यनुयुज्यमानो विचारो विवेकः एक-
तरावधारणमित्यर्थः प्रायः कर्कशो न्यायविषयकत्वात् कठि-
नः, यद्वा कर्कशो नीरसः निष्प्रयोजन इत्यर्थः, अतश्च आ-
लीढेनाम्नादितेन परिज्ञातेनेत्यर्थः तेन विचारेण किं फलं
सम्यक् फलं नास्तीत्यर्थं, अयमाशयः वैरस्यजनकत्वेन दोषाणां
परिज्ञानं स्वत एव बीड्डूनां मन्भवति तदर्थञ्च अन्यपक्षवनम-
नुचितं केवलं कार्येष्वत्यन्तपरिहार्या एव ते कतिपये दर्शन्ते
न च प्रतिज्ञादिहानेरत्यन्तपरिहार्यत्वम् अप्रतिज्ञातानां प्रा-
सङ्गिकादिमाध्यानामपि कविवर्णितत्वदर्शनात् । निर्हेतुता च
प्रसिद्धसाध्ये वैरस्य नावहति यथा 'सम्प्रति सन्ध्यासमयश्चक्र-
दन्धानि विघटयतीत्यादौ, दृष्टान्तोपन्यासस्वलङ्काररूप एवेति
तद्भानिरपि नात्यन्तवैरस्यजनिका अतएव 'दृष्टान्तस्य साम-
यिकत्वेनासाध्यैकित्वेऽपि न क्षतिरिति न्यायसूत्रवृत्तिहताक्तं
तस्माद्यत्र वैरस्यजनकत्वं तत्र दोषत्व यत्र न तथा तत्र न तथा
न पुनः शाब्दबोधविघटकत्वाद्यभावादेकान्तपरिहार्यता एवं
प्रतिज्ञाविरोधादयोऽपि ज्ञेयाः, तत्र प्रतिज्ञाविरोधो यथा
कण्ठाभरणे 'पावञ्जीवमहं मैानो ब्रह्मचारी पिता मम ।
भाता च मम बन्धासीदपुत्रश्च पितामहः' इति ॥ १२७ ॥

समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थमित्युच्यते ।

उन्मत्तमत्तवालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥ १२८ ॥

संप्रत्युद्दिष्टान् दोषप्रभेदान् क्रमेण लक्षयति । समुदायार्थ-
शून्यमिति । समुदायो वाक्यघटकपदसमूहः, महावाक्यघटक-
वाक्यसमूहस्य तस्यार्थो विशेषणविशेष्यभावेनावहिततया एक-
त्वेन प्रतीयमानः प्रतिपाद्यः, तच्छून्यं यद्वाक्यं महावाक्यं वा
तदपार्थम् अपार्थत्वाख्यदोषवदित्यत इत्यन्वयः, यत्र पदा-
र्थानां वाक्यार्थानां वा योग्यताकाङ्क्षासत्त्वभावेन विशेषणवि-
शेष्यत्वेनान्वयो बाधितो भवति तदपार्थत्ववदित्यर्थः । अथ
क्वचिद्दोषत्वमपि दर्शयति, उन्मत्तेति । उन्मत्ता उन्मादरो-
गवन्तः, मत्ता मद्यपानादिना प्राप्त्रविकाराः, वालाः शिशवः,
प्रमत्तोन्मत्तवालानामिति पाठे प्रमत्ता मद्योपयोगादिनानव-
धाना इत्यर्थः, एषामुक्तेरन्यत्र अनुन्मत्तादीनामुक्तौ दुष्यति
वाक्यं महावाक्यं वा दुष्टं भवति उन्मत्ताद्युक्तौ त्वस्य न दोष-
त्वमित्यर्थः ॥ १२८ ॥

समुद्रः पीयते देवैरक्षमस्त्रि जरातुरः ।

अमी गर्जन्ति जीमूता हरेरैरावणः प्रियः ॥ १२९ ॥

तत्र बहुवाक्यगतमपार्थत्वमुदाहरति । समुद्र इति । देवै-
र्मेघैः सुरैर्ब्रह्मा, देवैरित्यत्र सोऽयमिति क्वचित् पाठः । अत्र
स्वार्थबोधपरिषमाप्तस्यापि वाक्यचतुष्टयस्याकाङ्क्षाभावेनाङ्गा-
ङ्गित्वविरहादेकवाक्यत्वाभावस्तत एव समुदायार्थो नास्ति,

यदुक्तं 'स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया । वाक्यानामे-
कवाक्यत्वं पुनः संदृश्य जायते इति । एवं योग्यताद्यभानेऽपि
समुदायार्थशून्यत्वं ज्ञेयं, तथा वङ्गपदगतमपि यथा 'वङ्गिना
सिञ्चति, गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादि ॥ १२८ ॥

इदमस्वस्वचित्तानामभिधानमनिन्दितम् ।

इतरत्र कविः को वा प्रयुञ्जीतैवमादिकम् ॥ १३० ॥

उन्मत्तेत्याद्युक्तमनुवदन् दोषस्यातिगुरुत्वं प्रतिपादयति ।
इदमिति । अस्वस्वचित्तानामुन्मादादिभिर्निर्विवेकमनसाम्,
इदमेवं समुदायार्थशून्यमभिधानं वचनम् अनिन्दितं शिष्टै-
र्निन्दितत्वेन परिगृह्येत न भवति प्रयोक्तुरनवहितत्वात्,
इतरत्र अस्वस्वचित्तप्रयुक्तभिन्ने, एवमनाकाङ्क्षादिकं, यद्वा
इतरत्र उन्मत्तादिभिन्नेषु मध्ये कोवा कविः पण्डितः सचेता
इत्यर्थः, 'वस्तुतस्तु इतरस्वितिपाठः सम्यक् । को वा प्रयुञ्जी-
तेति एतेन समुदायार्थशून्यवाक्यस्य सचेतःप्रयुक्तत्वाम्भावित्व-
प्रतिपादनेन कथञ्चित् प्रयोगे वैरस्यातिशय इति सूचितम्,
अतएव दोषस्यास्य प्रथमोपन्यास इति बोध्यम् ॥ १३० ॥

एकवाक्ये प्रसन्धे वा पूर्वापरपराहतम् ।

विरुद्धान्यतया व्यर्थमिति दोषेषु पठ्यते ॥ १३१ ॥

व्यर्थं सूचयति । एकवाक्य इति । एकस्मिन् वाक्ये तथा
प्रसन्धे-वाक्यसमूहे वा यत्पदं वाक्यत्वा पूर्वापरपराहतं पूर्वापर-

सङ्गतिशून्यं तद्व्यर्थं व्यर्थत्वदोषवदिति कृत्वा दोषेषु दोषवत्सु
 मध्ये पद्यते इत्यन्वयः, यद्वा पूर्वापरपराहतं पूर्वापरसङ्गति
 शून्यत्वमिति व्यर्थं व्यर्थत्वमिति च धर्मपरोऽयं निर्देशः सप्तमी-
 द्वयञ्च पष्ठ्यर्थं तत्र चेतुरदन्ततेत्यादिवत्, ननु वर्षकद-
 न्वात्मकयोर्वाक्यप्रबन्धयोः कथं परस्परमसङ्गतत्वसमाव इत्य-
 चाह विरुद्धार्थतयेति वाक्यप्रबन्धयोः पूर्वापरविरुद्धार्थप्रत्या-
 घकत्वं व्यर्थत्वाख्योदोष इत्यर्थः एतेनात्र विषदं विरुद्धार्थकं
 गतु विगताद्यर्थकमिति सूचितम् । अर्थविरोधप्रतीतियाच
 शाब्दबोधानन्तरं पर्यालोचनया, अपार्थितु आकाङ्क्षाद्यभावा-
 च्छाब्दबोध एव न सम्भवतीत्यनयोर्भेदः, एकवाक्ये प्रबन्धे-
 वेत्यनेन च वाक्यप्रबन्धार्थपर्यालोचनयैव विरोधप्रतिभासोऽस्य
 विषयः प्रकरणादिपर्यालोचनया विरोधप्रतिभासस्तु वक्ष्यमाण-
 देशकालादिविरोधविषय इति सूचितं । अस्यात्यन्तवज्ज्यता च
 प्रयोक्तुरत्यनभिज्ञताप्रकाशकत्वात्, अथैवाभ्येहका विरुद्धमति-
 कारित्वप्रकाशितविरुद्धत्वामतपरार्थत्वपरिपन्थिरसाङ्गपरिग्रहा-
 दयो दोषा अन्तर्भवन्ति ॥ १११ ॥

जहि शत्रुवलं हृत्स्नं जय विद्यम्बरामिमाम् ।

तव नैकोऽपि विद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥ ११२ ॥

तत्र प्रबन्धगतव्यर्थत्वमुदाहरति । जहीति । अत्र शत्रु-
 मात्रशून्यस्य हृत्स्नशत्रुवलहननं सर्वभूतानुकम्पिनः सर्वलोक-
 जयस्य पूर्वापरपर्यालोचनया विरुद्धत्वेन प्रतीयते । एवं वा-

यद्यगतं बोध्यम् । तव नैकोऽपीत्यत्र न च ते कोऽधीति कश्चित्
पाठः ॥ १३२ ॥

अस्ति काचिद्वस्या सा साभिपङ्गस्य चेतसः ।

यस्या भवेदभिमता विरुद्धार्थापि भारती ॥ १३३ ॥

वक्तृविशेषस्योक्ती विरुद्धार्थत्वस्य गुणत्वं दर्शयति । अस्तीति ।
साभिपङ्गस्य वियोगाद्यभिभूतस्य, साभिलापश्चेति पाठस्तु न
सम्भक्, काचिद्विलक्षणा इष्टानिष्टहेयोपादेयवक्तव्यावक्तव्यादि-
विवेकप्रून्येत्यर्थः, अवस्था अस्ति भवति, यस्याभवस्थायां वर्त्त-
मानस्य प्रयोक्तृविरुद्धार्थाऽपि पूर्वापरपराहतापि भारती
यभिमता श्रोतृणामादृता भवेत्, अभिमतेत्यनेन न केवल-
मस्यादोषत्वं किन्तु गुणत्वमपीति सूचितम् ॥ १३२ ॥

परदाराभिलापो मे कथमार्यस्य युज्यते ।

पिवामि तरलं तस्याः कदा नु दग्धनच्छदम् ॥ १३४ ॥

उदाहरति । परदारेति । तरलं लज्जावन्नात् मत्तोद-
घादा सकर्म, तस्याः परकान्तायाः, दग्धनच्छदमधरम् ।
अत्र स्वस्वार्थाभिमानितया परदाराभिलापश्चाद्युक्तत्वं प्रति-
पादयत एव प्रयोक्तुः परदाराधरपानाशंसनमिति पूर्वार्द्ध-
व्यङ्ग्यस्य शान्त्यभिचारिणो मत्यास्यभावस्य उत्तरार्द्धव्यङ्ग्येन
शृङ्गारव्यभिचारिणोत्सवनेन सद्य सद्यपि विरोधः प्रयोक्तु-
र्वियोगाभिभूतत्वव्यञ्जकतया शृङ्गारपोषकत्वात् कमपि चम-

त्कारमावहतीति गुण एव, अत्र द्वयोर्विरोधः, एवमेकत्र यद्गुणां
विरोधे चमत्कारातिशयः यथा 'क्षाकार्यं प्रशस्तक्षणः क्ष-
कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा, दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो
कोपेऽपि कान्तं मुखम् । किं वक्ष्यन्त्यपकल्पयाः छतधियः
स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा, चेतः स्वास्थ्यनुपैहि कः खलु युवा धन्यो-
ऽधरं धास्यति' । इत्यत्र शान्ताज्ञानां वितर्कमतिशब्दादृतीनां
विप्रलम्भाद्भ्रैरौत्सुक्यस्यतिदैव्यचिन्ताभिः सह सन्नपि विरोधः
प्रयोक्तुर्विरहाभिभूतत्वव्यञ्जनात् शृङ्गारप्रकर्षमाविर्भावयति ।
नव्यास्त्वेवंविधस्यले विरुद्धानां वाच्यत्वेनोक्तत्वाद्गुणत्वमित्याहुः
यथा 'सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य वाच्यत्वेन वचोगुण' इति ॥ १३४ ॥

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते ।

अर्थतः शब्दतोवापि तदेकार्थं मतं यथा ॥ १३५ ॥

एकार्थं लक्षयति । अविशेषेणेति । पूर्वोक्तमिति सामान्य-
त्वात्प्रसक्तम् । अर्थतः शब्दत इति प्रथमान्तम्, अत्र यत्र-
त्यध्याहार्यं, तदयमन्वयः, पूर्वोक्तोऽर्थः शब्दो वा यत्र वाक्ये
यद्यविशेषेण भूयोऽपि कीर्त्यते तदा तदाक्यम् एकार्थम् एका-
र्थत्वात्प्रदीपवन्मतं, यद्वा अर्थतः शब्दत इति च सप्तम्यन्तम्
एकार्थमित्यनेनाश्रितम् अर्थनिष्ठं शब्दनिष्ठञ्चैकार्थमित्यर्थः ।
अविशेषेणेति एकरूपेणेत्यर्थः, यद्वा विशेषविशेषाया अभावेन
यत्र विशेषविवक्षार्थमुक्तस्य पुनःकीर्तनं तत्राप्य न दोषत्वं
विशेषस्य प्रसृतस्यानुकल्पनीयत्वादि एतत्पानन्तरमेव व्यक्ती-

भविष्यति, अर्थतः शब्दतोवेत्यनेनान्यैरुक्तस्य पौनरुक्त्याख्यार्थ-
दोषस्य कथितप्रदत्ताख्यशब्ददोषस्य च द्वयोरैवैकार्थसञ्ज्ञया
सद्यश्च सूचित, न च शब्दपौनरुक्त्ये कथमेकार्थेति यौगिकसञ्ज्ञा-
प्रवेश गुणदोषालङ्कारसञ्ज्ञाना प्रायेण योगबलादेव प्रवृत्ते-
रिति वाच्यं शब्दपदस्य तदर्थकशब्दपरत्वात् अतएव भिन्नार्थ-
कशब्दपौनरुक्तस्य वैरस्थानावहलान्नदोषत्वं यथा 'सुरा विप्रै
सुरा नीचैः सेव्यन्ते भक्तिभावात् । विप्राणान्तु फलं दूरे नीचानान्तु
तदैव हि' इत्यादौ सुरा इति पदं पुनरुक्तमपि सुरा
देवा सुरा मद्यानीति विभिन्नार्थकत्वेन न दूषणभावइति
तस्मादर्थस्य एकार्थकशब्दस्य वा पुनरुक्तत्वमेकार्थत्वं, यत्र शब्द-
भेदस्तत्रार्थमात्रस्य पौनरुक्तं यत्र तु तदभेदस्तत्र द्वयोरपीति
निष्कर्षः ॥ ११५ ॥

उत्कामुन्मनयन्त्येते बालां तदलकल्पिप ।

अभोधरास्तडित्वन्तो गम्भीरा स्तनयित्त्रव ॥ १३६ ॥

तत्रार्थगतमेकार्थत्वमुदाहरति । उत्कामिति । उत्कामु-
त्कण्डिताम् उन्मनयन्ति उद्दीपकत्वादुत्कण्डयन्ति, अत्रोत्काम-
न्मन शब्दयोः, अभोधरतडित्वत्त्वनयित्त्रुशब्दानाञ्च स्वरूप-
भेदेऽप्येकपर्यायत्वेनैकार्थशक्तत्वादर्थस्य पौनरुक्त्यम्, एवं पर्याय-
यान्तरानुपादानेऽपि प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तार्थस्य पुनः प्रतीता-
वयस्य सङ्गावो ज्ञाय, यथा 'सद्यसा विदधोत न क्रियामविवेक
परमापदां पदम् । वृणते हि विमृशकारिण गुणलुप्ता स्त-

यमेव सम्पद इति, अत्र द्वितीयाद्धं व्यतिरेकेण द्वितीयपाद-
 सैवार्थ इति पुनरुक्तत्वमेव, यदि तु उक्तामुन्नयन्तीत्यस्य
 विरहेणोत्कण्ठितामपि अभोधराः पुनरुद्दीपकतया अत्युत्क-
 ण्ठितां कुर्वन्तीत्यत्र तात्पर्यम् एवमभोधरादीनामेकसैव
 समुदायार्थशक्तस्य विशेष्यतायामन्ययोश्चावयवार्थशक्तयोर्विशेष-
 णतायां तात्पर्यं तदार्थभेदान्नास्य सङ्गाव इति बोध्यम्, यथा
 'सा चियामा तदार्त्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता । राज्ञो विलप-
 मानस्य न व्यभासत शर्वरी' । अत्र त्रिधामाशर्वरीशब्दयो-
 रेकपर्यायत्वेऽवयवार्थशक्तत्वमङ्गीकृत्य चियामाशब्दः शर्वरी-
 विशेषणत्वेनोपन्यस्तः । अत्र शब्दभेदादर्थात् एव पुनरुक्तत्वं ।
 शब्दतो यथा 'अधिकरतलतल्पं कल्पितस्वापलीला परिमलन-
 निमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली । सुतनु ! कथय कस्य व्यञ्जय-
 त्यञ्जसैव स्मरनरपतिलीलाद्यैवराज्याभिषेकम्' अत्र लीला-
 शब्दः पुनरुक्तः ॥ १३६ ॥

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्ष्यते ।

न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युत्तेयमलङ्किया ॥ १३७ ॥

अविशेषेणेत्युक्तस्य प्रयोजनं दर्शयन् दोषमिमं प्रतिप्रसृते ।
 अनुकम्पेति । अनुकम्पाद्यतिशयः प्रस्तुतस्यानुकम्पनीयत्वादि-
 विशेषः, आदिना विधेयानुवादादिपरिच्छः, तदुक्तं गुण इत्यनु-
 वृत्तौ दर्पणशता 'कथितञ्च पदं पुनः । विहितस्यानुवाद्यत्वे
 विषादे विषाये क्रुधि । दैन्येऽथ लाटानुमामेऽनुकम्पायां प्रमा-

दने । अर्थान्तरमंकमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे' इति । एवमुन्म-
 नाद्युक्तावपि पौनरुक्तस्य गुणत्वं ज्ञेयं, यथा मृच्छकटिके
 शकारोक्तौ 'मम मअणमणं मममं वदुअन्तीत्यादि, एवं
 धनुर्ज्याकर्षावतंसादयोऽप्यारूढत्वादिविशेषविवक्षया न दुष्टाः ।
 न दोषो न दूषणावहः, पुनरुक्तः शब्दोऽर्थो वा, इयं पुनरुक्तिः,
 अलङ्किया गुण एव काव्यशोभाजनकत्वात्, अनुप्रासालङ्कार
 इति केचित् ॥ १३७ ॥

हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा ।

हन्यते चारुसर्व्व्याङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥ १३८ ॥

तत्रानुकम्पायामुदाहरति । हन्यत इति । अत्र हन्यत इति
 पदं पुनःपुनरुक्तं सत् प्रस्तुतस्थानुकम्पनीयत्वख्यापनया कमपि
 चमत्कारभावहन् काव्यशोभां जनयति । एवं विधेयानुवादादौ
 ज्ञेयं, यथा 'उदेति सविता तासस्तास एवास्तमेति चेत्यादि ॥
 ॥ १३८ ॥

निर्णयार्थं प्रयुक्तानि संशयं जनयन्ति चेत् ।

वचांसि, दोष एवासौ संशय इति स्मृतः ॥ १३९ ॥

संशयं लक्षयति । निर्णयार्थमिति । निर्णयार्थे बोद्धव्यस्य
 प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरनिययाय, संशयार्थं प्रयुक्तस्य संशयजनकत्वे
 तु न दूषणमित्यये वक्ष्यते । संशयमुभयकोटिकज्ञानं, वचां-
 शीति यद्वचनमविवक्षितम् एकपदस्य पदद्वयस्य वा संशय-

जनकले दूषणसम्भावात्, चेदित्यत्र यदिति पाठः सत्यक्, संशयः संशयलाख्यः, अयमपि दोषः शब्दगतोऽर्थगतश्च, यत्र संशयोत्पत्त्यान्वयबोधो विहन्यते तत्र शब्दगतः ययोदाहरियते, यत्र त्वर्थप्रतीत्यनन्तरं वक्त्राद्यनिश्चयस्तु चार्थगतः यथा 'मात्सर्य-मुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्याद्गुदाहरन्तु । सेव्या नित-स्वाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मोरविलासिनीगाम्' । अत्रप्रकर-णाद्यभावात् शान्तशृङ्गारिणोः को वक्तैति संशयः ॥ १३८ ॥

मनोरथप्रियालोकरसलोलेशणे सखि ! ।

आराद्दृष्टिरसौ माता न चमा द्रष्टुमोदशम् ॥ १४० ॥

शब्दगतं संशयमुदाहरति । मनोरथेति । जारं सानुरागं पश्यन्तीं मातुः परिज्ञानशक्त्या च चकितां प्रति सख्या उक्तिरियं । मनोरथप्रियोऽभिलषितप्रेयान् जार इत्यर्थः, तस्या-लोके दर्शने रसेनानुरागेण लोले व्यापृते ईक्षणे यस्याः सा तथा तत्सम्बोधनम्, आरादिति अत्र किम् 'आराद्दूरसमीप-योरित्यभिधानादारादृष्टिर्दूरवर्तिनी ते माता-विषयविप्र-कर्षादीदृशं तदीयजारदर्शनरूपकर्म द्रष्टुं न चमा शक्ता तत् प्रवर्त्तस्तेत्यर्थः, किम्वा समीपवर्त्तिनी ईदृशमममञ्जमं कर्म द्रष्टुं न चमा तन्निवर्त्तस्तेत्यर्थः ! इत्येकतरनिश्चयाभावात् संशयः, अयच्च नानार्थशब्दप्रयोगनियन्धन इति शब्दगतः, अर्थगतस्तु पूर्वैर्दर्शितः ॥ १४० ॥

ईदृशं संशयायैव यदि वातु प्रयुज्यते ।

स्वादलङ्कार एवासौ न दोषस्तत्र तद्यथा ॥ १४१ ॥

अस्य क्वचिद्गुणत्वमपि दर्शयति । ईदृशमिति । यदि वा तु
 ईदृशं संशयजनकमपि वाक्यं संशयायैव संशयप्रतिपादनमु-
 द्विष्टैव प्रयुज्यते तदा तत्रामौ संशयोऽलङ्कार एव शोभाजनक
 एव गुण एवेत्यर्थः संशय एव यदि प्रतिपाद्यमानतया विव-
 चितः तदामौ गुण एवेत्यर्थः, एवञ्चाविवचितः संशयो दोषो
 विवचितस्तु गुण इत्यर्थः । तत् तस्योदाहरणं । वात्वित्यत्र
 वात्विति क्वचित्पाठः ॥ १४१ ॥

पश्याम्यनङ्गजातकलङ्कितां तामनिन्दिताम् ।

कालेनैव कठोरेण यस्तां किं नस्त्वदाशया ॥ १४२ ॥

पश्यामीति । नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियं । अनङ्गः कामः
 तज्ज्वा आतङ्कः पीडा तेन लङ्कितामाकान्तां तां कठोरेण
 निर्दयेन कालेन मृत्युनैव यस्तां पश्यामि त्वदाशया तत्र प्रत्या-
 शया नोऽस्माकं किं, सा कामपीडया स्रियते किं तत्र प्रत्या-
 शयेत्यर्थः किं श्लोकस्यास्य प्रतिपाद्यः, किम्वा अनङ्गजातेनात-
 ङ्गेन लङ्किता या तङ्कितां तां कठोरेण दुःसहेन कालेनैव केवलं
 योऽसमयेन यस्तां पीडितां पश्यामि त्वदाशया नः किं, तस्याः
 शारीरिकी कापि पीडा नास्ति किन्तु केवलं त्वामनासादयन्ती
 चिन्ताजागरणपरा योऽङ्गेण पीडयते इत्यर्थं प्रतिपाद्यः, इत्येष
 संशयः स च दूत्या विवचित इति गुण एव । किं नस्त्वदाशयेत्यत्र
 किन्तु त्वदाशयेति, किं नस्त्वदाशयेति च पुस्तकान्तरेषु पाठः ॥
 ॥ १४२ ॥

कामार्त्ता घर्मातप्तावेत्यनिश्चयकरं वचः ।

युवानमाकुलीकर्त्तुमिति दूत्याह नर्मणा ॥ १४३ ॥

अत्र संशयस्य विवक्षितत्वं प्रतिपादयति । कामार्त्तंति । संशयस्य विवक्षितत्वे हेतुर्युवानमाकुलीकर्त्तुमिति, कामपीडां यीशपीडां वा बुद्ध्या नायकोऽयं व्याकुलीभूय तत्समीपं गमि-
यतीति विविच्य दूत्या तादृशं संशयजनकवाक्यं प्रयुक्तमिति
भावः, एतदुपलक्षणं व्याजस्तुतिपर्यवसानादावपि संशयस्य गु-
णत्वं यथा 'पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूयितनिःशेषपरिजनं देव । ।
विलसत्करेणुगहनं संप्रति समभावयोः सदनम्' । अत्राञ्छो वा
दरिद्रो वा धकेति संशयः वाक्यस्य च व्याजस्तुतौ पर्यवसानम् ॥
॥ १४३ ॥

उद्देशानुगुणोऽर्थानामनूद्देशो न चेत् कृतः । •

अपक्रमाभिधानं तं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ १४४ ॥

अपक्रमं लक्षयति । उद्देशानुगुण इति । अर्थानां प्रथम-
मुपन्यास उद्देशः तस्यानुगुणोऽनुरूपः सम्बन्धयोग्य इत्यर्थः
अनूद्देशः पश्चादुद्देशः क्रमः स चालङ्कारतया पूर्वमुक्तः, स चेन्न
कृतस्तदा तं कमलह्वनरूपत्वादपक्रमाभिधानं दोषं बुधाः
कथयन्ति, क्रमिकाणां क्रमिकैरेवान्वय इति नियमः तत्र ह-
नादन्वयबोधमान्वयमत्र दूषकताबीजं बोध्यम्, अतएवास्या-
त्यन्तपरिचाय्यमध्ये गणनं, गयैरङ्गीकृतयोः शब्दार्थदोषयोर-
क्रमत्वदुष्प्रामत्वयोस्तु न शाब्दबोधविघटकत्वमिति नात्यन्तपरि-

हार्यता यथा 'समय एव करोति यस्मात्सं प्रणिगदन्त इतीव
 शरीरिणाम् । शरदि संस्रवाः परुपीलतस्वरमयूरमयूरमणी-
 यताम्' इति । अत्र परामृश्यमानवाक्यानन्तरं हि इतिशब्दः
 प्रयुज्यत इति क्रमः, अत्र तत्प्रह्लादाक्रमता सा च व्यवहित-
 योजनयान्वयसम्भवेन नात्यन्तपरिहार्या । एवं 'देहि मे वा-
 जिनं राजन् गजेन्द्रं वा मदालसमिति । उत्कथं हि वस्तु प्रथमं
 याचनीयं तदाने दातुरशक्तौ ततो न्यूनं याचनीयमिति क्रमः
 स चात्र गजेन्द्रान्नूनस्य वाजिनः प्रथमयाचनासहित इति दु-
 ष्कमता सा चान्वयस्य निर्वाधप्रवृत्त्या नात्यन्तपरिहार्या ॥
 ॥ १४४ ॥

स्थितिनिर्माणसंहारहेतवो जगताममी ।

शम्भुनारायणाम्भोजयोनयः पालयन्तु वः ॥ १४५ ॥

अपक्रममुदाहरति । स्थितिनिर्माणसंहाराणां हेतुत्वेनान्वययोग्या नारायणाम्भो-
 जयोनिशम्भव एव क्रमेणानूद्देश्यमुचिता इति तादृशोपन्यास-
 क्रमातिक्रमादपक्रमता । न चोत्तरोत्तरस्य बह्वचत्वात् परभावो
 युक्त इति वाच्यं क्रमान्वयानुरोधेनान्वययोग्यस्यस्वरविप्लवा-
 दिपदोपन्यासस्यैव कवेरीचित्यात् तादृशपदानाञ्च सौलभ्यात्
 ॥ १४५ ॥

यत्नः सम्वन्धविज्ञानहेतुकोऽपि कृतो यदि ।

कमलङ्गनमप्याङ्गः स्वरयो नैव दूषणम् ॥ १४६ ॥

अस्यादोषत्वमपि दर्शयति । यत्न इति । सम्बन्धः कस्मिं-
श्चिदेकस्मिन् पदार्थे अकस्मिकयोरप्युभयोः सम्बन्धित्वं तस्य
विज्ञानं विशेषेण ज्ञानं तद्देतुर्व्यस्य तादृशो यत्नः प्रयासो
यद्यपि कविना कृतः स्यात्तदा क्रमलङ्घनमपि दूषणं नैव भव-
तीति सूचय आहुरित्यन्वयः, एकतरान्वयिनि पदार्थे अक-
स्मिकस्याप्यपरस्यान्वयित्वप्रतिपादनाय यतमानेन कविना यदि
क्रमातिक्रमेणोपन्यस्यते तदा स न दोष इत्यर्थः, न पुनरस्य
गुणत्वं सविशेषशोभाजनकत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ १४६ ॥

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।

आद्यन्तावायतक्लेशौ मध्यमः क्षणिकज्वरः ॥ १४७ ॥

उदाहरति । बन्धुत्याग इति । आद्यन्तौ बन्धुत्यागदेश-
त्यागौ, आयतक्लेशौ दीर्घकालं क्लेशानुभावकौ, मध्यमस्तनुत्यागः,
क्षणिकज्वरः अल्पक्षणमेव सन्तापजनकः, वरं तनुत्यागः श्रे-
यान् न पुनर्बन्धुत्यागोदेशत्यागो वेत्यर्थः । अत्रादिपदोपात्त
बन्धुत्यागान्वयिन्यायतक्लेशत्वे तदुत्तरोद्दिष्टस्य तनुत्यागस्यान्वया-
योगात् तं विहाय योग्यत्वात्तदन्तस्य देशत्यागस्यान्वयित्वं
प्रतिपादितमिति क्रमलङ्घनं युज्यते ॥ १४७ ॥

शब्दहीनमनालक्ष्यलक्ष्यलक्षणपद्धतिः ।

पदप्रयोगोऽशिष्टेष्टः शिष्टेष्टस्तु न दुष्यति ॥ १४८ ॥

शब्दहीनं लक्षयति । शब्दहीनमिति । लक्ष्यं मजातीय-
रुदाहरणान्तरं तथा लक्षणमनुशासनं सूत्रं कोषो धातुपा-

ठश्च, तद्रूपा पद्धतिर्वर्त्म प्रयोगनियामक इत्यर्थं, अनालक्ष्या
 अपरिदृशा लक्ष्यलक्षणपद्धतिर्यस्य तादृश पदप्रयोग. छन्द-
 भिहितभावत्वात् प्रयुज्यमान पदमित्यर्थं शब्दहीन शब्द-
 हीनत्वाच्छ्रदोषवान्, यस्य सजातीयप्रयोगान्तर केनापि प्रयुक्त न
 दृश्यते नापि निष्यादकमनुशासन, तथाविधपदप्रयोग शब्द-
 हीन इत्यर्थं, सत्यप्यनुशासनाभावे वज्रमि प्रयुज्यमानस्य प्रयोगो
 न दूषणमावहति यथा 'चेत पर वलति शैलवनम्यलोखित्यादि'
 अत्र वलतीति सञ्चलनार्थवलधातो परस्मैपदित्वमनुशासना-
 सिद्धमपि वज्रमि प्रयुक्तमिति तत्रयुञ्जान कविर्नापराध्यति
 इत्यतो लक्ष्यस्याप्यनालक्ष्यत्व दूषणबीजत्वेनाक्त । तथा अशि-
 ष्टेष्ट यश्च पदप्रयोग शिष्टानामिष्टो न भवति सत्यप्यनुशासने
 तत्पद यदि तत्तद्धिङ्गादिमत्त्वेन तत्तदर्थकत्वेन वा कदापि
 शिष्टैर्न प्रयुक्तन्तदा तत्रयोगोऽपि दोषायेत्यर्थं यथा 'देवतानि
 पुमि वेति कोपे सत्यपि पुलिङ्गोदैवतशब्द, हन् हि सागत्योरिति
 गणोक्तावपि गमनार्थो हन्धातुश्च न केनापि शिष्टेन प्रयुक्त,
 इत्यश्च विशेषणद्वयेनान्यैरुक्तानामसाधुत्वाप्रयुक्तत्वासमर्थत्वात्प-
 दोषाणा स्वमते शब्दहीनपदेन सग्रह, ततश्च शब्दोही-
 नोऽपकृष्टो यचेति व्युत्पत्तिमिह शब्दहीनमितिपदं, अपकृष्ट-
 त्वज्ञासाधुत्वादिक । किञ्चानुशासनविरुद्धोऽपि शिष्टेष्टो न
 दोषायेत्याह शिष्टेष्टस्तु न दुष्यतीति, अयम्भाव शिष्टप्रयुक्ताना-
 भेव पदानां व्युत्पत्त्यर्थमनुशासन पाणिन्यादिभि छत न पुन
 रनुशासन दृष्ट्वा शिष्टैस्तानि प्रयुक्तानि तेषा नित्यत्वात्, यदुक्त

गोचीचन्द्रेण 'नित्यानां पदानां प्रतिपत्त्यर्थं प्रकृतिप्रत्ययविभा-
गपरिकल्पनं शास्त्रेण क्रियत इति । तस्मादनुशासनमिदुस्य
तद्विरुद्धस्य वा शिष्टेष्टस्य प्रयोगो न दोषाय तद्विपरीतस्तु दो-
षायेति । यदा अनालक्ष्या लक्ष्यलक्षणपद्धतिर्लक्ष्यलक्षणनि-
यमो यत्र सः, अनेन लक्षणेनेदमेव लक्ष्यं सत्पद्यते अस्य
लक्ष्यस्येदमेव लक्षणमित्येवं रूपो नियमो यत्र न लक्ष्यते ता-
दृशपदप्रयोगः शब्दहीन इत्यर्थः एतेनासाधुत्वस्य दोषत्वमुक्तं
चदुक्तमाग्नेये 'शब्दशास्त्रविरुद्धत्वमसाधुत्वं विदुर्वुधाः' इति, तथा
अशिष्टेष्टः अशिष्टैः शिष्टभिन्नैर्घामिकजनैरिष्टोऽपि शब्दहीन
इत्यर्थः अनेन साम्यताया दोषत्वमुक्तं, शिष्टेष्टस्तु न दुष्यतीति तु
प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४८ ॥

अवते भवते वाङ्मर्षीमर्षवशकरीम् ।

महाराजन्नजिज्ञासा, नास्तीत्यासां गिरां रसः ॥ १४९ ॥

उदाहरति । अवते इति । हे महाराजन् भवते भवत-
स्तव वाङ्मः, अर्षवः शकरी मेखला यस्यास्तां मर्षवामित्यर्थः
'शकरी च्छन्दमो भेदे नदीमेखलयोरपि' इति मेदिनी ।
शकरीति सरेफः पाठः प्राचीनमेदिनीपुस्तके दृश्यते । मर्षी-
भवते रक्षति, अग्निन् विषये मंगयाभावाच्चिज्ञासा नास्ति
शत्यमेवेतदित्यर्थः, इत्यामामीदृशीनां गिरां रसः प्रकृते शृ-
ङ्गारानुप्राणितो राजविषयरतिभावो नास्ति सप्रपि शास्त्राद्यते
पदानामसाधुत्वप्रतिपत्त्या तत्पूर्वभाविनोऽन्यवोधस्याभावात्,

तथाहि भवते इत्यत्रात्मनेपदं, भवते इत्यत्र पष्ठीविषये च-
तुर्थी, अर्षवशक्करीत्यत्र कप्रत्ययाभावः, महाराजन्नित्यत्रापि
टप्रत्ययाभावः, सर्वमेतदनुशासनविरुद्धं, किञ्च शक्करीशब्दे
मेखलायां न केनापि प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तः, तदिदं सर्वै प्रयुज्यमानं
बोद्धुं बुद्धिमान्पर्य्यं जनयदन्वयबोधं विघटयति ॥ १४८ ॥

दक्षिणाद्रेरुपसरन् मास्तस्यूतपादपान् ।

कुरुते ललिताधूतप्रबालाङ्गुरशोभिनः ॥ १५० ॥

इत्यादिशास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् ।

अपभाषणवद्भाति नच सौभाग्यमुज्झरति ॥ १५१ ॥

शिष्टेष्टसु न दुष्यतीत्यस्य विषयं दर्शयति । दक्षिणाद्रेरिति ।
मलयपर्वतस्थं वायुकम्पितचूतवनं कश्चिदर्णयति । दक्षि-
णाद्रेरुपसरन् मलयाचलमिममुपगच्छन्, ललितं मन्दं यथा
तथा आधूतैः प्रबालाङ्गुरैः शोभिनः । इत्यादीति । इत्यादि
दक्षिणाद्रेरित्यादिपदं, शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम्, आ-
लस्येनानुशासनशास्त्ररहस्यमनालोचयताम्, अपभाषणवदप-
शब्दवत्, नच सौभाग्यमुज्झरति वस्तुतः शिष्टेष्टत्वात् मौएवं न
त्यजति, अयमर्थः कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनादुपसरणक्रिया
कर्मतया दक्षिणाद्रिशब्दस्य द्वितीयान्तता युज्यते किन्तु तद-
भावेऽपि नेदं दुष्टं शिष्टानां सर्व्वेच समन्वयपृथक्ताया अदुष्ट-
नाभ्युपगमात्, तथा चोक्तं, कर्मादिविषयेऽप्यविवक्षिते कर्मादौ
समन्वयविवक्षायां पष्ठीति ॥ १५० ॥ १५१ ॥

श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।
तदपेतं यतिभ्रष्टं श्रवणोद्देजनं, यथा ॥ १५२ ॥

अथ यतिनिरूपणपूर्वकं यतिभ्रष्टं लक्षयति । श्लोकेष्विति ।
श्लोकेषु नियतं छन्दःशास्त्रैर्नियमितं स्थानं यस्य तादृशं पदस्य
सुवन्तस्य तिङन्तस्य वा छेदं विरामं यतिं विदुः जिज्ञेष्टवि-
श्रामस्थानत्वेन यत्र छन्दःशास्त्रैः पदसमाप्तिरुपदिष्टा तां यतिं
जानन्ति पदान्ते जिज्ञाया विश्रामो यतिरिति निष्कृष्टार्थः ।
उक्तञ्च 'यतिर्जिज्ञेष्टविश्रामस्थानं कविभिर्लक्ष्यते इति । तद-
पेतं तादृशयतिशून्यं वचनं यतिभ्रष्टं, यत्र पदमध्ये जिज्ञा
विश्राम्यति तद्यतिभ्रष्टत्वाख्यदोषवदित्यर्थः, दोषत्वे हेतुः यतः
श्रवणस्योद्देजनं दुःखदं श्रवणोद्देजकत्वादस्यात्यन्तपरिहार्यत्व-
मित्यर्थः । श्लोकेष्वित्यनेन गद्येषु यतिर्नादरणीयेति सूचितम् ॥
॥ १५२ ॥

स्त्रीणां सङ्गीतविधिमयमादित्यवंग्योऽनरेन्द्रः
पश्यत्यक्लिष्टरसमिद्धं शिष्टैरमेत्यादि दुष्टम् ।
कार्याकार्याण्ययमविकलान्यागमेनैव पश्यन्
वश्यामुर्वी वक्षति नृप इत्यस्ति चैवं प्रयोगः ॥ १५३ ॥

स्त्रीणामिति । आदित्यवंग्योऽयं कश्चिन्नरेन्द्रः शिष्टैः सामा-
जिकैरमा सह अक्लिष्टाः पुष्कला रसा यत्र तादृशं स्त्रीणां
सङ्गीतविधिं सङ्गीतमहितं विधानं नास्मित्यर्थः, इह पश्यती-
त्यनयः । इत्यादि दुष्टमिति सप्तदशाक्षरं मन्दाक्रान्तादृक्त-

मिदम्, अत्र प्रथमं चतुर्थं ततः षष्ठे ततश्च सप्तमे यतिनिवेश्या
 यदुक्तं 'मन्द्राकान्ताम्बुधिरसनगैर्षी भनी तौ गयुग्ममिति,
 प्रकृते तु चतुर्थादिवर्णानां पदमध्यपातित्वाद्यतिभ्रष्टत्वम् । अस्य
 क्वपिदोषत्वमप्याह कार्याकार्याणीति अचिकलानि सकला-
 नि, आगमेन नीतिशास्त्रादिना, वक्ष्यामायन्तां, वंश्यामिति
 पाठे कुलपरम्परागताम् । इत्यस्ति चैवं प्रयोग इति एवं प्रयो-
 गो न यतिभ्रष्ट इत्यर्थः ॥ १५७ ॥

लुप्ते पदान्ते शिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।

तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वर्ण्यते ॥ १५४ ॥

ननु स्त्रीणां सङ्गीतविधौत्यादौ यतिभंशः कार्याकार्या-
 ष्ययमित्यादौ तदभावः कथमेतत् उभयत्रापि पदमध्य एव
 विश्रामादित्याशङ्क्य सदृष्टान्तमुपपादयति । लुप्ते इति । पदस्य
 सुवन्तस्य तिङन्तस्य वा अन्ते अन्तवर्षे लुप्ते सति यथा शिष्ट-
 स्यावशिष्टभागस्य पदत्व निश्चितं वारि पच इत्यादौ विभक्ति-
 लोपे जातेऽवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथा पदत्व निर्विवादं सर्वै-
 रणङ्गीकृतमित्यर्थः । अत्र पदान्ते इत्येकत्वमविवक्षितं राजे-
 त्यादौ द्वयोरपि लोपेऽवशिष्टस्य राजेत्यादिभागस्य पदत्वान-
 पायात् । तथा सन्धिविकारान्तं सन्धिः स्वरद्वयसन्धानं तत्प्रतो
 विकारो दीर्घचलाद्यादेशः तादृशविकारयुक्तव्यञ्जनमित्यर्थः सो-
 ऽन्तं यस्य तत् पदमेव पदमध्यमपि पदान्त एवेति वर्ण्यते छन्दो-
 धोरङ्गीकृत इत्यन्वयः पदमध्येऽपि तस्मिन् निवेशिता यति-

नं दोषाद्येत्यर्थः, एतदेवेकं इन्दोभोविन्दे गङ्गादासेन "कचि-
च्छन्दस्यास्ते यतिरभिहितः पूर्वकृतिभिः पदान्ते सा गोभा
श्रयति पदमध्ये त्यजति च । पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितमन्त्रिः
श्रयति तां यथा 'छण्यः पुण्यात्तुल्यमहिना मां कण्ठया' इति ।
प्रकृते च कार्याकार्याण्ययमित्यादौ छेत्त्यादिस्वरमन्त्रिकृत-
यकारादिविकारवद्दर्शान्ते र्या इत्यादौ पदमध्येऽपि यतिर्न
दोषाय, एतद्विपरीते स्त्रीणां षङ्गोतेत्यादौ तु दोषायैवेति
दोषादोपयोर्विषयविभागः ॥ १५४ ॥

तथापि कटु कर्णानां कवयो न प्रयुञ्जते ।

ध्वजिनी तस्य राज्ञः केतूदस्तजलदेत्यदः ॥ १५५ ॥

स्वरमन्त्रिकृतप्रतिप्रसवम्याप्यसार्धचिकत्वं दर्शयति । तथा-
पीति । तथापि स्वरमन्त्रिणा पदमध्येऽपि पदान्ताताम्पुगमेऽपि ।
ध्वजिनी सेना, केतवो ध्वजवंशास्त्रीरुदसा शत्रुचत्वादुत्तिग्ना
जलदा मेघा यथा सा । इत्यादौ ध्वजिनोत्यादिकं यतः कर्णा-
नां कटु दुःखदम् शतः कवयः प्रतिप्रसृतमपि न प्रयुञ्जते
कटुकर्णं तदिति पाठे कटवः मपोडाः कर्णा यत्र तदिति
यज्जगोहिः, अत्र केतूदस्तैत्यत्र तु इति स्वरमन्त्रिकार्यदोर्घ-
युक्तं तदन्तमपि के इत्येतद्यतिम्यानतया श्रोतृणां कर्णा-
रुन्तदं भवति, इत्यस्य मर्यापि स्वरमन्त्रौ पादान्ते पदमध्य-
यतिर्दोषाय पादमध्येऽपि न तथा प्रकृते के इत्यस्य पादान्तात्-
मिति बोध्यम् ॥ १५५ ॥

वर्षानां न्यूनताधिक्ये गुरुलघ्वयथास्थितिः ।

तत्र तद्भिन्नवृत्तं स्यादेष दोषः सुनिन्दितः ॥ १५६ ॥

भिन्नवृत्तं लक्षयति । वर्षानामिति । अत्र यत्रेत्यध्याहार्यम्
उत्तरवाक्ये तत्रेत्युक्तेः, वर्षानामिति बहुवचनमविवक्षितं, यत्र पद्ये
एकस्य द्वयोस्त्रिप्रभतीनाम्वा वर्षानां न्यूनता आधिक्यम्वा,
यदा वर्षानामिति निर्द्धारणे षष्ठी वृत्तघटकवर्षानां मध्ये कस्य-
चिन्न्यूनत्वमधिकत्वम्वा, तथा यत्र गुरुलघ्वयथास्थितिः गुरो-
लघोर्वा वर्षस्थायथास्थानं सन्निवेशः तत्र पद्ये तद्भिन्नं भयं
वृत्तं कन्द इति वृत्तभङ्गाख्योदोषः यदा तदाक्यं भिन्नं वृत्तं
यत्रैति वृत्तभङ्गाख्योदोषवत् स्यादित्यन्वयः, एष भिन्नवृत्त-
त्वाख्यः, सुनिन्दित इति काव्यकर्तुं कन्दोऽनभिज्ञत्वेनोपहसनी-
यत्वस्थापनादिति भावः । इतद्वृत्तत्वसंज्ञयान्यैरुक्तौ लक्षणा-
नुसरणेऽप्यत्रत्यत्वरूपः प्रकृतरमाननुगुणत्वरूपश्च दोषो ना-
त्यन्तनिन्दित इत्युपेक्षितः । यथा 'इन्तमतमेतस्या इदयं
भिन्ने मनोभवः कुपितः, अत्र भगणभगणौ कन्दोलक्षणकृद्भि-
रनिषिद्धनैरन्तर्यनिवेशावपि तथा निवेश्यमानौ किञ्चि-
च्छ्रुतिदुःखभावहतः, एवं 'मरुदपि पुनर्मथ्यम्यः सन् रमा-
न्तरविज्जनो वदतु यदिहान्यत् खादु स्यात् प्रियारदनच्छ-
दात् । अत्रान्यत् खादु स्यादिति श्रुतिकटु । अथि मथि मा-
निनि माकुह मानं, वृत्तमिदं हास्यरमस्त्वानुकूलमिति प्रकृता
ननुगुणम् ॥ १५६ ॥

इन्दुपादाः शिशिराः सृशन्तीत्यूनवर्णता ।

सहकारस्य किसलयान्यार्द्राणीत्यधिकाक्षरम् ॥ १५७ ॥

क्रमेणोदाहरति । इन्दुपादा इति । अत्र प्रथमपादे पा-
दारम्भस्य प्राक् इन्दुपादा इत्यनन्तरम्बा वर्ष एकोन्युगः, तृती-
यपादे च नवाक्षरत्वादेकोवर्षोऽधिकः ॥ १५७ ॥

कामेन वाणा निशिता विमुक्ता

मृगेक्षणास्त्रित्ययथागुस्त्वम् ।

स्मरस्य वाणा निशिताः पतन्ति

वामेक्षणास्त्रित्ययथासघुत्वम् ॥ १५८ ॥

कामेनेति । अत्र पूर्वार्द्धे मृगेक्षणास्त्रित्यादिश्रवणादुपेन्द्र-
वज्राख्योऽस्मिन् वृत्ते 'उपेन्द्रवज्रा अतजास्तोगाविति लक्षणा-
लक्षणस्य प्रथमं निवेशनीयतया कामेनेत्यादि प्रथमपादे का
इति गुर्वर्षोऽयथास्यानं निवेशितः । एवमुत्तरार्द्धे वामेक्षणा-
स्त्रित्यादिश्रवणादिन्द्रवज्राख्योऽस्मिन् वृत्ते 'स्यादिन्द्रवज्रा ततजा-
स्तोगाविति लक्षणान्तगणस्य प्रथमं निवेशनीयतया स्मरस्ये-
त्यादिपादे केतिनघुवर्षोऽयथानिवेशितः । अत्र द्वितीयादि-
पादत्रयस्य लघ्वादित्तेन गुर्वादित्तेन वा साम्यमभिप्रेत्य दू-
षणद्वयप्रदर्शनमिदम् अन्यथा यथाश्रुते अयथागुस्त्वोदाह-
रणेऽयथालघुत्वमयथालघुत्वोदाहरणे चायथागुस्त्वमपि वक्तुं
शक्येत पादद्वयादौ द्वयोरपि गुस्त्वयोः सत्त्वादिति ध्येयम्,

स्मरस्येत्यत्र स्मरेणेति पाठे निश्चिता इति क्रियापेक्षया कर्तव्यम् ।
 दूषणद्वयश्लेषम् इन्द्रवज्रापेन्द्रवज्रयोः संमिश्रणेनोपजात्याख्ये
 छन्दोऽन्तरं ये न मन्यन्ते तेषां मत एव ज्ञेयम्, उपजात्यभ्युपगमे
 तु नैतत्, वस्तुतस्तु युज्यत एव तदभ्युपगमः 'अस्त्युत्तरस्यां
 दिशि देवतात्मा हिमालयोनाम नगाधिराज इत्यादिमहाकवि-
 प्रयोगाणामुपजातिवृत्तवतां भूरिशोदर्शनात्, तस्मात् कामे-
 नेत्यत्र स्वभुवा इति स्मरस्येत्यत्र च मदनेति पाठो ज्ञातव्यः तत्र
 पूर्वत्र द्वितीयस्य गुह्यभुत्तरत्र द्वितीयस्य लघुत्वमयथाप्रयुक्त-
 मिति दूषणमभवः, किञ्चाप्राप्तगुरुभावान्तलघुत्वमयथालघुत्वं
 बोधं यथा 'विकसितमहकारभारहारिपरिमल एव समाग-
 तो वसन्त' इत्यादौ भारहारीत्यत्र रि इत्यस्य लघोः प्रथमपा-
 दान्तत्वाद्गुह्यत्वाभाव इति वृत्तभेदः, यत्तु पादान्तलघोर्गुरुभाव
 उक्तस्तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयं प्रथमद्वितीयपाद-
 विषयन्तु इन्द्रवज्रावसन्तिलकादावेवेति ज्ञेयम् ॥ १५८ ॥

न संहितां विवक्षामोत्यसन्धानं पदेषु यत् ।

तद्विसन्धीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकम् ॥ १५९ ॥

विमन्धिकं लक्षयति । नेति । संहितां वर्षयोः मन्धिं न
 विवक्षामि सत्यप्यनुशासने न प्रयोक्तुमिच्छामि इतीच्छया पदेषु
 पदघटकवर्णेषु यदसन्धानं नास्ति सन्धानं तत्तत्सूत्रोक्तकार्येण
 परस्परसंयोजनं यत्र वाक्ये तदाक्यं विमन्धीति निर्दिष्टं विम-
 न्धित्वाख्यदोषवत् कथितमित्यन्वयः, एवञ्च विगतः सन्धिर्यचेति

बहुव्रीहिणा विमन्वीति पदं वाक्यविशेषणमन्यथा क्लीवत्वा-
 नुपपत्तेरिति ज्ञेयम्, न विवक्षामीति एतेन मन्विस्तु पुरुषे-
 च्छेति सैवान्यत्र विभाषित इत्यादिकमन्यैर्हक्तं प्रत्युक्तम् ।
 इच्छाकृतस्यैव मन्धिविशेषस्य दोषत्वं स्पष्टयति न प्रगृह्यादि-
 हेतुकमिति अनुशासनवलेनैव यत्र मन्धिर्निर्दिह्यते तत्रप्रगृह्यम्
 आदिना अनुकरणादिपरिग्रहः, प्रगृह्यादिजन्यः मन्धिविशे-
 पस्तु न दोष इत्यर्थं, अथञ्च दोषाभावः मङ्गलयोगे, अमङ्गल-
 योगे तु अवणोद्देजकलादौष एव यथा 'दलिते उत्पले एते
 अचिणो अञ्जनाङ्किते इत्यादि । विमन्धिपदेन चान्यैर्हक्तं मन्धौ
 कष्टत्वमशीलत्वञ्च नात्यन्तदूषकमित्युपेक्षितं यथा 'उर्व्यभावत्र
 तर्वाक्षी मर्षन्ते चार्व्यवस्यितिः । नात्रर्जु युज्यते गन्तुं शिरोनमय
 तन्मगाक्' । अत्र मन्धौ कष्टत्वं । 'वेगादुद्धोय गगने चलण्डामर-
 चेष्टितः । अयमुत्पतते पत्रो तदत्रैव रुचिङ्गुर्' अत्र लण्डेति
 जुगुप्साव्यञ्जकमश्लोत्वं, चिङ्गु इति व्रीडाव्यञ्जकम् ॥ १५८ ॥

मन्दानिलेन चलता अङ्गनागण्डमण्डले ।

लुप्तमुद्गैर्घर्माभो नभस्यस्रदपुष्यपि ॥ १६० ॥

विषद्याकृतं मन्धिविशेषमुदाहरति । मन्दानिलेनेति । न-
 भस्याकाशे चलता मन्दानिलेन अङ्गनाया गण्डमण्डले उद्गैर्दि
 उद्गिन्नं घर्माभोलुप्तं तथा अस्मदपुष्यपुद्गैर्दि घर्माभो लुप्तमि-
 त्यन्वयः । अस्मदपुष्यपोत्यत्र अस्मन्नस्यपीति पाठो न सम्यक् ।
 अथ यत्तमङ्गभयमात्रेण मयमपादान्तस्याकारस्य द्वितीयपा-
 दादिस्येनाकारेण मद् मन्धिकार्यदोर्घाभावो न कृतः ॥ १६० ॥

मानेर्ये इह शीर्येते स्त्रीणां हिमचतौ प्रिये ।

आसु रात्रिखिति प्राज्ञैराम्नात व्यस्तमोदशम ॥ १६१ ॥

प्रगृह्यादिहेतुकत्वेन प्रतिप्रसृत सन्धिविज्ञेय दर्शयति । मानेर्ये इति । मान प्रणयकोप ईर्या नायकापराधकृतकोप तयोदन्द शीर्येते शीर्षे भवत हिमचतोरत्यन्तोद्दीपकत्वादिति भाव , प्रिये प्रिय प्रिति, आसु उपस्थितासु । इतोदृश व्यस्त सन्धिविज्ञेय प्राज्ञैरनुशासनकृद्भिराम्नातमुक्त तथाहि मानेर्ये इहेत्येव एकारस्य द्विवचनमिद्धत्वात् 'द्विवचनमिद्धानामीदूदतामिति सूत्रेण सन्धिकार्यायादेश प्रतिषिद्ध तथा हिमचतौवित्येव च ऋदूत्तोरको इत्यस्येत्यनेन चकारस्य गुणोनिषिद्ध । मानेर्ये ईदृशी स्त्रीणां नास्तामिति क्वचित्पाठ क्वचिच्च आसु रात्रिखित्येव अमू आदिखिति पाठ तच्च अमू आदिखित्येव द्विवचनमिद्धानामित्यादिना 'अदसोमादिन' इत्यनेन च सन्धिर्निषिद्ध ॥ १६१ ॥

देशोऽद्विवनराष्ट्रादि कालोरात्रिन्दिवर्त्तव ।

नृत्यगीतप्रमृतय कला कामार्थसश्रया ॥ १६२ ॥

चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिलोकसञ्चिता ।

हेतुविद्यात्मकोन्याय सम्भ्रुति श्रुतिरागम ॥ १६३ ॥

तेषु तेष्वयथाकृढ यदि किञ्चित् प्रवर्त्तते ।

कवे प्रमादाद्देशादिविरोधीत्येतदुच्यते ॥ १६४ ॥

अथ देशादिनिरूपणपूर्वकं तद्विरोधं लक्षयति । देश इति । अद्रिवनराशादिर्देशः अदिना समुद्रादिपरिग्रहः । रात्रिन्दिवर्त्तवः कालः धञ्जवचनान्नासादिपरिग्रहः, कामार्थ-संश्रयाः कामेनार्थलिप्तया वा क्रियमाणाः कामार्थरूपपुरु-षार्थद्वयजनका इत्यर्थः नृत्यगीतप्रभृतयश्चतुःषष्टिषष्टकाः कला, ते च शैवतश्लोकाः यथा 'नृत्यं, गीतं, वाद्यं, नाट्यम्, आलेख्यं, विशेषकच्छेद्यं, तण्डुलकुसुमबलिविकाराः, पुष्पाक्ष-रणं, दग्धनवसनाङ्गरागाः, मणिभूमिकाकर्म, शयनरचनम्, उदकवाद्यम्, उदकघातः, चित्रायोगाः, माख्ययथनविकल्पाः, शिखरापीडयोजनं, नेपथ्ययोगाः, कर्षपत्रभङ्गाः, गन्धयुक्तिः, भूषणयोजनम्, ऐन्द्रजालं, कौचुमारयोगाः, हस्तलाघवं, चित्रशाकपूपभक्ष्यविकारक्रिया, पानकरसरागासवयोजनं, सूचीवापकर्मणि, सूत्रक्रीडा, प्रहेलिका, प्रतिभासा, दुर्बल-कयोगाः, पुस्तकवाचनं, नाटिकाख्यायिकादर्शनं, काव्यसमस्या-पूरणं, पट्टिकावेचनविकल्पाः, तर्कुकर्मणि, तच्छणम्, वास्तु-विद्या, ह्यरत्नपरीक्षा, धातुवादः, मणिरागज्ञानम्, आक-रज्ञानं, वृत्तायुर्वेदयोगाः, भेषकुक्षुटलावकपुद्गुविधिः, शुक-सारिकाप्रलापनम्, उल्हादनम्, केगमार्जनकौशलम्, अचर-मुष्टिकाकथनं, शैष्टिकविकल्पाः, देशभाषाज्ञानं, पुष्यशक-टिकानिमित्तज्ञानं, यत्नमाहका, धारणमाहका, मम्पाद्यं, मानसी काव्यक्रिया, क्रियाविकल्पाः, हस्तिक्रयोगाः, अभिधा-नकोषच्छन्दोज्ञानं, वस्त्रगोपनानि, द्यूतविशेषः, आकर्षक्रीडा,

बालकक्रीडनकानि, वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानं, वैजयिकी-
नां विद्यानां ज्ञानं, वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानञ्चेति ॥
॥ १६२ ॥

चराचराणां जङ्गमस्यावराणां भूतानां प्रवृत्तिर्दृत्तान्तो
लोकसंज्ञिता लोकपदवाच्या । हेतुविद्या हेतुर्युक्तिः विदन्त्य-
नया विद्या युक्तिमूलकशास्त्रमित्यर्थः दर्शनशास्त्रमिति यावत्
तत्र प्रायशोद्युक्त्युपन्यासेनैव सिद्धान्तस्थिरीकरणात्, दर्शनानि च
तर्कादीनि सौगतादीनि च तदात्मकस्तद्रूपोन्यायः । स्मृतयोम-
न्वादिप्रणीतधर्मसंज्ञितास्तत्सहिता श्रुतिर्वेद आगमः ॥ १६१ ॥

तेषु तेषु देशादिषु अथयारूढमप्रसिद्धं कीकटेषु कुङ्कुमो-
त्पत्तिः कश्मीरेषु गुवाकनारिलकेवनमित्येवंरूपं किञ्चित् किमपि
यदि कवेर्वर्णयितुः प्रमादादनवधानात् प्रवर्त्तते वर्णितं भवति
तदा एतत् एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यं देशादिविरोधीत्युच्यत
इत्यन्वयः, अनेन चान्यैरुक्तयोः ख्यातविरुद्धताविद्याविरुद्धतयो-
र्द्वयोरपि संघट्टः, तत्र देशकाललोकविरोधः ख्यातविरुद्धता,
कलान्यायागमविरोधस्तु विद्याविरुद्धता, सस्मृतिश्रुतिरागम
इत्यत्र च श्रुतिपदं कामशास्त्रकृषिशास्त्रगजतुरगखड्गादिलक्षण-
शास्त्रादीनामुपलक्षकं तेन 'अधरे करजक्षतं मृगाक्ष्या' इत्यादौ
अधरे करजक्षतवर्णनं कामशास्त्रविरुद्धमित्यागमविरोध एव
एवं शास्त्रान्तरविरोधोऽप्युच्येयः ॥ १६४ ॥

कर्पूरपादपामर्गसुरभिर्मलयानिलः ।

कलिङ्गवनसंस्मृता मृगप्रयासतङ्गजाः ॥ १६५ ॥

देशादिविरोधानुद्देशकमेणोदाहरति । कर्पूरेति । मलयानिलो मलयपर्वतस्यो वातः, कर्पूरपादपामर्गसुरभिरिति कर्पूरपादपा हि चीनादिदेश एव जायन्ते नतु मलयाद्राविति तत्र तदर्शनं विरुद्धमित्यथाद्रिरूपदेशविरोधः । कलिङ्गेति मृगप्रायाः अतिचुद्राः, मतङ्गजा हि कलिङ्गवनेषु न सम्भवन्तीति वनरूपदेशविरोधः ॥ १६५ ॥

चोलाः कालागुरुश्यामकावेरीतीरभूमयः ।

इति देशविरोधिण्या वाचः प्रस्थानमीदृशम् ॥ १६६ ॥

राष्ट्ररूपदेशविरोधमुदाहरति । चोला इति । चोलाः कर्षाटान्तर्गतदेशविशेषाः संप्रति ताञ्जोरेतिनाम्ना व्यपदिश्यन्ते तत्र चैका कवेरीनद्याः शाखा वसन्ते तत्तीरभूमिषु कालागुरुद्रुमा न जायन्त इति राष्ट्ररूपदेशविरोधः । अत्र पुस्तकान्तरे 'चोलाः कालागुरुश्यामाः केरलाः कुङ्कुमारुणाः । न मेरुवनसंख्खन्दाः कावेरीतीरभूमयः' इति पाठान्तरं दृश्यते, तत्र कावेरीतीरभूमिपदेन कर्षाटराष्ट्रमुपलक्ष्यते तत्रैव कावेर्याः प्रादुर्भावात् ॥ १६६ ॥

पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यङ्गि कुमुदती ।

मधुरत्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघदुर्द्दिनः ॥ १६७ ॥

अव्यहंसगिरो वर्षाः शरदो मत्तवर्धिणः ।

क्षेमन्तो निर्मन्नादित्यः शिशिरः श्लाघ्यचन्दनः ॥ १६८ ॥

कालविरोधमुदाहरति । पश्चिनीति । दिवस एव पश्चिनी
 उन्निद्रा भवति नतु नक्षत्रमिति रात्रिरूपकालविरोधः, कुमु-
 दती रात्रावेव स्फुटति नतु दिवेति दिवारूपकालविरोधः ।
 मधुसूतफुल्लनिचुलदत्त्यादिवाक्यानि षट्पुरुषकालविरोधस्योदा-
 हरणानि । मधुर्वसन्तः, निचुला इज्जलवृक्षाः तेषामुत्फु-
 ल्लता प्रावृष्येव भवति, निदाघो मेघदुर्द्दिन, इत्यनेन कदा-
 चिन्निदाघादौ मेघदुर्द्दिनत्वसम्भवेऽपि षट्पुरुषविशेषप्रतिनियत-
 वस्तुन षट्पुरुषान्तरे वर्षणं दीप एवेति सूचितं, वस्तुतस्तु मृच्छक-
 टिकादावाकालिकदुर्द्दिनस्यापि वर्षणात् 'निदाघो हिमजात्य-
 रुदित्येवात्र पाठो ज्ञेयः निदाघे हिमजात्यस्यात्यन्तासम्भवात्,
 अथ्येति हिमगिरां अथ्यत्वं हि शरत्स्वेव नतु वर्षास्त्रिति वि-
 रोधः, शरद इति वर्द्धिणां मत्तता हि वर्षास्त्रेव नतु शरत्सु,
 हेमन्त इति निर्मलो हिमावरणापगमेन सुप्रकाश आदित्यो
 यत्र सः हेमन्तो आदित्यमण्डलस्य हिमावरणशून्यता विरुद्धा,
 शिशिर इति मृगध्वमभ्यर्थनीयं चन्दनं चन्दनद्रवो यत्र सः
 निदाघ एव शैत्यार्थं चन्दनद्रवस्यादर इति शिशिरे तद्वर्षणं
 विरुद्धम्, इत्यमृतपट्कविरोधा दर्शिताः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीदृशी ।

मार्गः कलाविरोधस्य मनागुद्दिश्यते यथा ॥ १६९ ॥

कालविरोधमुपसंहरन् कलाविरोधमुदाहर्तुमाह । इती-
 ति । गतिः प्रकारः, ईदृशीति एवंप्रकारा अन्येऽपि कालविरोधा

ज्ञानव्या इत्यर्थः । कलाविरोधस्य मार्गः प्रकारो मनागु-
दिश्यते चतुःषष्टिविधायाः कलाया विरोधस्य कार्त्स्न्येन प्रद-
र्शनं ग्रन्थबाहुल्यकरमिति दिग्दर्शनार्थे किञ्चिदेव दर्शयत
इत्यर्थः ॥ १६६ ॥

वीरशृङ्गारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविक्षयौ ।

पूर्णासप्तस्वरः सोऽयं भिन्नमार्गः प्रवर्तते ॥ १७० ॥

कलासु नाय्यस्यैव मन्तोषातिग्रयजनकत्वेनाभ्यर्हिततात्तदि-
रोधमेव प्रथममुदाहरति । वीरेति । वीरशृङ्गारयोर्वीररस-
शृङ्गाररसयोः, स्थायिनौ रसखारम्भावधिपर्यवसानानामुद्भूत-
तयाखादमूलत्वेन स्थिरतया वर्त्तमानत्वात् स्थायिपदवाच्यौ तदुक्तं
'श्विरुद्धा विरुद्धा वा 'यं तिरोधात्तुमलमाः । आखादाङ्कुर-
कन्दोऽसौ भावः स्थायीति समत' इति रसावस्थः परं भावः
स्थायितां प्रतिपद्यत इति च । क्रोधः 'प्रतिक्रुद्धेषु तैच्छास्त्राव-
बोधः क्रोध इत्यत इत्युक्तलक्षणः, विक्षयः 'विविधेषु पदार्थेषु
लोकमीमातिवर्त्तिषु । विस्फारयेतमो यस्तु सविक्षय उदाहृत
इत्युक्तलक्षणः, एतौ च भावौ रौद्राहुतयोरेव रसयोः स्था-
यितया नाय्यशास्त्रकारैर्भरतादिभिर्लोकै नतु वीरशृङ्गारयोः
तयोस्तु उत्थाधो रतिश्च स्थायित्वेनोक्तौ तदत्र वीरशृङ्गारयो-
र्यभिचारिरूपयोरेव क्रोधविक्षययोः स्थायित्वेन व्यपदेशो विरुद्धः,
रसविवेकस्य भरतादिभिर्नाय्यशास्त्र एव कृत इति नाय्यरूप-
कलाविरोधाऽयं, प्रकाशकताप्युक्तम् 'अष्टौ नाय्ये रसाः सता

इति । गीतरूपकलाया अपि तथात्वात् तद्विरोधमप्युदाहरति ।
 पूर्णैति । पूर्णाः साकल्येन प्रयुक्ताः सप्त स्वरा निपादर्पभगा-
 न्धारषड्जमध्यमधैवतपञ्चमाख्या यत्र सः भिन्नमार्गः भिन्नः
 तत्तत्कालनिपिद्धस्वरान्तरासङ्कीर्णा मार्गस्तत्कालविहित-
 स्वरविशेषप्रयोगः सोऽयं प्रवर्तते इत्यन्वयः, भिन्नपदस्थाम-
 ङ्कीर्णाऽयंय 'भिन्नकीकृत्य षड्जमिति माघश्लोकटीकायां भिन्न-
 कीकृत्य तत्कालनिपिद्धस्वरासङ्कीर्णं कृतेति व्याचक्षाणेन मन्दि-
 नाद्येनापि स्फुटीकृतः, कालविशेषे स्वरविशेषप्रयोगनिषेधो
 यथा भरते 'प्रभाते सुरतोनिगद्य अपभः पञ्चमोऽपि च ।
 जनयेत् प्रथमं ह्युषा पञ्चमं पञ्चमोऽपि च । पञ्चमस्य विशे-
 षोऽयं कथितः पूर्वस्वरिभिः । प्रणे प्रगीतो जनयेद्शनस्य विप-
 र्ययम्' इत्यादि । प्रकृते चासङ्कीर्णस्वरप्रयोगस्य पूर्णसप्तस्वरत्वं
 विरुद्धम् ॥ १७० ॥

इत्थं कलाचतुःषष्टिविरोधः साधु नोयताम् ।

तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यति ॥ १७१ ॥

कलाविरोधमुपसंहरति । इत्यमिति । इत्यमनया दिशा,
 साधु नोयतां सम्यगुन्नीयताम्, नाख्यगीतरूपयोः कलयोर्विरो-
 धो यथा दर्शितः तथापरासामपि कलानां विरोधाज्ञातस्य
 इत्यर्थः, ननु कलास्वावचतुःषष्टिप्रकारास्तासां परिज्ञानं विना
 तद्विरोधः कथं सुज्ञेय इत्याशङ्काह तस्या इति । तस्याश्चतुः-
 षष्टिविधायाः कलायाः, कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यतीति

अनन्तरं कलापरिच्छेदनामकं प्रथमं करिष्यामि तत्रैव कला-
विवेकोज्जातव्य इत्यर्थः, एतेन कलापरिच्छेदोऽपि मन्यकता
कृत इति प्रतिपद्यते ॥ १०१ ॥

आधूतकेशरोहस्ती, तीक्ष्णशृङ्गसुरङ्गमः ।

गुरुसारोऽयमेरण्डो, निःसारः खदिरद्रुमः ॥ १०२ ॥

लोकविरोधमुदाहरति । आधूतेति । हस्तिनः केशराः, तु-
रङ्गमस्य च शृङ्गम्, एरण्डवृक्षस्य गुरुसारत्वं, खदिरद्रुमस्य च
निःसारत्वमभवतीति लोकविरोधः, यच्च पूर्वार्द्धे चरभृतवृत्त-
विषयः उत्तरार्द्धे त्वचरभृतवृत्तविषयः ॥ १०२ ॥

इति लौकिक एवायं विरोधः सर्व्वगर्हितः ।

विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निदर्शयते ॥ १०३ ॥

इतीति । लौकिक एवेति नतु दैशिकः कालिकादिको वेत्यर्थः,
सर्व्वगर्हित इति देशादिविरोधापेक्षया लोकविरुद्धवर्णनं वर्ण-
यितुर्नितान्तमनभिज्ञत्वं ख्यापयतीति तत्र सर्व्वया कविना सा-
वधानेन भवितव्यमिति भावः । न्यायविरोधमुदाहरन् प्रति-
जानीते । विरोध इति । यद्यपि हेतुविद्यात्मकोन्याय इत्य-
नेन न्यायस्य हेतुविद्यात्मकत्वं पूर्व्वमेव परिभाषितं तथापि
हेतुविद्यासु न्यायाख्यास्त्विति पुनर्वचनं न्यायस्य प्रतिशा दि-
पञ्चावयवात्मकत्वप्रसिद्ध्या मोहदृष्ट्या तद्गमनिरामार्थम् ॥ १०३ ॥

सत्यमेवाह सुगत संस्कारानविनश्यरान ।

तथाहि सा चकोराली स्थितैवाद्यापि मे हृदि ॥१०४॥

तत्र सौगतदर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति । सत्यमेवेति । कस्य चिच्चिरविरहिण उक्तिरिय । सुगतो बुद्ध , संस्कारान् भावनाख्यानं तेषामेव प्रकृतोपयोगात्, अविनश्यरान् नाशप्रतियोगिताशून्यान्, सा सुचिरमनुभूता, स्थितैवाद्यापि मे हृदीति अद्यापि सा स्मरणधारया विषयीभवतीत्यर्थे स्मृतिप्रति संस्कारस्य जनकत्वात् तस्य चाविनश्यरत्वेन सर्वकालीनत्वाद्भुज्यत एव स्मृतिधारारूपकार्यसम्भाव , अत्र क्षणभङ्गवादिना सौगताना मते भावमात्रस्यैव क्षणिकत्वात् संस्कारस्यापि क्षणिकत्वमेव प्रकृते तस्याविनश्यरत्ववर्जनं सौगतन्यायविरुद्धम् ॥ १०४ ॥

कापिलैरसदुद्भूति स्थान एवोपवर्ण्यते ।

असतामेव दृश्यन्ते यस्मादस्माभिरुद्भवा ॥ १०५ ॥

साध्यदर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति । कापिलैरिति । कापिलै साध्यविद्भिः , असदुद्भूतिरसतामनित्यानामयच दुर्दृष्टानामुद्भूतिरुत्पत्ति स्थान एव युक्ततरमेव उपवर्ण्यते, कुत इत्याह यस्मादस्माभिः सप्रति असतामेव सद्भिन्नानामेव खलानामेवेत्यर्थे उद्भवा दृश्यन्ते, अत्रासच्छब्दस्य शिष्टतया वाक्यार्थयोर्हेतुहेतुमद्भाव । सत सदेव जायते न त्वमदिति कापिला मन्यन्ते तदुक्तम् 'असदकरणादुपादानसङ्घातं सर्वसम्भवाभावात् । यत्कस्य

शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यमिति । तेनाचासदुद्धृति-
वर्षनं साह्यन्यायविरुद्धम् ॥ १७५ ॥

गतिर्न्यायविरोधस्य सैषा सर्वत्र दृश्यते ।

अथागमविरोधस्य प्रस्थानमुपदिश्यते ॥ १७६ ॥

न्यायविरोधमुपसंहरति । गतिरिति । सैषा सौगत-
कापिलोक्तप्रकारा, सर्वत्र वैशेषिकादिष्वसि, दृश्यत इत्यत्र दर्शि-
तेति क्वचित्पाठः, सैषाण्यन्यत्र दृश्यतामिति पाठस्तु सम्यक् ।
आगमविरोधं दर्शयन्नाह अथेति ॥ १७६ ॥

अनाहिताग्नयोऽप्येते जातपुत्रा वितन्वते ।

विप्रा वैश्वानरीमिष्टिमक्षिष्टाचारभूयणाः ॥ १७७ ॥

तत्र श्रुतिविरोधमुदाहरति । अनाहिताग्नय इति ।
अनाहिताग्नयोऽकृताग्न्याधानाः, वैश्वानरीमिति विश्वानरो
भूतसमस्यात्मको विराट् पुरुषः 'विश्वानरमुपास्ते विद्युदा-
दित्यवाव्याकागोदकपृथिव्यात्मकैः पद्भिरुपेतमिति श्रुतेः' तस्य-
स्त्वन्धनोमिष्टिं यागम्, अत्र जाताग्न्याधानादेरेव श्रुतौ वैश्वान-
रस्यागाधिकारविधानादनाहिताग्न्यादीनां तदर्षनं श्रुति-
विरुद्धम् ॥ १७७ ॥

असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरोः ।

स्वभावशुद्धः स्फटिको न संस्कारमपेशते ॥ १७८ ॥

स्मृतिविरोधमुदाहरति । असाविति । अनुपनीतोऽपि

अजातोपनयनाख्यमस्कारोऽपि, अधिजगे अधीतवान्, दृष्टान्नेनेदं द्रढयति स्वभावेति, अचानुपनीतस्य वेदाध्ययनं सतिविरुद्धं, तथाच मनुः 'नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायत' इति ॥ १७८ ॥

विरोधः सकलोऽप्येव कदाचित् कविकौशलात् ।

उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १७९ ॥

इदानीं निरुक्तविरोधाख्यदोषस्य क्वचिद्गुणत्वमपि भवतीति दर्शयन्नाह । विरोध इति । सकलोऽपि देशाद्यागमान्तविषयोऽपि, कवेर्वर्षयितुः कौशलं प्रौढोक्त्या विरुद्धार्थस्यापि वर्षनेन वैचित्र्यप्रतिपादनं वैचित्र्यञ्च क्वचिदसङ्कारविशेषरूपं क्वचिद्भङ्गाविशेषरूपञ्च तस्मात्, दोषगणनां दोषेषु गण्यत्वमुत्क्रम्य परित्यज्य, गुणस्य वीथीं मार्गं गुणत्वमित्यर्थः ॥ १७९ ॥

तस्य राज्ञः प्रभावेन तदुद्यानानि जज्ञिरे ।

आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥ १८० ॥

तत्र देशविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । तस्येति । तस्य कस्यचिद्भौडादिदेशविशेषीयस्य, तदुद्यानानीति काकाचिन्यायेनामुपद्वेण वान्वयो न रुचिर इत्यभिप्रेत्य तत्पदेन राजा परामृष्टः, तानि प्रसिद्धानुद्यानानि तदुद्यानानीति वा, आर्द्रांशुभिनवान्यशुकानि वस्त्राण्येव प्रवालानि पल्लवा येषां ते तथा तेषां सुरशाखिनां कल्पवृक्षाणाम्, जज्ञिरे इति

उद्देश्यापेक्षया बद्धवचनम्, अत्र मर्त्यलोकोद्यानेषु स्वर्गीय-
सुरशाखिमन्त्रो वर्णित इति देशविरोधः स च वर्णनीयस्य
राज्ञो विभूतिमहत्त्वरूपोदात्तालङ्कारमाविष्करोतीति चम-
त्कारजननाहुण एव, कविकौशलञ्चात्र उदात्तालङ्कृतिप्रति-
पादनम् ॥ १८० ॥

राज्ञां विनाशपिशुनश्चचार खरमास्तः ।

धुन्वन् कदम्बरजसा सह सप्तच्छदोद्गमान् ॥ १८१ ॥

कालविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । राज्ञामिति । राज्ञां
वर्षनीयनृपस्य यातव्यभूपानां, सप्तच्छदोद्गमान् सप्तपर्शवृक्षा-
णामुद्गतपुष्पाणि, अत्र विजिगीषोर्युद्धयात्रा सप्तच्छदोद्गमाय
शरत्काले भवन्ति तत्र च कदम्बपुष्पाणि न जायन्ते तेषां
वर्षाभवत्यादिति कालविरोधः, स च 'शकाले फलपुष्पाणि
देशविद्रवकारणमिति विष्णुधर्मोत्तरात् खरमास्तवदाका-
लिकपुष्पफलोद्गमस्यापि लोकविनाशसूचकत्वात् प्रतिपक्षभूपा-
नामवश्यमाविमरणद्योतनेन विजिगीषोस्तत्कर्पातिशयव्यञ्जनाद्-
गुण एव, तादृशव्यञ्जप्रतिपादनञ्चात्र कविकौशलम् ॥ १८१ ॥

दोलाभिप्रेरणत्रस्तबधूजनमुखोद्गतम् ।

कामिनां लयवैषम्यं गेयं रागमवर्द्धयत् ॥ १८२ ॥

कालविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । दोलेति । दोलाया अभि-
प्रेरणं मवेगचालनं तेन यथा ये बधूजनान्तेषां मुखस्य उद्गतम्

अतएव लयस्य गीतादिमाम्बस्य वैषम्यं वैपरीत्यं यत्र तादृशमपि
 गेयं गानं कामिनां रागमवर्द्धयदित्यन्वयः, लयशुद्धमेव
 गानं श्रोतॄणां रागवर्द्धकमिति संगीतशास्त्रम्यतिः प्रकृते
 च तद्वैपरीत्यमिति गीतरूपकलाविरोधः सच बधूजनेषु का-
 मिनामत्यनुरागित्वच्चञ्जनाहुण एव ॥ १८२ ॥

ऐन्दवादर्चिषः कामो शिशिरं ह्यवाहनम् ।

अत्रलाविरहक्लेशविह्वलो गणयत्ययम् ॥ १८३ ॥

श्लोकविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । ऐन्दवादिति । ऐन्दवा-
 दिन्दुमम्बन्धिनोऽर्चिषः किरणात्, अर्चिःशब्दस्य किरणवा-
 चित्वं क्लीवश्च बद्धेषु दृश्यते, अपेक्ष्येति यजन्तगर्भत्वात्
 पञ्चमी, ह्यवाहनं बह्निमपि शिशिरं शीतलं गणयति यतो-
 ऽत्रलाविरहक्लेशविह्वलः, अत्र ह्यवाहनोऽपि शिशिर इति
 श्लोकविरोधः सच विरहिषु चन्द्रकिरणस्यात्युद्दीपकत्वयञ्ज-
 नाहुण एव ॥ १८३ ॥

प्रमेयोऽप्यप्रमेयोऽसि सफलोप्यसि निष्फलः ।

एकस्त्वमप्यनेकोऽसि नमस्ते विश्वमूर्त्तये ॥ १८४ ॥

न्यायविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । प्रमेय इति । प्रमेयः
 प्रमाणजन्यप्रमितिविषयः अप्रमेयस्तद्भिन्नः, सफलः फल कार्यं
 तत्प्रदितः जगत्कारणमित्यर्थः, निष्फलस्तद्भिन्नः, एकस्तत्त्व-
 तोऽद्वितीयः, अनेकः 'इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यादि-

श्रुतेः' प्रपञ्चात्मकत्वेन बहुरूपतया प्रतीयमानः, अत्र प्रमेयत्वा
प्रमेयत्वादीनां सामानाधिकरण्यं केनापि दर्शनकृता नोक्त-
मिति न्यायविरोधः सच प्रकृतेऽलङ्काररूपः परमात्मनोऽचि-
न्त्यमहिमत्वं व्यञ्जयन् गुण एव ॥ १८४ ॥

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालपुत्रिका ।

सतीनामग्रणीस्यासीद्देवो हि विधिरोदृशः ॥ १८५ ॥

आगमविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । पञ्चानामिति । पाञ्चाल-
पुत्रिका द्रौपदी, अग्रणीः श्रेष्ठा, देवो देवसम्बन्धी विधिर्विधा-
नम् ईदृशः आगमापरतन्त्रः युधिष्ठिरादीनां धर्माश्वगतया
द्रौपद्याश्च पृथिव्यधिष्ठातृरूपतया देवत्वादिति भावः, अत्रे-
कस्याः पञ्चपतित्वं सत्यपि तस्मिन् साध्वीश्रेष्ठलक्ष्य श्रुत्या मन्वा-
दिभिर्वा नोक्तमित्यागमविरोधः सच दैवविधानस्य शास्त्रान-
पेक्षितया वैलक्षण्यं व्यञ्जयन् गुण एव ॥ १८५ ॥

शब्दार्थालङ्घियाश्चित्रमार्गाः सुकरदुष्कराः ।

गुणा दोषाश्च काव्यानामिह संक्षिप्य दर्शिताः ॥ १८६ ॥

इत्थं प्रतिज्ञातान् गुणादीन् निरूप्य ग्रन्थमिहसुसंहरति ।
शब्दार्थेति । शब्दार्थालङ्घियाः शब्दार्थोभयात्मककाव्यशोभा-
जनकाः स्वभावाख्यानाद्यलङ्काराः तेषां द्वयोरपि शब्दार्थयोः
कश्चित् साक्षात् कश्चित् परम्परया वा शोभाजनकत्वात् पूर्वोक्त-
युक्त्वा शब्दार्थयोस्तादात्म्याभ्युपगमाच्च । तथा सुकरदुष्कराः

केचित् सुकराः केचिद्दुष्कराश्च चित्रमार्गाः शब्दमात्राल-
ङ्कारा यमकादयः, एषां शब्दमात्रस्यैव शोभाजनकत्वात् ।
गुणाः श्लेषादयः, दोषा अपार्थक्यादयः, चकारात् काव्य-
लक्षणतद्भेदतन्मार्गोश्च, संचिष्य दर्शिता इति सर्वेषां कार्त्स्न्येन
भेदस्यादर्शितत्वादिति भावः । अथ य एव निरूपितास्त-
एतौपसंहारवाक्ये दर्शितत्वेनोक्ताः नतु निरूपणक्रमेण तथा-
त्वे गुणानां पश्चादुपादानं न स्यादिति बोध्यम् ॥ १८६ ॥

व्युत्पन्नबुद्धिरमुना विधिदर्शितेन

मार्गेण दोषगुणयोर्विशवर्त्तिनीभिः ।

वाग्भिः कृताभिसरणो मदिरेक्षणाभि

र्धन्यो युवेव रमते लभते च कीर्त्तिम् ॥ १८७ ॥

इत्याचार्य्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे शब्दालङ्कारदोष-
विभागोनाम तृतीयः परिच्छेदः ।

॥ समाप्तश्चार्य्य ग्रन्थः ॥

ननु संचिष्य दर्शिता इत्युक्तं तत्र संचेषेण दर्शनायां कथं
ग्रन्थप्रयोजनमिद्विरित्याशङ्कोपपादयन् ग्रन्थं समापयति ।
व्युत्पन्नेति । अमुना निरुक्तेन विधीयन्ते निरूप्यन्ते एभिरिति
विधयोऽल्लक्षणादयः तैर्दर्शितेन दोषगुणयोर्दोषोपादेयधर्मयो-
र्मार्गेणावस्थितिप्रकारेण परिज्ञातेनेति शेषः व्युत्पन्ना ग्रन्थप्रयो-
जनभूतव्युत्पत्तिमती बुद्धियंस्य सः, तथा अमुनैव मार्गेण कृता-
भिसरणः काव्यं कर्त्तुमवगन्तुं वा कृतोद्यमः कविर्योऽङ्गा वा

वशवर्त्तिनीभिः पुनःपुनरनुशीलनेनायत्ताभिर्वाग्भिः काव्य-
रूपाभीरमते निर्वृतिमान् भवति तथा कीर्त्तिञ्च लभते इत्य-
न्वयः एतेन निर्वृतिः कीर्त्तिञ्चापि काव्यस्य प्रयोजनमिति
पर्यवसाने प्रतिपादितम्, अत्र काकाचिन्यायात् मार्गेणेत्यस्य
प्रथमान्तकर्त्तृविशेषणद्वयेनाप्यन्वयः, गुणपदञ्चालङ्कारोपलक्षकं
तेषामपि काव्यशोभाजनकत्वेनोपादेयधर्मत्वात् । यद्वा कुत्प-
न्नबुद्धिर्देशकालादिविषयपरिशीलनेन निपुणमतिः वाग्भिः
स्वयमेवानुना मार्गेण कृतमभिसरणं यस्य तादृशः सन् कृता-
स्पदः सन्नित्यर्थः रमते कीर्त्तिञ्च लभते इत्यन्वयः, अत्रोपमि-
नोति मदिरेचणाभिर्धन्यः पुण्यवान् युवेवेति यथा वंशवर्त्ति-
नीभिः प्रेमवशीकृताभिर्मदिरेचणाभिर्वराङ्गणाभिः विधिदर्शि-
तेन विधिर्देवं तेन दर्शितेन विद्युत्प्रकाशादिना प्रकाशितेन
दोषो जगपरिज्ञानादिरूपः गुणस्पदभावः तयोर्मार्गेण अनेन
मार्गेणाभिसरणेऽयं दोषः अनेन तु गुण इति दोषगुणौ विविच्य
स्वानुकूलतया परिगृहीतेन वर्तनेत्यर्थः कृतमभिसरणमभि-
सारो यस्य तादृशो धन्यो युवा रमते वराङ्गणाप्रेमास्पदत्वकी-
र्त्तिञ्च लभते तथेत्यर्थः ॥ १८७ ॥

इति श्रीभेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मानिन्य-
मोक्षणीसमाख्यायां काव्यादर्शटीकायां शब्दान्तारदीप-
विभागो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ १ ॥

उद्दण्डैश्चण्डपृथ्वीपतिविजितमिदं भारतं वर्षमस्मिन्
 कल्पाता राजधानो धनिगुणिवणिजां वामभृभृविभृषा ।
 अस्यामस्यातिकाख्या समित्तिरमितधीवैभवैः कालजीर्यत्-
 प्राच्याश्चर्यप्रमेयोद्भृतिपरमतिभिः मञ्जनैः सञ्जिताभृत् ॥ १ ॥
 आदेश एव तस्याः कृशमतिवचसोऽपि मेऽजनयत् ।
 व्याख्यानेऽस्मिन् शक्ति, गरयति हि लघुं परिग्रहो महताम् ॥ २ ॥
 क्व वयं मन्दमतयः क्व च प्राचां वचोऽम्बुधिः ।
 मन्ये विलोडनादस्य विपमेव समुत्थितम् ॥ ३ ॥
 याचे नतः कविवरानवरापि यायाद्
 युष्माकमौक्षणपथ विवृतिर्ममेय ।
 नाङ्गीकृतं ग्लपयद्भ्रमनङ्गजेवा
 सप्रार्थितेन गरलं सरलात्मना किम् ॥ ४ ॥
 उत्कर्षी कण्ठपर्षेर्बलबलिजयिनोर्ज्ज्वलनोऽञ्जुभितयो
 वैशो विश्वावतसोऽवसथिकुलमितस्यामल प्रादुरामोत् ।
 एतस्मान्मथ्यराढाविततगुणगणो घामणो, मञ्जनानां
 मभूतो रामनारायणधरणिपुरः प्राकराढानिवासी ॥ ५ ॥
 तस्यात्माजेन जनदुर्गमकाथ्यमार्गसातत्यसञ्चरणलब्धसमादरेण ।
 रोपद्विपाश्वशभृद्धिमिते शकाब्दे श्रीप्रेमचन्द्रकविना विवृतिः
 कृतयेम् ॥ ६ ॥
 काठिन्यमालिन्धनिवारणेन सुदर्शमादर्शमसौ चकार ।
 पुरस्कृतेऽस्मिन् प्रतिविम्बमाप्तान् पश्यन्तु भावान् सुधियः सुखेन

BIBLIOTHECA INDICA,

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

Nos 30, 33, 38, 39 and 41

THE KÁVYÁDARŚA OF ŚRÍ DĀNDIN,

EDITED, WITH A COMMENTARY, BY

PANDITA PREMACHANDRA TARKAĀGĪ'S'A

Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta

FASCICULUS V

CALCUTTA.

PRINTED BY C. B. JEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS

1863.

काव्यादर्शः ।

महाकवि श्रीदण्डाचार्यविरचितः ।

आसियाटिक्सोसाइटीसमाख्यसभासमादेशेन

गवर्णमेण्डकलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिरालङ्काराधापक

श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचित

मालिन्यप्रोम्हनीनामकटोकासहितः ।

कलिकाता राजधान्यां

मिमन्प्रेषयन्ते मुद्रितः ॥

प्रकाश्या १७०२३

खोशाम्दा १८१२३

भूमिका ।

काव्यादर्शस्यास्य रचयिता किल कविकुलवर्धः श्रीदण्डाचार्यः कस्मिन् देशे कस्मिन् काले वा जात इति निश्चेतुं न शक्यते किन्तु प्रबन्धेऽस्मिन् वैदर्भमार्गस्य नितरां प्रशंसनेन तन्मार्गानुसारि-गुणालङ्कारोदाहरणप्रदर्शनेन च दाक्षिणात्यो विदर्भदेशजोऽयमिति सम्भाव्यते 'जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाभवत् । कवी इति ततोव्याप्ते कवयश्चयि दग्धिनि' इति प्राचीनपद्येन प्राचीनतरः कवि-वरस्यायमिति नात्र सन्देहः ।

अयञ्च कलापरिच्छेदस्यन्दोविचितिप्रभृतीन् सुबङ्गन् प्रथम्यान् नि-बन्ध, तेषु चायं काव्यादर्शो दशकुमारचरित्रश्च गद्यकाण्डं देशे-ऽस्मिन् परं प्रचरति ।

इह खलु द्विविधमेवालङ्कारिकप्रस्थानमीक्ष्यते, तत्रैकं मुनिभिरप-दिष्टं प्राचीनं येन भोजराजप्रभृतयः समधरन्त, अन्यदभिनव-गुप्तादिभिरद्वावित्तमभिनवं येन च सम्मटमहप्रभृतयः प्रतस्थिरे ।

अत्र तु प्राचीनमेव प्रस्थानमाख्याय सम्यक्ता गुणालङ्काराद्य-स्तथा निरूपिताः यथास्मिन्नध्यनीतानां नवीनपदवो कर्त्तमदुर्गमेव प्रतिभाति ।

प्राचीनतरस्यास्य ग्रन्थस्य सुपरिशुद्धमुक्तकं प्रायेण दुष्प्रापगा-शीदिति कलिकातासंस्कृतविरामन्दिराध्यक्षेयाध्यक्षोक्तसंस्कृतशास्त्र-कलाप्रेम श्रीगता काव्योपलक्षाद्येवैव वाराणस्यादिदेशतः कतिपित् पुस्तकान्यानाय मे दत्तानि, मया च तानि समाश्लेष सम्यग्विविध-च यथामति परिशोधितोऽयं प्रबन्धो मन्ये मुदमाधास्यति तद्यदयाना-मिति ।

श्रीप्रेमचन्द्र शर्मा ।

काव्यादर्श

प्रथमपरिच्छेदस्य निर्घण्टपत्रम् ।

	श्लोक	संकादः
मङ्गलाचरणम्	१	१
वाक्सामान्यस्य प्रशंसा	४	३
काव्यस्य प्रशंसा	५	५
दुष्टकाव्यस्य निन्दा	६	६
काव्यमीमांसाशास्त्रज्ञानस्यावश्यकत्वम्	८	८
काव्यस्य प्रजायुत्पत्तिः प्रयोजनम्	८	८
काव्यलक्षणम्	८	१०
काव्यभेदाः	१३	११
महाकाव्यलक्षणम्	१६	१४
गद्यकाव्यभेदाः	२३	२३
मिश्रकाव्यभेदाः	२८	२१
काव्यस्य संक्षुत्तादिभेदान्तराणि	३०	३२
कथासुहृत्त्वयोर्भाषाविवेकः	३५	३८
रौत्तिषु चैदन्मोर्गोष्ठीविवेकः	३०	४०
श्लेषादिगुणाः	३८	४१
श्लेषगुणस्य लक्षणम्	३८	४२
प्रसादगुणस्य लक्षणम्	४२	४५
समतागुणस्य लक्षणम्	४१	४०
साधुर्यगुणस्य लक्षणम्	४८	५१
प्रसङ्गादनुप्रासनिरूपणम्	५२	५४
यमकलक्षणम्	५६	५८
साम्यस्य साधुर्यप्रतिबन्धकत्वम्	५८	६०

	पृष्ठाङ्क	पानाङ्क
सौकुमार्यगुणस्य लक्षणम्	६६	६६
अर्घ्यव्यक्तिगुणस्य लक्षणम्	६८	७३
उदारत्वगुणस्य लक्षणम्	७२	७६
द्यौर्जोगुणस्य लक्षणम्	७५	८०
कान्तिगुणस्य लक्षणम्	७८	८५
समाधिगुणस्य लक्षणम्	८३	८३
काव्यस्य कार्यानि	८१	१०३
प्रथमपरिच्छेदसमाप्ति	८४	—

द्वितीयपरिच्छेदस्य निर्घण्टपत्रम् ।

द्वितीयपरिच्छेदारम्भ, अक्षरद्वारसामान्यलक्षणम्	८६	९
अर्घ्यलक्षणविभागा	१००	४
सुभाषितोक्ति	१०१	८
उपमासामान्यलक्षणम्	१०५	१४
धर्मोपमा	१०७	१५
वस्तुपमा	११०	१६
विपर्ययोपमा	११०	१७
अन्योन्योपमा	१११	१८
नियमोपमा	११२	१८
अनियमोपमा	११२	२०
समुच्चयोपमा	११३	२१
अतिशयोपमा	११३	२२
उत्प्रेक्षितोपमा	११४	२३
अद्भुतोपमा	११४	२४
मोक्षोपमा	११५	२५
सशयोपमा	११५	२६
निर्णयोपमा	११६	२७

	शुद्धाङ्कः	श्लोकाङ्कः
विषयस्वरूपकम्	१८८	७८
सविशेषणस्वरूपकम्	१८५	७९
विरुद्धस्वरूपकम्	१८५	८३
हेतुरूपकम्	१८६	८५
द्विष्टरूपकम्	१८७	८७
उपमास्वरूपक्यतिरेकरूपकम्	१८७	८८
व्याप्तिरूपकम्	१८८	८९
समाधानरूपकम्	१८८	९१
रूपकरूपकम्	१८९	९२
तत्त्वापज्ञवरूपकम्	१९०	९३
दीपकम्	१९२	९४
मालादीपकम्	१९२	९५
विरुद्धार्थदीपकम्	१९३	९६
एकार्थदीपकम्	१९३	९७
द्विष्टार्थदीपकम्	१९४	९८
व्यावृत्तिकरुद्धेदाः	१९४	९९
व्याप्तेरुद्धेदाः	१९४	१००
धर्माक्षेपः	१९५	१०१
धर्मोक्षेपः	१९५	१०२
कारणाक्षेपः	१९६	१०३
कार्याक्षेपः	१९६	१०४
अनुशाक्षेपः	१९७	१०५
प्रभुत्वाक्षेपः	१९७	१०६
अनादराक्षेपः	१९८	१०७
आश्रीर्व्यथनाक्षेपः	१९८	१०८
परमाक्षेपः	१९९	१०९
साधिव्याक्षेपः	१९९	११०
यत्राक्षेपः	१९९	१११
परवशाक्षेपः	१९९	११२
उपायाक्षेपः	१९९	११३

	पृष्ठाङ्क	श्लोकाङ्क
पर्यायोक्तम् .	२६७	२६५
समाहितम्	२६६	२६८
उदात्तम्	२७१	३००
अपङ्क्तिः	२७३	३०४
श्लेष .	२७७	३१०
श्लेषभेदा	२८२	३१४
विशेषोक्ति	२८७	३२३
तुल्ययोगिता	२९२	३३०
विरोध	२९४	३३४
अप्रस्तुतप्रशसा	२९८	३४०
थाजस्तुति	३००	३४३
निदर्शनम्	३०१	३४८
सहोक्तिः परिचरिच	३०५	३५१
आशी	३०६	३५७
सङ्गीसंभ	३११	३५६
सङ्गीसंभेदा	३१४	३६०
भाविकम्	३१५	३६४
भाविकभेदा	३१५	३६५
द्वितीयपरिच्छेदसमाप्ति	३१८	—

द्वितीयपरिच्छेदस्य निर्घण्टपत्रम् ।

द्वितीयपरिच्छेदारम्भ , यमक, तद्धेदा ,	३२०	१
गोमूत्रिका	३७५	७८
अर्द्धभ्रम , सर्वतोभद्रश्च,	३७७	८०
खरस्थानवर्णनियमा	३८०	८३
प्रहेलिका	३८६	८६
प्रहेलिकास्थानानि	३९०	९०
समागता प्रहेलिका, वक्षिता प्रहेलिका	३९०	९८
पुराणान्ता, प्रमुचिता	३९१	९९